

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW
ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

leto 1990 **3** letnik 44

ZČ, Ljubljana, 44, 1990, številka 3, strani 329–486 in IX–XIV

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW
ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

UDC 949.712(05)
UDK

YU ISSN 0350-5774

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: dr. Bogo Grafenauer
dr. Vasilij Melik (glavni in odgovorni urednik)
Janez Stergar (namestnik glavnega urednika)
Nataša Stergar (tehnični urednik)
dr. Miro Stiplovšek
Peter Štih

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 20. 8. 1990.

Izdajateljski svet: Dr. Milica Kacin-Wohinz, Zdravko Klanjšček, dr. Jože Koropec, Samo Kristen, dr. Vasilij Melik, dr. Darja Mihelič, dr. Janko Pleterški, Janez Stergar, Prvenka Turk

Prevodi: Madita Šetinc (nemščina), Jožica Pirc (francoščina), Lidija Berden (angleščina), Niko Hudelja (nemščina), Erna Kožar (nemščina)

Zunanja oprema: Neta Zwitter

Upravnica revije: Majda Čuden

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: (061) 332-611, int. 210

Letna naročnina: za nečlane in ustanove 120 din, za društvene člane 80 din, za društvene člane-upokoјence 60 din, za društvene člane-študente 40 din
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 52 din

Tekoči račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 50101-678-49040

Sofinancirajo: Republiški komite za raziskovalno dejavnost in tehnologijo
Republiški komite za kulturo
Republiški komite za vzgojo in izobraževanje ter telesno kulturo
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani
Znanstveno-raziskovalni center SAZU

Tisk: Tiskarna Slovenija, Ljubljana, september 1990

Naklada: 1850 izvodov

KAZALO — CONTENTS

RAZPRAVE — STUDIES

Rajko Bratož, Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja Influence of the Aquileian Church on the East-Alpine and Surrounding Territory from the 4 th to the 8 th Century	331—362
Jadran Ferluga, Bizanc na Jadranu (6.—13. stoletje) Byzantium and the Adriatic (6 th —13 th Century)	363—386
Luigi Tavano, Prvi goriški nadškof Karel Mihael grof Attems (1711—1774) in Slovenci The First Gorizia Archbishop Karel Mihael Count Attems (1711—1774) and the Slovenes	387—392
Monika Senkowska-Gluck, Uradništvo v Ilirskih provincah Bureaucracy in the Illyrian Provinces	393—397
Ašot Ovakimjan, Kopitar in Armenci Kopitar and Armenians	399—404
Vasilij Melik, Francoska revolucija v slovenskih sodbah 19. stoletja French Revolution from the Slovene Points of View in the 19 th Century	405—412
Janko Kos, Francoska revolucija in slovenska literatura French Revolution and Slovene Literature	413—426
Latinka Perović, Socijalistička misao u Srbiji u drugoj polovini 19. veka Socialistic idea in Serbia in the second half on the 19 th century	427—434
Janez Cvirn, Gospodarska politika celjske občine 1890—1914 Economic Policy of the Celje Municipality 1890—1914	435—450

ZAPISI — NOTES

Irena Gantar Godina, Slovenski doktorji v Pragi 1882—1916 Doctors' degrees of Slovene students at the Czech University in Prague from 1882 until 1917	451—456
--	---------

INSTITUCIJE — INSTITUTES

Institut für Zeitgeschichte — Inštitut za sodobno zgodovino München (Dušan Nečak) Institute for the Contemporary History	457—460
---	---------

JUBILEJI — ANNIVERSARIES

Milica Kacin-Wohinz, šestdesetletnica (Miroslav Stiplovšek) Milica Kacin-Wohinz, Sexagenarian	461—462
Terezija Traven — 80 let (Stane Granda) Terezija Traven — Octagenarian	462—463

IN MEMORIAM

Dr. Irma Čremošnik, 12. 1. 1916 — 29. 6. 1990 (Ignacij Voje)	464
Rudolf Noll, 1906—1990 (Rajko Bratož)	465—466

OCENE IN POROČILA — REVIEWS AND REPORTS

Lexikon des Mittelalters, 4. Bd. (Peter Štih)	467—468
Günter Weiss, Das Ethnikon Sklabenoi, Sklaboi in den griechischen Quellen bis 1025, Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa (Peter Štih)	468—469
Atti del convegno »La ceramica graffita medievale e rinascimentale nel Veneto« (Tomaž Nabergoj)	469—472
Beno Kotruljevič (Benedetto Cotrugli), O trgovini i o savršenom trgovcu (Ignacij Voje)	472—474
Ob dvestoti obletnici francoske revolucije. Nekaj novih zgodovinskih objav (Vinko Rajšp)	474—478
Giulio Sapelli, Trieste italiana. Mito e destino economico (Marta Verginella)	478—479
Kranjski zbornik 1990 (Janez Kopač)	479—484
Vladimir Čorović, Istorija Srba (Boris Radosavljevič)	484—485

IZVLEČKI — ABSTRACTS

Izvilleki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 44, 1990, 2 in 3	IX—XIV
Abstracts from Papers and Articles in Historical Review 44, 1990, 2 and 3	

Rajko Bratož

VPLIV OGLEJSKE CERKVE NA VZHODNOALPSKI
IN PREDALPSKI PROSTOR OD 4. DO 8. STOLETJA

Vprašanje vpliva oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor je eno najbolj pomembnih v vsej kulturni zgodovini tega prostora v pozni antiki in zgodnjem srednjem veku. Zgodovinski razvoj je bil v tem obdobju izredno dinamičen. Če 4. stoletje v tem prostoru še zaznamuje dobo razmeroma stabilnega rimskega cesarstva na začetku pozne antike, s prevladujočim latinskim značajem in s središči moči na Zahodu, pa je 5. stoletje prineslo izrazit padec latinskega Zahoda, občasna pustošenja germanskih ljudstev in Hunov ter postopno krepitev vpliva heleniziranega in po svojemu duhu vse bolj vzhodnjaškega zgodnjega Bizanca, ki je dajal pečat razvoju v večjem delu 6. stoletja. Propad antike v zadnji četrtini 6. stoletja s katastrofalnimi posledicami za oglejsko cerkev pomeni globoko cezuro v razvoju. V 7. stoletju in v prvi polovici 8. stoletja je bila oglejska cerkev večkrat na robu preživetja in zaposlena predvsem z lastnimi problemi. Šele v drugi polovici 8. stoletja je prišlo do ponovne oživitve oglejskega vpliva proti severu in vzhodu, ki pa še zdaleč ni dosegel takega pomena kot ga je imel v antiki.*

Vprašanje oglejskega vpliva na razvoj krščanstva v vzhodnoalpskem in predalpskem prostoru od 4. do 8. stoletja je bilo v zgodovinskih in tem sorodnih znanostih že večkrat načeto v več razpravah. Te so z redkimi izjemami zajele le določen časovni izsek (pozno antiko ali drugo polovico 8. stoletja, ob skoraj doslednem zanemarjanju razvoja v 7. stoletju in v prvi polovici 8. stoletja)¹ ali pa le določen vidik vplivanja (v razvoju cerkvene organizacije, v cerkveni arhi-

* Razprava zajema tematiko treh avtorjevih predavanj v letih 1987 in 1989. Poglavlja 1-7 ter 11 so zajeta iz referata na mednarodnem simpoziju »Das Christentum im bairischen Raum während des ersten Jahrtausends« (Passau, 25.-28. oktobra), poglavji 8 in (deloma) 9 pa sta zajeti iz predavanja v okviru 23. seminarja slovenskega jezika, literature in kulture julija 1987 (objavljenega v Zborniku predavanj, Ljubljana 1987, 108-120), ki ga tukaj objavljamo v precej dopoljeni obliki. Poglavlji 9 (deloma) in 10 sta zajeti iz predavanja na 28. srečanju slovenskih duhovnikov iz zamejstva in zdomstva v Gorici 23. avgusta 1989. Ker se tematika vseh treh avtorjevih nastopov nanaša na eno osrednjo temo, na odnos oglejske cerkve do sosednjega sveta na vzhodu in severu, kronološko pa se zaključuje v smiselno celoto, jo predstavljamo v eni razpravi, ki naj služi kot preddelo za obsežnejši pregled zgodovine oglejske cerkve v pozni antiki in v zgodnjem srednjem veku.

V razpravi zajeto temo je avtor nazadnje predstavil v dveh nastopih: v predavanju 25. maja 1990 na univerzi Paris IV (Sorbonne) (pogl. 1-8) in v referatu na simpoziju »Karantanien und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter« 21.-23. junija 1990 v Sentvidu ob Glini (pogl. 8-10).

SEZNAM OKRAJŠAV

Antichità Altoadriatiche, Udine	AAAd
Acta sanctorum (3. izdaja, Paris 1863 ss.)	AA SS
Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, Trieste	AMSI
Aquileia nostra, Aquileia (Padova)	AN
Arheološki vestnik, Ljubljana	AV
Corpus Christianorum — Series Latina, Turnholt	CCSL
Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, Vindobonae	CSEL
Monumenta Germaniae Historica, Berolini	MGH
Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Wien	MIOG
Memorie Storiche Forogiuliesi, Udine	MSF
Migne, Patrologia Graeca, Paris	PG
Migne, Patrologia Latina, Paris	PL
Reallexikon für Antike und Christentum, Stuttgart	RAC
Realencyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft, Stuttgart	RE
Sources Chrétiennes, Paris	SC
versus, vrstica	v.
Zgodovinski časopis, Ljubljana	ZČ

¹ Od del italijanske historiografije naj navedemo dva sintetično zasnovana pregleda za pozno antiko: G. CUSCITO, *La diffusione del cristianesimo nelle regioni alpine orientali*, AAAd 9, 1976, 299-345; G. C. MENIS, *Rapporti ecclesiastici tra Aquileia e la Slovenia in età paleocristiana*, AV 29, 1978, 369-378. Za dobo druge polovice 8. stoletja gl. P. PASCHINI, *San Paolino patriarca (+ 802) e la chiesa Aquileiese alla fine del secolo VIII*, Udine 1906, iz novejšega časa pa naslednje prispevke: G. CUSCITO, *Aquileia e la cristianizzazione degli Slavi nei secoli VIII-IX. Un problema storiografico*, AMSI n. s. 36 (88), 1988, 37-75; več prispevkov v zbornikih: *Aquileia e le Venezie nell'alto medioevo*, AAAd 32, 1988; *Atti del convegno internazionale di studio su Paolino d'Aquileia nel XII centenario dell'episcopato*, Fonti e studi di storia sociale e religiosa, Udine 1988. P. PASCHINI je edini v tem stoletju priobčil bolj podroben prikaz razvoja oglejske cerkve v 7. in v prvi polovici 8. stoletja: *Le vicende politiche e religiose del territorio friulano da*

tekturi in umetnosti sploh, v liturgiji itd.)² Delež slovenskih raziskav v celoti gledano ni nepomemben.³

V razpravi ne nameravamo predstaviti izčrpnije podobe razvoja krščanstva na obravnavanem področju pod vidikom širjenja oglejskih vplivov — za to bi bile potrebne še nekatere predhodne raziskave, in to bi bilo mogoče le v okviru dosti obsežnejšega prikaza — pač pa želimo predstaviti glavna področja oglejskih vplivov in opozoriti na odprta vprašanja, ki se ob tem postavljajo. Z upanjem, da bo razprava tudi v tem skromnem obsegu do dovršitve večjega sintetičnega dela koristna, jo izročamo v kritično branje zgodovinarjem in drugim strokovnjakom. Tema sama je dokaj zapletena, po pomenu pa je vsekakor ena osrednjih v starejši kulturni zgodovini kasnejšega velikokarantanskega prostora.

1. Začetki oglejskega vpliva

Da bi razumeli čas, okoliščine in vlogo Ogleja v procesu pokristjanjevanja vzhodnoalpskega in predalpskega prostora, moramo seči časovno v precej starejše obdobje, v dobo oblikovanja Ogleja kot cerkvenega središča za ves severno-jadranski, vzhodnoalpski in deloma zahodnopanonijski prostor.

Oglejska krščanska skupnost sega s svojimi koreninami v 2. stoletje, svojo organizirano obliko pa je dobila najkasneje sredi 3. stoletja.⁴ Že v tej zgodnji dobi je bil Oglej pomemben kot izhodišče krščanskega misijona. Kasnejše izročilo omenja misijonsko prizadevanje prvih znanih oglejskih škofov. Mohor naj bi širil krščanstvo »v Tergeste in druga mesta«,⁵ njegov naslednik Hilarij (okrog 280) pa na celotno ozemlje Benečije in Istre.⁶ To izročilo je legendarno in ga ne moremo preveriti z zanesljivejšimi viri. Navzočnost krščanstva v več mestih Benečije in Istre že v drugi polovici 3. stoletja ali najkasneje v Dioklecijanovi dobi (Parentium, Tergeste, Pola, Patavium, Vicetia, Verona) kaže na oglejski vpliv že v tej dobi.⁷ Nekatere značilnosti teoloških predstav pri Viktorinu iz Petovione, ki so tipične za oglejsko cerkev in so nedvomno oglejskega izvora, kažejo na vpliv jadranske metropole tudi na zahodnopanonijski prostor že okrog leta 300.⁸ Vpliv Ogleja je v tej dobi segel vse do Sirmija, prav tako je Oglej sprejemal številne impulze s panonijskega in dalmatinskega območja.⁹

Costantino a Carlo Magno (secc. IV—VIII), MSF 7, 1911, 177—225; 8, 1912, 49—64; 152—186; 233—280 (za 7. in del 8. stoletja); 9, 1913, 1—13.

Od sintetično zasnovanih del z nemškega jezikovnega področja gl. H. SCHMIDINGER, Patriarch and Landesherr. Die weltliche Herrschaft der Patriarchen von Aquileia bis zum Ende der Staufer, Graz—Köln 1954; za pozno antiko gl. A. LIPPOLD, Romanisierung und Christianisierung des Ostalpenraumes um 400 n. Chr., v zborniku: Kulturhistorische und archäologische Probleme des Südostalpenraumes in der Spätantike (Hrsg. H. Graßl), Wien—Graz—Köln 1985, 80—92 (deloma tudi drugi prispevki v zborniku); sintetičen prikaz za celotno obravnavano obdobje posredujeja P. F. BARTON, Frühzeit des Christentums in Österreich und Südostmitteleuropa bis 788, Wien—Köln—Graz 1975 in H. WOLFRAM, Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung (378—907), Wien 1987, 109 ss.

² Gl. podrobno literaturo v op. 43—48; 68—78.

³ Za pozno antiko gl. bibliografske pregleda: R. BRATOŽ, Lo sviluppo degli studi di antichità cristiana nella odierna Slovenia dagli inizi ai nostri giorni. Rassegna bibliografica, AMSI n. s. 34 (86), 1986, 21—47; IDEM, Razvoj zgodnjekršćanskih raziskav v Sloveniji in Istri v letih 1976—1986, ZC 41, 1987, 681—697; IDEM, The Development of the Early Christian Research in Slovenia and Istria between 1976 and 1986, Actes du XIe Congrès international d'archéologie chrétienne, Ecole française de Rome 1989, 2345—2388; za drugo polovico 8. stoletja gl. F. M. DOLINAR, Paolino e gli Sloveni, Atti del convegno internazionale di studio su Paolino d'Aquileia (kot v op. 1), 135—143 (z izbrano bibliografijo na koncu).

⁴ G. CUSCITO, Cristianesimo antico ad Aquileia e in Istria, Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia II/3, Trieste 1977, 39—62; IDEM, Fede e politica ad Aquileia: Dibattito teologico e centri di potere (secoli IV—VI), Trieste 1987, 15—25; R. BRATOŽ, Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode, Acta Ecclesiastica Sloveniae 8, Ljubljana 1986, 41—104; S. TAVANO, Aquileia, RAC Suppl. I, 1986, 538—540.

⁵ R. BRATOŽ, Krščanstvo v Ogleju, 42 ss.; 105; prim. G. CUSCITO, Linee di diffusione del cristianesimo nel territorio di Aquileia, AAAA 15, 1979, 603—626, zlasti 604 s.; IDEM, Il primo cristianesimo nella »Venetia et Histria«. Indagini e ipotesi, AAAA 28, 1986, 259—309, zlasti 266 ss.; IDEM, La tradizione marciana aquileiese come problema storiografico, Università degli studi di Trieste, Facoltà di Magistero, IIIa serie, N. 21 (Miscellanea 7), Trieste 1988, 9—44, zlasti 10 s.

⁶ DANDULUS, Chronica per extensum descripta, A. 276 ss. (ed. E. Pastorello, Rerum Ital. scriptores XII/1, Bologna 1938, 25, v. 23—24); prim. R. BRATOŽ, Krščanstvo v Ogleju, 155.

⁷ Gl. nazadnje G. CUSCITO, Il primo cristianesimo (kot v op. 5); za Istro prim. R. BRATOŽ, Krščanstvo v Ogleju, 235—267.

⁸ R. BRATOŽ, Krščanstvo v Ogleju, 141—144; 328.

⁹ R. BRATOŽ, Cerkenopolitični in kulturnozgodovinski odnosi med Sirmijem in Akvilejo, ZC 37, 1983, 259—272, zlasti 262; IDEM, Die Geschichte des frühen Christentums im Raum zwischen Sirmium und Aquileia im Licht der neueren Forschungen, Kilo 72, 1980 (v tisku).

Kot izhodiščno dobo organiziranega misijona iz Ogleja moremo vzeti čas od nastopa verske svobode dalje, ko so bili na raznih cerkvenih zborih postavljeni temelji cerkvene organizacije. Pri oblikovanju temeljev življenja Cerkve v krščanskem cesarstvu je oglejska cerkev včasih sodelovala (na primer na sinodi v Arlesu 314¹⁰ in na sinodi v Serdiki 343¹¹), dostikrat pa je bila presenetljivo odsotna. Zastopniki oglejske cerkve niso sodelovali na prvih sedmih ekumenskih koncilijih 325, 381, 431, 451, 553, 680/681 in 787. Na cerkvenih zborih nadregionalnega pomena srečamo oglejske škofe v času arijanskih bojev na sinodi v Rimu v letih 368—372,¹² 381 na sinodi v Ogleju¹³ in 382 na sinodi v Rimu,¹⁴ nato šele več kot stoletje pozneje v dobi lavrencijske shizme na sinodi v Rimu leta 501,¹⁵ nato šele okroglo stoletje in pol kasneje na lateranskih sinodah 649¹⁶ in 680¹⁷ v času monoenergetskih in monoteletskih sporov ter 731 na sinodi v Rimu v času ikonoklastičnih sporov.¹⁸

Četrto stoletje, okvirno čas od Konstantina do Teodozija Velikega, je bilo v oglejski cerkvi izpolnjeno s celo vrsto pomembnih dogajanj. Oglej je bil vpleten v arijanske spore in je po začetnih kompromisnih nastopih v dobi škofa Fortunacijana¹⁹ s sinodo 381 pod vodstvom škofa Valerijana bistveno prispeval k zmagi nad arijanzmom v Iliriku.²⁰ V 4. stoletje pade ekspanzija oglejske krščanske skupnosti, ki se je odražala v veliki gradbeni dejavnosti v mestu in v neposredni mestni okolici (Teodorova bazilika pred 320 z dograditvami sredi 4. stoletja (tako imenovana Poteodorova ali Fortunacijanova bazilika) in z generalno preureditvijo okrog leta 400 (tako imenovana Kromacijeva bazilika), bazilika v Monasteru, bazilika v Beligni, manjše cerkve sv. Janeza, sv. Feliksa

¹⁰ *Concilia Galliae A. 314 — A. 506* (ed. C. Munier, CCSL 148, 1963, 14 v. 17 s.; 16 v. 10 s.; 17 v. 10 s.; 18 v. 10 s.; 19 v. 6 s.; 21 v. 8 s.); prim. *Conciles gaulois du IV siècle* (ed. J. Gaudemier, SC 241, 1977, 58); G. C. MENIS, *La cultura teologica del clero aquileiese all'inizio del IV secolo indagata attraverso i mosaici teodoriani ed altre fonti*, AAAD 22, 1982, 463—527, zlasti 465 ss.; Ch. PIETRI, *Rome et Aquilée: deux églises du IVe au VIe siècle*, AAAD 30, 1987, 225—253, zlasti 227 ss.

¹¹ HILARIUS, *Collectanea Antiariana Parisina B II 4* (n. 37) (ed. A. Feder, CSEL 65, 1916, 137); prim. A. L. FEDER, *Studien zu Hilarius von Poitiers II, Sitzungsberichte der Kais. Akad. d. Wiss. in Wien, Phil.-hist. Klasse, Bd. 166, Abh. 5, Wien 1911, 38; 114*; prim. tudi R. BRATOZ, *Povezave med Trakijo in severnojadranskimi deželami v pozni antiki*, ZC 42, 1988, 487—504, zlasti 499.

¹² SOZOMENUS, *Historia ecclesiastica* 6, 23, 7—15 (ed. J. Bidez, Berlin 1960, 266 ss.); THEODORETUS, *Historia ecclesiastica* 2, 17 (22) (PG 82, 1052); prim. Ch. PIETRI, *Roma Christiana. Recherches sur l'Église de Rome, son organisation, sa politique, son idéologie de Miltiade à Sixte III (311—440)*, *Ecole française de Rome 1976, vol. II, 733 ss.; 778 s.*; IDEM, *Rome et Aquilée* (kot v op. 10), 235—238; Y. M. DUVAL, *Aquilée et Sirmium durant la crise arienne (325—400)*, AAAD 26, 1985, 331—379, zlasti 362 ss.

¹³ *Gesta concilii Aquileiensis*, Acta 1; 45; 46; 49; 51; 54 (ed. M. Zelzer, CSEL 82/3, 1982, 325 s.; 354; 356 s.; 359); prim. *Atti del colloquio internazionale sul concilio di Aquileia del 381*, AAAD 21, 1981; Y. M. DUVAL, *Aquilée et Sirmium* (kot v op. 12), 372—377; G. CUSCITO, *Fede e politica* (kot v op. 4), 47—75.

¹⁴ THEODORETUS, *Historia ecclesiastica* 5, 9 (PG 82, 1212); prim. J. R. PALANQUE — G. BARDY — P. de LABRIOLLE, *Storia della Chiesa III/1* (edd. A. Fliche — V. Martin), Torino 1977 (3. ital. izdaja), 373 s. (310); Ch. PIETRI, *Roma Christiana, vol. I, 866 ss.*

¹⁵ *Acta synhodorum habitatum Romae a. 499, 501, 502* (ed. Th. Mommsen, MGH Auctores antiquissimi XII, 1894, 419 s., z omembo oglejskega škofa Marcellijana); prim. P. PASCHINI, *Le vicende politiche* (kot v op. 1), MSF 8, 1912, 173 s.; G. CUSCITO, *Cristianesimo antico* (kot v op. 4), 282; Ch. PIETRI, *Rome et Aquilée* (kot v op. 10), 251.

¹⁶ *Concilium Lateranense a. 649 celebratum* (ed. R. Riedinger, *Acta concil. oecumen. II/1*, Berlin 1984, 2—3; 31; 111; 177; 247; 390); prim. tudi J. D. MANSI, *Amplissima collectio conciliorum* 10, Paris—Leipzig 1901², 865 s.; 885 ss.; 903—910; 941 ss.; 1161 s.; Ch. J. HEFELE — H. LECLERCQ, *Histoire des Conciles III*, Paris 1909, 434—451; L. BRÉHIER — R. AIGRAIN, *Storia della Chiesa V* (edd. A. Fliche — V. Martin), Torino 1973², 236 s. (190); F. WINKELMANN, *Die Quellen zur Erforschung des monoenergetisch-monotheletischen Streites*, Klio 69, 1987, 515—559, zlasti 538 (Nr. 110, z izčrpnno bibliografijo).

¹⁷ J. D. MANSI, *Amplissima collectio conciliorum* 11, 311 s. in 755; S. AGATHO Papa, *Epistola III* (PL 87, 1215—1248, zlasti 1241/2 D); prim. tudi F. KOS, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I*, Ljubljana 1902, 186 (230 s.); L. BRÉHIER — R. AIGRAIN, *Storia della Chiesa V*, 256—265 (214—227, zlasti 217); F. WINKELMANN, o. c., 548 (Nr. 158).

¹⁸ F. KOS, *Gradivo I*, 208—209 (252—255); *Epistolae Langobardicae collectae 14* (ed. W. Gundlach, MGH Epist. III, 1957², 704—707; ponatis vira: R. CESSI, *Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al Mille I*, Padova 1942, Nr. 23, 34—38); prim. *Liber pontificalis XCII* (Gregorius III) (ed. L. Duchesne, vol. I, Paris 1955², 416, v. 6—15); *Cronica de singulis patriarchis Nove Aquileie* (G. MONTICOLO, *Cronache Veneziane antichissime I*, Fonti per la storia d'Italia, Scrittori, sec. X—XI, Roma 1890, 14). Gl. tudi L. BRÉHIER — R. AIGRAIN, *Storia della Chiesa V*, 604 (532); A. CARLE — G. FEDALTO, *Le origini di Venezia*, Bologna 1978, 341 s.

¹⁹ L. DUCHESNE, *Libère et Fortunatien, Ecole française de Rome, Mélanges d'archéologie et d'histoire* 28, 1908, 31—78; G. CUSCITO, *Cristianesimo antico*, 168—177; IDEM, *Fede e politica* (kot v op. 4), 35—45; H. Ch. BRENNÉCKE, *Hilarius von Poitiers und die Bischofsopposition gegen Konstantin II.*, *Patristische Texte und Studien* 26, Berlin—New York 1984, 285—301, kratko tudi R. BRATOZ, *Povezave med Trakijo* (kot v op. 11), 499 s.

²⁰ Gl. op. 13.

in Fortunata ter sv. Hilarija, vse s konca 4. ali z začetka 5. stoletja).²¹ Razcvet krščanske skupnosti v mestu je povzročil napetosti z drugimi skupinami oglejskega prebivalstva, z Judi, pogani in krščanskimi heretiki.²² Oglej je postal v zadnji četrtini 4. stoletja in v prvem desetletju 5. stoletja pomembno središče krščanske književnosti, ki se je odlikovalo po eni strani z originalnostjo in z lokalnim koloritom (Kromacij),²³ po drugi strani pa s posredovanjem kulturne, duhovne in literarne ustvarjalnosti Vzhoda zahodni cerkvi (zlasti Rufin).²⁴ Na Oglej se navezuje kratko, vendar pomembno obdobje življenja in dela sv. Hieronima, ki je tudi po trajnem odhodu na Vzhod vzdrževal z Oglejem intenzivne stike.²⁵

2. Razvoj cerkvene organizacije

Za bodoči pomen Ogleja kot središča krščanstva za vzhodnoalpski in predalpski prostor je posebnega pomena izgradnja cerkvene organizacije. Od zadnje četrtine 4. stoletja dalje je bil Oglej metropolitansko središče za Benečijo z Istro (dasi se z naslovom »metropolitanus episcopus Venetiae« izrecno omenja oglejski škof šele v pismu papeža Leona I. iz leta 442),²⁶ h kateremu je spadalo veliko ozemlje od Gardskega jezera in reke Mincio na zahodu do vključno Emone na vzhodu z mejo na Trojanah (Atrans) in pri kraju Acervo (pri Stični) med Emono in Trebnjem (Praetorium Latobicorum) in na katerem je bilo okrog dvajset škofijskih sedežev.²⁷ 4. stoletje je bilo v odnosu Ogleja do obravnavanega ozemlja doba pokristjanjevanja mest in nekoliko kasneje v težjih razmerah podeželja.²⁸ Kako je tovrstna aktivnost potekala, nam poroča zelo malo virov.

Kromacij, oglejski škof v letih 388–408, poroča o dejavnosti Ogleja pri gradnji in posvetitvi katedrale v Konkordiji v času delovanja tamkajšnjega

²¹ S. TAVANO, Aquileia, RAC Suppl. I, 1986, 545–553 (s podrobno bibliografijo); IDEM, Aquileia e Grado. Storia — arte — cultura, Trieste 1986, 125–258; 443 ss.

²² S. TAVANO, Aquileia, RAC Suppl. I, 1986, 541–545; IDEM, Tensioni culturali e religiose in Aquileia, AAAd 29, 1987, 211–245; G. CUSCITO, La »societas christiana« ad Aquileia nel IV secolo, AAAd 29, 1987, 183–210.

²³ CHROMACE d'Aquilée, Sermons I–II, edd. J. Lemarié — H. Tardif, SC 154/164, 1969/1971; G. CUSCITO, Cromazio di Aquileia (388–408) e l'età sua, Aquileia 1980; IDEM, Fede e politica (kot v op. 4), 77–86 (z izčrpnim literaturo).

²⁴ Gl. zbornik Rufino di Concordia e il suo tempo, AAAd 31: 1–2, 1987. O povezavah Ogleja s krščanskim Vzhodom okrog leta 400 (Hieronimova korespondenca in njegovi polemični spisi, romanja, prinašanje relikvij z Vzhoda itd.) gl. Y. M. DUVAL, Aquilée et la Palestine entre 370 et 420, AAAd 12, 1977, 263–322; R. BRATOŽ, Povezave med Trakijo (kot v op. 11), 500 s.

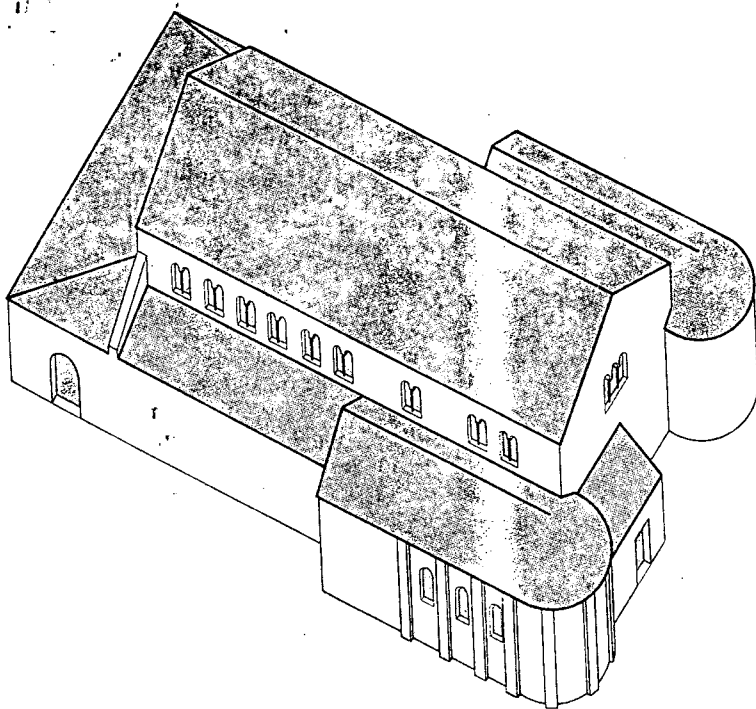
²⁵ Prim. Y. M. DUVAL, Aquilée et la Palestine, 267 ss.; R. BRATOŽ, Povezave med Trakijo, 500 (zlasti op. 107); gl. op. 119 ss.; več prispevkov v zborniku: Jérôme entre l'Occident et l'Orient (ed. Y. M. Duval), Paris 1988 (zlasti 14 ss.; 345 ss.).

²⁶ LEO MAGNUS, Epistula 2 (PL 54, 597 ss.) poroča v pismu škofu Septimiju iz Altina, da je v zvezi s pelagijansko herezijo poslal pismo »ad metropolitanum episcopum provinciae Venetiae«. Da v titulaturi ne najdemo pričakovanega dopolnila »et Istriae«, si moremo razložiti na podlagi dejstva, da je naslovljenec pisma škof iz Benečije (»Venetia«). Obstoj in delovanje metropolitanskega sedeža v Ogleju v tem času dokazuje tudi pismo istega papeža nelmenovanemu oglejskemu škofu (Januariju?) z zahtevo, da ta zaradi pelagijanske herezije skliče sinodo provincialnih škofov (»... industriae tuae fraternitatis indicimus, ut congregata apud vos synodo provincialium sacerdotum, omnes sive presbyteri, sive diaconi, sive cuiusque ordinis clerici... ad veram correctionem cogantur.«). Gl. LEO MAGNUS, Epist. 1 (PL 54, 593–597); Ph. JAFFÉ — G. WATTENBACH, Regesta pontificum Romanorum I, Lipsiae 1885, 398–399; P. F. KEHR, Italia pontificia, vol. VII (Venetiae et Histria), Pars I (Provincia Aquileiensis), Berolini 1923, 19. Ze nekaj let pred tem je označil ravenski škof PETRUS CHRYSOLOGUS, Sermo 136 (PL 52, 567 s.) oglejskega škofa Adelfa (pred Januarjem) s pridevkom »loco primus«, to je z višjim rangom kot ga je bil sam imel. Prim. B. M. De RUBEIS, Dissertationes variae eruditionis, Venetis 1762, 200 ss.

²⁷ A. V. ROSSI, Considerazioni intorno alla formazione dei diritti metropolitici ed all'attribuzione del titolo patriarcale della chiesa di Aquileia (sec. IV–VI), MSF 43, 1958–1959, 61–143; G. C. MENIS, Le giurisdizioni metropolitiche di Aquileia e di Milano nell'antichità, AAAd 4, 1973, 271–294 (z datiranjem nastanka metropolitanske oblasti oglejskih škofov v čas okrog leta 370); G. FEDALTO, Ambrogio e la chiesa metropolitana di Aquileia, Paradoxos politeia (Studi patristici in onore di Giuseppe Lazzati), Milano 1979, 399–405; E. CATTANEO, Il governo ecclesiastico nel IV secolo nell'Italia settentrionale, AAAd 22, 1962, 175–187. Prim. tudi G. CUSCITO, Il primo cristianesimo (kot v op. 5), 308 s. (z datiranjem v čas okrog 370, podobno kot G. C. Menis); S. TAVANO, Aquileia e Grado (kot v op. 21), 42. O pripadnosti Emone Italiji gl. J. ŠAŠEL, Emona, RE Suppl. XI, 1968, 571 ss., zlasti 573 ss.; IDEM, K zgodovini Emone v rimskih napisih in literaturi. Zgodovina Ljubljane. Ljubljana 1984, 37 s.

²⁸ Obravnave po pokrajinah: G. C. MENIS, La diffusione del cristianesimo nel territorio friulano in epoca paleocristiana, AAAd 6, 1974, 49–61; G. CUSCITO, Linee di diffusione del cristianesimo nel territorio di Aquileia, AAAd 15, 1979, 603–626; za ozemlje Slovenije gl. R. BRATOŽ, Kratek oris zgodovine krščanstva na Slovenskem v pozni antiki, ZC 35, 1981, 205–221; za Istro gl. B. MARUŠIČ, Krščanstvo i poganstvo na tlu Istre v IV i V stoljeću, AV 29, 1978, 549–572; prim. tudi R. BRATOŽ, Krščanstvo v Ogleju (kot v op. 4), 235–275; 325–332.

Slika 1: Rekonstrukcija pokopališčne cerkve v Teurniji (po F. Glaserju)

prvega po imenu neznanega škofa okrog leta 390.²⁹ Drugo poročilo se nanaša na širjenje krščanstva v alpske doline okolice Trenta med prebivalstvo, ki je trdovratno vztrajalo v poganstvu. Ta akcija, do katere je prišlo okrog leta 397 skupaj z Milanom (škof Ambrozij), je bila dosti težja in spočetka manj uspešna³⁰ kakor širjenje krščanstva v mesta, ki so imela krščanske skupnosti vsaj od Konstantinove dobe dalje, večina med njimi pa celo izročilo o lastnih mučenjanih.³¹ Za vzhodnoalpsko in predalpsko območje nam izobena podobna dejavnost

²⁹ CHROMATIUS, *Sermo 26*, 1 (ed. J. Lemarié, CCSL 9 A, 1974, 119; prim. SC 164, 1971, 92). Gl. nazadnje L. CRACCO RUGGINI, *Aquileia e Concordia: il duplice volto di una società urbana nel IV secolo d. C.*, AAAD 29, 1987, 57–95, zlasti 78 ss.; A. VECCHI, *Il sermone XXVI di Cromazio*, AAAD 31/2, 1987, 135–155; G. CUSCITO, *Cromazio di Aquileia e la Chiesa di Concordia*, AAAD 25, 1984, 69–88; IDEM, *Rapporti fra Concordia e Aquileia in epoca tardoantica*, AAAD 31/2, 1987, 157–169, zlasti 165 ss.; S. TAVANO, *Origini cristiane di Concordia*, *La Chiesa Concordiese 389–1989 I* (Concordia e la sua cattedrale), Pordenone 1989, 43–51, zlasti 43 s.

³⁰ Skof Viglilj iz Tridenta, ki naj bi ga okrog 385 posvetil za škofa oglejski škof Valerijan »extra muros civitatis Tridentinae« (Acta s. Viglilii, c. 2; AA SS Junii VII, 1867, 145 A), in ki je bil sicer v tesnejših stikih z Ambrozijem in milanskim škofjskim sedežem, je poslal leta 397 tri misionarje med poganstvo prebivalstvo v Val di Non. Vsi trije so pri misionarskem delu izgubili življenje (AA SS Mai VII, 1867, 37–49), prav tako so pogani leta 405 v Val Rendene do smrti kamenjali samega škofa Viglilja (Acta s. Viglilii, c. 7; AA SS Junii VII, 1867, 145 F; prim. I. ROGER, *Viglilio*, *Bibliotheca sanctorum* 12, 1969, 1086–1088; M. MIKLAVCIC — J. DOLENC, *Leto svetnikov II*, Ljubljana 1970, 662–664). Gl. G. OBERZINER, *Antichi rapporti fra la chiesa di Trento e le Chiese di Milano e Aquileia*, *Dai tempi antichi ai tempi moderni*. Da Dante al Leopardi, Milano 1905, 605–631, zlasti 609 s.; 623; F. LANZONI, *Le diocesi d'Italia dalle origini al principio del secolo VII* (604), Faenza 1927, 937 ss.; A. V. ROSSI, *Considerazioni* (kot v op. 27), 100 ss.; R. NOLL, *Ein Reliquiar aus Sanzeno im Nonsberg und das frühe Christentum in Trentino*, *Anzeiger d. phil.-hist. Klasse der Österr. Akad. d. Wiss.* 109, 1972, 319–337, zlasti 334 s.; G. C. MENIS, *Le giurisdizioni metropolitiche* (kot v op. 27), 286; 289; H. BERG, *Bischöfe und Bischofssitze im Ostalpen- und Donauraum vom 4. bis zum 8. Jahrhundert*, *Die Bayern und ihre Nachbarn I* (Hrsg. H. Wolfram — A. Schwarz), Wien 1985, 61–108, zlasti 76 ss.; H. WOLFRAM, *Die Geburt* (kot v op. 1), 479 op. 6.

³¹ G. CUSCITO, *Testimonianze archeologiche monumentali sul più antico culto dei santi nella »Venetia et Histria«*, AN 45–46, 1974–1975, 631–668; IDEM, *Questioni agiografiche di Aquileia e dell'Istria*. Contributi alla conoscenza del cristianesimo precostantiniano, *Atti del IX Congr. intern. di archeologia cristiana* (Roma 1975), vol. II, Città del Vaticano 1976, 167–198; R. BRATOZ, *Kršćanstvo v Ogleju*, 235–267.

Ogleja iz ohranjenih virov ni poznana,³² moremo pa si jo predstavljati v podobnih okoliščinah in s podobnimi rezultati kot v navedenih severnoitalskih primerih: razmeroma lahko v mestih (v Emoni se leta 388, približno v času velikega uspeha oglejskega prizadevanja v Konkordiji, omenjajo še povsem poganski višji sloji mestne družbe),³³ dosti težjo pa na podeželju. Arheološke najdbe potrjujejo navzočnost krščanstva v skoraj vseh mestih na jugovzhodnem predalpskem prostoru v drugi polovici 4. stoletja in v začetku 5. stoletja (Poetovio, Celeia, Emona, Neviodunum,³⁴ Forum Iulii (?), Iulium Carnicum,³⁵ Virunum, Teurnia, Aguntum,³⁶ v jugovzhodni Panoniji v Varaždinskih Toplicah (Aquae Iassae), Joviji in Sisciji).³⁷ Na podeželju so iz te dobe zgodnjekršćanske najdbe še prav izjemne³⁸ in očitno je, da je tam prišlo do preobrata eno do dve generaciji kasneje kot v mestih.³⁹

Za bodočo vlogo Ogleja kot žarišća krščanstva v vzhodnoalpski in predalpski prostor je pomembno širjenje jurisdikcije oglejske cerkve čez meje province Benečije z Istro na področje obeh Norikov in deloma Prve Panonije. To širjenje oglejske jurisdikcije je omogočilo nekaj zgodovinsko epohalnih sprememb v vzhodnoalpskem in srednjepodonavskem prostoru po letu 400. Najprej je to propad rimskega limesa ob srednji Donavi in s tem propad rimske oblasti na tem področju, ki je povzročil zaton lokalnih središč in je prinesel negotovost na sosednja območja (Norik, Dalmacija).⁴⁰ Istočasno je zaradi istih vzrokov posredno padla vloga dveh velikih cerkvenih središč v sosedstvu. Na zahodu se je skrčila vloga Milana po smrti škofa Ambrozija (397) in po preselitvi cesarske prestolnice v Raveno 402, tako da je mesto ostalo le metropolitško središće za province Ligurijo, Kotijske Alpe in Prvo Recijo.⁴¹ Na vzhodu pa je še dosti hujša usoda doletela Sirmij, ki je iz velikega cerkvenoorganizacijskega središća srednjepodonavskih provinc do srede 5. stoletja spričo hunske nevarnosti padel na raven ogroženega obmejnega mesta, ki je okrog leta 437 vrhu tega prišlo

³² J. LEMARIE (CHROMACE d'Aquilée, *Sermons I*, SC 154, 1969) govori v uvodu (str. 44) o oglejskem mistjonu v Kromacjevi dobi na ozemlje obeh Norikov in Druge Recije in omenja Kromacjeve »contacts étroits avec les clers qui 'missionnaient' dans les régions du Nord, une correspondance sans aucun doute abondante, dont malheureusement rien n'a subsisté« (str. 46). Njegovemu mnenju sledita G. C. MENIS, *La diffusione del cristianesimo*, 54 in G. CUSCITO, *Linee di diffusione* (obe razpravi kot v op. 28), 615, kritično stališće do teh predstav pa izraža A. LIPPOLD, *Romanisierung und Christianisierung* (kot v op. 1), 84 s.

³³ *Panegyrici Latini II (XII) (Panegyricus Latini Pacati Drepani dictus Theodosio)* 37 (ed. R. A. B. Mynors, Oxford 1973, 111 s.); ob prihodu cesarja Teodozija v Emono leta 388 so se zvrstile »tripudiantium catervae... pro moenibus suis festum liberae nobilitatis occursum, conspicuos veste nivea senatores, reverendos municipali purpura flamines, insignes apicibus sacerdotum... portas virentibus sertis coronatas...« Gl. k temu poročilu A. LIPPOLD, *Herrscherideal und Traditionsverbundheit im Panegyricus des Pacatus*, *Historia* 17, 1968, 228 ss.; IDEM, *Romanisierung und Christianisierung*, 92 op. 75.

³⁴ R. BRATOŽ, *Razvoj zgodnjekršćanskih raziskav v Sloveniji in Istri v letih 1976—1986*, ZČ 41, 1987, 681—697; IDEM, *The Development* (kot v op. 3), 2345 ss. (z izčrпно bibliografijo).

³⁵ G. C. MENIS, *La diffusione del cristianesimo* (kot v op. 28), 55 s.; prim. tudi M. MIRABELLA ROBERTI, *Iulium Carnicum centro romano alpino*, AAAd 9, 1976, 91—101 (ponatis v AMSI n. s., 27—28, 1979—1980, 369—380); IDEM, *Una diocesi alpina nell'area metropolitana di Aquileia*, *Kulturhistorische und archäologische Probleme* (kot v op. 1), 106—112; IDEM, *Il battistero paleocristiano di Cividale*, AMSI n. s., 27—28, 1979—1980, 357—367.

³⁶ R. NOLL, *Frühes Christentum in Österreich. Von den Anfängen bis um 600 nach Chr.*, Wien 1954, 44 s.; 95 ss.; H. UBL, *Frühchristliches Österreich. Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung*, Linz 1982, 295—336, zlasti 306 ss.; R. PILLINGER, *Neue Ausgrabungen und Befunde frühchristlicher Denkmäler in Österreich (1974—1986)*, *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne* (Lyon... 1986), *Ecole française de Rome* 1989, 2089—2124.

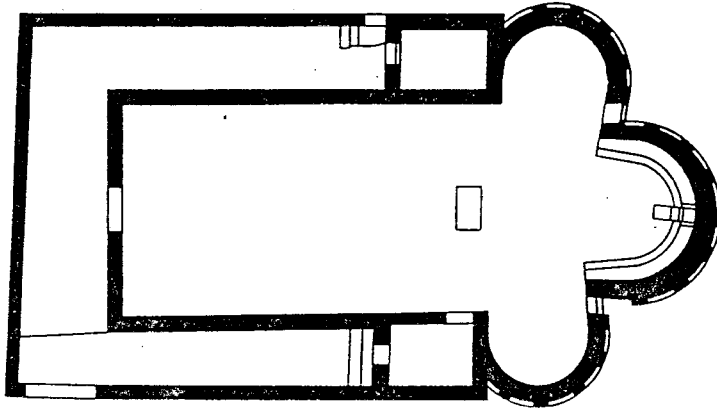
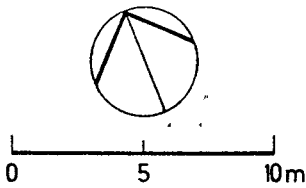
³⁷ B. VIKIĆ-BELANČIĆ, *Elementi ranog krščanstva u sjevernoj Hrvatskoj*, AV 29, 1978, 588—606.

³⁸ Za ozemlje Slovenije prim. R. BRATOŽ, *Il cristianesimo in Slovenia nella tarda antichità*, AMSI n. s., 29—30, 1981—1982, 19—55, zlasti 50 ss.; IDEM, *Razvoj zgodnjekršćanskih raziskav* (kot v op. 34), 681 ss.; IDEM, *The Development*, 2353 ss.

³⁹ Do okrog leta 470 je bilo pokristjanjevanje podeželja na področju Vzhodnih Alp v glavnem zaključeno. To nam dokazuje epizoda s kriptopogani v Kukulah na Salzburškem, ki jo opisuje EUGIPIUS, *Vita s. Severini II*, 2—5 (izdal R. Bratož, Ljubljana 1982, 216—221: 350). Datiranje tega preobrata na podlagi uničevanja poganskih templjev, ki naj bi ga zagrešili kristjani v začetku 5. stoletja, je v luči novejših arheoloških raziskav precej sporno; prim. R. NOLL, *Spätantike Katastrophenbefunde in der Austria Romana. Zur Problematik ihrer Deutung und Datierung*, *Anzeiger d. Österr. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Klasse* 113, 1976, 372—388 in zlasti R. PILLINGER, *Preganjanje kristjanov in uničevanje templjev na ozemlju Avstrije v rimski dobi*, ZČ 39, 1985, 173—183, zlasti 179 ss.

⁴⁰ A. MÓCSY, *Pannonia and Upper Moesia*, London—Boston 1974, 339 ss.; H. WOLFRAM, *Die Geburt* (kot v op. 1), 27 ss.

⁴¹ G. C. MENIS, *Le giurisdizioni metropolitiche*, 289 ss.; E. CATTANEO, *Il governo ecclesiastico* (obe razpravi kot v op. 27).

Slika 2: Tloris škofijske cerkve v Teurniji v drugi gradbeni fazi (po F. Glaserju)

v okvir vzhodnega cesarstva.⁴² Padec Sirmija je povzročil trganje cerkvenoorganizacijske mreže na področju panonijskih provinc, kar je omogočilo širjenje vpliva Ogleja in Salone v ta prostor.

Oglejska jurisdikcija se je verjetno v prvih desetletjih 5. stoletja razširila na oba Norika in na zahodne dele Panonije (provincia Pannonia Prima). Ta premik na cerkvenoorganizacijskem področju ne dokumentira noben sodoben vir.⁴³ Za 6. stoletje nam te spremembe odražata zapisnika dveh salonitanskih sinod v letih 530 in 533 (provincia Savia z edino preostalo škofijo v Sisciji se je

⁴² R. BRATOŽ, *Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja*, ZC 40, 1986, 363–395, zlasti 374 s.; V. POPOVIĆ, *Die süddanubischen Provinzen in der Spätantike vom Ende des 4. bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts*, v zborniku: B. Hänsel (Hrsg.), *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert*, Südosteuropa-Jahrbuch 17, Berlin 1987, 95–139, zlasti 122 ss.

⁴³ Proti nekaj preveč poudarjeni vlogi Ogleja kot središća cerkvene organizacije za vzhodnoalpsko območje je I. ZIBERMAYER, *Noricum, Baiern und Osterreich*, Horn 1956², 32 ss. zelo poudaril vlogo Sirmija. Mnenja zgodovinarjev so se v zadnjih štiridesetih letih precej razlikovala. E. SCHAFFRAN, *Frühchristentum und Völkerwanderung in den Ostalpen*, Archiv für Kulturgeschichte 37, 1955, 18 je zastopal stališće, da je bil Sirmij cerkvenoorganizacijsko središće za Obrežni Norik vse do uničenja mesta leta 582. Sredozemski Norik pa naj bi v 5. stoletju prišel pod Oglej. P. STOCKMEIER, *Die spätantike Kirchenorganisation des Alpen-Donauraumes im Licht der literarischen und archäologischen Zeugnisse*, Jahrbuch 1963 für altbayerische Kirchengeschichte, 47, je datiral spremembo v cerkvenoorganizacijski pripadnosti v čas po letu 395 (deleto cesarstva) in je datiral širitev oglejske jurisdikcije na Norik v 5. stoletje (74). K. REINDEL, *Die Bistumsorganisation im Alpen-Donau-Raum in der Spätantike und im Frühmittelalter*, MIOG 72, 1964, 284 ss. je poudaril ujemanje cerkvene organizacije s civilnopravno; razvoj cerkvene organizacije je razlagal v smislu prehoda od Sirmija (*«caput totius Illyrici»*) na Milano v času škofa Ambrozija in nato v prvi polovici 5. stoletja na Oglej. Dejansko se cerkvenoorganizacijske oblasti Sirmija nad Norikom v 4. stoletju ne da dokazati. Vpliva Sirmija na podlagi *«Passio Irenaei»*, ki naj bi vsebovala določene elemente sirmijske legende o sv. Ireneju (*«Passio Irenaei»*), se ne da dokazati, saj gre pri sorodnih mestih za kitšeje mučeniških legend (prim. R. BRATOŽ, *Kršćanstvo v Ogleju*, 269 s., op. 304; nekoliko drugače nazadnje H. WOLFF, *Die Anfänge des Christentums in Osträtien, Ufernoricum und Nordwestpannonien: Bemerkungen zum Regenwunder und zum hl. Florian*, Ostbairische Grenzmarken 31, 1989, 27–45, zlasti 32). Civilnopravna pripadnost noriških provinc Iliriku ne more biti zanesljiv dokaz (prim. G. C. MENIS, *Le giurisdizioni metropolitiche*, 277 ss.). Cerkvenoorganizacijske pripadnosti Norika Sirmiju ne dokazuje ponosna izjava sirmijskega škofa Anemija na oglejski sinodi 381, prav tako ne oznaka Sirmija v 11. noveli cesarja Justinijana (*«... in antiquis temporibus Sirmii... omne fuerat Illyrici fastigium tam in civibus quam in episcopibus causis.»*; *Corpus iuris civilis III*, edd. R. Schoell – G. Kroll, Berolini 1959⁹, 94, v. 8 s.). K problematiki prim. tudi G. C. MENIS, *Storia del Friuli*, Udine 1976⁹, 115; IDEM, *Le giurisdizioni metropolitiche*, 292 ss. (Širjenje oglejske jurisdikcije čez Alpe datira v čas *«durante i primi decenni del V secolo*, comunque non dopo l'invasione attiliana del 452», enako G. CUSCITO, *La diffusione del cristianesimo* (kot v op. 1), 300 s.);

naslonila na Dalmacijo)⁴⁴ ter zapisnik gradeške sinode leta 579 (?). Preostale škofije Sredozemskega Norika in Prve Panonije so v luči tega vira spadale pod oglejsko cerkev, prav tako preostala škofija province Druge Recije.⁴⁵ Kot vir, ki naj bi potrjeval tako stanje za dobo pred letom 568, naj navedemo trditev oglejskih patriarhov Ursa (802—811) in njegovega naslednika Maksencija (811—837) iz leta 811, da se da s sinodalnimi zapisi dokazati za čas pred langobardsko invazijo v Italijo cerkveno jurisdikcijo Ogleja nad vsem ozemljem Karantanije, to je do Donave.⁴⁶ Žal se nam taki zapisi niso ohranili, niti ni znano, na katero oglejsko sinodo pred letom 568 bi se patriarha mogla sklicevati (442, 458 (?), 557).⁴⁷

3. Cerkevna arhitektura

Vpliv Ogleja na predalpski in alpski prostor se kaže tudi v cerkveni arhitekturi in sploh v cerkveni umetnosti. Trije značilni elementi oglejske zgodnje-kršćanske arhitekture, lega cerkve proti vzhodu, nerazčlenjenost osrednjega prostora in specifična ureditev prezbiterja s polkrožno prosto stoječo klopjo kot najbolj značilnim elementom, so navzoči res pri večini poznanih cerkva na vzhodnoalpsem in predalpsem področju. Kljub temu bi mogli le z mnogimi zadržki govoriti o »oglejskoalpski« cerkveni arhitekturi kot prevladujočem

R. BRATOŽ, *Severinus von Noricum und seine Zeit. Geschichtliche Anmerkungen, Denkschriften d. Österr. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl., Bd. 165, Wien 1983, 22*; H. BERG, *Bischöfe* (kot v op. 1), 30, 105 ss.; A. LIPPOLD, *Romanisierung und Christianisierung* (kot v op. 1), 84 s.; H. WOLFRAM, *Die Geburt, 49 s.* Za cerkvenoorganizacijsko pripadnost Prve Panonije Ogleju je edini, ne povsem zanesljiv dokaz udeležba škofa Vigilija iz Skarbantije na gradeški sinodi 579 (?); prim. E. TOTH, *Vigilius episcopus Scaravaciensis, Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae* 26, 1974, 269—275 (avtor datira prehod provinc Prve Panonije in Savije pod jurisdikcijo Ogleja v čas po hunskem zavzetju Sirmija, torej na sredo 5. stoletja, kar se nam zdi nekoliko prezgodno).

⁴⁴ Nobenega dokaza ni, da bi Siscija cerkvenoorganizacijsko spadala pod Oglej. G. C. MENIS, *I confini del Patriarcato d'Aquileia, Società filol. friulana, 41. Congr., Trieste 1964, Tav. I*, je po našem mnenju neupravičeno širil območje oglejske metropolitne cerkve v 5. stoletju na provinco Savijo (njegovo karto ponatiskujejo G. CUSCITO, *La diffusione* (kot v op. 1), 320 s.; IDEM, *Cristianesimo antico, 199: A. CREMONESI v Enciclopedia monografica del Friuli Venezia Giulia* 3, Udine 1978, 105; B. GRAFENAUER v knjigi: PAVEL DIAKON, *Zgodovina Langobardov, Maribor 1988, 330*). Prim. tudi K. REINDEL, *Die Bistumsorganisation* (kot v op. 43), 303. »Constantius episcopus Siscianensis« se je resda kot eden ilirskih škofov udeležil oglejske sinode leta 381 (*Gesta concilii Aquileiensis, Acta 61; CSEL 82/3, 1982, 362*; prim. op. 13), vendar pa se ni noben škof iz Siscije udeležil katere od provincialnih sinod škofov orlejskega patriarhata v zadnji četrtini 6. stoletja. Nasprotno pa srečamo škofo iz Siscije na saloniških sinodah 530 in 533 (škofa Janez in Konstantin; gl. R. BRATOŽ, *Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve* (kot v op. 42), 384). Očitno se je Siscija po zatonu Sirmija cerkvenoorganizacijsko naslonila na Salono in ne na Oglej. Prim. J. SASEL, *Siscia, RE Suppl. XIV, 1974, 740*; L. MARGETIĆ, *Neka pitanja u vezi s Istriom (I—VII stoljeće), Živa antika* 32, 1982, 53—82, zlasti 68 ss.; R. BRATOŽ, *Razvoj organizacije, 378, op. 79—80*.

⁴⁵ Gl. op. 165—166.

⁴⁶ MGH Diplom. Karol. I. ed. E. Mühlbacher, 1906, Nr. 211 (str. 282. v. 26 ss.): »Notum sit omnium fidelium nostrorum magnitudini presencium scilicet et futurorum, qualiter viri venerabiles Ursus sancte Aquilegensis ecclesie patriarcha et Arno Iuvavensis ecclesie archiepiscopus ad nostram venientes presenciam non minimam inter se contentionem habuerunt de Karantana provincia, quod ad utriusque illorum dyocesis pertinere deberet; nam Ursus patriarcha antiquam se auctoritatem habere asserbat et quod tempore, antequam Italia a Langobardis fuisset invasa, per synodalla gesta, que tunc temporis ab antecessoribus suis. Aquilegensis ecclesie rectoribus, agebantur, ostendi posse predictae Karantane provincie civitates ad Aquilegiam esse subjectas... Hac igitur definitione a nobis promulgata precipimus atque iubemus, ut inter presentes viros venerabiles Maxencium videlicet, qui nuper in locum viri venerabilis Ursi patriarche subrogatus est, et Arnonem virum venerabilem Iuvavensis ecclesie archiepiscopum de hac re in futurum nulla controversia aut questio moveatur...« Gl. F. KOS, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku II, Ljubljana 1906, št. 37 (36—39)*; O. HAGENEDER, *Die kirchliche Organisation im Zentralalpenraum vom 6. bis 10. Jahrhundert. Frühmittelalterliche Ethnogenese im Alpenraum, Nations 5, 1965, 201—235*, zlasti 225 s.; H. DOPSCH, *Zur Missions-tätigkeit des Patriarchats Aquileia in Kärnten, Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten 1986, 52—76*, zlasti 57 s.; G. CUSCITO, *Aquileia e la cristianizzazione* (kot v op. 1), 39 s.; 48.

⁴⁷ Odprto ostaja vprašanje, ali se omembi »synodus provincialium sacerdotium« in »fratres et conprovinciales tui episcopi« v pismih papeža Leona I. iz let 442 in 458 (PL 54, 594: 1140 A; Ph. JAFFÉ — G. WATTENBACH, *Regesta, 398: 538*) nanašata le na škofo Benečije z Istro (kar je z ozirom na terminologijo verjetneje) ali tudi na škofo z vzhodnoalpskega območja (iz obeh Norikov in Druge Recije). Ob posvetitvi šizmatičnega »patriarha« Pavlina leta 557 je bila v Ogleju zelo verjetno sinoda. Mnenje, ki ga je izrazil H. BERG, *Bischöfe* (kot v op. 30), 81 on. 163, da je treba stavek »sed nec licuit aliquando nec licebit, particularem synodum ad diuicandum generalem synodum congregari« (PELAGIUS I Papa, *Epistula 59, 8 (559)*; edd. P. M. Gassó — C. M. Batlle, *Montserrat 1956, 158*) razumeti v splošnem smislu, ni prepričljivo. Če pri posvetitvi novega škofa so morali biti navzoči vsaj trije škofje, poleg tega je novi »patriarh« (za papeža »pseudoeppiscopus«) pri tako važni politični odločitvi kot je prekinitve z Rimom gotovo iskal podporo svojih sufraganov. Prim. G. CUSCITO, *Cristianesimo antico, 195: 198 ss.*; 294: IDEM, *Fede e politica, 92: 105; Y. M. DUVAL, Nicéa d'Aquileia, Histoire, légende et conjectures, anciennes, AAd 17, 1980, 161—206*, zlasti 183; 199: že zastarelo delo, posebno glede kronologije, je G. MARCUZZI, *Sinodi Aquileiesi, Udine 1910, 9 ss.*

stilu na obravnavanem področju, kot je predlagal G. C. Menis.⁴⁸ Z ozirom na to, da se ti elementi pojavljajo pri številnih cerkvah na širšem severnojadranskem in vzhodnoalpskem področju, ki ni nujno vezano na neposreden vpliv Ogleja (pač pa tudi Salone,⁴⁹ oziroma prihaja do mešanja obojih vplivov), bi mogli cerkveno arhitekturo na tem ozemlju proučevati bolj upravičeno v širšem okviru in ji dati širšo prostorsko oznako jadransko-alpske⁵⁰ ali celo ilirsko-alpske⁵¹ cerkvene arhitekture.

V širšem prostorskem okviru ne učinkujejo nenavadno tisti primeri, ki so v ožjem »oglejsko-alpskem« okviru nenavadni, če ne že izjemni. Omenimo naj tako imenovano pokopališčno cerkev v Teurniji z nenavadnim tlorisom,⁵² ki ima z najbolj značilnim elementom — grobnima kapelama pri prezbiteriju, kar je značilnost pokopaliških cerkva na področju Sirije⁵³ — paralelo v cerkvi sv. Martina v Osorju (Apsarus) na Cresu (z eno stransko kapelo).⁵⁴ Mogli bi jo tudi primerjati s cerkvijo pri antičnem Fulfiniju (Omišalj) na Krku s srede 5. stoletja.⁵⁵ S srede 6. stoletja izhajajo škofijska palača v Poreču in cerkev

⁴⁸ Pojem »oglejsko-alpske« cerkvene arhitekture je utemeljeval G. C. MENIS na podlagi starejših raziskav in pregledov za posamezne regije (R. EGGER, *Frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Noricum, Sonderschriften des Österr. archäol. Inst. Bd. 9*, Wien 1916; R. NOLL, *Frühes Christentum in Österreich*, Wien 1954, zlasti 71–130; IDEM, *Neuere Funde und Forschungen zum frühen Christentum in Österreich (1954–1974)*, *Mitteilungen der Österr. Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte* 25, 1974–1975, 195–216; G. C. MENIS, *La basilica paleocristiana nelle diocesi settentrionali della metropoli d'Aquileia, Città del Vaticano* 1958; H. VETTERS, *Das Problem der Kontinuität von der Antike zum Mittelalter in Österreich*, *Gymnasium* 76, 1969, 481–515; G. PICCOTTINI, *Frühes Christentum in Kärnten, Carinthia I* 161, 1971, 3–33, zlasti 9 ss.) v dveh razpravah: *La basilica paleocristiana nelle regioni delle Alpi Orientali*, *AAAD* 9, 1976, 375–420; *Die Verbreitung der frühchristlichen aquileischen Kirchenbautypologie im östlichen Alpengebiet*, v zborniku: *Friaul lebt. 2000 Jahre Kultur im Herzen Europas* (Hrsg. G. C. Menis und A. Rizzi), Wien–Freiburg–Basel 1977, 42–52 (skrajšana verzija ital. razprave). Predložene tipološke značilnosti je Menis opazil pri približno dveh tretjinah od 37 cerkva, ki jih je analiziral. Lega proti vzhodu je običajna, izjeme nastopajo v glavnem zaradi fizikalnih značilnosti terena (vendar pa Menis ni upošteval največje izjeme, cerkve v Velikih Malencah, ki je očitno orientirana proti zahodu (!); gl. S. CIGLENEČKI, *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum*, Ljubljana 1987, 99–100). Osemnajst cerkva ima nerazčlenjen osrednji prostor (to so dvoranske cerkve brez apside), polkrožna klop za duhovnike pa se nahaja pri 23 cerkvah. — Raziskave novejšega časa so pokazale na nekatere šibke točke Menisove teze:

a) nezanesljiva kronologija in nezanesljiv tipološki razvoj (prim. Th. ULBERT v P. PETRU — Th. ULBERT, *Vranje pri Sevnici. Starokrščanske cerkve na Ajdovskem gradu*, Katalogi in monografije 12, Ljubljana 1975, 57 ss.; 65 ss., zlasti 71 op. 110; H. D. KAHL, *Zwischen Aquileia und Salzburg*, v zborniku: *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im 5. und 6. Jahrhundert* (Hrsg. H. Wolfgram — F. Dalm), *Denkschriften d. Österr. Akad. d. Wiss.*, Bd. 145, Wien 1980, 33–81, zlasti 34–40; A. LIPPOLD, *Romanisierung* (kot v op. 1), 85; nazadnje S. CIGLENEČKI, *Höhenbefestigungen*, 135–139 oz. 169–172 (rec. R. BRATOZ, *ZČ* 43, 1989, 283–289) in R. SÜRRIES, *Frühes Christentum in Tirol. Eine Bestandaufnahme*, *Der Schlern* 63, 1989, 243–260.

b) nepopolna dokumentacija in neprecizna prostorska oznaka (prim. N. DUVAL, *Quelques remarques sur les »égilises-halles«*, *AAAD* 22, 1982, 399–412, zlasti 403 ss.; 407 ss.). Od novejših najdb se nekatere ujemajo z Menisovo tezo (npr. cerkev v Oberlienz na Tirolskem: W. SYDOW, *Die frühchristliche Kirche von Oberlienz und ihre Nachfolgebauten*, *Fundberichte aus Österreich* 26, 1987 (Wien 1988), 151–172, zlasti 159; vendar pa je, kot poudarja avtor, glavna posebnost te cerkve, vpisana apsida s koncentrično prosto stoječo duhovniško klopjo v vzhodnoalpskem prostoru brez paralele), druge (kot na primer škofijska cerkev v Teurniji) pa so z njo v popolnem nasprotju.

⁴⁹ Najstarejši primer dvoranske cerkve brez apside s prosto stoječo duhovniško klopjo je tako imenovani »Oratorium A« v Salonu iz časa okrog 300 (?) ; gl. E. DYGGVE, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, 23 ss., Fig. 7–8; IDEM, *Izabrani spisi*, Split 1989, 38 s., T. II. 7–8; N. DUVAL, o. c., 405.

⁵⁰ N. DUVAL, o. c., 407, označuje kot območje severnojadranske ali oglejske cerkvene arhitekture ozemlje, ki sega na zahodu do Verone, na jugu do Ravene, na severu in severovzhodu zajema južno Tirolsko, Koroško, Slovenijo, Istro in vzhodnojadransko obalo na jugovzhodu vse do Salone. Po drugi strani le s zadržki prišteva k temu območju dežele severno od Alp (Svica, Bavarska, obdonavska Avstrija). Po pravici poudarja (410 s.), da ima »oglejska« cerkvena arhitektura številne analogije širom sredozemskega sveta, od vizigotske Španije in Minorke pa vse do Sirije. Prim. tudi Th. ULBERT, o. c., 58.

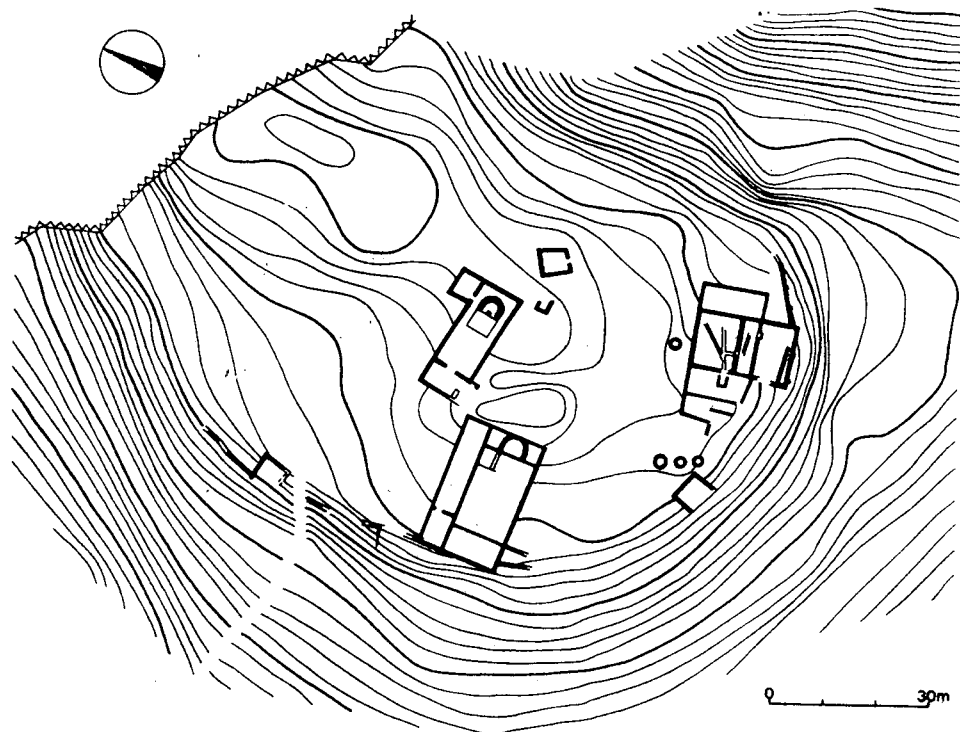
⁵¹ Prim. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *O jednom posebnom tipu u ranokrščanskom crkvenom graditeljstvu noričko-ilirskog područja*, *Kulturhistorische und archäologische Probleme* (kot v op. 1), 113–118, 125–133.

⁵² Nenavadnost tlorisa pokopališčne cerkve v Teurniji poudarjajo izrecno R. NOLL, *Frühes Christentum*, 99; 130; G. PICCOTTINI, o. c. (kot v op. 48), 9; 23 ss.; prim. tudi Th. ULBERT, o. c., 60; 66; N. DUVAL, o. c., 406 in nazadnje F. GLASER, *Teurnia: neue Überlegungen zu einem alten Problem*, *Die frühchristliche Kirche, Die Bayern und ihre Nachbarn II* (Hrsg. H. Friesinger — F. Dalm), Wien 1985, 11–25.

⁵³ J. LASSUS, *Sanctuares chrétiens de Syrie*, Paris 1947, 148.

⁵⁴ S. PIUSSI, *Le basiliche cruciformi nell'area adriatica*, *AAAD* 13, 1973, 437–488, zlasti 471; 478; 485 Fig. 10. Eno stransko grobno kapelo enake lege, južno od prezbiterija, ima tudi južna cerkev na Sv. Hemi: prim. F. GLASER, *Rimska nasebina Juena in zgodnjekršćanske cerkve na Sv. Hemi*, Celovec 1989, 48 ss.

⁵⁵ A. SONJE, *La chiesa paleocristiana nella insenatura marina di Sepen presso Omišalj sull'isola Krk (Veglia)*, *Atti del IX Congr. intern. di archeologia cristiana* (Roma 1975), vol. II, *Città del Vaticano* 1978, 507–522; IDEM, *Felix Ravenna* 111–112, 1976, 137–172 (razprava z enakim naslovom); S. PIUSSI, o. c., 478; 485 Fig. 9.

Slika 3: Tloris zgodnjekrščanskega cerkvenega kompleksa na Kučarju pri Podzemlju (po S. Ciglencečkem)

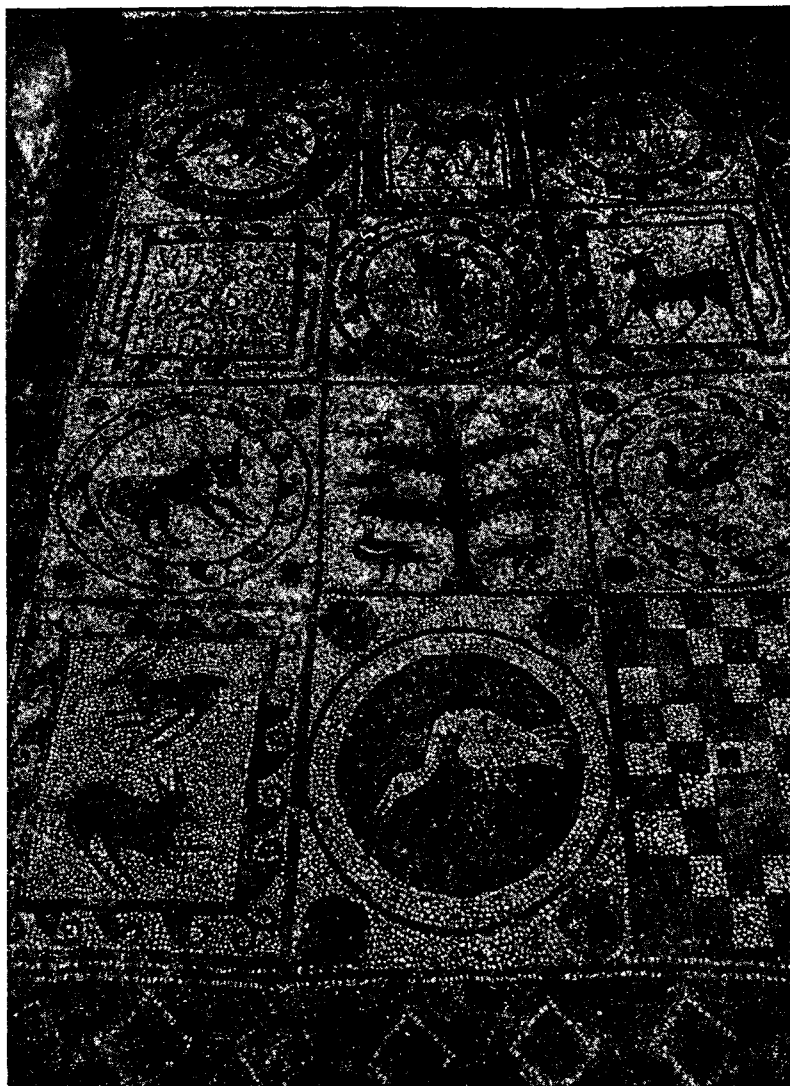
sv. Agneze v Muntajani, prav tako tako imenovana S. Maria Formosa v Pulju, ki imajo sorodno arhitektonsko zasnovo.⁵⁶

Omenimo naj škofijsko cerkev v Teurniji v drugi razvojni fazi iz 6. stoletja s trilistno apsido,⁵⁷ ki ima nekaj paralel na širšem področju Ogleja: tri memorialne kapele v arhitekturnem kontekstu katedrale, v Poreču, Gradežu in v Konkordiji, ter na podoben način oblikovan stranski prostor cerkve v Invillinu.⁵⁸ Boljše analogije najdemo na južnoistrskem in severnodalmatinskem področju. Če cerkev v Samagerju pri Pulju z začetka 6. stoletja spriči skromnih

⁵⁶ A. ŠONJE, *Crkvena arhitektura zapadne Istre, Analecta croatica christiana XIII*, Zagreb – Pazin 1982, 34 ss.; IDEM, *Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri*, Rijeka 1981, 115 ss.; IDEM, *Ranobizantinska bazilika sv. Agneze u Muntajani kod Poreča*, *Jadranski zbornik* 10, 1976–1978, 189–236; za puljsko cerkev prim. B. MARUSIC, *Kasnoantička i bizantinska Pula*, Pula 1967, 52 s.; M. VIDULLI TORLO, *Analisi spaziale della basilica di Santa Maria Formosa in Pola*, *AMSI n. s.*, 36 (88), 1988, 5–21.

⁵⁷ F. GLASER, *Die frühchristliche Bischofskirche in Teurnia und die Kirchengründung des Modestus »in Liburnia civitate«*, *Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten* 1986, 1–19, zlasti 4–9; IDEM, *Teurnia – metropolis Norici. Ein frühchristlicher Bischofssitz*, *Wien* 1987, zlasti 7–11; IDEM v publikaciji: G. PICCOTTINI, *Die Römer in Kärnten. Ein Führer*, Klagenfurt 1989, 134 s.; R. PILLINGER, *Neue Ausgrabungen* (kot v op. 36), 2106 ss.

⁵⁸ Za trilistno oblikovano kapelo v Evfrazijevi baziliki v Poreču prim. G. BOVINI, *Le antichità cristiane della fascia costiera istriana da Parenzo a Pola*, *Bologna* 1974, 51–53; M. PRELOG, *Eufrazijeva bazilika u Poreču*, *Monumenta artis Croatiae I/4*, Zagreb 1988, 29, sl. 63–64; za trilistno kapelo v katedrali sv. Evfemije v Gradežu gl. G. BOVINI, *Grado paleocristiana*, *Bologna* 1973, 178–182; S. TAVANO, *Aquileia e Grado*, *Trieste* 1986, 350–352. V obeh primerih ležita kapeli severno (levo) od glavne apside in imata memorialni značaj (v Evfrazijevi baziliki je bil tam Evfrazijev grob, prav tako prostor za relikvije, v katedrali v Gradežu je to »kapela sv. Marka«, kjer so hranili relikvije sv. Mohorja in Fortunata). Podobno lego ima trilistno oblikovani prostor v Invillinu (v BIERBRAUER, *Gli scavi a Ibligo-Invillino, Friuli. Campagne degli anni 1972–1973 sul colle Zuca*, *AN* 44, 1973, 85–126, zlasti 93 ss.; 99). V gradbenem kompleksu »bazilike apostolov« v Konkordiji je ležala memorialna trilistna kapela desno (južno) od glavne ladje (G. BOVINI, *Concordia paleocristiana*, *Bologna* 1973, 59–66; M. MIRABELLA ROBERTI, *La basilica paleocristiana di Concordia*, *AAAd* 31/2, 1987, 93–106, zlasti 102 ss.; S. TAVANO, *I monumenti paleocristiani di Concordia*, *La Chiesa Concordiese 389–1989 I*, *Pordenone* 1989, 167–190, zlasti 174 ss.).

Slika 4: Talni mozaik v pokopališčni cerkvi v Teurniji (mozaik se nahaja v stranskem prostoru južno od prezbitarija; prim. sliko 1 in op. 71)

dimenzij in nenavadne trilistne oblike pustimo ob strani,⁵⁹ ostane kot najboljša analogija na oglejskem področju cerkev v Betiki severno od Pulja,⁶⁰ izven oglejskega območja pa cerkvi v Cimu v Hercegovini (provinca Dalmatia) in v Baru (provinca Praevalis).⁶¹ Vse tri navedene cerkve so praktično enakih dimenzij kot cerkev v Teurniji in verjetno so imele podobno funkcijo: v Betiki je bil bolj verjetno sedež cerkvene skupnosti kot samostan, morda ni neumestno po-

⁵⁹ B. MARUSIĆ, *Kasnoantiška i bizantinska Pula*, Pula 1967, 15–17; G. BOVINI, *Le antiche cristiane* (kot v op. 58), 155–157.

⁶⁰ B. MARUSIĆ — J. SASEL, *De la cella trichora au complexe monastique de St. André à Betika entre Pula et Rovinj*, AV 37, 1986, 307–342.

⁶¹ T. ANDJELIĆ, *Kasnoantiške bazilike u Cimu i Zitomislćima kod Mostara*, AV 29, 1978, 629–640; IDEM, v delu: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine III*, Sarajevo 1988, 292 s. (Crkvine, Cim, Mostar); P. MIJOVIĆ, *Ranohrišćanski spomenici Praevalisa*, AV 29, 1978, 641–678, zlasti 653–659.

vezovati to cerkev s sicer neugotovljivim škofijskim sedežem v Cisi,⁶² v primeru Bara gre skoraj gotovo za škofijski sedež, prav tako v Cimu pri Mostarju, kjer naj bi imela sedež ena od neugotovljivih škofij s salonitanskih sinod (Mactaritana ecclesia, Sarsenterum?).⁶³ Omenimo naj še šest cerkva s trilistno apsido v Dalmaciji in Prevalitani,⁶⁴ nekaj primerov na srednjem Balkanu (Caričin grad),⁶⁵ na vzhodnem Balkanu (Goljamo Belovo pri Pazardžiku v Bolgariji),⁶⁶ pa tudi na italijanski obali Jadrana (basilica Probi in Raveni).⁶⁷

Težko je dati sodbo o vplivu Ogleja na obravnavani prostor pri oblikovanju baptisterijev, saj tu glede oblike in lege očitno ni bilo nobenega trdnega pravila. Z določeno mero previdnosti moremo trditi, da se kaže oglejski vpliv v uporabi šesterokotnega krstnega bazena (9 ali 10 primerov v Ogleju in na širšem oglejskem področju, poleg tega še štirje v Dalmaciji).⁶⁸

V zgodnjekrščanski mozaični umetnosti so vplivi Ogleja dokaj izraziti, tako z ozirom na tehniko in stil kot tudi z ozirom na ikonografsko in idejno kompozicijo mozaikov (Emona, Celeia, Nevidodunum, Poetovio (?), Čedad, Julium Carnicum, Invillino, sv. Hema, Teurnia).⁶⁹ Naj navedemo dva morda najbolj značilna primera. Ornamenti, rastlinske in živalske upodobitve na mozaikih s sv. Heme (pav, race, žerjal, vitice vinske trte) imajo jasne paralele na

⁶² Prim. op. 219.

⁶³ Prim. R. BRATOŽ, Razvoj organizacije (kot v op. 42), 378; P. CHEVALIER, Les baptistères paléochrétiens de la province romaine de Dalmatie, Diadora 10, 1986, 111–163, zlasti 114.

⁶⁴ N. CAMBI, Starokrščanska cerkvena arhitektura na področju salonitanske metropolije, AV 29, 1978, 606–626, zlasti 610 s.; 617; IDEM, Triconch Churches on the Eastern Adriatic, Actes du Xe Congr. intern. d'archéol. chrétienne (Thessalonique 1980), vol. II, Città del Vaticano – Thessalonique 1984, 45–54 (z mnenjem, da gre v teh primerih za memorialne in samostanske cerkve, ki jih avtor datira v 6. stoletje).

⁶⁵ N. DUVAL, L'architecture religieuse de Tsaritchin grad dans le cadre de l'illyricum oriental au VIe siècle, v zborniku: Villes et peuplement dans l'illyricum protobyzantin, Collection de l'École française de Rome 77, 1984, 399–481, zlasti 446 ss.

⁶⁶ N. CANEVA-DECEVSKA, Charakteristische Merkmale der Sakralarchitektur in Thrakien, Miscellanea Bulgarica 5, Wien 1987, 249–260, zlasti 259 Fig. 6a.

⁶⁷ G. BOVINI, Il problema della datazione della «Basilica Probi» nel territorio classicano di Ravenna, AV 23, 1972, 189–195 (datirana v sredo 6. stoletja).

⁶⁸ Šesterokotni krstni bazen je bil ugotovljen v naslednjih krajih: 1.–2. Post-teodorova ali Fortunacijanova bazilika v Ogleju s srede 4. stoletja, Kromacijeva bazilika v Ogleju iz časa okrog 400 (S. TAVANO, Aquileia e Grado, 150 s.; 213–216; vsekakor je zanimivo dejstvo, da je imela Teodorova bazilika iz časa okrog 320 krstilnico s elipsoidnim in ne šesterokotnim krstnim bazenom; gl. G. C. MENIS, Il complesso episcopale teodoriano di Aquileia e il suo battistero, Accademia di scienze lettere e arti di Udine 1986, zlasti 39–62; IDEM, L'iniziazione cristiana ad Aquileia nel IV secolo, v zborniku: Varietas indivisa. Teologia della chiesa locale 2, 1987, 9–42; IDEM, Il battistero teodoriano di Aquileia, Studi in memoria di Giuseppe Bovini I, Bologna–Ravenna 1990, 364–394). 3. Vranje (Th. ULBERT v P. PETRU – Th. ULBERT, Vranje pri Senni, 41 oz. 45; 51 s. oz. 59 s.). 4. Sv. Hema (?) (šesterokotni ali morda kvadrat) v osmerokotni stavbi krstilnice; R. NOLL, Frühes Christentum, 111–112; po sodbi, ki jo zastopa F. GLASER, Rimska naselbina Juena in zgodnjekrščanske cerkve na Sv. Hemi, Celovec 1989, 49 ss., naj bi bil krstni bazen kvadraten). 5. Carnuntum (R. NOLL, Frühes Christentum, 76–78). 6. Gradež (šesterokoten bazen v osmerokotni stavbi; S. TAVANO, Aquileia e Grado, 387–395). 7. Trst (?) (G. BOVINI, Antichità cristiane di S. Canzian d'Isonzo, S. Giovanni al Timavo e Trieste, Bologna 1973, 106; M. MIRABELLA ROBERTI, San Giusto, Trieste 1970, 43). 8. Novigrad (šesterokotni bazen v osmerokotni stavbi; G. CUSCITO, Il ciborio e l'epigrafe del vescovo Maurizio a Cittanova d'Istria, Ricerche religiose del Friuli e dell'Istria 3, 1984, 111–134; IDEM, Antiche testimonianze cristiane a Cittanova d'Istria, Atti (Centro di ricerche storiche – Rovigno) 19, 1988–1989, 57–73, zlasti 63 ss.). 9. Poreč (Evfrazijeva bazilika; G. BOVINI, Le antichità cristiane della fascia costiera istriana, 45–59). 10. Pulj (G. BOVINI, Le antichità cristiane, 192–194; M. MIRABELLA ROBERTI, I battisteri dell'Arco Adriatico, AAAd 13, 1978, 502 s.; v obeh zadnjih primerih je bil šesterokotni krstni bazen v oktogonalni stavbi baptisterija). Se štirje primeri so poznani iz Dalmacije (dva v Saloni, po eden v Pridragi pri Zadru in v Osorju (Apsarus); gl. P. CHEVALIER, Les baptistères paléochrétiens (kot v op. 63), 132 s.; 136). Šesterokotni bazen je kasneje vse bolj nadomestil osmerokotni, kot kaže na oglejskem področju primera Emona (L. PLESNICAR-GEC in sodelavci, Starokrščanski center v Emoni, Katalogi in monografije 21, Ljubljana 1983, 22; 42 s.) in Čedada (M. MIRABELLA ROBERTI, Il battistero paleocristiano di Cividade, AAAd 7, 1973, 41–51 = AMSI n. s. 27–28, 1979–1980, 357–367). O simboliki šesterokotna v zgodnjem krščanstvu (ki izhaja iz velikega pomena in simbolike števila šest) prim. D. Di MANZANO, Il simbolismo del fonte battesimale esagonale, AN 39, 1968, 49–56 (kritično stališče do njenih izvajanj; G. BOVINI, Le antichità cristiane di Aquileia, Bologna 1972, 285 s.; IDEM, Le antichità cristiane della fascia costiera istriana, 46 s.). Prim. tudi G. De ANGELIS d'OSSAT, I due poli dell'architettura paleocristiana nell'Alto Adriatico: Aquileia e Ravenna, AAAd 13, 1978, 389–436, zlasti 428–431; M. MIRABELLA ROBERTI, I battisteri dell'Arco Adriatico, AAAd 13, 1978, 489–503.

⁶⁹ Za najdbe z ozemlja Slovenije (Emona, Celeia, Nevidodunum, Poetovio) gl. B. ĐURIC, Antični mozaiki na ozemlju SR Slovenije, AV 27, 1976, 537–625 (s prilogami), zlasti 552 ss.; 587 ss.; za Emono posebej L. PLESNICAR-GEC in sodelavci, Starokrščanski center v Emoni, 22; 43; 52–59 (J. SAŠEL, Napis v mozaičnih tleh emonske krstne kapele in cerkvenega portika); prim. tudi S. TAVANO, Considerazioni sui mosaici nella Venetia et Histria, AAAd 28, 1986, 229–258, zlasti 252 ss. Za Čedad gl. M. MIRABELLA ROBERTI, Il battistero paleocristiano di Cividade, AMSI 27–28 n. s., 1979–1980, 361; IDEM, Iulium Carnicum centro romano alpino, ibidem, 379. Za Invillino prim. V. BIERBRAUER, Gli scavi (kot v op. 58). Za Sv. Hemo in Teurnijo prim. op. 70 in 71.

mozaikih oglejskih in istrskih cerkva.⁷⁰ Od dvanajstih mozaičnih polj v kompoziciji talnega mozaika v Teurniji (eno napisno polje izpolnjuje posvetilni napis) jih ima kar šest starejše predhodnike v oglejskem kulturnem krogu, bodisi v mozaikih Teodorove bazilike, bodisi v predstavah zgodnjekrščanskih piscev z oglejskega območja.⁷¹

4. Teologija

Vpliv Ogleja na vzhodnoalpski in predalpski svet se kaže tudi v širjenju specifičnih teoloških predstav in v značilnostih liturgije. Pri tem gre navadno za posredno vlogo jadranske metropole, saj gre v vseh primerih za predstave vzhodnega izvora.

Predstavo o Kristusovem odhodu v podzemlje srečamo v oglejski cerkvi zelo zgodaj, saj je postala sestavni del oglejske veroizpovedi, ki se je nekako sredi 3. stoletja razvila iz rimske veroizpovedi.⁷² Ta predstava je navzoča v delih Viktorina Ptujkega, srečamo pa jo tudi na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve v tako imenovani Hieronimovi veroizpovedi (>Fides Hieronymi<) in še bolj na vzhodu tudi pod oglejskim vplivom v Sirmiju.⁷³ Presenetljivo je dejstvo, da je ta predstava, ki se je v 6. in 7. stoletju uveljavila v večini veroizpovedi zahodnih cerkva, v veroizpovedi oglejske cerkve v zgodnjem srednjem veku zatonila v pozabo.⁷⁴ Na vzhodnoalpsko, nekdanje oglejsko vplivno pod-

⁷⁰ Za mozaike na Sv. Hemi gl. R. EGGER, *Frühchristliche Kirchenbauten* (kot v op. 48), 76–92; F. GLASER, *Mimska nasebina Juena* (kot v op. 68), 31–36; IDEM v knjigi: G. PICCOTTINI, *Die Römer in Kärnten*, 48 ss.; 294 s. Nekaj značilnih primerov stilnega in vsebinskega paralelizma med mozaiki na Sv. Hemi in mozaiki z ozjega oglejskega območja: raca in zerjal sta upodobljena na mozaiku v južni dvorani Teodorove bazilike (okrog 320), dva pava in veja vinske trte so upodobljeni v tako imenovani Kromacijevi baziliki in v baziliki v Beligni pri Ogleju (obe okrog 400), vinska trta je upodobljena na mozaiku v baziliki v ulici Madonna del Mare v Trstu, v tako imenovanem Elijevem mavzoleju graške katedrale, v katedrali v Konkordiji, v predevirajzevi baziliki v Poreču, v Muntajani na poreškem območju, v Betlki v južni Istri, v vseh primerih v prezbitariju oziroma v apsidi. Gl. S. TAVANO, *Considerazioni sui mosaici nella Venetia et Histria*, AAAD 28, 1986, 229–258, zlasti Fig. 19 in 21; IDEM, *Aquileia e Grado*, 69 s.; 241 in sl. pred 161; 354; IDEM, *I monumenti paleocristiani di Concordia*, Fig. 31; G. BOVINI, *Antichità cristiane di S. Canzian d'Isongo*, S. Giovanni al Timavo e Trieste, Bologna 1973, 46 s.; A. SONJE, *I mosaici pavimentali delle basiliche paleocristiane del Parentino in rapporto con gli altri mosaici delle coste adriatiche*, Atti (Centro di ricerche storiche – Rovigno) 16, 1985–1986, 95–104, zlasti 96 s.; 104 s.; B. MARUSIC – J. SASEL, o. c. (kot v op. 60), 311, sl. 20. K simboliki pava v zgodnjem krščanstvu prim. A. QUACQUARELLI, *Note esegetiche sui pavimenti musivo della basilica di Aquileia: Il bestiarius*, AAAD 22, 1982, 429–462, zlasti 453 s.; k simboliki upodobitve vinske trte v apsidi prim. M. MIRABELLA ROBERTI, *Partizioni dei pavimenti musivi delle basiliche cristiane dell'area aquileiese*, AAAD 22, 1982, 413–428, zlasti 425.

⁷¹ K zelo zapletenemu vprašanju simbolike mozaika iz Teurnije gl. nazadnje R. PILLINGER, *Zur Interpretation der Symbolik des Bodenmosaiks von Teurnia, Carinthia I* 179, 1989, 81–97 (s. kompletno bibliografijo). V kontekst oglejskih mozaičnih upodobitev in zgodnjekrščanskih predstav moremo postaviti naslednja mozaična polja talnega mozaika iz Teurnije: 1. Drevo s ptici na vejah (k simboliki prim. CHROMATIUS, *Sermo* 30, 2 (CCSL 9 A, 1974, 136 s., v. 35–44 = SC 164, 1971, 136, v. 38–47); prim. A. QUACQUARELLI, *Convergenze simboliche di Aquileia e di Ravenna*, AAAD 13, 1973, 375–388, zlasti 380; IDEM, *Note esegetiche*, 461). 2. Dva zajca, ki tečeta (?) v nasprotno smer (podobna je upodobitev v južni dvorani Teodorove bazilike; prim. A. QUACQUARELLI, *Note esegetiche*, 446). 3. Bik (prim. RUFINUS, *De benedictionibus patriarcharum* 2, 8; 2, 16; CCSL 20, 1961, 208 v. 21 ss.; 214 v. 21 ss.; A. QUACQUARELLI, *Note esegetiche*, 447; prim. tudi CHROMATIUS, *Tractatus in Matthaum, Prologus* 7 (CCSL 9 A, 1974, 188 s.), pa tudi VICTORINUS PETAUVIONENSIS, *Commentarius in Apocalypsin* 4, 4 (CSEL 49, 1916, 50–52). 4. Jelen (prim. QUACQUARELLI, *Note esegetiche*, 438 s.). 5. Storklja, ki pokončuje kačo (prim. CHROMATIUS, *Tractatus* 14, 5; CCSL 9 A, 1974, 255 v. 133–162; A. QUACQUARELLI, *Note esegetiche*, 439 s.; G. C. MENIS, *Nuovi studi iconologici sui mosaici teodoriani di Aquileia*, Atti dell'Accademia di scienze, lettere e arti di Udine 1970–1972, VII/9, Udine 1971, 19 s.; IDEM, *La cultura teologica* (kot v op. 10), 509; k motivu kače prim. VICTORINUS PETAUVIONENSIS, *Commentarius in Apocalypsin* 12, 5–6; CSEL 49, 1916, 114–115). 6. Orel (prim. VICTORINUS PETAUVIONENSIS, *Comm. in Apoc.* 4, 4 (str. 52–54) in CHROMATIUS, *Tractatus in Matthaum, Prologus* 5–7 (CCSL 9 A, 1974, 187–189)).

R. PILLINGER, *Zur Interpretation*, zlasti 92 s. po pravici poudarja večpomensko živalske simbolike v zgodnjem krščanstvu in s tem večpomensko teurnijskih mozaikov (n »contrariae virtutes« upodobitev iz Ogleja prim. A. QUACQUARELLI, *Note esegetiche*, 447 ss.) in po pravici stavi pod vprašaj razlago mozaikov s pomočjo razlag pri cerkvenih piscih, zlasti če ti izhajajo iz kasnejše dobe. Za teurnijske mozaike moremo reči, da za znaten del upodobitev obstajajo paralele pri oglejskih mozaikih Teodorove bazilike (ca. 320) in pri oglejskih piscih (ca. 400), pa celo pri Viktorinu Ptujkem (ca. 300), dosti pred nastankom teurnijskega mozaika (5. stoletje).

⁷² J. N. D. KELLY, *Altechristliche Glaubensbekenntnisse. Geschichte und Theologie*, Berlin 1971, 180; M. SIMONETTI v knjigi: RUFINO, *Spiegazione del credo*, Collana di testi patristici 11, Roma 1978, 17.

⁷³ R. BRATOZ, *Krščanstvo v Ogleju* (kot v op. 4), 97–100; 328; poleg tam navedenih virov gl. tudi *Epistula Hieronymi ad papam Damasum de Symbolo* (PL Suppl. I, 1958, 515) in RUFINUS, *Dicta de fide catholica* (PL Suppl. I, 1958, 1100). O izvoru predstave gl. J. N. D. KELLY, *Altechristliche Glaubensbekenntnisse*, 371–377.

⁷⁴ Formula veroizpovedi sinode v Čedadu iz leta 796/7 nima tega dodatka (gl. MGH *Leges III*, Concil. II, 1906, 187, v. 11–23), prav tako ne veroizpovedi iz časa patriarha Lupa I. ali II.

Slika 5: Epitaf škofa Gaudencija iz Št. Pavla pri Preboldu (po objavi v delu: V. Hoffiller — B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Zagreb 1938, 9 (16)).

ročje, so jo ponovno zanesli irski misijonarji v 8. stoletju.⁷⁵ S privzemom v »textus receptus« tako imenovane apostolske veroizpovedi v dobi Karla Velikega, ki je dobila zakonsko veljavo v letih 811—813, pa je postala na celotnem območju frankovske države, torej tudi na vsem obravnavanem ozemlju, običajna in obvezna.⁷⁶

Vzhodnega izvora je tudi vsebina praznika Razglašenja Gospodovega (Epifanija) kot praznika Kristusovega krsta v Ogleju (pa tudi v Milanu in deloma v Raveni) in kasneje tudi v vzhodnoalpskem prostoru.⁷⁷ Prav tako je vzhod-

(s srede 9. ali srede 10. stoletja), ki naj bi izhajala iz 6. stoletja (A. HAHN, *Bibliothek der Symbole und Glaubensregeln der Alten Kirche*, Breslau 1897, Nr. 43, str. 43—44). B. M. DE RUBEIS, *Dissertationes variae eruditionis*, Venetiis 1762, 22 je menil, da je oglejska cerkev že v začetku 6. stoletja sprejela rimsko formulo veroizpovedi in s tem opustila lokalne posebnosti. Prim. tudi F. KATTENBUSCH, *Das apostolische Symbol I*, Leipzig 1894, 107 ss.

⁷⁵ J. N. D. KELLY, *Altchristliche Glaubensbekenntnisse*, 391—411.

⁷⁶ Najstarejši besedilni z vzhodnoalpskega prostora, ki vsebujeta to formulo, sta dunajski psalter s konca 8. stoletja (Avstrijska narodna knjižnica, N. 1861) in ALCUINUS, *Disputatio puerorum* (zlasti gl. c. 11; PL 101, 1136 ss.), spis, ohranjen v rokopisu iz Salzburga s konca 9. stoletja (Nr. 67; prim. J. N. D. KELLY, o. c., 416 s.). Ta formula se nahaja tudi v najstarejših slovenskih besedilih veroizpovedi, od katerih izhaja predloga za najstarejšo iz karolinške dobe. Prim. R. BRATOŽ, *Krščanstvo v Ogleju*, 334 s.; o karolinški zakonodaji s tega področja prim. I. GRAFENAUER, *Karolinška kateheza ter izvor Bržijskih spomenikov in čina nadb ispovedi dajatiimb se*, *Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani 13*, Filološko-lingvistični odsek 2, Ljubljana 1936, 10 ss.; 137 ss.; E. AMANN, *Storia della Chiesa VI (L'epoca carolingia)*, Torino 1972², 69 ss.

⁷⁷ CHROMATIUS, *Sermo 34* (CCSL 9 A, 1974, 156—157 = SC 164, 1971, 182—188; edini rokopis te Kromacijeve pridige izhaja z Bavarske z začetka 9. stoletja; gl. J. LEMARIE, CCSL 9 A, 1974, XVI; SC 154, 1969, 36—37); gl. tudi *Tractatus 12* (CCSL 9 A, 244—246). Prim. Y. M. DUVAL, *Les relations doctrinales entre Milan et Aquilée*, AAAd 4, 1973, 222; J. LEMARIE, SC 154, 1969, 84; IDEM, *La liturgie d'Aquilée et de Milan au temps de Chromace et d'Ambroise*, AAAd 4, 1973, 257; IDEM, *La liturgie de Ravenne au temps de Pierre Chrysologue et Pancienne liturgie d'Aquilée*, AAAd 13, 1978, 367 ss.; G. TRETTEL, *Mysterium et sacramentum in S. Cromazio*, Trieste 1979, 63; za kasnejša obdobja gl. R. GERARDI, *La liturgia aquileiese patriarchina*, Lateranum 53, 1987, 38 s. Za vzhodnoalpsko območje prim. EUGIPPIUS, *Vita s. Severini 41*, 1 (izd. R. Bratož, Ljubljana 1982, 280 in 398; iz Evgipijevega mesta ni razvidna vsebina praznika).

nega izvora praznovanje »In medio pentecosten«, ki je bilo poznano v Ogleju, pa tudi v Milanu, vzhodno od Ogleja pa v Panoniji (območje Sirmija).⁷⁸

Od liturgičnih formul naj omenimo molitev »sanctus«, ki je na vsem krščanskem Zahodu prvič izpričana prav v Ogleju; očitno je bila že zgodaj razširjena tudi na oglejskem vplivnem območju.⁷⁹

5. Češčenje relikvij

Jadranska metropola je igrala pomembno vlogo pri prenašanju relikvij in s tem pri širjenju češčenja apostolov in nekaterih vzhodnih mučencev na severnojadranski prostor. V sedmih skupinah relikvij na severnoitalskem področju (po eni v Ogleju, Konkordiji, Štivanu, Raveni, Briksiji in dveh v Milanu) nastopajo relikvije Janeza Krstnika, apostolov Janeza, Andreja in Tomaža, evangelistov Luka in Mateja ter vzhodnih mučencev Evfemije, Blasija in Jurija.⁸⁰ V kolikšni meri so te relikvije iz severnoitalskega prostora prišle v vzhodnoalpske dežele, je malo poznano. Evgipij poroča za čas okrog leta 480 o pridobitvi relikvij Janeza Krstnika od nekega neznanca na severnem bregu Donave pri Faviani,⁸¹ vendar ne pove, od kod so te relikvije prišle, ali neposredno z Vzhoda prek Ilirika in Panonije, ali morda s severnoitalskega področja, kjer se okvirno že pred tem časom omenjajo v Konkordiji (okrog 390), v Raveni, v Briksiji in v Štivanu (najkasneje v 6. stoletju).⁸² Eden od apostolov, najverjetneje Janez, je upodobljen na fragmentarno ohranjeni freski v zgodnje-krščanski cerkvi v Varaždinskih Toplicah (Aquae Iassae) s konca 4. stoletja, dejstvo, ki kaže vsaj na češčenje tega svetnika, morda pa tudi na posvetitev cerkve apostolu Janezu.⁸³

Od severnoitalskih mučencev in skupin mučencev so se razširile relikvije milanske skupine Gervazij in Protazij v Briksijo (že okrog leta 400) in okrog leta 470 v Faviano.⁸⁴ Ali so te relikvije prišle v Obrežni Norik po posredovanju Ravene (kot morda relikvije rimskega mučenca Lavrencija), ostaja odprto vprašanje.⁸⁵

Za oglejske, istrske in južnopanonijske mučence tak primer prenašanja relikvij v vzhodnoalpski prostor (z edino morebitno izjemo Viktorina Ptujškega)⁸⁶ iz pisanih virov ni poznan. Če Evgipij poroča, da je Severin za samostansko cerkev v Faviani zbral relikvije številnih mučencev (»martyrum congregavit sanctuaria plurimorum«),⁸⁷ arheološka raziskovanja na sv. Hemi pa tudi ka-

⁷⁸ G. MORIN, L'année liturgique à Aquilée antérieurement à l'époque Carolingienne, *Revue Bénédictine* 19, 1902, 1–12, zlasti 8 (62); J. LEMARIE, La liturgie d'Aquilée, 261 ss.; K. GAMBER, Die lateinischen liturgischen Quellen Illyriens vom 4. bis 6. Jahrhundert, *Sirmium IV*, Beograd 1982, 77–85, zlasti 80 (tako imenovani Korbinijanov evangelij); IDEM, Das Patriarchat Aquileia und die bairische Kirche, Regensburg 1987, 62 s.; prim. tudi G. CUSCITO, Il patriarca Paolino e la liturgia di Aquileia, *AAAd* 32, 1988, 149–172, zlasti 171.

⁷⁹ CHROMATIUS, *Sermo* 21, 1 (CCSL 9 A, 1974, 97, v. 21–24 = SC 164, 1971, 42; odlomek je ohranjen samo v rokopisu z Bavarske iz 10. stoletja); prim. J. LEMARIE, SC 154, 1969, 102; IDEM, La liturgie d'Aquilée, *AAAd* 4, 1973, 252; IDEM, La liturgie de Ravenne, 359; za Ptuj v Viktorinovi dobi prim. R. BRATOŽ, Krščanstvo v Ogleju, 332 op. 253; prim. tudi K. GAMBER, Das Patriarchat Aquileia, 50 s.

⁸⁰ Za skupine relikvij v Ogleju, Konkordiji in Milanu (2 skupini), ki so dokumentirane v virih že pred letom 400, prim. R. BRATOŽ, Krščanstvo v Ogleju, 73 s., za štivansko skupino gl. G. CUSCITO, L'epigrafe metrica del patriarca Vodolrico I di Eppenstein (1086–1121) a San Giovanni del Timavo, *AAAd* 10, 1976, 77–95; za skupino relikvij v Raveni in Briksiji prim. H. DELEHAYE, Les origines du culte des martyrs, *Subsidia hagiographica* 20. Bruxelles 1933², 325 s.; 334; G. CUSCITO, Il primo cristianesimo (kot v op. 5), 298.

⁸¹ EUGIPIUS, *Vita s. Severini* 23 (izd. R. Bratož, Ljubljana 1982, 245 in komentar na str. 378 s.).

⁸² G. BOVINI, *Antichità cristiane di S. Canzian d'Isonzo, S. Giovanni al Timavo e Trieste*, Bologna 1973, 25–29; M. MIRABELLA ROBERTI, La basilica paleocristiana di S. Giovanni del Timavo, *AAAd* 10, 1976, 63–75.

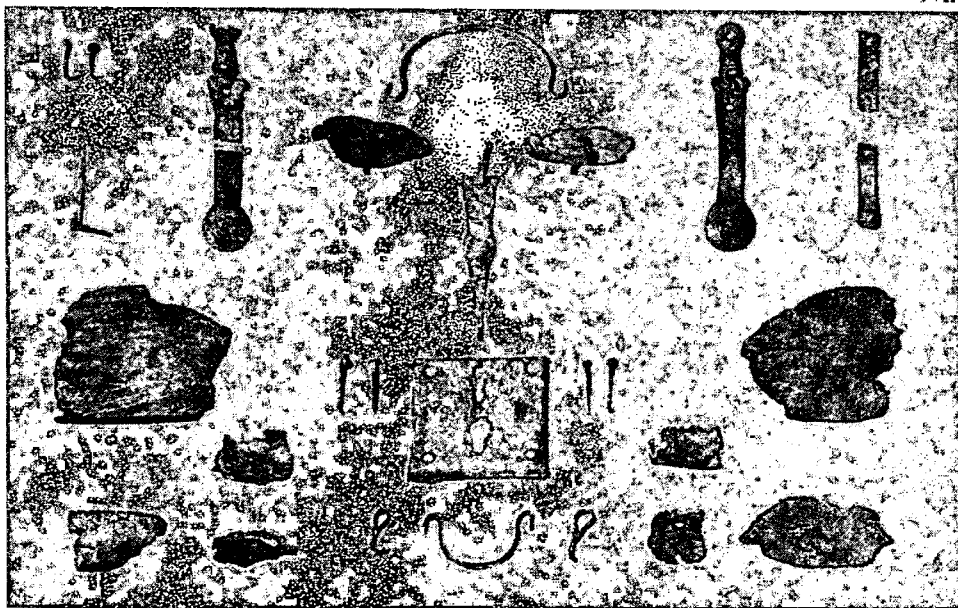
⁸³ B. VIKIĆ-BELANČIĆ, *Elementi* (kot v op. 37), zlasti 590 in sl. 3.

⁸⁴ Za češčenje milanske skupine Gervazij-Protazij v Briksiji gl. H. DELEHAYE, *Les origines*, 334; relikvije teh dveh mučencev v Faviani omenja EUGIPIUS, *Vita s. Severini* 9, 2–3 (izd. R. Bratož, 212 in komentar na str. 344 ss.).

⁸⁵ L. ECKHART, *Die Heiligen der Lorcher Basilika und die Archäologie*, *Oberösterreichische Heimatblätter* 36, 1982, 28–41, zlasti 39; kritično stališče do te teze zavzema H. WOLFF, *Die Anfänge* (kot v op. 43), 45 op. 74.

⁸⁶ Prim. R. BRATOŽ, *Krščanstvo v Ogleju*, 283 s.

⁸⁷ *Vita s. Severini* 9, 3 (izd. R. Bratož, 214); prim. tudi *Vita s. Severini* 22, 1 (za samostansko cerkev v Bojotru so iskali »martyrum reliquia«, str. 242).

Slika 6 a-b: Kamnit relikvirij z Vranja pri Sevnici (ca. 24 × 16 × 15 cm, zgoraj), v katerem so bili najdeni ostanki lesenega relikvirija (spodaj) (po publikaciji: P. Petru — Th. Ublert, *Vranje pri Sevnici*, Ljubljana 1975, T. 25 a-b; prim. op. 89)

žejo na mnogo obiskan romarski kraj,⁸⁸ dokazuje vse to splošno razširjeno češčenje relikvij v vzhodnoalpskem in predalpskem prostoru. Najdbe relikvirijev s tega področja so sicer sorazmeroma redke (v zelo fragmentarni obliki na Vra-

⁸⁸ F. GLASER, *Rimska naselbina Juena* (kot v op. 68), 48; IDEM, v knjigi: G. PICCOTTINI, *Die Römer in Kärnten* (kot v op. 57), 51.

nju in na Ajdni, dokaj dobro pa v Škocjanu na Koroškem in v Lorchu),⁸⁹ ponekod je obstoj relikviarija le ugotovljen (odprtina za relikviarij v oltarju ali v njegovi neposredni bližini je bila ugotovljena v Teurniji (v pokopališčni in škofijski cerkvi), na sv. Hemi, v Duelu, Laubendorfu, Lienzu, Lavantu, na Ptuj, na Kučarju).⁹⁰ Tovrstne najdbe so dovolj pogoste in dovolj značilne, da moremo govoriti o splošno razširjenem češčenju relikvij v vzhodnoalpskem in predalpskem prostoru v pozni antiki.

Očitno je, da niso prenašali relikvij samo od juga proti severu, temveč tudi v obratni smeri. Na to bi kazalo češčenje sv. Florijana v Raveni sredi 6. stoletja⁹¹ in verjetno že kmalu zatem v južni Istri, ki je bila v tem času, v dobi ravskega nadškofa Maksimijana, domačina iz Vistra pri Rovinju, z Raveno tesno povezana.⁹² Neznano kdaj, najkasneje v 10. stoletju, se pojavi češčenje sv. Florijana tudi v Cedadu.⁹³ Sv. Kvirin z zahodnopanonijskega območja je bil najkasneje okrog leta 500 češčen v Ogleju in Gradežu,⁹⁴ sredi 6. stoletja tudi v Raveni⁹⁵ in nekoliko kasneje v južni Istri.⁹⁶ Oglejski prostor je bil vmesna postaja pri prenosu posmrtnih ostankov sv. Severina iz Faviane na Mons Feleter pri San Marinu leta 488 in nato nekaj let kasneje v Lúcellanum v Neaplju.⁹⁷ Zelo verjetno so staroselci, ki so se tedaj selili iz Obrežnega Norika v Italijo,

⁸⁹ W. BACHRAN v delu: P. PETRU — Th. ULBERT, *Vranje pri Sevnici*, Ljubljana 1975, 83 ss.; F. LEBEN — A. VALIC, *Ajdna*, AV 29, 1978, 532—545, zlasti 543; Tab. 1; za relikviarij iz Škocjana na Koroškem gl. R. NOLL, *Frühes Christentum*, 104; Abb. 20—21; za Lorch (Lauriacum) gl. L. ECKHART, *Die archäologischen Ausgrabungen 1960 bis 1966 in der St.-Laurentius-Basilika von Enns-Lorch-Lauriacum*, *Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung*, Linz 1982, 375—385; relikviarije s tridentinskega je predstavil R. NOLL, *Ein Reliquiar aus Sanzeno* (kot v op. 30); najdba iz Ampassa na Tirolskem je kratko predstavljena v prispevku: *Ein Reliquiar aus frühchristlicher Zeit. Sensationeller Fund in Pfarrkirche Ampass*, *Tiroler Tageszeitung* 6. 7. 8. April 1985, Nr. 82, str. 19.; R. PILLINGER, *Neue Ausgrabungen und Befunde* (kot v op. 36), 2114—2119; prim. tudi Th. ULBERT, *Zur liturgisch-funktionellen Ausstattung spätantiker Kirchen des Alpenraums*, v delu: H. DANNHEIMER — H. DOPSCH (Hrsg.), *Die Bajuwaren. Von Severin bis Tassilo 488—788*, München—Salzburg 1988 (katalog razstave »Die Bajuwaren«), 287—292, zlasti 290 s.

⁹⁰ Prim. podatke v delu EUGIPIJ, *Zivljenje sv. Severina*. Uvod, prevod in komentar napisal R. Bratož, Ljubljana 1982, 346; od del, izdanih 1982 ali kasneje gl. H. UBL, *Frühchristliches Österreich*, *Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung*, Linz 1982, 295—336, zlasti 306 (S. Hema); 307 (Teurnia); 308 (Duel); 309 (Laubendorf); 310 (Lienz); 311 (Lavant); F. GLASER, *Die römische Stadt Teurnia*, *Klagenfurt* 1983, 79; IDEM, *Rimska naselbina Juena*, 52 s.; IDEM, *Teurnia — metropolis Norici*, Wien 1987, 8 (Abb. 7; škofijska cerkev); za Kučar gl. S. CIGLENEČKI, *Höhenbefestigungen*, 86.

⁹¹ AGNELLUS, *Liber pontificalis ecclesiae Ravenatis* 72 (ed. O. Holder-Egger, MGH *Scriptorum rerum Langob. et Ital. saec. VI—IX*, 1878, 327 s.): »Collocavit autem hic (sc. episcopus Maximianus in ecclesia s. Stephani) merita apostolorum et martirum, id est sancti Petri, sancti Pauli, sancti Andreae, sancti Zachariae, sancti Iohannis baptistae, sancti Iohannis evangelistae, sancti Iacobi, sancti Thome, sancti Mathel, sancti Stephani, sancti Vincentii, sancti Laurentii, sancti Quirini, sancti Floriani... qui orent pro nobis.« Prim. R. BRATOŽ, *Kršćanstvo v Ogleju*, 270 op. 297.

⁹² Na otoku Sv. Florijan v puljskem zalivu so bili še v prejšnjem stoletju vidni ostanki zgodnjekršćanske cerkve sv. Florijana iz 6. stoletja, ki je bila zgrajena v »ravenskem« stilu (s poligonalno apsidno) in je bila okrašena z mozaiki (gl. B. MARUŠIĆ, *Kasnoantička i bizantinska Pula*, Pula 1967, 23; 25). Toponim Floran (»vicus Fioranus«, »Florianum« v virih iz 12. stoletja; R. MATIJAŠIĆ, *Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium*, Zagreb 1988, 76) severno od Fažane je prav tako odraz češčenja sv. Florijana v južni Istri, ki se je v te kraje razširilo zelo verjetno iz Ravene. Prav tako je možno, da izhaja toponim od češčenja sv. Flora, misteriozne svetniške osebnosti iz prve polovice 7. stoletja (D. NEŽIĆ, *Sveti Flor, biskup romanskog Opiterguma*, *vjerovjesnik Istarskih Hrvata*, *Croatica Christiana Periodica* 16, 1985, 94—106; 18, 1986, 57—65; 19, 1987, 17—25).

⁹³ Kodeks XXII Arheološkega muzeja v Cedadu (del z začetka 10. stoletja, del iz prve polovice 12. stoletja) prinaša med zapisi legende pretežno oglejskih in istrskih mučencev tudi dva zapisa legende o sv. Florianu (»Passio s. Floriani«, 39r — 41v iz 12. stoletja, 106v — 110r iz 10. stoletja; gl. C. SCALON, *Un codice cividalese degli inizi del X secolo (Cividale, cod. XXII)*, *Forum Iulii* 8, 1984, 13—24, zlasti 21; 23 s.); prim. tudi M. BROZZI, *Il ducato longobardo del Friuli*, Udine 1981², 85. Sv. Florijan je bil v oglejskem patriarhatu precej češčen (prim. G. BIASUTTI, *Il »Proprium sanctorum« Aquileiese ed Udinese e le sue variazioni*, Udine 1961, 37), tudi v današnjih slovenskih deželah, ki so z večjim delom ozemlja spadale v okvir patriarhata (R. BRATOŽ, *Lo sviluppo degli studi di antichità cristiana nella odierna Slovenia dagli inizi ai nostri giorni*, *AMSI* n. s. 34 (86), 1986, 21—47, zlasti 30 ss.).

⁹⁴ To dokazuje relikviarij (tako imenovana »cassetta elittica«) v zakladnici gradeške katedrale iz dobe okrog leta 500, na kateri je med osmimi portretiranci upodobljen tudi sv. Kvirin (poleg njega Kristus, Peter, Pavel, Kancij, Kancijan, Kancijanila in Latin; gl. S. TAVANO, *Aquila e Grado*, 359). O prenosu relikvij sv. Kvirina iz Ogleja v Gradež v času langobardske invazije v Italijo 568 poroča *Chronicon Gradense* (G. MONTICOLO, *Cronache Veneziane antichissime I*, Roma 1890, 41 v. 18; 28; 31), prav tako *Origo civitatum Italiae seu Venetiarum*, editio prima, editio secunda (ed. R. Cessi, Roma 1933, 40 v. 26 s.; 41 v. 7 s.; 73 v. 25 ss.; 74 v. 8 s.; 75 v. 9).

⁹⁵ Gl. op. 91.

⁹⁶ B. MARUŠIĆ, *Kasnoantička i bizantinska Pula*, 33 s.; IDEM, *Ricerche archeologiche nella basilica di S. Quirino presso Dignano*, *Atti (Centro di ricerche storiche — Rovigno)* 17, 1986—1987, 39—81 (cerkev s srede ali druge polovice 6. stoletja).

⁹⁷ EUGIPIIUS, *Vita s. Severini* 44, 5 — 46, 6 (ed. R. Bratož, 292 ss.; 406—409).

vzeli iz samostanske cerkve v Faviani s seboj tudi relikvije sv. Gervazija in Protazija (ter drugih mučencev) in jih v Lukulanu pokopali skupaj s Severinovimi posmrtnimi ostanki.⁹⁸

Najtežje je rešljivo vprašanje češčenja sv. Maksimilijana Celjskega, ki je dokumentirano najprej leta 711/712 med romanskimi staroselci na Salzburškem (Pongau, območje Bischofshofna),⁹⁹ kasneje, od tega neodvisno (?), pa v severni Istri.¹⁰⁰ Ali je vzrok za tako stanje umik staroselcev s področja Celeje v dve različni smeri, proti severozahodu na Salzburško in proti jugozahodu na obalo severnega Jadrana, ostaja odprto vprašanje.¹⁰¹

Obstoj zapisov legend o mučencih iz Ogleja in oglejskega območja na vzhodnoalpskem in predalpskem prostoru (legende o Mohorju in Fortunatu v dveh rokopisih iz Stične iz 12. oziroma 15. stoletja,¹⁰² legende o sv. Germanu iz Pulja, ki jo prinaša »Magnum legendarium Austriacum« iz 12.—13. stoletja)¹⁰³ je po našem dosedanjem vedenju rezultat kasnejšega razvoja, ki se ne tiče neposredno pozne antike in zgodnjega srednjega veka. Isto velja za obratne primere (zapis legende o mučenstvu sv. Florijana v rokopisu iz Čedad in v rokopisu iz Stične s konca 12. stoletja).¹⁰⁴

6. Meništvo in vprašanje rojstnega kraja sv. Hieronima

Vloga Ogleja pri širjenju asketizma in meništva v vzhodnoalpski in predalpski prostor ostaja zaradi pomanjkanja virov slej ko prej neznana. Meništvo je v Ogleju zanesljivo dokumentirano že okrog leta 370, nekoliko kasneje tudi v Emoni in na kvarnerskem področju, kjer ga srečamo v raznih oblikah, značilnih za zgodnje meništvo (v Emoni »menihi« in zaobljubljene device, na kvarnerskih otokih se omenjajo menihi samotarji in skupine asketov).¹⁰⁵

Meništvo v času življenja in dela sv. Severina, močno razširjeno v Obrežnem Noriku in v delu Druge Recije (kjer je njegov obstoj dokumentiran že za čas pred Severinovo organizacijsko dejavnostjo v teh krajih okrog leta 470 oziroma poleg nje)¹⁰⁶ ni imelo nobenih neposrednih povezav s severnojadranskim prostorom oziroma teh ne moremo dokazati.¹⁰⁷ Razmere v Sredozemskem Noriku so zaradi pičlih virov skorajda neznane.¹⁰⁸ Nerešeno ostaja vprašanje, ali je meništvo obstajalo v poznoantičnih višinskih utrjenih naseljih na Koroškem

⁹⁸ *Translatio sancti Severini auctore Johanne diacono 6* (MGH Script. rerum Langob. et Ital. saec. VI—IX, 1878, 456, v. 43—45); prim. R. BRATOŽ, Severinus von Noricum (kot v op. 43), 39 s., op. 161.

⁹⁹ R. BRATOŽ, Krščanstvo v Ogleju, 185 ss.; H. WOLFRAM, Die Geburt (kot v op. 1), 123 s.; prim. tudi H. WOLFRAM, Der Heilige Rupert in Salzburg, Salzburg Diskussionen Nr. 4, Frühes Mönchtum in Salzburg (Hrsg. E. Zwink), Salzburg 1983, 81—92, zlasti 85 in 87.

¹⁰⁰ R. BRATOŽ, Krščanstvo v Ogleju, 187—189.

¹⁰¹ Prim. op. 220.

¹⁰² Sedaj rokopis Avstrijske narodne knjižnice (Österreichische Nationalbibliothek) št. 649, 226v — 228 v (izdaja teksta je v pripravi) in rokopis Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani, št. 24 (141), 94r — 101r (po tej izdaji je pripravil besedilo F. M. DOLINAR in ga s tekstno-kritični opombami in prevodom R. Bratoža objavil v delu: R. BRATOŽ, Krščanstvo v Ogleju, 336—346).

¹⁰³ R. BRATOŽ, Krščanstvo v Ogleju, 164 s.

¹⁰⁴ Sedaj rokopis Avstrijske narodne knjižnice (Österreichische Nationalbibliothek) št. 650, 191—192 (o rokopisu prim. H. J. HERMANN, Die deutschen romanischen Handschriften. Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften 8. Die illuminierten Handschriften und Inkunabeln der Nationalbibliothek in Wien, Teil 2, Wien 1926, 287 s.

¹⁰⁵ G. SPINELLI, Ascetismo, monachismo e cenobitismo ad Aquileia nel sec. IV, AAAd 22, 1982, 273—300; R. BRATOŽ v delu: EVGIPIJ, Zivljenje svetega Severina, Ljubljana 1982, 88 ss.; 403 s.; M. SUIČ, Hieronim Sridonjanin — građanin Tarsatike, Rad Jugoslavenske akademije znanosti in umjetnosti 426 (Knjiga 24 Razreda za društvene znanosti), Zagreb 1986, 213—278, zlasti 265 ss.; 277.

¹⁰⁶ EUGIPIUS, Vita s. Severini 16, 2; 41, 1 (izd. R. Bratož, 230; 280 ss.; 360; 399).

¹⁰⁷ R. BRATOŽ, Severinus von Noricum, 27 ss.

¹⁰⁸ EUGIPIUS, Vita s. Severini 37, 1 (cit. izd., 275) poroča o tem, da je Severin poslal dva meniha v Sredozemski Norik. Teoretično bi lahko bil tudi »Nonnosus diac(onus)«, ki se omenja na nagrobniku iz Molzbichla iz leta 532 (?) klerik samostanske cerkve (objava napisa: F. GLASER, Das Münster in Molzbichl, das älteste Kloster Kärntens, Carinthia I 179, 1989, 117 s.; morda bolj pravilno kot Glaserjevo datiranje v leto 532 je datiranje v leto 533, na katero bi se mogla nanašati oznaka »tertio (anno) post cons(ulat)um Lampadij et Orestis v(ironum) c(larissimorum)«; prim. R. BAGNALL — A. CAMERON — S. R. SCHWARTZ — K. A. WÖRNER, Consuls of the Later Roman Empire, Atlanta 1987, 600). V tem času se namreč diakoni sporadično omenjajo tudi v samostanskih skupnostih (prim. BENEDICTUS, Regula monachorum 62, 1; ed. A. Lentini, Montecassino 1980², 560—562).

sci. Postea u dum reuertere incastitodiu
 uniuersi pbr̄i uel diaconi om̄sq; clerici
 om̄sq; ordines eccle postulabant eū cū
 lacrimis dicentes. Tu pat̄ n̄ra si a nobis
 fueris ablat; que faciem uniuerso gregi
 tuo patorē; aut que doctore uice eūre
 inueniem sicut et ipm̄. Sim aut; e nos
 uniatēcū moriam̄. Beatissim; aut; heronachou
 confectis animas eoz; iussit eis ordinare
 ep̄m̄ nomine fortunatū archidiaconē
 discipulū suū; que ipse ex infantia cū di
 timore nutritus. Queda aut; mulier
 uidua illustis alexandria nomine tamen
 dñi; audiens beatissimū heronachou sc̄m
 dī eē incarcere e tantas fecisse uirtutes;
 misit secreta ad pontianū carcerariū ut
 noctis silentio ad eū ingrederet; Erat enī
 iam dicta mulier oculis ap̄tis nichil ui
 dens. Uelut enī; quia sitigerit oculis
 meos in uocato xp̄i nomine saluabor.
 Que mulier p̄ce nocte ad carcerem cū
 secretali mancipio. Cumq; ingressa fuisset
 incarcere; p̄cedens ad pedes sc̄i heronacho
 re ep̄i dixitq; ei. Dē uir di fac me sanā.
 Dicit ei sc̄s heronachoras. Beata ē fides tua;
 q̄a p̄r quā audires ūbum uitatis m̄te tuā
 bene fundasti; p̄p̄tea illuminabit oculos
 corporis; & codis sui dñs ih̄c xp̄s. Et faciens
 signū crucis sup̄ oculos e; continuo uidit
 luminē. Et reuersa ē addomū suā gau
 dens e dant gl̄am dō; ieiunauit trib;
 dieb; Et m̄teris beatissim; heronachoras
 fortunatū archidiaconē suū; baptizauit
 eam in tra domū suā cū suis om̄ib; immo
 mine pat̄s & filii sp̄s sc̄i. Post aliquantū
 uero dies auditis seu altus p̄fēs de beata
 alexandria q̄a baptizata ē asq; fortunato
 archidiacono; uisit eū comprehendit; ser
 uo unclū ad carcerē deducit. Quē cum ui
 disse sc̄s heronachoras; dñs deo eoz; gr̄as
 quia dignat; est eū cum eodē mart̄yriū
 suscipere. Per dies aut; plurimos; multa
 p̄ce mirabilia dñs incarcere ostendit.
 Accurrens aut; ad eos om̄i uarias infir
 mitates habentes; curabant; ab eis immo
 mentē dñi n̄ri ih̄u xp̄i. Videntes aut; pa
 ganoz; succedentes; colligentes populū

incredulū in unum uenerunt
 stum p̄fiden cū fustib; lapidib;
 tes e dicentes. Si uitas uota p̄ce
 facis usq; nunc uiuere hōiem qui p̄
 gressus artes p̄p̄m alienat; subitū
 eoz; ut separant; adūs. tolle magū
 maleficū; sin aut; nolueris; te ipm̄
 faciem; e illū igne consumam̄. Tunc sc̄s
 uastus p̄fēs tunc p̄p̄m q̄ p̄cum ḡat;
 derant unomine xp̄i; misit nocte sp̄ca
 latore e incarcē decollauit beatissimū
 heronachou ep̄m̄; & sc̄m fortunatū arch
 diaconē ei. Quoz; corpora colligens ponit
 ar̄i custos carceris; e om̄e crucē sang
 nis eoz; in unū collocauit locū. Audient
 aut; hęc gregoz; cui filii ad monio b̄;
 aut sc̄s dī heronachoras; alexandria
 que ab eo illuminata fuerat uenerunt
 nocte occulte cū limteamurib; suis; ual
 de p̄ciosis aromacib; condientes sc̄oz; cor
 pora m̄m̄; e sepelierē ea foras in uosa
 uitatis aq̄lage in agello memorate alex
 andrie in pace. Unūsi aut; fideles ue
 nientes ad corp̄ beatissimū m̄ris heron
 chore p̄m̄i aquilegensis ciuitatis ep̄i;
 quacūq; fuissent infirmitate decora
 sanitate recipiebant unomine dñi
 n̄ri ih̄u xp̄i. Martiri rati s̄t aut; sc̄i mar
 tyres xp̄i heronachoras ep̄e unacū fortu
 nato archidiacono suo; quarto idus iulii
 regnante dño n̄ro ih̄u xp̄o cui est honor
 e gl̄a e potestas in secula secl̄oz; Amen;

Explicit Passio San̄z Heronachou
 et fortunati;

est passione e resurrectione dñi n̄ri ih̄u
 xp̄i; e gl̄osam eī ascensionē in celū ad pa
 trē om̄ipm̄; in eū nos multi m̄ter passio
 e; capti coronati s̄t; e in manibus ab eis sc̄i sc̄m sc̄
 in noīe dñi n̄ri saluauerit; e uocet; h̄ic manū
 e signauerit; tyrannos e carnifices; D̄ hoc aut;
 obtinebat honor; in fama tabes diaboli; e uita
 furti e m̄ta; e ceca manū bonū m̄i fela adu
 dat; que nec illis p̄detat; nec sibi; Ego enī
 nunc xp̄i credent; e beoz; nos; uocet; illat;

in v Sloveniji, zlasti v večjih, kot so bile Teurnija, sv. Hema, Grazerkogel, Lavant, Vranje in Kučar.¹⁰⁹ Viri za severno Furlanijo so prav tako izredno skopi; kot edini zanesljiv vir naj omenimo napis iz Osoppa iz leta 524, na katerem se omenja zaobljubljena devica.¹¹⁰ Bolj bogati so viri za ožje območje Ogleja, kjer sta nastali dve meniški skupnosti na samem robu mesta (Monastero in Beligna), poleg še nekaterih v lagunah, ki pa so nastale v 6. stoletju (S. Andrea pri Maranaru, S. Giuliano, S. Pietro, Barbana).¹¹¹ Na meji Benečije z Istro je nastal že v 5. (?) stoletju samostan v Štivanu.¹¹² Vrsta samostanov je nastala na jugozahodni istrski obali (samostan pri cerkvi »S. Maria Formosa« v Pulju, samostan na otoku sv. Andrija pri Pulju, na otoku sv. Andrija pri Rovinju, sv. Mihovil pri Pulju, sv. Mihovil na Limu, sv. Marija na Brionih, od začetka 7. stoletja tudi Betika severno od Pulja).¹¹³

Meništvo je imelo v Ogleju pomembno vlogo v kulturnem življenju, v okolju oglejskih asketov se je razvila oglejska krščanska književnost na prehodu iz 4. v 5. stoletje. Isti pojav je značilen za Norik slabo stoletje kasneje. Severinovi samostani so bili središča omike.¹¹⁴ Iz njih je izšel prvi cerkveni pisec iz vzhodnoalpskih dežel, Evgipij, ki je bil aktiven eno generacijo kasneje, v prvi tretjini 6. stoletja, v Lukulanu v Neaplju.¹¹⁵ Drugih središč omike ne moremo zanesljivo ugotoviti.¹¹⁶

Na obstoj meništva na obravnavanem področju, še bolj pa na razvoj zgodnjekrščanske književnosti, se navezuje samo deloma po pravici (če pa pojmujeemo Alpe na tak način kot v antiki¹¹⁷ povsem umestno) vprašanje ubikacije rojstnega kraja sv. Hieronima, nekje na štitchišču Italije, Dalmacije in Panonije.

Ne bomo se spuščali v predstavitev več stoletij trajajočih polemik med zagovorniki dalmatinske, istrske in panonske teorije o Hieronimovem poreklu. Poyod za to polemiko je dal avtor sam z edino enigmatično oznako svojega rojstnega kraja (»oppido Stridonis, quod, a Gothis eversum, Dalmatiae quondam Pannoniaeque confinium fuit«).¹¹⁸ Polemiki je pred skoraj sedemdesetimi leti skušal napraviti konec Frane Bulić z obsežno študijo, s katero je hotel potrditi dalmatinsko poreklo cerkvenega očeta.¹¹⁹ Pri tem se je oprl na napis, objavljen leta 1882, ki pa se je že kmalu po »odkritju« izkazal kot nezanesljiv in

¹⁰⁹ Prim. S. CIGLENEČKI, *Höhenbefestigungen*, 135–139; 171 s. in R. BRATOŽ, ZC 43, 1989, 283–289, zlasti 286 in 288.

¹¹⁰ F. QUAL, *La sede episcopale del Forum Iulium Carnicum*, Udine 1973, 115 ss.

¹¹¹ P. ZOVATTO, *Il monachesimo benedettino del Friuli*, Quarto d'Aldino 1977, 80; 106; 109 s.; 118 s.; 141 ss.; prim. G. SPINELLI, *Ascetismo* (kot v op. 105), 296 s., op. 59. Za Barbano prim. nazadnje S. TAVANO, *Barbana e il suo »perdòn«*, v zborniku: *La devozione alla Madonna di Barbana per immagini e documenti*, Grado 1987, 14 s.

¹¹² Prim. M. MIRABELLA ROBERTI, *La basilica paleocristiana di San Giovanni del Tmavo*, AAAD 10, 1976, 63–75; G. CUSCITO, *L'epigrafe metrica* (kot v op. 80).

¹¹³ B. MARUŠIČ, *Kasnoantička i bizantinska Pula*, Pula 1967, 39 ss.; A. SONJE, *Crkvena arhitektura zapadne Istre, Analecta Croatica Christiana XIII*, Zagreb–Pazin 1982, 53 s.; D. KLEN, *Fratrija. Feud opatije sv. Mihovila nad Limom u Istri i njegova sela (XI–XVII st.)*, Rijeka 1969, 15 ss.; za Betiko gl. posebej B. MARUŠIČ – J. SAŠEL, *De la cella trichora* (kot v op. 60), 328 (samostan od začetka 7. stoletja).

¹¹⁴ R. BRATOŽ, *Severinus von Noricum*, 26–29; IDEM v delu: EVGIPIJ, *Zivljenje sv. Severina*, 93.

¹¹⁵ R. BRATOŽ v delu: EVGIPIJ, *Zivljenje sv. Severina*, 1–29; J. FONTAINE, *Les relations culturelles entre l'Italie byzantine et l'Espagne visigothique: la présence d'Eugippius dans la bibliothèque de Séville*, *Estudios clásicos* 26/2, Madrid 1984, 9–26.

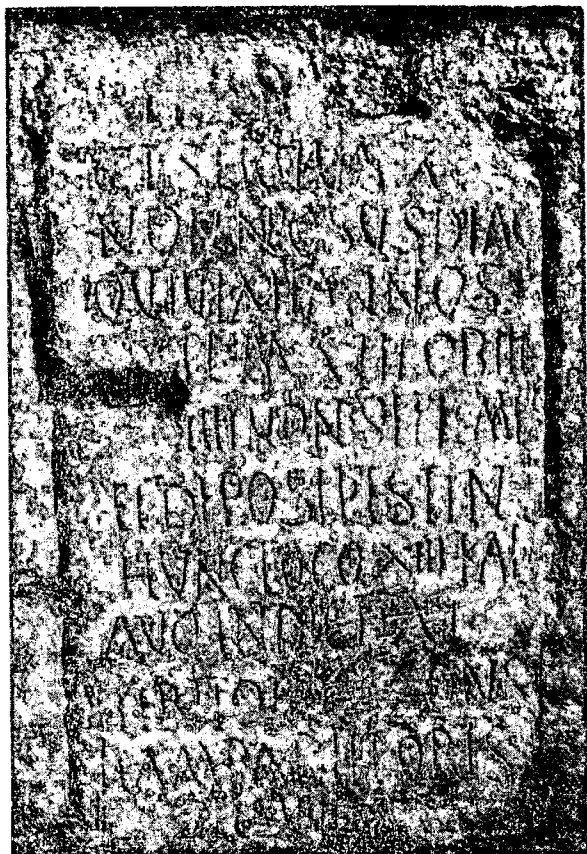
¹¹⁶ Metrični epitaf celejanskega (?) škofa Gaudencia iz St. Pavla pri Preboldu iz vzhodnogotske dobe odraža brez dvoma sorazmerno dobro izobrazbo (8 heksametrov z akrostihom; gl. R. BRATOŽ, *Kratek oris zgodovine krščanstva* (kot v op. 28), 217 (z ostalo literaturo)). Na Vranju je bil najden relief z upodobitvijo pisarja (P. PETRU, *Upodobitev pisarja na reliefu z Aidovskega gradca pri Senici*, *Linguistica* 20, 1980, 49–59). Na mozaičnem donatorskem napisu iz zgodnjekrščanske bazilike v Celeji iz 5. stoletja se omenja neki »scolasticus« (V. HOFFILLER – B. SARIA, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Zagreb 1938, 65). Za Sv. Hemo domneva F. GLASER (v delu: G. PICCOTTINI, *Die Römer in Kärnten*, 48) obstoj skriptorija. Splošno k vprašanju izobrazbe v poznoantičnem Noriku gl. G. GRAßL, *Die ethnischen und sozialökonomischen Bedingungen für die Romanisierung des Ostalpenraumes in der Spätantike*, v zborniku: *Kulturhistorische und archäologische Probleme* (kot v op. 1), 60–70.

¹¹⁷ Prim. antične geografske opise dan. slovenskega ozemlja (Plinij Starejši, Strabon, Anonimni geograf iz Ravene itd.), ki jih je predstavil J. SAŠEL v delu: *Arheološka najdišča Slovenije*, Ljubljana 1975, 78 ss.

¹¹⁸ *De viris illustribus* 135 (PL 23, 715).

¹¹⁹ F. BULIČ, *Stridone (Grahovopolje in Bosnia) luogo natale di s. Girolamo*, *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* 40–41–42, 1922, 253–330; hrvaški prevod študije: F. BULIČ, *Izabrani spisi*, Split 1984, 87–198.

Slika 8: Epitaf diakona Nonosa iz Molzbichla iz leta 533 (prim. op. 108) (foto F. Glaser)

velja danes po večinskem, a ne soglasnem mnenju za falzifikat.¹²⁰ V zadnjih šestdesetih letih so nekateri sprejemali Buličevo rešitev (Strido je današnje Grahovo polje v severozahodni Bosni), drugi pa so postavljali Stridon v različne kraje, oddaljene med seboj tudi po več sto kilometrov. To je bil odraz nemoči, da bi prišli do sprejemljive rešitve.¹²¹

Izhodišče nove rešitve, ki jo je predložil zgodovinar in arheolog Mate Suić,¹²² je zapis pri srednjeveškem kronistu arhidiakonu Tomažu iz Splita iz srede 13. stoletja. Ta označuje lego Dalmacije z besedami: »Nunc vero Dalmatia est regio maritima, incipiens ab Epyro, ubi est Dirachium et protenditur usque ad sinum Quarnarium, in cuius interioribus est oppidum Stridonis, quod Dalmatie, Pannonieque confinium fuit. Hec fuit patria tellus beati Hieronymi egregii doctoris.«¹²³ Zahodno mejo hrvaškega kraljestva označuje z besedami: »... ab occidente Carinthia; versus mare usque ad oppidum Stridonis, quod nunc est confinium Dalmatie et Istrie.«¹²⁴ Če je ta oznaka na podlagi nekega neznanega, verjetno izgubljenega vira (kot meni Suić), pravilna, potem je

¹²⁰ Corpus inscriptionum Latinarum III, 9860; o okoliščinah »najdbe« gl. F. BULIĆ, Stridone, 317 ss.; IDEM, Izabrani spisi, 165 s. Napis ocenjuje z zadržki kot avtentičen J. J. WILKES, Dalmatia, London 1969, 271 op. 5; 459; IDEM, Boundary stones in Roman Dalmatia, AV 25, 1974, 267 s. (Nr. 24).

¹²¹ Prim. R. BRATOŽ, Kratak oris zgodovine kršćanstva, 213 op. 54.

¹²² Gl. op. 105.

¹²³ THOMAS ARCHIDIACONUS, Historia Salonitana 1 (ed. F. Rački, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 26, Zagrabiae 1894, 3).

¹²⁴ Historia Salonitana 13 (ed. F. Rački, 40); prim. tudi Historia Salonitana maior, ed. N. Klačić, Beograd 1967, 107.

okvirna lega Stridonae nedvoumna: to je ozemlje današnje Reke z okolico.¹²⁵ To okvirno lociranje na področje Kvarnerja naj bi podpiralo več dejstev. Hieronim na nekaj mestih omenja alpske zapore, ki so na razdalji od Koroške do Kvarnerja varovale Italijo,¹²⁶ pozna očitno severni Jadran, pozna morsko favno, ribje jedi, skratka, pozna morje in ni kontinentalec.¹²⁷ Njegova korespondenca kaže na povezave s severnojadranskim (oglejskim) področjem, ne pa z Dalmacijo ali Panonijo.¹²⁸

Od okvirne lokalizacije Hieronimovega rojstnega kraja, ki jo posreduje srednjeveški vir, preide Suić prek razlage etimologije in oblike imena ter pojasnjevanja historičnih okoliščin (gotsko uničenje kraja, razvoj severovzhodne meje Italije)¹²⁹ k mikrotopografskemu raziskovanju tega področja. Ker ni novih materialnih virov, si avtor pomaga s toponomastiko. Pri tem izhaja iz analogij v razvoju antičnih imen v slovanskih sredinah vzhodnega Jadrana in iz podatkov, ki jih posreduje Hieronim v svoji korespondenci. Hieronim se kaže v svojem izvoru kot pripadnik podeželske aristokracije, ki je živel a sužnji in hlapci na svojih posestvih izven lokalnih središč, ki je imela v glavnem odklonilen odnos do okoliškega kmečkega prebivalstva in do lokalnih središč in je večkrat prihajala v spore z lokalno duhovščino.¹³⁰ V Hieronimovem primeru gre za družino, ki je bila pokristjanjena in je imela grško ime, kar pa ne pove še nič določnega o njenem izvoru ali jeziku.¹³¹

V severozahodnem zaledju Tarsatike, na historični meji Istre in Dalmacije, vendar na dalmatinski strani meje, se nahaja danes skupina vasi: Šapjane, Starad, Žejane, Mune itd. Ta imena naj bi nastala iz antičnih toponimov. Prvo ime (Šapjane) naj bi po Suiću kot hrvaški semantični kalk izhajalo od glagola »susurare«, hrvaško »šaptati« oziroma v čakavskem dialektu »šapjati«, in naj bi pomenilo kraj z močnim vetrom. Isti pomen naj bi imelo drugo ime (Starad), ki naj bi nastalo po podobni poti od latinskega onomatopoejskega toponima z isto vsebino (stridus, stridere, od tod Stridonae, kraj, kjer burja močno zavija).¹³² Tretje ime (Žejane) naj bi nastalo od posestva Hieronimove družine (Eusebiana oziroma Eusebianum), četrto (Mune) pa naj bi označevalo kraj, kjer so živele zaobljubljene device (monache, od tod hrvaško mune oziroma nune). Znano je namreč, da je Hieronim podpiral in priporočal meništvu tudi svojim rojakom in nekateri, tako moški kot ženske, so se tega oprijeli.¹³³ Prek razlage teh imen, za katera navaja številne analogije z vzhodnojadranskega območja, preide Suić k razlagi Hieronimovega rojstnega kraja, ki naj bi se prvotno imenoval Stridonae (in ne Strido). Ta oblika imena je tudi iz stilističnih razlogov bolj verjetna.¹³⁴

Poudarimo naj, da je predložena rešitev vprašanja zelo logična, doslej gotovo najboljša, da temelji na izvrstnem poznavanju Hieronimovih poročil o svoji domovini, pa tudi na odličnem poznavanju antične topografije in zgodovine jadranskih dežel. Kljub temu naj opozorimo na nekaj dejstev, ki jih je težko uskladiti s Suićevo razlago, ne da bi tezo kot tako izpodbijali.

¹²⁵ Prim. že L. MARGETIČ, *Tarsatica — izvori za pravnu povijest Rijeke*, Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci 4, 1983, 435—458, zlasti 442; IDEM, *Tarsatica*, Dometi 21, vol. 12, 1988, 731—746, zlasti 736; 747—762, zlasti 752; prim. M. SUIĆ, *Hieronim Stridonjanin*, 232.

¹²⁶ M. SUIĆ, o. c., 235; o poteku alpskih zapor gl. J. SAŠEL — P. PETRU, *Claustra Alpium Iuliarum I. Fontes*, Katalogi in monografije 5, Ljubljana 1971; J. SAŠEL, *K zgodovini Julijsko-alpskega obrambnega področja*, Situla 14—15, 1974, 255—262; IDEM, *Alpium Iuliarum Claustra*, RE Suppl. XIII, 1973, 11—14.

¹²⁷ M. SUIĆ, o. c., 235—236.

¹²⁸ A. GRILLI, *San Gerolamo: un Dalmata e i suoi corrispondenti*, AAAd 26, 1985, 297—314, zlasti 310. Hieronim je pisal vsaj deset pism na oglejsko področje, nasprotno pa le enega v Panonijo (*Epistula 68 (Ad Castricianum)*); ed. J. Labourt, vol. III, Paris 1953, 188 ss.) in le enega v Dalmacijo (*Epistula 118 (ad Iulianum)*); ed. J. Labourt, vol. VI, Paris 1956, 87 ss., zlasti 95).

¹²⁹ M. SUIĆ, o. c., 236—257.

¹³⁰ M. SUIĆ, o. c., 257—264.

¹³¹ M. SUIĆ, o. c., 268—270.

¹³² M. SUIĆ, o. c., 238—240.

¹³³ M. SUIĆ, o. c., 263; 266—267; na podlagi lokalnega patrocinja (sv. Marija Magdalena) povezuje Suić nastanek toponima z usodo Hieronimove sestre, ki se je od grešnega načina življenja spreobrnila k meništvu.

¹³⁴ M. SUIĆ, o. c., 240; prim. tudi A. GRILLI, *San Gerolamo* (kot v op. 128), 302.

Če so Goti porušili Hieronimov rojstni kraj, kot je sam leta 392 zapisal, v letu 378/9, torej neposredno po bitki pri Adrianoplu, se postavlja tu zapleteno vprašanje. Amijan Marcellin poroča, da so Goti po bitki pri Adrianoplu plenili »effusorie per arctoas provincias, quas peragravere licenter ad usque radices Alpium Iuliarum, quas Venetas appellabat antiquitas«. ¹³⁵ Če jih je pot vodila skozi Panonijo (na kar meri Amijan Marcellin z omembo »severnih provinc« in na kar kaže primer Ptuja), ¹³⁶ so lahko prodrli na območje Stridon le preko področja Emone, ki pa leži le precej severneje od Tarsatike, in bi njihova navzočnost na tem področju verjetno pustila kakšne sledi (vsaj v novčnih najdbah). ¹³⁷ V tem primeru so morali Goti preiti ozemlje Emone in bližnje okolice mesta skozi le en kilometer širok prehod proti jugozahodu. Še vedno ostane možnost pohoda vzdolž ceste čez zahodno Dolenjsko in Notranjsko, ca. 40—50 kilometrov južno od Emone, ki bi mogel pojasniti razrušenje Stridon, vendar zaenkrat še ni arheoloških dokazov za uporabnost te uporabne zveze že v tej dobi. ¹³⁸ Druga težava obstaja v dejstvu, da so po predloženi rešitvi Stridone ležale ca. 20 kilometrov za alpskimi zaporami. Goti bi morali v tem primeru nekje na južnem sektorju prebiti alpske zapore, česar se arheološko ne da zanesljivo dokazati in kar nasprotuje Amijanovi trditvi, da so plenili do vznožja Julijskih Alp. ¹³⁹ Spričo možnosti, da je Emona vedno ležala v okviru Italije, je nekdanja bližina meje s Panonijo («... quondam Pannoniaequae confinium...») vprašljiva. ¹⁴⁰ Poudarimo naj, da so navedena dejstva sicer težko uskladjiva s Suičevo rešitvijo vprašanja, vendar nikakor ne omajajo predložene argumentacije do take mere, da te rešitve ne bi sprejeli kot doslej gotovo najboljše.

7. Krščanska književnost

Vpliv Ogleja na sever in severovzhod se kaže tudi v obliki širjenja rokopisov del oglejskih cerkvenih očetov v vzhodnoalpskem prostoru. Pridige škofa Kromacija (388—408) so bile navzoče v karolinških homilijarijih s Salzburške: v homilijariju iz samostana Mondsee iz časa 811—819 in v homilijariju s področja Salzburga, ki temelji na prvo imenovanem. Ta dva rokopisa skupaj z drugimi rokopisi tako imenovane nemške družine vsebujejo kar sedemindvajset od petinštiridesetih poznanih Kromacijevih pridig ali nekoliko manj kot dve tretjini. ¹⁴¹ Ti rokopisi izhajajo iz predloge, ki je očitno nastala v Ogleju na začetku 5. stoletja in je bila neznano kdaj med leti 400 in 800 prinesena na Salzburško; morda že v 5. stoletju iz Ogleja, morda kasneje iz katere od vzhodnoalpskih škofij, morda v 7. ali 8. stoletju neposredno iz Furlanije, kar pa je spričo dejstva, da se tam ni ohranil noben rokopis Kromacijevih pridig, še najmanj verjetno. ¹⁴² Tudi Kromacijevi traktati k Mateju ¹⁴³ so očitno prek severne Italije (področje Verone) in Tirolske (samostan sv. Kandida v Innichenu?) prišli na bavarsko področje, vendar v bistveno skromnejši meri kot pridige (le šest traktatov od devetinpetdesetih poznanih ali komaj ena desetina). ¹⁴⁴

¹³⁵ AMMIANUS MARCELLINUS, 31, 16, 7 (ed. W. Seyfarth, vol. IV, Berlin 1978, 302).

¹³⁶ Prim. R. BRATOZ, *Kratek oris zgodovine krščanstva*, 212.

¹³⁷ Ne literarni ne numizmatični viri ne potrjujejo navzočnosti Gotov na področju Emone v tem času. Prim. P. KOS, *The monetary circulation in the southeastern Alpine region ca. 300 B. C.* — A. D. 1000, Situla 24, Ljubljana 1986, 158; 246.

¹³⁸ S. CIGLENECKI, *Potek alternativne ceste Siscija—Akvileja na prostoru zahodne Dolenjske in Notranjske v času 4. do 6. stoletja*, AV 36, 1985, 255—284, zlasti 269 s.; 275 s.

¹³⁹ Arheološki dokazi za ogroženost alpskih zapor obstajajo za leta 388 in 394 (dve Teodozijevi državljanski vojni), ne pa za čas okrog 379. Prim. Th. ULBERT (Hrsg.), *Ad Pirum (Hrušica)*, Spätromische Passbefestigung in den Julischen Alpen, München Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 31, München 1981, 46 s.; P. KOS, *The monetary circulation*, 204 s.; 247.

¹⁴⁰ Prim. J. SASEL, *Emona*, RE Suppl. XI, 1968, 573 ss.; IDEM, *K zgodovini Emone v rimskih napisih in literaturi*, v zborniku: *Zgodovina Ljubljane*, Ljubljana 1984, 38.

¹⁴¹ Izd. J. LEMARIE v SC 154 (1969); 164 (1971) in CC SL 9 A, 1974, 1—182; gl. tudi J. LEMARIE, *Fragment d'un nouveau sermon inédit de Chromace d'Aquillee, Corona gratiarum (Miscellanea patristica, historica et liturgica E. Dekkers... oblata)*, Brugge 1975, 201—209.

¹⁴² J. LEMARIE v SC 154, 1969, 25—29; 33—40; R. ÉTAIX — J. LEMARIE v CC SL 9 A, 1974, XVI—XXVII; J. LEMARIE, *La diffusion des oeuvres de saint Chromace d'Aquillee dans les scriptoria bavarois du haut moyen age*, AAAD 9, 1976, 421—435, zlasti 427 ss.

¹⁴³ Izd. R. ÉTAIX — J. LEMARIE, CC SL 9 A, 1974, 183—498.

¹⁴⁴ J. LEMARIE, *La diffusion*, 431—434; prim. tudi CC SL 9 A, XXXVI.

Eden najstarejših latinskih komentarjev k Pavlovim pismom, ki je ohranjen v rokopisu Madžarske narodne knjižnice, izhaja iz Salzburga iz dobe okrog leta 800. Gre za delo zelo verjetno oglejskega izvora, ki je nastalo v Kromacijevem krogu in ki je bilo na podoben način kot Kromacijeva pridige zanešeno na salzburško področje.¹⁴⁵

Na tem mestu ne bomo posegali v vprašanje, v kolikšni meri ali sploh se nanašajo na vzhodnoalpsko področje nekateri spisi, ki so bili v dosedanji diskusiji postavljeni v zvezo z Oglejem in vzhodnoalpskim prostorom, na primer Aethicus Hister in nekatera liturgična besedila. Gre za dela, ki so nastala v 8. stoletju, in mnenja o njihovem izvoru se med seboj precej razlikujejo.¹⁴⁶

8. Doba oglejske shizme

Vpliv Ogleja na vzhodnoalpski in predalpski svet je bil v luči historičnih virov dokaj izrazit od srede 4. stoletja do srede 5. stoletja, nato je za okroglo eno stoletje opešal. Za čas od hunskega zavzetja mesta in prve preselitve cerkvene skupnosti v Gradež leta 452¹⁴⁷ pa vse do konca bizantinsko-vzhodnogot-ske vojne na severnem Jadranu leta 552 so viri o oglejski cerkvi skromni.¹⁴⁸ Zelo izrazit pa je postal ponovno vpliv Ogleja od srede 6. stoletja dalje, v času tako imenovane oglejske ali istrske shizme, cerkvenopolitičnega dogajanja, ki je bolj ali manj intenzivno okupiralo oglejsko cerkev za skoraj poldrugo stoletje.¹⁴⁹

Oglejska shizma je na severnojadranskem in deloma tudi vzhodnoalpskem prostoru osrednje cerkvenopolitično dogajanje druge polovice 6. stoletja in skoraj vsega 7. stoletja, dobe, v kateri so se naselili alpski Slovani na večjem delu ozemlja Vzhodnih Alp in predalpskega prostora ter ustvarili svoje prve držav-

¹⁴⁵ H. J. FREDE, *Ein neuer Paulustext und Kommentar I—II*, Freiburg 1973—1974, zlasti vol. I, 247—259; J. LEMARIE, *La diffusion*, 429.

¹⁴⁶ O piscu z enigmatičnim imenom Aethicus Hister gl. G. BERNT, *Aethicus Ister*, *Lexikon des Mittelalters* 1, 1980, 192; K. SMOLAK, *Skytische Schriftsteller in der lateinischen Literatur der Spätantike*, *Miscellanea Bulgarica* 5, Wien 1987, 28 s.; o različnih liturgičnih tekstih prim. K. GAMBER, *Das Patriarchat Aquileia* (kot v op. 78), 58 ss.; G. CUSCITO, *Prospettive ecclesiologiche nella riforma liturgica di Paolino d'Aquileia (787—802)*, *Atti del XVIII Convegno di studi sul tema: Culto cristiano e politica imperiale carolingia*, Lodi 1979, 221—263; IDEM, *Il patriarca Paolino e la liturgia di Aquileia* (kot v op. 78).

¹⁴⁷ G. CUSCITO, *Cristianesimo antico*, 198 ss.; Y. M. DUVAL, *Nicéa d'Aquilee. Histoire, légende et conjectures anciennes*, *AAAd* 17, 1980, 161—208.

¹⁴⁸ A. CARLE, *Il «bellum Gothicum» dall'Isonto a Ravenna*, *AAAd* 13, 1978, 147—193, zlasti 173 ss.; sumarno tudi R. BRATOŽ, *Povezave med Trakijo* (kot v op. 11), 491 s.; zgodovina oglejske cerkve v razdobju 452—552 je slabo poznana in malo obdelana. Novih študij skorajda ni, od starejših del gl. B. M. De RUBEIS, *Monumenta ecclesiae Aquileiensis, Argentinae* 1740, 157—164; P. PASCHINI, *Le vicende politiche e religiose del territorio friulano da Costantino a Carlo Magno* (sec. IV—VIII), *MSF* 8, 1912, 171—178; prim. tudi Ch. PIETRI, *Rome et Aquilee: deux églises du IVe au VIe siècle*, *AAAd* 30, 1987, 249 ss.

¹⁴⁹ Literatura o shizmi Treh poglavij, imenovani tudi oglejska ali istrska shizma, je izredno obsežna. Od splošnih prikazov gl. P. De LABRIOLLE — G. BARDY — L. BREHIER — G. De PLINVAL, *Storia della Chiesa IV* (edd. A. Fliche — V. Martin), Torino 1972³, 581—607 (679—706); L. BREHIER — R. AIGRAIN, *Storia della Chiesa V*, Torino 1971³, 85—87; 523 s.; 541 s. (27—28; 456; 475); H. JEDIN, *Storia della Chiesa III*, Milano 1978 (ital. izd.), 36 ss.; J. DANIELOU — H. MARROU, *Zgodovina Cerkve I*, Ljubljana 1988, 351 ss.; 421 ss. Od regionalno zasnovanih prikazov za celotno oglejsko območje in sosedstvo gl. B. STOPATTO, *La chiesa metropolitana d'Aquileia fino alla duplice elezione patriarcale di Giovanni e Candidiano*, *Archivio Veneto* V/9, 1931, 51—157; G. POSAR-GIULIANO, *Lo scisma istriano del tre capitoli*, *Ateneo Veneto* 144, 1960, 37—52; E. STEIN, *Chronologie des métropolitains schismatiques de Milan et d'Aquilee-Grado*, *Opera minora selecta*, Amsterdam 1968, 402—412; R. SCHIEFFER, *Zur Beurteilung des norditalischen Dreikapitel-Schismas*, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 87, 1976, 167—201; G. CUSCITO, *Cristianesimo antico*, 289—318; IDEM, *Aquileia e Bisanzio nella controversia dei Tre Capitoli*, *AAAd* 12, 1977, 231—262; IDEM, *La fede calcedonese e i concili di Grado (579) e di Marano (591)*, *AAAd* 17, 1980, 207—230; IDEM, *Fede e politica* (kot v op. 4), 95—133; F. KOS, *Oglejski in gradeški škofje v začetku srednjega veka*, *Izbrano delo*, Ljubljana 1982, 21—62. Od novejših prispevkov, ki obravnavajo le določena vprašanja iz te teme, naj navedemo sledeče: S. KARWIESE, *Die Franken und die Suffragane Aquileias*, *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes in Wien* 51, 1976—1977, 173—191; E. GALLISTL, *Der Brief von 591 an Kaiser Mauricius und die Bistümer Binnen-Noricums*, *Mitteilungen der Österr. Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte* 32, 1982, 117—124; H. BERG, *Bischöfe* (kot v op. 30), 78 ss.; O. HAGENEDER, *Die kirchliche Organisation* (kot v op. 46), zlasti 204 ss.; L. MARGETIC, *Histrica et Adriatica. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici*, Trieste 1983, 103—186 (gl. k temu rec. R. BRATOŽ, *ZC* 41, 1987, 356—364 in L. MARGETIC, *O nekim pitanjima naše ranosrednjovjekovne povijesti*, *ZC* 44, 1990, 119—124); R. BRATOŽ, *Nastanek, razvoj in zaton organizacije zgodnjekrščanske cerkve v Istri (4.—6. stoletje)*, *Antični temelji naše sodobnosti*, Ljubljana 1987, 13—26; H. WOLFRAM, *Die Geburt* (kot v op. 1), 110 ss.; B. GRAFENAUER v delu: PAVEL DIAKON, *Zgodovina Langobardov*, Maribor 1988, 134—139; 329 ss.

ne tvorbe.¹⁵⁰ Cerkevni razkol na romanskem zahodu in naselitev alpskih Slovanov na vzhodnem delu obravnavanega prostora sta dva zgodovinska procesa, ki sta potekala istočasno in v neposrednem sosedstvu. Zato se po pravici postavlja vprašanje, ali sta potekala v kakršnikoli medsebojni zvezi. Pri prikazu dogodkov se bomo omejili na najvažnejša cerkvenopolitična dogajanja romanskega sveta oziroma na tiste dogodke v zgodovini oglejske cerkve, ki odražajo kakršnekoli dejanske ali možne stike s slovanskim svetom vzhodnih Alp in predalpskega prostora od konca 6. stoletja dalje.

Odpor oglejske cerkve do Justinijanove verske politike, spčetka le del odpora¹⁵¹ praktično vseh cerkva na Zahodu (italske, dalmatinske, ilirske, afriške, hispanske in galske), je dobil jasne oblike leta 557, štiri leta po Justinijanovi in papeževi obsodbi Treh poglavij na petem ekumenskem koncilu v Carigradu 553.¹⁵¹ Tedaj je bil verjetno na lokalni sinodi škofov z oglejskega območja izvoljen in posvečen oglejski »patriarh«¹⁵² Pavlin.¹⁵² Ta dogodek pomeni začetek odkritih sporov med oglejsko cerkvijo na eni strani ter papeži in bizantinskim dvorom na drugi. Odpor oglejske cerkve v naslednjih letih kljub več pismom papeža Pelagija I. visokim bizantinskim funkcionarjem v Italiji, patricijem Janezu, Valerijanu in Narzesu, naj s posvetno silo ukrepajo proti oglejskim šizmatikom, ni prenehal.¹⁵³ Spor je slabo desetletje kasneje dobil nove razsežnosti spričo novih dogodkov, ki so spremenili tok razvoja v severni Italiji in v Vzhodnih Alpah.

Prvi dogodek je selitev Langobardov iz zahodnega dela Panonske nižine v Italijo leta 568,¹⁵⁴ zaradi katere je večji (kontinentalni) del oglejskega patriarhata prešel iz rok Bizantincev pod oblast Langobardov, vključno s cerkvenim središčem Oglejem. Patriarh Pavlin se je s cerkvenimi zakladi zatekel v bližnji Gradež na otoku pod bizantinsko oblastjo.¹⁵⁵ Nastanek langobardske države in posebej furlanskega vojvodstva s središčem v Čedadu je povzročil ozemeljski

¹⁵⁰ O naselitvi alpskih Slovanov gl. B. GRAFENAUER, *Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah in vprašanje kontinuitete*, AV 21—22, 1970—1971, 17—32; IDEM, *Proces doseljavanja Slovana na zapadni Balkan i u istočne Alpe, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Posebna izdanja XII (Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 4)*, Sarajevo 1969, 29—55; IDEM, v delu: PAVEL DIAKON, *Zgodovina Langobardov*, 321—341; IDEM, *Rojstna ura slovenskega naroda pred tisoč štiristo leti*, Arheo 10, 1990, 11—17; W. POHL, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567—822 n. Chr.*, München 1988, 147—152; 238 ss. O razvoju alpskih Slovanov v 7. stoletju gl. B. GRAFENAUER, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, Razred I. Dela 7, Ljubljana 1952, 467 ss.; s stališča arheoloških raziskav gl. nazadnje T. KNIFIC, *Carniola Sclavorum patria. Arheološki pregled, XXIV. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*, Ljubljana 1988, 201—207 (z izčrpnno bibliografijo). O slovanskem prodiranju proti romanskemu svetu in nastanku etnične meje na zahodu gl. M. KOS, *K poročilu Pavla Diakona o Slovencih, Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev*, Izbrane razprave, Ljubljana 1985, 157—169; IDEM, *K postanku slovenske zapadne meje*, prav tam, 170—181 in nazadnje B. GRAFENAUER, *Slovensko-romanska meja — ločnica in povezava*, ZČ 41, 1987, 5—18 (gl. tudi Jugoslovanski istorijski časopis 21, 1986, 11—28).

¹⁵¹ O reakciji zahodnih cerkva na obsodbo Treh poglavij gl. lt. v op. 149; posebej za Dalmacijo in (Vzhodni) Ilirik gl. kratko R. BRATOŽ, *Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve* (kot v op. 42), 379 ss.; IDEM, *Zgodnjekršćanska cerkev v Makedoniji in njen odnos do Rima*, ZČ 44, 1990, 5—29, zlasti 23 s. (z navedbami virov in literature).

¹⁵² F. KOS, *Gradivo I*, 61 (54 s.); G. CUSCITO, *Cristianesimo antico*, 294; prim. op. 47.

¹⁵³ PELAGI I Papae *Epistulae quae supersunt* (556—561) (edd. P. M. Gassó — C. M. Batlle, Montserrat 1956), *Epistula 24 (Johanni patricio, feb. 559. str. 73—78. s prvo, sicer ironično oznako ozlejskega škofa kot patriarha: "... quispiam Venetiarum, ut ipsi putant, atque Histriae patriarcha ...")*; *Epistula 52 (Valeriano patricio, marec 559; str. 134—139)*; *Epistula 53 (Johanni patricio, marec 559; str. 140—142; prim. R. BRATOŽ, Povezave med Trakijo ... , 499)*; *Epistula 59 (Valeriano patricio, april 559; str. 155—158; oglejski škof Pavlin se označuje kot »pseudoepiscopus«; prim. op. 47)*. Gl. tudi F. KOS, *Gradivo I*, 64—68 (58 ss.); P. F. KEHR, *Italia pontificia*, vol. VII/1, *Berolini* 1923, 1—4 (oba s predstavitvijo ostalih papeževih pism, ki se nanašajo na oglejsko šizmo).

¹⁵⁴ PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* 2, 7—9 (izd. F. Bradač, B. Grafenauer, K. Gantar), *Maribor* 1988, 64—66 in komentar na str. 87—89; ostale vire navaja F. KOS, *Gradivo I*, 70—74 (66 ss.). Od razprav gl. poleg del, ki jih navaja B. GRAFENAUER v komentaru k Pavlu Diakonu tudi C. G. MOR *La marcia di re Alboino (568—570), Problemi della civiltà e dell'economia longobarda*, *Scritti in memoria di Gian Pietro Bognetti*, Milano 1964, 179—193 (slov. verzija v *Kroniki* 17, 1969, 9—14 je precej skrajšana); IDEM, *Bizantini e Langobardi sul limite della laguna*, *AAAd* 17, 1980, 231—264. K diskusiji med slovenskimi zgodovinarji o tem, kaj pomeni »largius patens et planissimus... Ingressus«¹⁵⁵ v Italijo (B. GRAFENAUER v komentaru, str. 88 s.) gl. nazadnje J. ŠAŠEL, *L'organizzazione del confine orientale d'Italia nell'alto medioevo*, *AAAd* 32, 1988, 107—114, zlasti 112 (z mnenjem, da gre za ravnino okrog Emone).

¹⁵⁵ F. KOS, *Gradivo I*, 72—73 (71 ss.); IDEM, *Oglejski in gradeški škofje* (kot v op. 149), 33 ss.; G. CUSCITO, *Cristianesimo antico*, 313 ss.; A. CARILE — G. FEDALTO, *Le origini di Venezia*, Bologna 1978, 312 ss.

razcep patriarhata med dve med seboj v glavnem sovražni državi. Po drugi strani pa je dajal oglejski cerkvi v sporu z bizantinskimi cesarji in s papeži večji maneverski prostor, saj so Langobardi po začetnih pustošenjih v celoti pustili obstoječo cerkveno organizacijo in so bili v splošnem naklonjeni shizmatičnim škofom.¹⁵⁶ V času vse hujšega pritiska papežev in cesarjev so shizmatični škofje v langobardskem kraljestvu in posebej v furlanskem vojvodstvu našli zanesljivo oporo. Obojestransko naklonjenost ali vsaj dobrohotno toleranco je pogojeval obstoječi skupnih nasprotnikov, bizantinske države in rimskih papežev.

Drugi veliki proces, ki je v pisanih virih neprimerno slabše dokumentiran kakor langobardska selitev v Italijo, je prodiranje Slovanov skupaj z Avari v vzhodne Alpe in v predalpski prostor ter proti severnemu Jadranu. To prodiranje je zajelo največji obseg v osemdesetih in devetdesetih letih 6. stoletja, tako kot na večjem delu Balkanskega polotoka.¹⁵⁷ Temu prodiranju moremo pripisati propad preostalih škofij v vzhodnem delu patriarhata, po zgodnejši kronologiji (B. Grafenauer) okvirno med leti 580 in 590,¹⁵⁸ po kasnejši (J. Šašel) pa okvirno med leti 590 in 600.¹⁵⁹ Medtem ko je na langobardskem ozemlju cerkvena organizacija po začetnih udarcih ostala, pa je cerkev kot institucija na ozemlju, ki so ga zavzeli Slovani, z očitno prav redkimi izjemami, ki jih bomo predstavili posebej,¹⁶⁰ prenehala obstajati. Tako se je oglejski patriarhat, ki je kot cerkvenopolitična tvorba obsegal veliko ozemlje (Benečijo z Istro, ostanke Druge Recije, Sredozemski Norik in preostali zahodni del Panonije, torej ozemlje od Gardskega jezera na zahodu do Nežiderskega in Blatnega jezera v Panonski nižini, od severnega Jadrana do Visokih Tur)¹⁶¹ ozemeljsko zmanjšal skoraj za polovico in je izgubil najmanj sedem škofijskih sedežev (Scarbantia, Poetovio, Celeia, Emona, Virunum, Teurnia, Aguntum).¹⁶² Preostala dobra polovica patriarhata je bila neenakomerno razdeljena na večji kontinentalni langobardski del z okrog trinajstimi škofijskimi sedeži: Aquileia, Concordia, Opitergium (od leta 643 (?)), Iulium Carnicum, Tarvisium, Bellunum, Feltria, Acellum, Vicetia, Tridentum, Verona, Mantua (od leta 603), Pavatium (od leta 601)¹⁶³ in na manjši obalni bizantinski del z do desetimi škofijskimi sedeži (Pola,

¹⁵⁶ G. P. BOGNETTI, *La continuità delle sedi episcopali e l'azione di Roma nel regno longobardo, L'età longobarda IV*, Milano 1968, 301—338; C. G. MOR, *Contributi alla storia dei rapporti fra stato e chiesa al tempo dei Longobardi, Scritti di storia giuridica altomedievale*, Pisa 1977, 535—593; IDEM, *Bizantini e Longobardi* (kot v op. 154), 256 ss.; o Bizancu na severnojadranskem območju gl. nazadnje A. CARILE, *La presenza bizantina nell'Alto Adriatico fra VII e IX secolo*, AAAD 27, 1985, 107—129 (ponatis razprave: Byzantinische Forschungen, Internationales Zeitschrift für Byzantinistik 12, 1987, 7—35). Za čas langobardske kraljeve Teodelinde (žene kralja Agilulfa, 590—616) gl. G. CUSCITO, *La politica religiosa della corte longobarda di fronte allo scisma del Tre capitoli*, Atti del 6º Congresso internazionale di studi sull'alto medioevo (Milano 1978), Spoleto 1980, 373—381.

¹⁵⁷ B. GRAFENAUER, *Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov*, ZČ 4, 1950, 23—126; L. WALDMÜLLER, *Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jahrhundert*, Amsterdam 1976, 123 ss.; B. FERJANČIČ, *Invasions et installation des Slaves dans les Balkans*, v zborniku: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, Collection de l'École française de Rome 77, 1984, 85—109 (z izčrpnimi navedbami novejšje literature). Prim. tudi J. ŠAŠEL, *Der Ostalpengebiet zwischen 550 und 650 n. Chr.*, Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften, Abh. 78, Studien zur Ethnogenese Bd. 2, 1988, 97—106.

¹⁵⁸ B. GRAFENAUER, *Naselitev Slovanov*, 26; IDEM, *Slovensko-romanska meja* (obe razpravi kot v op. 150), 7; IDEM, v delu: PAVEL DIAKON, *Zgodovina Langobardov*, 331—333 (po tej kronologiji sta do leta 579 propadli škofiji v Virunu in Petovionu, do 588 v Celeji in Emoni, do 591 v Teurniji in Aguntu). To kronologijo sta soredjela L. WALDMÜLLER, *Die ersten Begegnungen*, 223 in (z majhno rezervo) R. BRATOŽ, *Kratek oris zgodovine krščanstva na Slovenskem*, 218; IDEM, *Severinus von Noricum*, 24 s.

¹⁵⁹ J. ŠAŠEL, *Emona*, RE Suppl. XI, 1968, 576 s.; IDEM, *K zgodovini Emona* (kot v op. 27), 44 (emonska in celejanska škofija propadeta po maranski sinodi 590); H. BERG, *Bischöfe*, 88.

¹⁶⁰ Gl. op. 220.

¹⁶¹ Gl. op. 43 in karto II. Beneške kronike razmejujejo ozemlje, s katerega so se zbrali škofje na gradeški sinodi, »a Pannonia usoue ad Adam Fluvium« (Cronica de singulis patriarchis Nove Aquileie; Chronicon Gradense; JOHANNES DIACONUS, *Chronicon Venetum*; gl. G. MONTICOLEO, *Cronache Veneziane antichissime I*, Roma 1890, 5 v. 10: 48 v. 25; 59 v. 4 s.) oziroma »a Verona usoue Pannoniam« (Chronicon Gradense; G. MONTICOLEO, o. c., 42 v. 21 s.). Prim. tudi *Origo civitatum Italie seu Venetiarum*, ed. R. CESSI, Roma 1933, 41 v. 18; 61 v. 5; 74 v. 20; 75 v. 15; 92 v. 26 s.; 164 v. 10 ss.

¹⁶² O datiranju propada teh škofij prim. op. 158 in 159; za Skarbantijo gl. E. TÓTH, *Vigilius episcopus Scaravaciensis*, Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 26, 1974, 269—275.

¹⁶³ Omenjeni škofijski sedeži nastopajo v seznamih udeležencev gradeške sinode (gl. op. 165), v poročilu Pavla Diacona o maranski sinodi (gl. op. 171) in v seznamu podpisnikov pisma beneških in recijskih škofov cesarju Mavrikiju iz leta 591 (gl. op. 177; razumljivo na tem se-

Cissa, Pedena, Parentium, castellum Novas, insula Capritana, Tergeste, Grado, Altinum, kasneje še šest škofijskih sedežev v priobalni Benečiji).¹⁶⁴

Vrh oglejske shizme pomeni sinoda v Gradežu, po tradicionalnem datiranju ob priložnosti posvetitve nove katedrale sv. Evfemije v Gradežu, po mnenju mnogih raziskovalcev nekaj let prej (okvirno med leti 572—577).¹⁶⁵ Sinode se je udeležilo devetnajst škofov: poleg patriarha Elija še sedem škofov iz Benečije, pet iz Istre, eden iz Druge Recije in pet iz vzhodnega dela patriarhata (Leonijan iz Teurnije, Aaron iz Agunta, Vigilij iz Skarbantije, Patricij iz Emone in Janez iz Celeje).¹⁶⁶ Gradeška sinoda pomeni zadnje dejanje, v katerem se odraža verska in cerkvenopolitična enotnost velikega ozemlja severovzhodne Italije in vzhodnih Alp; enotnost, ki je obstajala sorazmeroma kratko dobo v pozni antiki, nato pa ni bila dosežena v organizacijskem in idejnem smislu vse do današnjih dni. Dejstvo, da so se mogli zbrati v Gradežu, na bizantinskem ozemlju, škofje tako z bizantinskega kot z langobardskega ozemlja, poleg škofov z vzhodnih predelov, v katere so vse bolj vdirali Slovani in Avari, kaže na sorazmeroma veliko toleranco obeh med seboj sovražnih držav do lokalne cerkve,¹⁶⁷ pa tudi na še relativno varnost prometnih zvez proti severu in vzhodu v letih po langobardski selitvi v Italijo, ko glavni slovanski sunek še ni dosegel vzhodnoalpskih in predalpskih pokrajin.

znamu ne nastopajo škofje Opitergija, Patavija in Mantue, ker so bila ta mesta še v posesti Bizantinov; o padcu teh mest v roke Langobardov gl. PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* 4, 23; 28; 45; 5, 28; v slov. izd. 158 ss.; 187; 220; prim. tudi 314). O obsegu langobardskih posesti v severni Italiji prim. A. CREMONESI, *Enciclopedia monografica del Friuli Venezia Giulia* 3, Udine 1978, 110.

¹⁶⁴ Omenjeni škofijski sedeži nastopajo v seznamih udeležencev gradeške sinode (gl. op. 165) in v poročilu Pavla Diakona o maranski sinodi (gl. op. 171), castellum Novas in insula Capritana šele v pismih Gregorija Velikega iz leta 599 (gl. op. 181), nastanek šestih škofijskih sedežev v beneških lagunah (Forcello, Malamocco, Olivolo, Iesolo, Cittanova Eracliana, Caorle), ki jih *Chronicon Gradense* (G. MONTICOLO, *Cronache Veneziane antichissime I*, Roma 1890, 43 s.; F. KOS, *Gradivo I*, 85 (100 s.)) datira v čas gradeške sinode, pa pade v dosti kasnejše razdobje od 8. stoletja dalje (gl. A. CARLE — G. FEDALTO, *Le origini di Venezia*, Bologna 1978, 360 ss.; G. FEDALTO, *Jesolo nella storia cristiana tra Roma e Bisanzio. Biletture di un passo del Chronicon Gradense*, AAAD 27, 1985, 91—105; prim. G. FEDALTO, *Il vescovado di Caorle dalle origini al Trecento*, AAAD 33, 1988, 27—51). O razvoju bizantinske posesti na severnem Jadranu gl. od starejšin del Ch. DIEHL, *Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne* (568—751), Paris 1888, 46 ss.; R. CESSI, *Le origini del ducato veneziano*, Napoli 1951; IDEM, *Storia di Venezia I*, Venezia 1957, 350 ss.

¹⁶⁵ V zvezi z mnogimi vprašanji, ki jih postavlja sinoda in Gradežu, naj opozorimo na problem kronologije. Ali je bila sinoda v Gradežu v letih 572/577 ali leta 579 ali sta bili dve sinodi, 572/7 in 579. Seznam v aktih mantovanske sinode 827 (19 imen škofov in škofijskih sedežev; MGH *Leges III*, Concil. II, 1906, 588, v. 15—20, nekaj popravkov v branju vira prinaša H. BERG, *Bischöfe*, 79) in seznam v beneških kronikah (20 imen škofov in škofijskih sedežev v: *Cronica de singulis patriarchis Nove Aquileie*, *Chronicon Gradense*, JOHANNES DIACONUS, *Chronicon Venetum* (G. MONTICOLO, *Cronache Veneziane antichissime I*, 7 s.; 49; 70 s.); DANDULUS, *Chronica A. 579* (ed. E. Pastorello, Bologna 1938, 81; gl. tudi R. CESSI, *Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al Mille I*, Padova 1942, Nr. 6, str. 7—13; G. CUSCITO, *La fede calcedonese e i concili di Grado* (579) e di Marano (591), AAAD 17, 1980, 225—230) se nekoliko razlikujeta. Drugi seznam vsebuje novega škofa s škofijskim sedežem (»Solatius... Veronensis«), poleg tega tri različna imena za škofa Sabione (prej Materninus, sedaj Ingenuinus, ki pa je odsoten in ga nadomešča prezbiter Marcinus), Tridenta (prej Flaminus, sedaj Agnellus) in Feltrije (prej Laurentius, sedaj Pontelius, ki pa je odsoten in ga nadomešča prezbiter Laurentius). Čeprav je vprašanje rešljivo z obstojem dveh sinod, se vendar nagibamo k mnenju, da je bila v Gradežu le ena sinoda (mnenje, da gre za dve sinodi, so zastopali R. EGGER, *Die ecclesia secunda Raetiae*, *Römische Antike und frühes Christentum II*, Klagenfurt 1962, 73 s.; S. KARWIESE, *Die Franken* (kot v op. 149), 188 ss.; E. TOTH, *Vigilius* (kot v op. 162, 271). V primeru dveh sinod v časovnem razmaku okroglo štirin ali petih let si težko predstavljamo, da bi bila seznama do take mere podobna: 80 % imen je istih, čeprav so bili časi zelo nemirni, zaporedje škofov je zelo podobno (v primeru salonitanskih sinod v letih 530 in 533 se je v krajšem časovnem razdobju v relativno mirni dobi vzhodnogotske oblasti polovica udeležencev zamenjala; prim. *Historia Salonitana maior*, ed. N. Klaić, Beograd 1967, 81 ss.). Oba seznama izhajata zelo verjetno iz skupne predloge, iz protokola ene sinode v Gradežu, ki je bil kasneje na nekaterih mestih spremenjen oziroma falzificiran. Podatki, ki jih posreduje PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* 3, 26 (slov. izd. 120 in komentar na str. 136 ss.) za čas okrog 590 in pismo beneških in recijskih škofov cesarju Mavrikiju 591 (gl. op. 177) potrjujejo historičnost imen škofov Sabione, Tridenta in Feltrije iz beneških kronik. Datiranje sinode v leto 579, ki ga je kot prvi predložil Dandulus, ni nujno napačno (prim. B. GRAFENAUER, *Naselitve Slovanov*, 24; H. BERG, *Bischöfe*, 80 s.; Dandulovo datiranje zavrača L. MARGETIĆ, *Histica et Adriatica*, 135—140). Prim. tudi njegov diskusijski prispevek: O nekim pitanju naše ranosrednjovekovne povijesti, ZČ 44, 1990, 120 in naš diskusijski prispevek: Nekatera neresena in neresljiva (?) vprašanja iz zgodovine severno-jadranskih dežel v 6. in 7. stoletju, ZČ 44, 1990 (v tisku).

¹⁶⁶ »... Leonianus Tybornensis, ... Iohannes Celeianensis, ... Patricius Emolinensis, ... Aaron Avoriensis, ... Vigilius Scaravansiensis, ...« (H. BERG, *Bischöfe*, 79, na podlagi popravljenega branja protokola mantovanske sinode). Seznam iz beneških kronik posreduje F. KOS, *Gradivo I*, 85 (94 ss.), za novejšje objave gl. op. 165.

¹⁶⁷ Prim. S. TAVANO, *Aquileia nei suoi concili antichi*, Studia Patavina 16, 1969, 36—59, zlasti 55; C. G. MOR, *Bizantini e Langobardi* (kot v op. 154), 264.

Po tem dogodku je sledila dvojna akcija proti shizmatikom: najprej nenasilna s strani papeža Pelagija II., ki je s tremi obsežnimi spisi, naslovljenimi na patriarha Elijo in »druge istrske škofe« v letih 585/6 zaman skušal doseči spravo in združitev razkolniške cerkve z vesoljno.¹⁶⁸ Nato je sledila nasilna in deloma uspešna akcija s strani bizantinske oblasti v Italiji. Ko je najprej poskušal ravenski eksarh Smaragd nasilno spraviti patriarha Elija s katoliško cerkvijo, se je ta obrnil na samega cesarja, ki je svojega namestnika v Italiji opozoril, naj ne nadleguje shizmatikov, dokler ne bodo premagani »barbari« (Langobardi) in bodo vsi škofje združeni pod cesarsko oblastjo.¹⁶⁹ Nato je dal Smaragd v nasprotju s cesarjevim napoltilom leta 586/7 novoizvoljenega patriarha Severa in tri istrske škofe, Janeza iz Poreča, Severa iz Trsta in Vindemija iz Cise, prisilno odvesti v Raveno, kjer jih je s fizičnim nasiljem prisilil k združitvi s katoliško cerkvijo. Ko so se aretirani škofje čez eno leto vrnil domov, je to sprožilo spor med shizmatiki, saj ljudstvo in ostali škofje teh »izdajalcev« niso hoteli sprejeti medse.¹⁷⁰ Leta 590 se je sestala »sinoda desetih škofov« v Maranu. Za ta čas poznamo verskopolično opredelitev sedemnajstih škofij: dvanajst škofov (deset iz Benečije, po eden iz Druge Recije in Istre) se je opredeljevalo proti patriarhu, ki je »kapituliral« v Raveni. Na patriarhovi strani so bili trije škofje, ki so bili skupaj z njim aretirani, poleg tega še Patricij iz Emone in Janez iz Celeje, oba verjetno že kot begunca, ki sta se pred Slovani in Avari umaknila na obalo.¹⁷¹ Odpadniki od shizme so bili tedaj že vsi preostali škofje

¹⁶⁸ GREGORIUS I Papa, *Registrum epistularum II, Appendix III* (edd. P. Ewald — L. M. Hartmann, MGH Epist. II, 1957², 442—467); le povzetek pismem prinaša F. KOS, *Gradivo I*, 92—94 (110 ss.). Ta pisma, od katerih je cerkenozgodovinsko in teološko najbolj pomembno zadnje, najdaljše (449—467), v novejšem času še niso bila deležna temeljiteje analize. Starejše izdaje vira in obravnave navaja P. F. KEHR, *Italia pontificia VII/1*, Berolini 1923, 21 s. Vsebino vseh treh pism (avtor zadnjega ni bil papež Pelagij II., temveč arhidiacon Gregorij, kasnejši papež) še najbolj izčrpno predstavlja G. CUSCITO, *Aquileia e Bisanzio* (kot v op. 149), 234 ss., op. 6; IDEM, *Fede e politica*, 109—112.

¹⁶⁹ GREGORIUS, *Registrum epist. I*, 16 a (edd. P. Ewald — L. M. Hartmann, MGH Epist. I, Berlin 1957², 18, v. 24 ss.): »... Quod pietas vestrae mansuetudinis ad mercedem et laudem imperii sui clementi dignatione suscipiens, lussionem suam dedit ad praedictum gloriosum Smaragdum, ut nullatenus quemquam sacerdotum pro causa communionis inquietare praesumeret, sed Dei misericordia operante sustineretur, quousque compressis gentibus, ad liberatum omnes sacerdotes concilii sub sancta re publica pervenirent. Deinde defunctus est memoratus archiepiscopus noster Helias.« Prim. F. KOS, *Gradivo I*, 102 (123); G. CUSCITO, *Aquileia e Bisanzio* (kot v op. 149), 236 ss. (op. 7); IDEM, *Fede e politica*, 112 s., op. 28.

¹⁷⁰ PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* 3, 26 (120—121 in komentar na str. 138, op. 64, z neustrezno oznako Vindemija kot škofa »iz Cenede (otok pri Rovinju)«; prim. R. BRATOZ, *Nastanek, razvoj in zaton* (kot v op. 149), 19 op. 34 in zlasti 21 s., op. 43; gl. op. 219). O gdem postopanju s patriarhom Severom ob aretaciji in v ujetništvu v Raveni poroča tudi pisno beneških in recijskih škofov cesarju Mavrikiju iz leta 591 (GREGORIUS, *Registrum epist. I*, 16 a, cit. izd. 19, v. 1 ss.: »... beatissimo archiepiscopo nostro Severo, quae contumeliae illatae sint, et quibus iniuriis ac caede corporali fustium, et qua violentia ad Ravennatem fuerit civitatem perductus atque reductus in custodia, quibus necessitatibus oppressus atque contritus fuerit...«). O dogodku gl. F. KOS, *Gradivo I*, 96 (115 ss.); G. CUSCITO, *Aquileia e Bisanzio*, 238 s.; IDEM, *Cristianesimo antico*, 295; IDEM, *Fede e politica*, 113 s.; M. SUIC, *Cissa pullaria — baphium Cissense — episcopus Cessensis*, *Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti*, Razred za društvene znanosti, Arheološki radovi i rasprave 10, Zagreb 1987, 185—219, zlasti 206.

¹⁷¹ PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* 3, 26 (120—121 in komentar na str. 139, op. 68); gl. tudi F. KOS, *Gradivo I*, 100 (120 ss.). Poročilo o maranski sinodi postavlja dve dokaj zapleteni vprašanji:

a) Avtor poroča o »sinodi desetih škofov«, takoj zatem pa jih našteje (skupaj s patriarhom Severom) sedemnajst. Očitno je, da v Maranu niso bili navzoči vsi omenjeni škofje. Neskladje v pripovedi si moremo razlagati tako, da je Pavel Diacon svoj vir o maranski sinodi nespretno kombiniral s tem, kar je sicer vedel o sočasni cerkenopolitični opredelitvi škofov za ali proti patriarhovemu nasilnemu prestopu v katolicizem v Raveni.

b) Na prvi pogled je presenetljivo dejstvo, da se omenjajo v seznamu škofov, »ki so se vzdržali shizme«, poleg Adrijana iz Pulja beneški škofje in en škof iz Druge Recije, enajst po številu, za katere vemo iz pisma cesarju Mavrikiju iz naslednjega leta, da so bili shizmatiki (deset podpisnikov). Vprašanje je rešljivo, če upoštevamo, da je Pavel Diacon na tem mestu črpal iz Sekunda iz Tridenta, shizmatičnega škofa, ki je pisal iz svojega zornega kota (prim. C. CIPOLLA, *Le fonti ecclesiastiche adoperate da Paolo diacono per narrare la storia dello scisma Aquileiese, Atti e Memorie del Congresso storico tenuto in Cividale 1899* (XI Centenario di Paolo Diacono), Cividale 1900, 117—146, zlasti 119; 122 s.; o Sekundu gl. kratko C. CIPOLLA, *Fonti per la storia della regione Veneta al tempo della dominazione longobarda* (568—774), Venezia 1880, 176). Očitno je bila za shizmatičnega tridentinskega škofa »shizma« patriarhova (nasilna) priključitev katoliški cerkvi, to dejanje označuje pred tem kot »zmoto« (error). Pod vplivom svojega vira je Pavel Diacon na tem mestu proshizmatiki v oceni dogodkov (prim. G. CUSCITO, *Aquileia e Bisanzio*, 240; IDEM, *Fede e politica*, 114 s.). S patriarhovo »zmoto« v Raveni so soglašali trije škofje, ki so doživeli podobno usodo (gl. op. 170), poleg teh pa še celejanski in emonski škof. Škofje treh istrskih škofij (od teh je tržaški škof Sever ponovno prešel k shizmatikom, o usodi Janeza iz Poreča in Vindemija iz Cise pa ne vemo nič) ter dva škofa iz kontinentalnega zaledja na severovzhodu so se torej leta 590 formalno opredeljevali za katoliško stran. Njuna opredelitev govori v prid tezi, da sta prebivala tedaj kot begunca na patriarhovem dvoru (B. GRAFENAUER, v delu: PAVEL DIAKON, *Zgodovina Langobardov*, 139 op. 69; prim. op. 158—

vzhodno od Ogleja z edino izjemo škofa Adrijana iz Pole, ozemlje na zahodu pa je bilo še naprej v shizmi, v katero je ponovno prestopil patriarh Sever.¹⁷² V vrsti shizmatičnih škofov je tako zevala velika vrzel, vendar pa nam kaže razvoj v naslednjem obdobju, da je bil uspeh Smaragdovega nasilnega postopanja v boju proti shizmatikom le začasen.

Razmere so se precej spremenile z nastopom energičnega papeža Gregorija Velikega (590—604), ki je skušal z veliko osebno zavzetostjo zlomiti odpor shizmatikov. Papežev pritisk, sedaj hujši od pritiska posvetne bizantinske oblasti v Italiji, je prišel v času, ko je bila oglejska cerkev izpostavljena pritisku Langobardov v času kralja Agilulfa,¹⁷³ z vzhoda pa Slovanov in Avarov, ki so v tistih letih preplavili Balkan in Vzhodne Alpe.¹⁷⁴ V takih razmerah so se shizmatični škofje, tudi zaradi energične papeževe zahteve, da se morajo javiti v Rimu, obrnili na cesarja Mavrikija. Pisma z izrazi lojalnosti do cesarja, ki je bil tedaj zaposlen s pripravami na vojno proti Slovanom na vzhodnem Balkanu,¹⁷⁵ so poslali posebej škofje z langobardskega ozemlja (devet beneških škofov in eden iz Druge Recije), posebej patriarh Sever s škofi z bizantinskega ozemlja in enega posebej sam patriarh Sever.¹⁷⁶ Očitno v teh kriznih razmerah ni prišlo do skupne sinode škofov oglejskega patriarhata, temveč so se sestali škofje ločeno v okviru državnih tvorb, ki so jim pripadali. V tem oziru se razmere okrog leta 590 bistveno razlikujejo od onih iz časa gradeške sinode pred dobrim desetletjem. Ohranilo se je samo prvo pismo, prošnja beneških in recijskih škofov iz leta 591, ki je temeljni vir za poznavanje cerkvenopolitičnih razmer v tej dobi.¹⁷⁷

V obširnem pismu so škofje najprej pojasnili izvor oglejske shizme. Vzrok spora je obsodba Treh poglavij po cesarju Justinijanu in papežu Vigiliju, »scandalum ecclesiae«, ki je v nasprotju s sklepi haledonskega koncila 451. Na to obsodbo kljub cesarskemu pritisku (»imperiali pondere«) in grožnjam papežev (»anathematis vinculis«) prejšnji škofje oglejskega območja (»nostrarum tamen provinciarum venerandi decessores«) niso hoteli pristati. Škofje se v nadaljevanju pritožujejo nad nasilnimi poskusi eksarha Smaragda v času patriarha Elija, zaradi česar so cesarju že pisali; ta je svojega namestnika posvaril, naj jih ne nadleguje, dokler jih tlačí barbarski jarem (»quousque compressis gentibus«). Ne da bi upošteval ta ukaz, je Smaragd nasilno nastopil proti novemu patriarhu Severu, nato pa je še papež Gregorij pismeno zahteval, da se mora patriarh zaradi spora zglasiti v Rimu. Kljub tem pritiskom škofje vztrajajo pri sklepih haledonskega koncila in izražajo upanje, da pod novim cesarskim namestnikom Romanom ne bodo več trpeli nasilja, temveč bodo kmalu osvobojeni barbarskega jarma (»credimus nos celeriter devictis gentibus ad pristinam li-

159). O maranski sinodi gl. tudi G. CUSCITO, *La fede calcedonese* (kot v op. 149), 223; IDEM, *Cristianesimo antico*, 296; H. BERG, *Bischöfe*, 81 s.; F. KOS, *Oglejski in gradeški škofje* (kot v op. 149), 47.

¹⁷² GREGORIUS, *Registrum epist.* 1, 16 (cit. izd., 16—17 = R. CESSI, *Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al Mille I*, Padova 1942, n. 7 (14); najnovejša tekstonkritična izdaja: D. Norberg, *CCSL* 140, 1982, 16). Papež sporoča patriarhu, da je bil vesel njegovega prihoda v vrste katolikov, da ga žalosti dejstvo, da se je ponovno pridružil shizmatikom, in mu na koncu ukazuje, da se (v skladu s cesarjevim ukazom) javi v Rimu skupaj s svojimi priverženci, da bi na sinodi rešili sporne stvari (»... ad beati Petri apostoli limina cum tuis sequacibus venire te volumus, ut auctore Deo, aggregata synodo, de ea quae inter vos veritum debetate iudicetur«). Gl. tudi F. KOS, *Gradio I*, 101 (122); G. CUSCITO, *Fede e politica*, 116.

¹⁷³ Prim. G. P. BOGNETTI, *L'età longobarda II*, Milano 1966, 179 ss.

¹⁷⁴ Gl. op. 157.

¹⁷⁵ B. GRAEFENAUER, *Nekaj vprašanj* (kot v op. 157), 62 ss.; nekaj novejše literature navaja R. BRATOŽ, *ZČ* 41, 1987, 353—356, podroben pregled posreduje nazadnje W. POHL, *Die Awaren* (kot v op. 150), 128 ss.

¹⁷⁶ GREGORIUS, *Registrum epist.* 1, 16 b (cit. izd., 21—23 = R. CESSI, *Documenti*, n. 9 (20 s.)). Cesar Mavrikij uvodoma obvešča papeža, da je pred kratkim dobil v roke tri pisma (»suggestiones«): »... unam episcoporum civitatum et castrorum, quos Longobardi tenere dinoscuntur, alliam Severi, Aquileiensis episcopi, aliorumque episcoporum, qui cum illo sunt, et tertiam solius eiusdem Severi.« Gl. tudi F. KOS, *Gradio I*, 103 (127 s.).

¹⁷⁷ GREGORIUS, *Registrum epist.* 1, 16 a (cit. izd., 17—21 = R. CESSI, *Documenti*, n. 8 (14 ss.) = G. CUSCITO, *Aquileia e Bisanzio*, 258—262). Povzetek dokumenta posreduje F. KOS, *Gradio I*, 102 (122—127). Novejša literatura: O. BERTOLINI, *Riflessi politici delle controversie religiose con Bisanzio nelle vicende del sec. VII in Italia*, *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo* 5, Spoleto 1958, 733—789, zlasti 735 ss.; G. CUSCITO, *Aquileia e Bisanzio*, 241 ss.; IDEM, *Fede e politica*, 118 ss.; H. WOLFRAM, *Die Geburt*, 111; H. BERG, *Bischöfe*, 82 ss.

bertatem reduci«). Radi bi, da bi v sporni zadevi nastopil kot razsodnik cesar; če pa se to ne bo zgodilo in bo spor razsojal papež, pravica ne bo mogla priti do veljave in sledilo bo še hujše nasilje. Na koncu pisma škofje prikrito zagrozijo cesarju. Če se cesar v njihovi stiski ne bo zavzel zanje, se pri volitvah novih škofov ne bodo več obračali na Oglej in oglejska cerkev, ki je pod cesarjevo oblastjo, bo propadla. Zgodilo se bo tako, kot se je pred leti v času cesarja Justinijana, ko so tri škofije oglejskega območja, Aguntum, Teurnia in Virunum, prišle pod oblast galske (frankovske) cerkve.¹⁷⁸ Končno škofje izrazijo popolno predanost cesarju in ga ponižno prosijo, naj pomaga oglejski cerkvi (»pro quiete matris nostrae Aquileiensis ecclesiae«).

Iz pisma ni razvidno, ali so omenjene tri škofije v zahodnem delu Sredozemskega Norika tedaj še obstajale, in mnenja o tem so kontroverzna. Ker vir z ničemer ne namiguje na to, da teh škofijskih sedežev ne bi bilo več — to so »tres ecclesiae nostri concilii« — je njihov obstoj v času nastanka pisma teoretično možen.¹⁷⁹ Pismo presenetljivo nikjer ne omenja langobardske, slovanske ali avarske nevarnosti, saj najdemo v njem le nedoločene oznake »iugum gentium«, »iugum barbaricum«, »contrariae gentes«, pri čemer daje množinska oblika »gentes« slutiti, da pisci pisma niso mislili samo na Langobarde, ki so jim bili tedaj res najbolj nevarni.¹⁸⁰

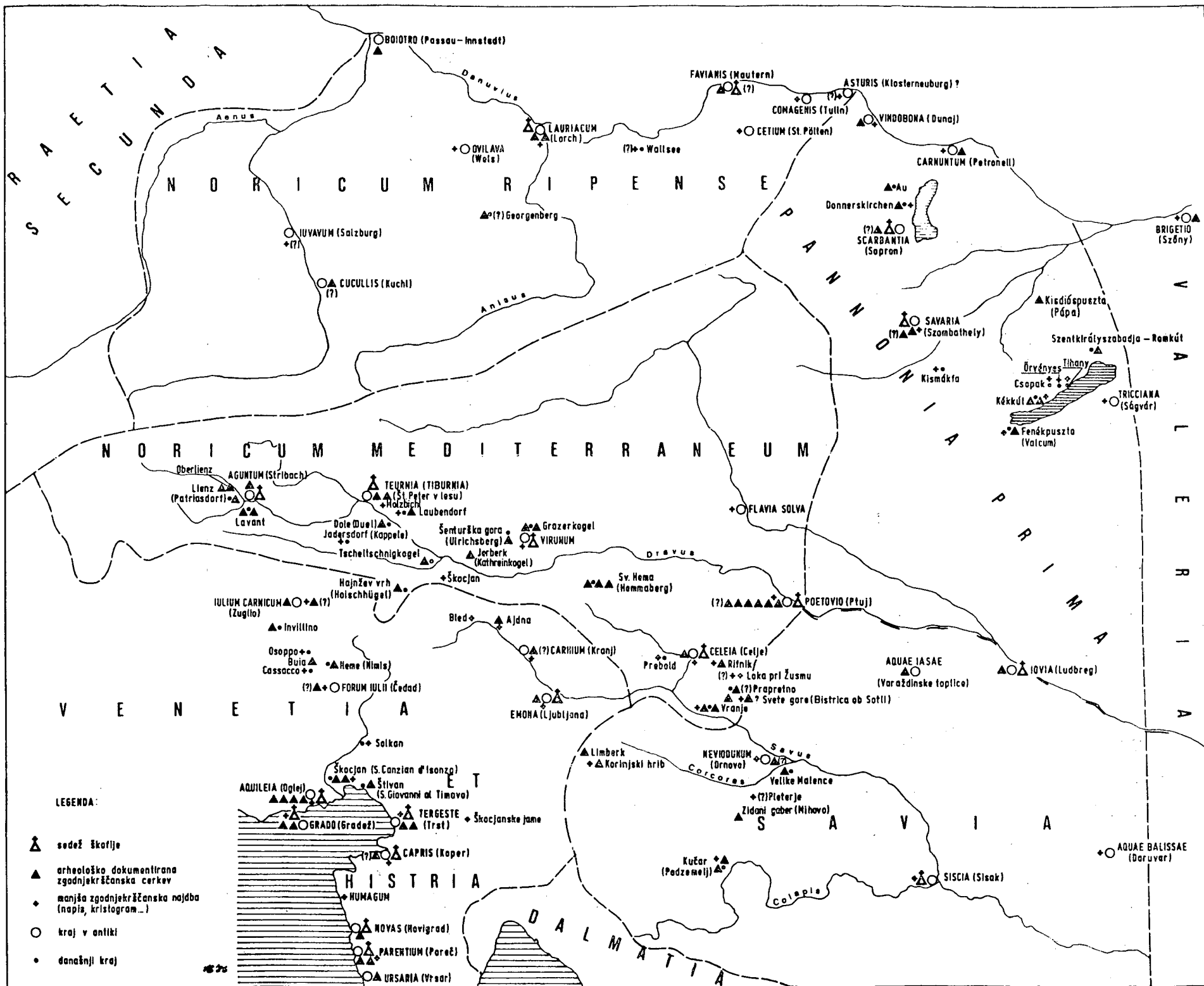
Proti koncu stoletja so bile ogrožene že škofije v Istri, kjer se je bizantinska vojska spopadala s Slovani. Anarhične razmere v kontinentalnem zaledju, propadanje cerkvene organizacije, beg romanskega prebivalstva na istrsko obalo, vse to je vplivalo na nastajanje novih škofijskih sedežev na istrskih tleh, kakršni je bil na koprskem otoku (insula Capritana, Capris).¹⁸¹ Med verskimi spopadi v mestih med shizmatiki in vedno močnejšo katoliško stranko so ob vztrajni pomoči papeža Gregorija škofijski sedeži postopoma prehajali na katoliško stran. Gotovo sta bila v rokah katolikov od leta 599 škofijska sedeža v Kopru (»insula Capritana«, skoraj gotovo identična z mestom Capris v Kozmo-

¹⁷⁸ GREGORIUS, *Registrum epist.* 1, 16 a (cit. izd., 20 v. 21–29): »Sed quia Galliarum archiepiscopi vicini sunt, ad ipsorum sine dubio ordinationem accurrent, et dissolvetur metropolitana Aquileiensis ecclesia sub vestro imperio constituta, per quam Deo propitio ecclesias in gentibus possidetis, quod ante annos iam fieri coeperat, et in tribus ecclesiis nostri concilii, id est, Breconensi (Breonensi), Tiburniensi, et Augustana Galliarum episcopi constituerant sacerdotes. Et nisi eiusdem tunc divae memoriae Iustiniani principis iussione commotio partium nostrarum remota fuisset, pro nostris iniquitatibus pene omnes ecclesias ad Aquileiensem synodum pertinentes, Galliarum sacerdotes pervaserant.« Gl. tudi F. KOS, *Gradivo I*, 102 (125 s.). Teza, ki jo je postavil S. KARWIESE, *Die Franken* (kot v op. 149), da gre za škofije Verona — Tierno — Säben (in ne Virunum, Teurnia, Aguntum, kot je večinsko mnenje), je nedokazljiva; prim. tudi E. GALLISTL, *Der Brief von 591 an Kaiser Mauricius* (kot v op. 149; avtor ocenjuje identifikacijo Teurnije in Agunta kot zanesljivo, medtem ko pušča vprašanje v zvezi z »eccl. Breonensis« odprto); H. BERG, *Bischöfe*, 83, sprejema večinsko mnenje, prav tako (z zadržki) H. WOLFRAM, *Die Geburt*, 111, in B. GRAFENAUER (nazadnje v delu: PAVEL DIAKON, *Zgodovina Langobardov*, 333).

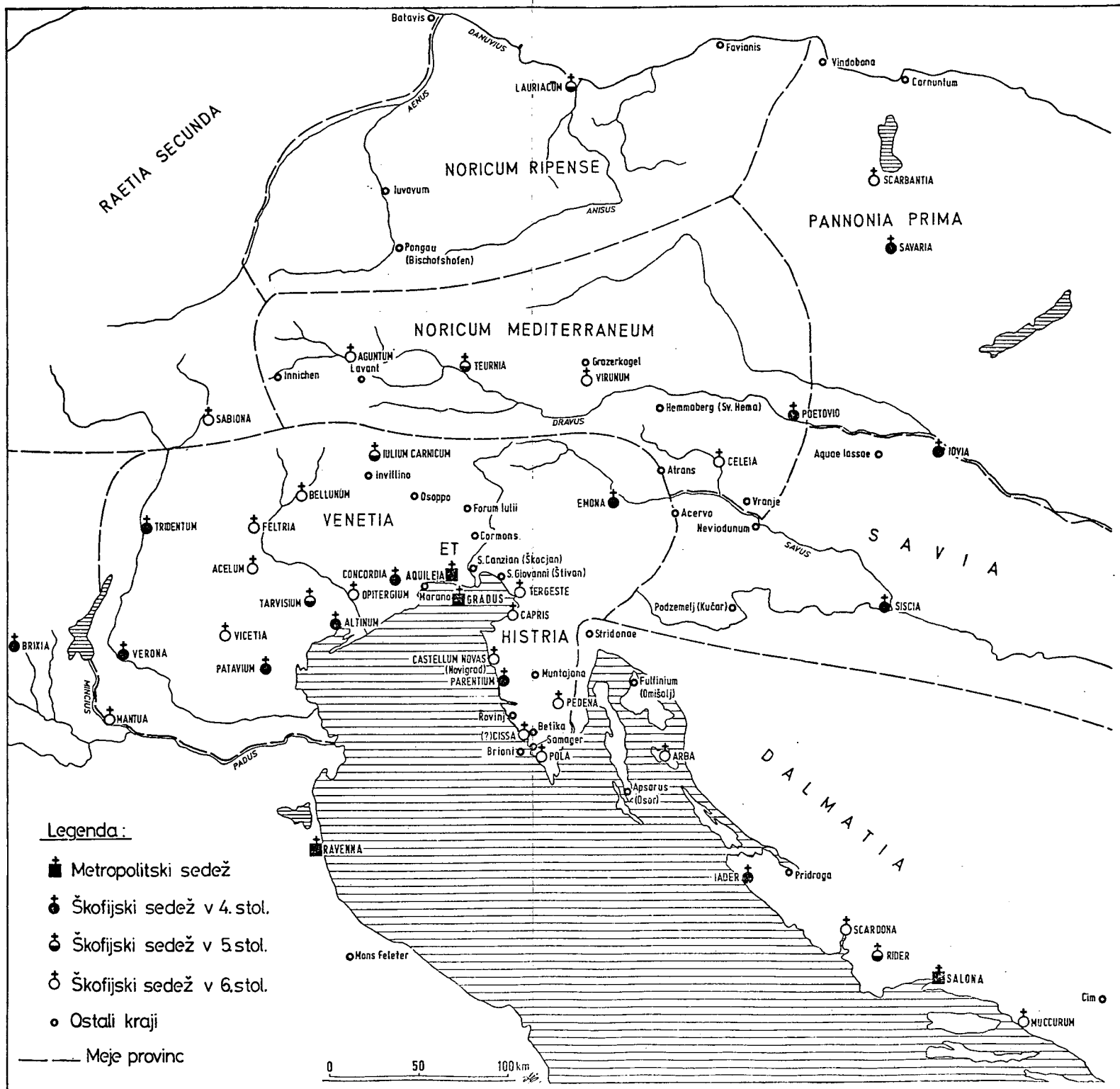
¹⁷⁹ Drugače B. GRAFENAUER, l. c., z mnenjem, da so te škofije dotlej že propadle. Vendar pa pismo nikjer ne namiguje na propad teh škofijskih sedežev, temveč le na primeru dogodkov v delu patriarhata izpred pol stoletja opozarja na možnost, da se isto zgodi na območju celotnega dela patriarhata, ki je pod langobardsko oblastjo (»ecclesiae in gentibus«). Če pa upoštevamo dejstvo, da se ti škofijski sedeži ne omenjajo v seznamu podpisnikov, da torej leta 591 niso več predstavljali dela cerkvene organizacije na ozemlju langobardske države, gotovo pa tudi ne bizantinske (saj avtorji pisma izrecno pravijo, da gre za škofije pod barbarsko oblastjo, »ecclesiae in gentibus«), je najbolj logičen sklep, da so področja omenjenih treh škofijskih sedežev spadala pod neke druge barbare, ki so v tem primeru lahko le Slovani. Ker so ti povsod uničevali cerkveno organizacijo (prim. kratko R. BRATOŽ, *Razvoj organizacije zgodnje-krščanske cerkve*, 380 s.), je obstoj omenjenih treh škofijskih sedežev leta 591 zelo malo verjeten.

¹⁸⁰ Da pa so mišljeni v prvi vrsti Langobardi, kaže pismo cesarja Mavrikija papežu Gregoriju, ki se nanaša na vsebino obravnavanega pisma. V njem se izrecno omenjajo Langobardi kot gospodarji »mest in kastelov« (gl. citat v op. 176). Odsotnost omenb Slovanov je presenetljiva, vendar moramo opozoriti na dejstvo, da se Slovani v virih oglejsko-gradeške provenience omenjajo zelo pozno in poredko (nikdar v virih iz 6. in 7. stoletja, pozneje redko; prim. R. BRATOŽ, *Nastanek, razvoj in zaton*, 19).

¹⁸¹ GREGORIUS, *Registrum epist.* 9, 152; 154; 155 (cit. izd., II, 152–156) oziroma *Registrum epist.* 9, 153; 155; 156 (ed. D. Norberg, *CCSL* 140 A, 1982, 708–714). Gl. F. KOS, *Gradivo I*, 124, 126, 127 (165–169); F. K. LUKMAN, *Gregorij Veliki in njegova doba*, Celje 1980, 218 ss.; L. MARGETIC, *Histica et Adriatica*, 113–125; kratko nazadnje R. BRATOŽ — J. PERŠIČ, *Koprska cerkev skozi stoletja*, v zborniku: *Koper med Rimom in Benetkami*. Prispevki k zgodovini Kopra, Ljubljana 1989, 57 ss. Italijansko zgodovinskega večinoma postavlja v pismih opisane dogodke v Kaorle na Beneškem; prim. G. FEDALTO, *Il vescovado di Caorle dalle origini al Trecento*, AAAd 33, 1988, 27 ss.; IDEM, v zborniku: *La Chiesa concordiese II*, Pordenone 1989, 25 ss. Gl. nazadnje kritično sočudenje obeh tez v razpravi: G. CUSCITO, *Antiche testimonianze cristiane a Cittanova d'Istria*, Atti (Centro di ricerche storiche-Rovigno) 19, 1988–1989, 57–73, zlasti 60 s.

Karta I: Vzhodnoalpski in predalpski prostor v pozni antiki — arheološke najdbe iz zgodnjekršćanske dobe

Karta II: Severnojadranski in vzhodnoalpski prostor v pozni antiki — razvoj cerkvene organizacije

grafiji Anonimnega geografa iz Ravene)¹⁸² in Novigrad (»castellum Novas«, skoraj gotovo identičen z mestom Neapolis v Kozmografiji Anonimnega geografa iz Ravene),¹⁸³ od leta 602 tudi škofijski sedež v Trstu.¹⁸⁴

Ob smrti papeža Gregorija Velikega je bila vrsta shizmatičnih škofov zdesetkana. Kontinentalnih škofij na vzhodu ni bilo več, ker so dotlej z eno možno izjemo¹⁸⁵ že vse propadle. Škofijski sedeži v Sredozemskem Noriku (Teurnia, Aguntum, Celeia) se omenjajo na gradeški sinodi kot šizmatični, prav tako Emona, emonski in celejanski škof pa se nazadnje omenjata v času maranske sinode 590 po dramatičnih dogodkih nekaj let poprej kot katoliška.¹⁸⁶ Shizmatično gibanje se je obdržalo v celotnem zahodnem delu patriarhata, na langobardskem ozemlju, v precej manjši meri v priobalni Benečiji, ki je bila pod bizantinsko oblastjo (zlasti v Gradežu, središču shizmatičnega patriarhata).

Ko se je po Gregorijevi smrti ponovno okreplil pritisk bizantinske posvetne oblasti, je shizmatično gibanje ponovno zašlo v krizo, saj je bilo ogroženo samo središče gibanja, sedež patriarhata v Gradežu. Leta 607 so po smrti patriarha Severa Bizantinci dosegli, da je bil na njegovo mesto imenovan katolik Kandidijan. Takoj zatem so shizmatični škofje ob podpori langobardskega kralja Agilulfa in furlanskega vojvoda Gisulfa izvolili svojega shizmatičnega patriarha Janeza, ki je imel sedež na langobardskem ozemlju. Tako je bila izvedena delitev oglejskega patriarhata v skladu z obstoječim političnim stanjem in ozemeljsko pripadnostjo na dva patriarhata, na gradeški s katoliškim patriarhom na bizantinskem ozemlju in na shizmatičen oglejski na langobardskem ozemlju s sedežem v Krminu (od 628).¹⁸⁷ Bizantinci so na svojem ozemlju, v Istri in v priobalni Benečiji, izvajali hud pritisk, pravzaprav grobo vojaško in policijsko nasilje nad preostalimi »istrskimi« škofi, ki so še vztrajali v shizmi. Shizmatični patriarh Janez se je zavzel zanje pri langobardskem kralju Agilulfu. Uspeh njegovega prizadevanja ni poznan.¹⁸⁸

(*nadaljevanje sledi*)

Zusammenfassung

EINFLÜSSE DER AQUILEISCHEN KIRCHE AUF DEN OSTALPEN- UND VORALPENRAUM IN DER ZEIT VOM 4. BIS ZUM 8. JAHRHUNDERT

Rajko Bratož

Der Einfluss der aquileischen Kirche auf den Ostalpen- und Voralpenraum setzte ein mit der Herausbildung Aquileias zum bestimmenden Kirchenzentrum im Nordadriaraum. Der Aufstieg dieser Stadt innerhalb der Kirchenorganisation begann zur Zeit Kaiser Konstantins, erreichte einen ausgesprochenen Höhepunkt im letzten Viertel des 4. und in den ersten Jahrzehnten des 5. Jahrhunderts, als Aquileia zunächst Metropolitanzentrum für Venetia und Histria, und dann wegen grosser Veränderungen im weiteren angrenzenden Gebiet (Rückgang der Bedeutung Sirmiums und Mailands) auch Kirchenzentrum für den Ostalpen- und Westpannonischen Raum wurde.

¹⁸² J. SAŠEL, Koper, AV 25, 1974, 446–461, zlasti 449 (5); skrajšana verzija razprave: Koper med Rimom in Benetkami. Prispevki k zgodovini Kopra, 6 (5).

¹⁸³ Ibidem.

¹⁸⁴ GREGORIUS, *Registrum epist.* 12, 13; 13, 34 (ed. D. Norberg, CCSL 140 A, 1982, 986 s.; 1035 ss.); prim. G. CUSCITO, *Cristianesimo antico*, 306, od slovenskih del prim. F. KOS, *Gradiivo I*, 136 (174 s.); 139 (179 s.); F. K. LUKMAN, *Gregorij Veliki*, 222 s.; F. KOS, *Oglejski in gradeški škofje* (kot v op. 149), 58 ss.

¹⁸⁵ Gl. op. 220.

¹⁸⁶ Prim. op. 171.

¹⁸⁷ PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* 4, 33 (slov. lzd., 162–163 in komentar na str. 188 s.); ostale vire navaja F. KOS, *Gradiivo I*, 142 (181–183). Gl. G. CUSCITO, *Cristianesimo antico*, 304 s. O vlogi Krmina kot središča patriarhata gl. S. TAVANO, *Comrons nell'alto medioevo*, Studi Goriziani 40, 1966, 51–68, zlasti 55 ss.; prim. tudi O. BERTOLINI, *Riflessi politici* (kot v op. 177), 741 ss.

¹⁸⁸ *Epistolae Langobardicae collectae* 1 (ed. W. Gundlach, MGH Epist. III, Berlin 1957², 693; prim. F. KOS, *Gradiivo I*, 144 (184 ss.)). Žrtve bizantinskega terorja so bili »Petrus, Providencius seu Agnellus episcopi Histrie... de ecclesiis suis a militibus tracti et cum gravi iniuria ad eum (sc. Candidianum) venire compulsi sunt.« O imenovanih škofih gl. kratko R. BRATOŽ, *Nastanek, razvoj in zaton*, 20. Domnevati moremo, da uspeh pritožbe pri langobardskem kralju ni bil posebno velik, saj ni znano, da bi Langobardi diplomatsko ali vojaško posredovali v korist prizadetih shizmatičnih škofov. Prim. tudi P. PASCHINI, *Le vicende politiche*, 249 s.

Die Einflüsse Aquileias bei der Entwicklung der Kirchenarchitektur sind ziemlich ausgeprägt, was jedoch nicht dazu berechtigt, von einer eigenständigen Aquileia-Alpen-Architektur zu sprechen. Gemeinsame Charakterzüge in der Kirchenarchitektur im Ostalpen- und Voralpenraum sind zu unausgeprägt, chronologisch zu wenig präzisiert, ausserdem verweisen neuere archäologische Entdeckungen (vor allem die Bischofskirche in Teurnia) auf stärkere Einflüsse aus anderen Richtungen. Jedenfalls müssen bei der Entwicklung der Kirchenarchitektur neben den aquileischen Einflüssen vor allem auch diejenigen aus dem Gebiet Illyricums berücksichtigt werden. Nur zum Teil lässt sich der Einfluss Aquileias feststellen bei der Gestaltung des Baptisteriums (sechseckiges Taufbecken), am deutlichsten sichtbar jedoch sind diese Einflüsse auf dem Gebiet der Mosaikkunst.

Der Einfluss Aquileias macht sich auch in der Verbreitung spezifischer theologischer Vorstellungen bemerkbar (zum Beispiel die Vorstellung von Christi Höllenfahrt), ferner in der Auffassung vom Fest der Erscheinung Christi (Epiphanie) und in einigen liturgischen Besonderheiten. Ziemlich gewichtig war die Rolle Aquileias bei der Verbreitung von Reliquien und damit der Verehrung von Aposteln und einiger östlicher Märtyrer. Die Reliquienverehrung war im Ostalpen- und Voralpenraum auch im Lichte archäologischer Funde allgemein verbreitet. Während die Reliquien vom letzten Viertel des 4. Jahrhunderts an vorwiegend von Aquileia aus nach Westen und Norden reisten, wanderten sie in der Zeit des Zusammenbruchs der antiken Welt in Pannonien und Ufernoricum aus den Randprovinzen zum engeren aquileischen Gebiet. Die Frage, wie sich die Verehrung einiger Märtyrer verbreitete, bleibt offen, sowohl was den Prozess der Verbreitung als auch was deren Chronologie betrifft (z. B. der hl. Maximilianus aus Celeia, der hl. Florianus aus Lauriacum).

Die Rolle Aquileias bei der Verbreitung des Asketismus und des Mönchswesens bleibt nach wie vor wenig bekannt. Auf erste Erwähnungen von einem Asketismus auf dem aquileischen Gebiet des 4. Jahrhunderts folgt eine beinahe Jahrhundertlange Lücke in den Quellen bis zur Zeit des hl. Severins und seinem Wirken in Ufernoricum (wobei seine Beziehungen zu Aquileia nicht belegt sind), während die Quellen über ein Bestehen des Mönchswesens in Aquileia und in Histria im 5. und 6. Jahrhundert aussergewöhnlich spärlich sind.

Bei der Erforschung der Verbindungen zwischen Aquileia und seinem Einflussgebiet verdient die Frage der Lokalisierung des Geburtsortes vom hl. Hieronymus besondere Beachtung. Die bis jetzt beste Lösung der Frage hat Mate Suić vorgelegt, der Stridonae im Karst von Opatija, im Hinterland des Stadtgebiets von Tarsatica lokalisiert. Das deckt sich sehr gut mit dem, was Hieronymus über seine Heimat berichtet, etwas schwerer aber lässt es sich mit den Ereignissen auf dem weiteren Berührungsgebiet zwischen Illyricum und Italien (Chronologie und Verlauf der gotischen Beutzüge nach der Schlacht von Adrianopel, Lage des Ortes in Bezug auf den südlichen Teil der Alpensperren) in Einklang bringen.

Der aquileische Einfluss zeigt sich auch bei der Verbreitung von Werken der aquileischen christlichen Literatur, in erster Linie der Predigten des Bischofs Chromatius. Wann und auf welchen Wegen die Handschriften dieser Werke in den Ostalpenraum gelangt sind, ist unbekannt. Sie tauchen in Handschriften des bayerischen Gebiets vom 9. Jahrhundert an auf (fast zwei Drittel der bekannten Predigten des Chromatius und ein Zehntel seiner Traktate zu Matthäus).

Der Einfluss von Aquileia ging von der Mitte des 5. bis zur Mitte des 6. Jahrhunderts stark zurück, bekam aber erneuten Auftrieb und nahm spezifische Formen an in der Zeit des aquileischen Schismas, eines Ereignisses, das die Kirche von Aquileia beinahe anderthalb Jahrhunderte (557—698) okkupierte. Die Zeit des Bruchs mit dem päpstlichen Stuhl und mit der Kirchenpolitik des byzantinischen Hofes wurde von zwei Geschehnissen wesentlich mitgestaltet. Das erste war die Wanderung der Langobarden nach Italien, in deren Folge der grössere kontinentale Teil des Patriarchats einschliesslich Aquileias Teil des Langobardenstaates wurde.

Die Langobarden liessen die Kirchenstruktur nach anfänglichen Zerstörungen bestehen und waren der schismatischen Kirche von Aquileia im grossen und ganzen wohlgesonnen. Das zweite Ereignis war die Landnahme der Slawen im Ostalpen- und Voralpenraum. Auf dem Gebiet, das die Slawen besetzt und besiedelt hatten (schwerpunktmässig in den beiden letzten Jahrzehnten des 6. Jahrhunderts), ist die Kirchenstruktur fast zur Gänze verfallen. Das aquileische Patriarchat, das zur Zeit der Synode zu Grado von 579 (?) das grosse Gebiet der Nordadria und der Ostalpen umfasste, verringerte sich fast um die Hälfte und verlor mindestens sieben Bistümer. Die übriggebliebene Hälfte war ungleichmässig in einem grösseren langobardischen (in der ersten Hälfte des 7. Jahrhunderts bereits 13 Bistümer) und einen kleineren byzantinischen Teil im Küstenland von Venetia und in Histria (bis zu zehn Bischofsitze) aufgeteilt.

(Fortsetzung folgt)

Jadran Ferluga

BIZANC NA JADRANU
(6.—13. STOLETJE)

Predavanje v Zgodovinskem društvu, Ljubljana 27. oktobra 1989.

Tema ni do danes, kolikor je meni poznano, obdelana v celoti, niti s stališča bizantinske in srednjeveške zgodovine, niti s stališča pomena Jadranskega morja v preteklosti ter trgovinskih, kulturnih in političnih odnosov med Zahodom in Vzhodom. Ne gre seveda samo za morje in plovbo po njem, ampak prav tako za cel bazen Jadranskega morja od Otrantske ožine do Tržaškega zaliva, za bazen, ki ga omejujejo na Balkanu Dinarske planine, na severu Alpe in na italijanskem polotoku Apenini. V Sredozemlju seže Jadransko morje najbolj globoko v evropski kontinent ter predstavlja tako najkrajšo pomorsko pot iz srednje in zahodne Evrope na Vzhod, v Bizanc (npr. Carigrad), v Sirijo in Palestino, v Egipt (npr. Aleksandrijo) in seveda obratno (v srednjem veku npr. v Ravenu, Comacchio, Benetke, istrske luke). Zato je bila plovba po dolžini Jadranskega morja v preteklosti in je delno še danes dosti bolj važna od prečne, od plovbe z vzhodne na zahodno obalo (ki se seveda ne sme zanemariti) in obratno. Plovba po dolžini v srednjem veku, posebno v zgodnjem, je ključ za razumevanje zgodovinskega razvoja Jadranskega bazena.

Tu bom poskušal dati s stališča bizantinske države osnovni pregled dogodkov od 6. stoletja do leta 1204, od bizantinske »rekonkviste« Italije in Dalmacije za vlade cesarja Justinijana I. do prvega padca Bizantinskega cesarstva v teku 4. križarske vojne, po katerem se je Bizanc dokončno odrekel vsake pretenzije na to področje.

Nemogoče je naštetati vse vire za to dobo. Poleg grško-bizantinskih od Propokopija do Konstantina Porfirogeneta, Skilice, Kekavmena in Ane Komnene ter latinskih od Pavla Diakona, frankovskih analogov do Ivana Diakona, Viljema Apulskega in nekaterih žitij sem uporabljal razne napise (npr. iz 6. stoletja v Gradežu, iz let 812—820 v Ulcinju, iz leta 639 na otoku Torcello), rezultate podvodne arheologije na vzhodni obali Jadrana in, izjemoma, zgodovinsko-umetnostne spomenike (npr. mozaike iz cerkve San Apollinare Nuovo v Ravenu, San Marco v Benetkah za slike ladij, za luko Classis itd.). Prav tako na kratko bi podčrtal, da vsaj po mojem znanju ni monografije, večje študije ali članka, ki bi s stališča Bizanca obravnaval vse to obdobje, razen seveda člankov v enciklopedijah. Publikacij, med katerimi je nekaj odličnih, je precej, vendar bi tu naštel brez pretenzije na popolnost le nekaj piscev pomembnejših del ali člankov: Lenel, Kretschmayr, Cessi, Lombard, Pertusi, Klaić, Schmiedt, Carile, Ferluga.

V poznorimski ali zgodnjobizantinski dobi je bilo Jadransko morje še vedno v celoti rimsko; največji del je bil pod italsko prefekturo, manjši pod ilirsko. Vzdolž obal, začenši od jugovzhoda, so se od časa reform Dioklecijana in Konstantina vrstile naslednje pokrajine: severno od Epira (*Epirus nova*) je ležala *Praevalitana*, v teku reform odvojena od Dalmacije, potem *Dalmatia* od Bara do reke Raše, kjer so se začenjale nove italske *regiones*: *Venetia et Histria*, *Flaminia*, *Picenum*, *Samnium* in *Apulia et Calabria*. Dalmacija je doživljala poseben razvoj. Menjala je prefekturo, bila je neodvisna za vlade Marce-

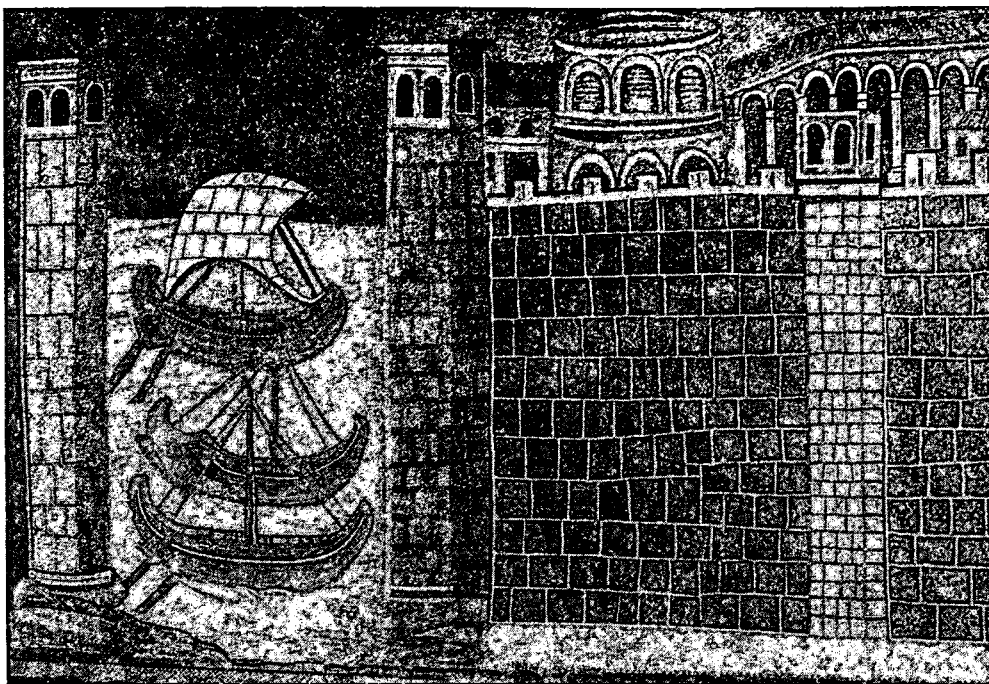
lina, pod Julijem Neposom pa formalno samostojna, stvarno pa odvisna od Carigrada, za vlade Odoakra nekaj časa priključena Italiji.

Dioklecijanove in Konstantinove reforme so zadržale propad Rimskega cesarstva, niso pa ga mogle ustaviti. Notranja kriza se je bolj in bolj širila in vse pogostejši barbarski vpadi so poslabšali stanje v državi ter slabili njeno obrambno moč na mejah. Barbarski napadi v teku tako imenovane »selitve narodov«, ki se začenjajo ob koncu 4. stoletja z vdorom Gotov, ki mu sledijo Atilovi Huni okoli sredine, in ob koncu 5. stoletja Ostrogoti pod vodstvom Teodorika, kakor tudi prehodi rimskih vojsk v teku pogostih državljanskih vojn, ki so pretresale rimsko državo v tem času (npr. boj med Stilihonom in Rufinom ob koncu 4. stoletja; v začetku 5. stoletja ekspedicija Artabura in Aspara v Dalmaciji) so povzročili z ene strani veliko materialno škodo in z druge pomembna demografska gibanja. Pripomniti pa je treba, da so opisi kronistov o pustošenjih barbarov pretirani in da arheološki viri ne izkazujejo usodnega razvojnega preloma na Balkanu, vsekakor ne v Grčiji, Epiru in Dalmaciji, do prihoda in naselitve Slovanov. Po pravici trdi znani francoski bizantolog Paul Lemerle: »Le peuplement des Balkans ne sera bouleversé que par l'arrivée des Slaves«. V Italiji je, menim, podobna situacija: do vpada in naselitve Langobardov ni na Apeninskem polotoku prišlo do radikalnih etničnih, političnih, družbenih, ekonomskih in drugih sprememb. V demografskem pogledu nastopa vsled barbarskega pritiska (predvsem iz notranjosti Balkanskega polotoka in severne Italije) postopno umikanje starega prebivalstva v smer obalnih predelov in utrjenih primorskih mest, kar je vzdolž severne in vzhodne jadranske obale okrepilo romanski etnični element.

Prva bizantinska ekspedicija proti ostrogotski državi, ki je zajemala razen Italije tudi Dalmacijo, je začela leta 535 iz Afrike, pred kratkim osvojene in vrnjene v okvir Bizantinskega cesarstva. Veliko vlogo je odigrala v teku prvih operacij proti Gotom mornarica, s katero so prevažali bizantinske čete iz Afrike na Sicilijo in ki je spremljala kopno vojsko do zavzetja Palerma in potem vzdolž italske obale do Neaplja in Rima. Paralelno so se Bizantinci bojevali v Dalmaciji, kjer je končno Konstancijan s floto zavzel otok Vis in Salono, jo utrdil ter ustanovil tu bazo za nadaljnje bojevanje. Bizantinci so leta 536 zavzeli Rim, toda kmalu potem so Goti oblegali mesto, in Belizar, vrhovni komandant bizantinske vojske v Italiji, je zaukazal generalu Ivanu, naj začne z vojnimi operacijami v *Picenumu* (današnje Marche). Ivan je zavzel Rimini in gotska garnizija se je umaknila v Raveno. Gotski kralj Vitiges je takoj opustil obleganje Rima in pohitel v obrambo Ravene. Belizarju je bilo očitno jasno, kako važne so s strateškega stališča jadranske pomorske baze, ne samo zato, ker je bila na tej obali prestolica gotske države, ampak tudi zato, ker so čez Jadransko morje vodile najkrajše poti iz predelov, ki so bili čvrsto v bizantinskih rokah, predvsem iz Drača in Grčije. In res se je kmalu tu izkrcał evnuh sakelar Narses na čelu velike vojske. Položaj Gotov je vsled bizantinske ofenzive postal kritičen, pa so se končno odločili za pogajanja. Goti so nazadnje sprejeli Belizarjeve pogoje, in ta je maja 540. leta vkorakal s svojo vojsko v Raveno, medtem ko je bizantinska flota z veliko količino žita in drugim prehrambenim blagom zaplula v luko Classis. Kmalu po padcu Ravene so se predala tudi druga mesta in trdnjave v severni Italiji, vse pa je po važnosti prekašala Ravena, nekoč cesarska in kraljevska prestolica, važen prometni center, velika trgovska in vojna luka, skoraj neosvojljiva trdnjava.

Ravenu opisuje Prokopij, tajnik Belizarja in priča mnogih dogajanj v Italiji tega časa kot mesto, ki leži v nižini na dnu Jadranskega zaliva in ki je oddaljeno od morja samo dvajset stadijev, vendar ladje zaradi plitvin ne morejo pristati na to obalo. Tudi kopni vojski ne bi uspelo, približati se mestu, nadaljuje Prokopij, ker reka Po in druge plovne reke delajo okoli mesta močvirja in ga tako z vseh strani obkoljujejo vode.

Slika 1: Ravensko pristanišče Classe (mozaik iz cerkve S. Apollinare Nuovo v Ravenni, 6. stoletje)

Bizantinsko-gotske vojne pa še ni bilo konec. Nezadovoljni so se dvignili Goti pod Totilo, in Belizar, postavljen zopet za vrhovnega poveljnika, je leta 544 odplul iz Salone proti Puli in od tod proti Raveni; tudi on je dal prednost jadranski pomorski poti vzdolž dalmatinske in istrske obale. Ker Belizar ni imel uspehov in je družbena in ekonomska situacija v Italiji postajala bolj in bolj napeta in nevarna, se je cesar Justinijan I. odločil poseči z vso energijo na italsko bojišče. Leta 552 je bil za novega vrhovnega poveljnika v Italiji postavljen Narses, ki je s številno vojsko in bogatimi sredstvi, z veliko odločnostjo in jasno strateško koncepcijo v kratkem definitivno premagal Gote. Ker ni imel na razpolago mornarice, je Narses, še istega leta, izbral pot vzdolž dalmatinske obale do Istre; iz Pulja se ni mogel napotiti v Raveno po *Via Annia*, ki so jo zaprli Ostrogoti in Franki, pa se je, po Prokopijevem opisu, odločil za obalno pot, ki so jo sovražniki imeli za neprehodno. Z nekaj ladjami in mnogimi čolni je prečkal »številne plovne reke, prav tam, kjer se izlivajo in je zaradi njih vsa ta pokrajina neprehodna«. Še istega leta 552 je Narses zavzel Raveno, premagal Gote pri *Busta Gallorum* in končno pod Vezuvom. To je bil konec ostrogotske vlade v Italiji.

Po končani bizantinsko-gotski vojni je bilo Jadransko morje zopet v celoti pod bizantinsko oblastjo. Dalmacija je ostala administrativno oddeljena od Italije. Kot v kasnorimski dobi je bila Ravena metropola nove province Italije, ki je zajemala samo polotok, brez Sicilije, ki je bila pod direktno upravo Carigrada.

Leta 568 so Langobardi prodrli v Italijo in kmalu osvojili številna mesta v notranjosti, niti enega pa na obalah Jadrana. Resda je padel v njihove roke Oglej, toda del prebivalstva se je umaknil v Gradež. Proti koncu 6. stoletja, verjetno v začetku 80-tih let, je dobila bizantinska Italija novo administrativno ureditev in močno vojaško organizacijo: ustanovljen je bil ravenski ali

italski eksarhat. Tako se je okrepila obrambna moč te bizantinske periferne oblasti; eksarhu je bila podrejena ne samo vojaška, marveč tudi vsa civilna uprava. Eksarh je poleg kopenskih čet imel pod seboj tudi nekatere mornariške enote, kar potrjujejo delno sodobni viri: a) leta 586 je eksarh interveniral v Gradežu, kjer je patriarha in tri druge istrske škofo osebno izvil iz stolne cerkve ter jih s silo odpeljal v Raveno; b) po letu 585 je eksarh Smaragd odplul s floto dromonov proti Paviji; in še en primer: c) cesar Konstantin IV. je leta 680 ukazal eksarhu Teodoru, naj, med drugim, zaščiti italske škofo, ki potujejo v Carigrad na IV. ekumenski koncil, z vojnimi ladjami, s *castellatos dromones*.

Sčasoma je vojaška moč eksarhata oslabil, tako tudi na morju. To potrjuje pismo papeža Gregorja III. iz leta 740—741, s katerim prosi duksa beneške province Ursa, da pomaga eksarhu, ki so ga Langobardi pregnali iz Ravene, da se vrne v glavno mesto eksarhata, kar se je tudi zgodilo s pomočjo »navali exercitu« Benečanov. V 6. in delno 7. stoletju je bila Ravena poleg Ancone glavna luka na Jadranu, ker se Benetke še niso bile rodile, Oglej pa je postopoma propadal od časa barbarskih vpadov naprej, posebno pa pod langobardsko zasedbo. V Raveno so se stekali potniki, med njimi eksarhi, uradniki, vojaki in trgovci, blago iz Carigrada, Sicilije in sploh z vzhoda, seveda tudi iz Dalmacije in Istre. Podatki virov, čeprav redki, potrjujejo, da je v tem času obstojal promet med Raveno in prestolnico cesarstva in drugimi bizantinskimi lukami (Drač, Solun idr.). Položaj ravske luke ni bil preveč ugoden. Čeprav so bile ladje skromne tonaže in majhnega ugreza, so morale vendar čakati na plimo, ko je kanal, ki je vezal luko z morjem, postajal zopet ploven. Gornjemu opisu Prokopija bi dodal še opis Jordanesa, gotskega ali alanskega škofa iz 6. stoletja, po katerem je Ravena kakor otok, obdan z vodo, morjem in močvirji; njena luka — misli verjetno na *Classis* — ki je nekoč sprejemala do 250 ladij, pa je videti sedaj kakor vrt, poln dreves, s katerih visi sadje in ne jadra, kakor nekdanj. Obalo je postopno zasipal pesek, ker niso več čistili korit rek in kanalov; menjavala je oblika in zato je Ravena verjetno že v 6., vsekakor pa v 7. stoletju imela ne eno, ampak več luk. Kot že rečeno, je sčasoma oslabil moč eksarhov, tako da so se morali omejevati na lokalno obrambo predvsem ostankov bizantinskega ozemlja v severni Italiji; že v sredi 7. stoletja se je začelo premeščanje težišča bizantinske oblasti na jug italskega polotoka in na Sicilijo. Končno so eksarhat leta 751 zavzeli Langobardi, v srednji Italiji se je kmalu potem rimski dukat pretvoril v papeško državo, tako da je Bizancu ostal le južni del.

Sredi 7. stoletja in še dolgo po tem je Bizanc še vedno gospodaril Jadranskemu morju, čeprav so bile nastopile precejšnje spremembe na njegovih obalah. Na dnu zaliva, na otokih in na peščenih plavinah, poznanih kot »lidi«, so se v vse večjem številu naseljevali begunci iz kopne Venecije, pa tudi iz Panonije in Norika. Tako so se z novimi močmi kepili mali centri kot Gradež, Altino, Torcello, Murano, Equilo, Caorle, Malamocco, Olivolo in drugi, med katerimi je v tem času bila najvažnejša *Civitas nova*, ki je v čast vladajočega cesarja dobila ime Eraclea. Tako je nastalo, kar bi lahko imenovali primorska ali bizantinska Venecija.

Vzdolž vzhodne obale v Istri, ki je dolgo tvorila eno upravno enoto (provincio) z Venecijo, je Bizanc, celo po vpadih Slovanov v severne in severovzhodne kraje polotoka še vedno čvrsto držal pod svojo oblastjo obalo in dele notranjosti z mesti in kasteli (Koper, Izola, Poreč, Novigrad, Rovinj, Pula, Labin, Motovun, Buzet).

Slovani so tudi v prvi polovici 7. stoletja zavzeli skoraj vso Dalmacijo in porušili njeno glavno mesto Salono; zavzeli so tudi Prevalitano in večji del Epira. Pod bizantinsko oblastjo so ostali dalmatinski otoki in na obali mesta

Zadar, Split, Trogir, Dubrovnik, Kotor, kakor tudi nekaj manjših mest — *πολιχνα* — kakor Yadria, Butova, Rosa in druga. Tu je nastalo, kar bi ime-novali bizantinska Dalmacija. V Epiru so ostali bizantinski obala in nekatera mesta, med njimi Bar, Ulcinj, Lješ, Svač, Drač, Valona, Skadar, Drivast, Kroja, Glavinica in druga.

Na zahodni jadranski obali je Bizanc obdržal ustja reke Pada, Ravenski eksarhat do Ancone, pa je izgubil mnoga važna mesta in luke, med njimi Bari in Brindisi. Ko so Langobardi zavzeli Raveno, je Bizanc v Italiji okoli srede 8. stoletja obdržal samo še na jugu Galipoli in Otranto. Te spremembe pa so komaj vplivale na bizantinsko talasokracijo na Jadranu, ki ni bila niti ome-jena niti zmanjšana bodisi na vzhodni obali od Slovanov bodisi na zahodni od Langobardov. Langobardi niso pokazali skoraj nobenega interesa za morje, Slo-vani pa še niso bili nevarni.

V Dalmaciji je veliko število starega prebivalstva pobegnilo pred Slovani na otoke, med njimi oni iz porušene Salone. O njih pripoveduje Tomaž, arhi-diakon splitski v 13. stoletju, da so začeli na otokih iskati ugodna mesta, da so zidali hiše in se posvetili trgovini — *navibus per mare negotiantes discurrunt*. Organizirali so obrambo otokov, poleg tega pa so celo »*electi juvenes armatis liburnis ceperunt per Dalmatie littora discurrentes hostibus insidiari. Tantas enim cedas et predas de ipsis cotidie faciebant, quod nullus Sclavorum erat ausus ad mare descendere*«. Po nekem času so Salonitanci zapustili otoke in se naselili v Dioklecijanovi palači, ki je bila prava trdnjava, v kateri so se mogli uspešno braniti pred Slovani. Tako so bili postavljeni temelji srednjeveškega Splita. Prehod z otokov na kopno je bil izveden brez težav, ker so dalmatinski Romani še vedno neomejeno gospodarili nad morjem.

Še enkrat moram opozoriti na pojav, za katerega menim, da potrjuje situ-acijo na Jadranskem morju v 7. in 8. stoletju, kot sem jo pravkar opisal. Od srede 7. stoletja do 30-tih let 9. stoletja, ko je v beneški kroniki Ivana Diakona iz 11. stoletja omenjen neki slovanski poslanik z neretljanskih otokov, imamo samo en pomorski podvig, eno samo akcijo Slovanov na morju. Leta 642 so pre-šli Jadran »*cum multitudine navium*« — pustimo za sedaj na strani vprašanje, od kod jim to ogromno število ladij — in napadli langobardski Sipont. Iz tega osamljenega poročila ni mogoče delati daljnosežnih zaključkov o izredni po-morski spretnosti Slovanov že v prvih stoletjih življenja v novi domovini.

Vzhodna obala Jadranskega morja, bogata z otoki in otočji, kjer so ladje kakor v kanalih varno plule, je bila za bizantinsko državo zelo pomembna, ker so se na gornjem Jadranu še vedno nahajala njena važna področja. Kakor smo videli, je tu do leta 751 obstojal Ravenski eksarhat; Istra je bila izgubljena šele pred koncem 8. stoletja; bizantinska provinca *Venetia* se je polagoma ali ne-pretrgano in na specifičen način ločevala od Cesarstva. Dosegla je neodvisnost, zastopajoč interese Bizantinskega cesarstva, pazila pa je predvsem na svojo lastno korist. Bizanc je torej branil svoje položaje na Jadranu ter so se ga v največji meri tikali problemi plovbe v tem delu Sredozemskega morja. Koristno je v tem pogledu navesti citat iz *De administrando imperio* cesarja Konstan-tina VII. Porfirogeneta iz 10. stoletja, ki se glasi: »Treba je vedeti, da so pod oblastjo Dalmacije do Beneventa otoki gosti in številni, tako da se tam ladje nikoli ne boje neviht«. V tem kratkem stavku je zgoščena vsa pomembnost, ki jo je imela vzhodna obala Jadrana za Bizanc, kasneje za Benetke, končno za vsako pomorsko silo v vsem obdobju plovbe na jadra.

Pomorščaki so morali tedaj imeti veliko prakso in precej stvarnega znanja: morali so dobro poznati vetrove in morske tokove, obalne poti, ker je bila tu orientacija varnejša od one na odprtem morju s pomočjo zvezd, dobre in šte-vilne luke, kamor so se lahko umaknili pred nevihto, kjer so lahko popravili jadra, vesla ali druge poškodbe in nabavili svež živež: meso, kruh, zelenjavo,

predvsem pa vodo. S tega stališča in v danih pogojih plovbe je imela vzhodna obala Jadrana očitno prednost pred zahodno. Te razlike so bile, tako vsaj mislim, odločilne pri političnih, upravnih, strateških in drugih odločitvah sil, zainteresiranih za plovbo na Jadranskem morju. Res da je za dalmatinsko zgodovino tega časa malo virov, vendar ti potrjujejo splošne zaključke glede pomembnosti naravnih pogojev na morju, lege otokov in števila luk. Spomnimo se zopet teksta iz *De administrando imperio*; navedel bi samo še en opis iz začetka 9. stoletja iz »*Historia translationis sancte Anastasie*«, ki se glasi: »... *atamen navigantes, cum saepissime insulis, villis, oppidis et civitatibus applicantes, in eas descendissent causa recreationis humanae*«.

Trgovski promet je v 6. in 7. stoletju vsekakor oslabil, ni pa ugasnil, med drugim tudi zato, ker so bile tu kot drugod pomorske poti edina prometna zveza z izoliranimi pokrajinami v Bizantinskem cesarstvu. Viri so za to dobo zelo skopi tako za trgovino kakor za plovbo. Kot smo videli, so se dalmatinski Romani, ki so se pred Slovani umaknili na otoke, kaj kmalu, torej verjetno že v drugi polovici 7. stoletja, posvetili trgovini; sodeč po kontekstu je šlo lahko le za lokalno trgovino. V *De administrando imperio*, čeprav iz 10. stoletja, je verjetno dana ista slika, ko se za starejšo dobo navaja na severu jadranskega zaliva v beneških lagunah Torcello kot velik trgovski center — *ἐμπόριον μέγα* — in še mnoga druga mesta. Ta so v tem času, torej še pred prehodom centra beneške province na Rialto v prvih desetletjih 9. stoletja, bila prav tako trgovski centri, čeprav skromni. O dobrem ekonomskem stanju tega predela je pisal že Kasiodor v pismu iz leta 537 ali 538 pomorskim tribunom province Venecije. V pismu jih prosi, da s svojimi številnimi ladjami prepeljejo olje in vino iz Istre v Raveno. V pismu opisuje Kasiodor življenjske pogoje na lidih in v lagunah, kjer je resda malo živil, so pa bogati s soljo in ribami in prebivalstvo ima možnost menjave lokalnih pridelkov z zaledjem. Prebivalstvo je torej živelo predvsem od ribolova in proizvodnje soli, pa tudi od prevozne aktivnosti po morju, še več pa po lagunah in rekah, ki so se iztekale vanje. Tedaj so bili na primer v Gradežu poveljniki trgovskih ladij in neki »*naucleri*« so plačali del talnega mozaika v katedrali. Viri omenjajo beneške »*naves*« šele v 8. stoletju, med drugim na rekah Adige, Brenta, Sile, Piave, pa tudi na reki Po, kjer je mestom province Venecije delal nevarno konkurenco Comacchio. Pred koncem stoletja so beneški trgovci stalno prebivali v Raveni, leta 780 so prodajali v Paviji pozlačeno pavje perje, žamet in svilo, škrlatno blago iz Tira ter dragocene kože. Luzzatto, znan sodoben beneški gospodarski zgodovinar meni, da so beneški trgovci pripeljali to blago vzhodnega porekla v Pavijo skupaj s tovorom soli in dodaja: »*mentre resta ancora incerto se il trasporto dall'oriente bizantino a Venezia si facesse su navi venete o greche*«. Poznani Rižanski placit iz leta 804 dopolnjuje to sliko: tudi Istrani so živeli od ribolova in v Novigradu je ta prinašal davčnemu uradu — *publico fischo* — na leto »*amplius quam quinquaginta solidi mancosi*« in ribe za »*sua mensa ad satietatem*«; Istrani so izvažali olje in vino, ki so ga pridelovali v velikih količinah okoli Novigrada ter na posestvih Orcionis, Petriolo, Ioanni Cancianico, Arbe; pritoževali so se, da morajo za frankovske gospodarje s svojimi ladjami pluti v beneško področje, v Raveno in Dalmacijo ter »*per flumina*«. Rižanski placit, ki opisuje situacijo v bizantinski Istri v drugi polovici 8. stoletja, prepričljivo govori o lokalnem značaju plovbe in trgovine na Jadranu.

Naša znanja delno dopolnjuje podvodna arheologija. Podatki so, čeprav nepopolni in skromni, vendarle zanimivi. V luki Polače na otoku Mljetu, v Trdnju na reki Krki, v vodah Lastova, Mljeta, Kornata, Korčule in Premude so našli amfore, sidro, steklene in keramične predmete, železno orodje, vse bizantinskega izvora.

Lahko torej trdimo, da trgovske poti med Vzhodom in Zahodom, ki so potekale po Jadranskem morju, kakor tudi plovba vzdolž vzhodne jadranske oba-

le v teku tzv. »dark ages« v 7. in 8. stoletju nikoli niso bile pretrgane, tudi če nam viri nič ne povedo o »nacionalnosti« ladij ali o pogojih trgovine in plovbe. Ker pa so zelo verjetno ti pogoji bili na Jadranskem morju v bistvu skoraj isti ali zelo podobni kot v drugih pomorskih pokrajinah, se lahko z vso potrebno previdnostjo poslužujemo analogije.

Za to dobo bi bilo zanimivo podrobneje analizirati Rodoški pomorski zakon. To je privatna zbirka predpisov za plovbo in trgovino, ki pa ima na pol uraden značaj. Rodoški zakon vsebuje predpise za prevoz blaga, potnikov in njihovih stvari, njihovega odnosa do poveljnika, navodila za posadko in njeno disciplino, za trgovske in prevozne pogodbe, za poškodbe ladij in havarije, za primere, ko je treba vreči blago v morje zaradi nevarnosti itd. Težko je na podlagi vsebine precizno datirati Zakon in lokalizirati pomorsko pokrajino, tedaj še v sklopu bizantinske države, na katero se nanaša. Splošen vtis je, da so to pravila za urejanje lokalnega prometa, kar bi danes imenovali kabotažo, lokalno plovbo, v času razvitega gusarstva in skromne trgovine. Po vsem sodeč je zakon iz 7., 8. stoletja in pomorska pokrajina je verjetno Egejsko morje. To pa ne pomeni, da na drugih morjih, kjer je Bizanc obdržal popolno ali delno kontrolo nad pomorskimi potmi, ni bilo pogojev, ki so vsaj delno odgovarjali razmeram v rodoškem pomorskem zakonu.

V tem času je prišlo do nekaterih sprememb v konstrukciji ladij, ki so imele določen vpliv tudi na trgovski promet. V Bizancu so uporabljali pri gradnji ladij še naprej rimske metode. S slabljenjem trgovine, vsled zmanjšanja državne podpore ter pojava Arabcev na morju, dosti manj zaradi Slovanov, so v 6., 7. stoletju te metode postopoma opuščali. V 7. stoletju so gradili lažje, predvsem pa manjše ladje, vedno bolj so uporabljali tehniko ogrodja; primer take ladje iz 7. stoletja so našli v Egejskem morju pri turškem otoku Yassi Ada. Čeprav je bizantinska država izgubila veliko ozemlja, ni v 7. stoletju manjkalo lesa, predvsem cipresnega, za gradnjo ladij. Poleg vojnih ladij dromonov, helandij, pamfilov, galej, ki so bile od 7. stoletja oborožene z grškim ognjem, so plule po Sredozemskem in Jadranskem morju predvsem okrogle ladje, uporabljali pa so tudi dolge in hitre za prevoz potnikov in luksuznega blaga. Ladje so redko imele več kot 300 ton, v tem času so imele večinoma okoli 40 ton. Namesto štirioglatega jadra se je uveljavilo latinsko, kar je omogočilo jadranje proti vetru.

Ker daljave niso bile velike, so ladje lahko imele skromno tonažo; nosilnost se je povečala za kakih 10 % s prehodom od amfor na sode za prevoz žita, olja in vina. Vse to je zmanjšalo ceno gradnje in opreme ladij ter transporta blaga. Ladjevje te dobe je bilo potemtakem donosnejše ter je pripomoglo k temu, da je trgovina preživela težke čase, čeprav se je tržišče zmanjšalo.

Proti koncu 8. stoletja, v dobi velikih političnih in družbenih sprememb v Evropi, je Bizantinsko cesarstvo imelo pod svojo oblastjo na Jadranu Dalmacijo, Venecijo in nekaj mest v Apuliji; ker pa so vsi ti bili preslabi, se je bizantinska oblast na Jadranu opirala na pomorske baze Drača in Kefalonije. Venecija je prišla tedaj med dva ognja, med mlado frankovsko državo v ekspanziji in Bizantinsko cesarstvo, ki je trdovratno branilo vsak kos svojega ozemlja. Obe strani sta se poslužili sile: frankovskim napadom v letih 804—805 in 810 je Bizanc odgovoril z ekspedicijami flot v letih 806—807, 809 in 810; takrat se je zadnjič bizantinska flota pojavila v severnem Jadranu. Franki so celo za kratek čas zavzeli Venecijo in s pomočjo beneške mornarice tudi Dalmacijo. Končno so se v zadnjih letih vlade cesarja Nikeforja (802—811) začela pogajanja med obema silama in se zaključila, na osnovi starejšega sporazuma iz leta 802, z aachenskim mirom, ki pa je bil ratificiran šele leta 814 in 815 in s katerim so bile odrejene meje vplivnih področij obeh cesarstev. Na podlagi tega miru se je Bizantinsko cesarstvo odreklo Istre in večjega dela Italije, izgubilo je Dalmacijo z izjemo primorskih mest in otokov, zadržalo pa je Vene-

cijo, Sicilijo, Kalabrijo in Neapeljski dukat in moralo priznati cesarski naslov Karlu Velikemu. Leta 812 so bizantinski odposlanci v Aachenu pozdravili frankovskega monarha kot basilevsa.

Poglejmo, kakšen je bil razvoj bizantinskih ozemelj na Jadranu po aachenskem miru! Primorska Venecija je ostala bizantinska provinca »v formi, če ne v duhu in dnevni praksi«, kot meni Roberto Cessi. Da so Benečani sami želeli ostati pod bizantinsko suverenostjo, trdi skoraj sto let kasneje cesar Konstantin VII. Porfirogenet, ki navaja beneški odgovor kralju Pipinu iz leta 810: »Mi hočemo biti podaniki — *δοῦλοι* romejskega cesarja, ne pa tvoji«. Provinca Venecija pa ni postala bizantinska »tema«, namreč vojno-upravna enota pod strategom, guvernerjem, ki je v svojih rokah združil vojno in civilno oblast; verjetno se bizantinski vladi to ni zdelo potrebno. Bizancu je najbrž odgovarjal *status quo ante*, ker je tako obstojala na pol neodvisna država, ki ga je ločila od druge velesile, ali pa so v Carigradu smatrali, da se na gornjem Jadranu bizantinski interesi ujemajo z beneškimi, pa niso videli razloga, da bi v tej periferni regiji spremenili v bistvu zadovoljivo vojaško ureditev in politično stanje. Kakor smo videli, je v prvem desetletju 9. stoletja bizantinska vlada ponovila ravnotežje v severnem Jadranu s pomorskimi ekspedicijami, ki so prihajale, ne iz baz na jadranskih obalah, ampak iz baz na Jonskih otokih ali direktno iz Carigrada. Situacija se ni menjala po aachenskem miru: bizantinske baze so ostale, tako kot prej, izven Jadrana, kontrola morja pa je bila prepuščena lokalnim dalmatinskim oblastem, predvsem pa Benetkam, ki so korakoma in nepretrgano sledile bizantinskemu umiku z Jadrana. Tako se je začel na Jadranu proces, ki ga lahko imenujemo inverzija trgovskih tokov. Benetke so tudi z druge strani zavarovale svoj položaj: leta 840 so Benečani na osnovi privilegija, znanega kot *Pactum Lotharii*, ki jim ga je podelil nemški cesar, uredili svoje politične in gospodarske odnose s sosedami. Beneški trgovci so dobili popolno svobodo trgovine v severni Italiji, od Istre in Furlanije do Ancone in Ferma v Markah. Pakt je bil vse do leta 1220 večkrat potrjen, tu in tam so dodali posebne ugodnosti in dovolili pristop do novih tržišč. Tudi Dalmacija je po aachenskem miru ostala bizantinska provinca. Periferna oblast cesarstva, daleč od centralne vlade, je bila sestavljena iz mest, ki so v prvi polovici 9. stoletja postala močnejša, na prvem mestu med njimi Zadar, nova metropola province. Dalmacijo je odlikovala visoka stopnja samoupravljanja, tako v mestih kot na ravni province. Od 6. stoletja je bil na čelu Dalmacije prokonzul, izvoljen od lokalnih velikašev. Okoli srede 9. stoletja je kot upravitelj Dalmacije v Taktikonu Uspenskega, hierarhijskem seznamu bizantinskih funkcionarjev, imenovan arhont, morda lokalni velikaš iz Zadra, potrjen od centralne vlade, ali pa cesarski funkcionar, poslan v to periferno primorsko območje z izrazito pomorskimi nalogami. Kakorkoli že, osnovna struktura Dalmacije je temeljila na mestih in njihovem samoupravljanju na čelu s priorji, med katerimi je zavzemal posebno mesto zadrski, ki je predstavljal dalmatinsko provinco pred cesarstvom in svetom. Na zahodni obali Jadrana, v južni Italiji, je bil bizantinski samo še Otrantski dukat, osnovan verjetno leta 758, ko je mesto prišlo zopet pod bizantinsko oblast; zajemal je tudi mesto Gallipoli. Dukat ni imel velikega pomena za obrambo položajev na Jadranskem morju; v tem pogledu se je bizantinska vlada predvsem oslanjala na temi Drač in Kefalonija.

Okoli srede 9. stoletja je prišlo v Jadranskem morju do velikih sprememb: vanj so z juga prodrli Arabci, na vzhodni obali pa so se pojavili kot nova, pomembna sila Slovani, Hrvati in Neretljani. Arabci so do konca 8. stoletja zavzeli sredozemske obale od Sirije do Španije. Z osvojitvijo otoka Krete v 20-tih letih 9. stoletja ter z invazijo Sicilije leta 827 se je v Sredozemlju začela nova doba. Moč Bizanca je oslabela nasploh, posebno pa na Jadranu. Kretske Arabci so leta 840 zasedli Tarent; bizantinsko in beneško ladjevje je napadlo arab-

sko v Tarentskem zalivu in bilo poraženo. Z zasedbo Tarenta in zmago nad bizantinsko-beneškim brodovjem so bila Arabcem odprta vrata v Jadransko morje; vpluli so vanj s 36 ladjami pod poveljstvom sahiba Kalfuna in konec marca leta 841 sežgali Osor na Cresu. Ko so se vračali, so napadli Ancono in Adrijo na ustju reke Po, oropali Budvo, Risan (ali Rose) in Kotor in v Otrantskem kanalu ujeli beneške ladje in trgovce, ki so se vračali s Sicilije. Prihodnje leto so zopet premagali beneško ladjevje pod poveljstvom doža Petra Tradonika pri otoku Susku. Ker so bili medtem osvojili velik del južne Italije, so utemeljili v Apuliji emirat z glavnim mestom Bari. Emiratom, ki je obstojal skoraj dve in pol desetletji, od leta 847 do leta 871, je postal baza za še drznejše in pogostejše napade na vzhodno jadransko obalo. Arabci niso napadali hrvatskih in neretljanskih mest, saj jih je bilo malo na obalah; razen tega se verjetno niso hoteli spuščati v nevarne boje še z drugimi mornaricami, zlasti ker jih te niso napadale.

Ko je arabsko ladjevje iz Krete in Barija leta 866 prišlo pod Dubrovnik in ga oblegalo, so se Dubrovčani obrnili za pomoč na Carigrad. Novi cesar Vasilij I. je poslal močno ladjevje 100 helandij pod poveljstvom drugarja flote Nikito Orifom. Arabci so se po 15-mesečnem obleganju morali umakniti v svoje baze. Še istega leta so Benečani pri Tarentu premagali arabsko floto, kar je utrdilo bizantinski ugled in pripomoglo k obnovi bizantinske suverenosti na obalah Jadrana. Pomoč Dubrovniku je bila pravzaprav del nove in širše politike, ki je imela namen obnoviti bizantinsko talasokracijo v Sredozemlju, torej tudi v Jadranskem morju, pred nevarnostjo, ki je prihajala od zapadnih Arabcev. Vsled pomorske intervencije pod Dubrovnikom so prišli zopet pod bizantinsko suverenost Hum, Trebinje in Konavljje; nova bizantinska ekspedicija je prisilila tudi Neretljane, da so priznali bizantinsko nadoblast. Vasilij I. se je tudi dogovoril z nemškimi cesarjem, da skupaj osvobodita južno Italijo od Arabcev. Bizantinski cesar je ukazal Zahumljanom, Travunjanom in bizantinskim mestom Dalmacije, naj pripravijo ladjevje in s pomožnimi četami pridejo pod Bari, ki so ga oblegale že čete cesarja Ludvika II.; del vojske so na svojih ladjah prepeljali v Italijo Dubrovčani. Tu so pa našli samo majhne frankovske sile in cela flota s pomožnimi slovanskimi četami se je vrnila domov. Na vabilo Ludvika II. je pod Bari doplul hrvaški knez Domagoj s svojim ladjevjem. Februarja 871 so mesto v naskoku osvojili. Bizanc je tako ostal praznih rok in odnosi med bizantinskim in nemškim cesarjem so se zaostri. Šele kasneje, ob koncu leta 876, po Ludvikovi smrti, je Bari odprl vrata bizantinskemu strategu. Leta 873 so Bizantinci vzeli Arabcem važno luko Otranto, prav na izhodu oziroma vhodu v Jadransko morje. S padcem Barija in Otranta je bila delno odvrnjena arabska nevarnost; ostali pa so še vedno nevarni Arabci z otoka Krete. Ti so leta 872 napadli nekatera dalmatinska mesta in otok Brač; leta 875 so se pojavili pred Gradežom v Tržaškem zalivu; mesta niso mogli zavzeti, ker je šel dožev sin Ivan z ladjevjem proti njim. Arabci so morali opustiti obleganje Gradeža, pa so prešli Jadran ter napadli in oropali Comacchio. To je bila njihova zadnja pomorska ekspedicija v Jadransko morje. V 11. stoletju so Arabci še gusarili vzdolž zapadne balkanske obale in požgali Krf, toda leta 1032 so jih pred Navpaktom premagali združeni Bizantinci in Dubrovčani ter jih z velikimi izgubami prisilili, da so se vrnili na Sicilijo.

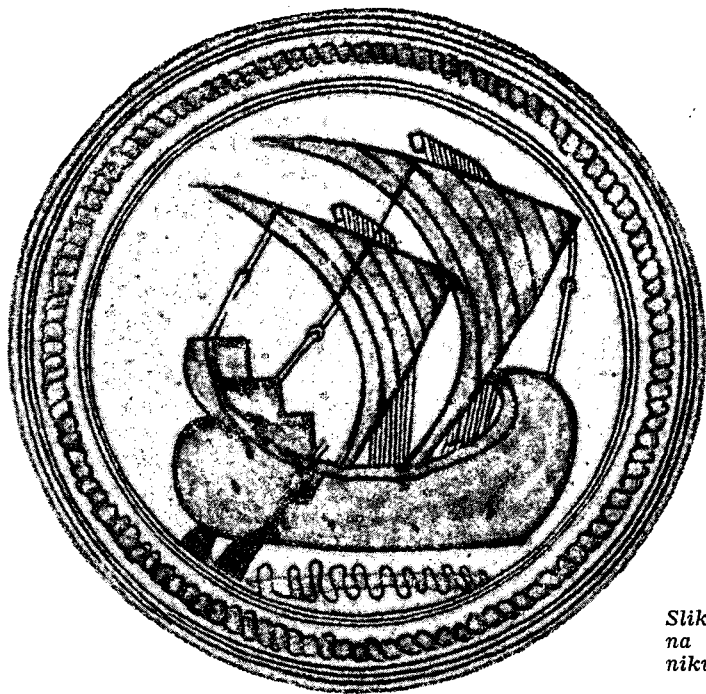
Kakor rečeno, so se poleg Arabcev pojavili na Jadranu kot nova sila Slovani, Hrvati in Neretljani. Ti so bili nova nevarnost za Benetke, ki so se vedno bolj razvijale in krepile. Benečani so trgovali po vzhodnem Mediteranu, predvsem pa po vsem Bizantinskem cesarstvu, pa je bila zanje pomorska pot vzdolž vzhodne jadranske obale življenjsko pomembna. Razen tega so iz Dalmacije izvažali olje, vino in drugo blago, predvsem pa les in sužnje. Z druge strani so se Hrvati in Neretljani bolj in bolj obračali k morju, prešli na otoke,

se posvetili trgovini in v večji meri tudi gusarstvu. Tako je prišlo med Benečani in Slovani do vse pogostejših spopadov.

Neretljanska kneževina, ki se je razprostirala med Cetino in Neretvo in zaobjemala otoke Brač, Hvar, Korčulo, Mljet in morda tudi Lastovo, je sekala Dalmacijo na dva dela. Težko je reči, kdaj so Neretljani prešli s kopnega na otoke ter vsaj delno pretrgali, vsekakor pa ogrozili morske komunikacije. Šele leta 830 slišimo, da je neretljanski poslanik — *missus de insula Narrentis* — prišel v Benetke, da je bil krščen in da je bil sklenjen mir, ki pa ni dolgo trajal. Res ta podatek Ivana Diakona ne pove veliko, zaključimo pa lahko, da so Neretljani morali biti okoli 30-tih let 9. stoletja že precejšnja pomorska sila in nevarni gusarji na Jadranu, saj isti vir dodaja, da so v tem času, namreč okoli let 834—835, Neretljani ujeli beneške trgovce, ki so se vračali iz južne Italije, in jih vse pobili. Situacija se je prav gotovo še poslabšala, ker je dož Peter Tradonik v letih 839—840 opremil vojne ladje in napadel najprej Hrvate; zdi pa se, da ni imel velike sreče, ker je s hrvaškim knezom Mislavom (okoli 835 — 845) sklenil mir. Takoj po tem se je napolil na Neretljanske otoke, toda tudi tu je bil sklenjen z neretljanskim knezom — judeksom Družakom mir, ki pa ni dosti veljal, ker je dož kmalu moral zopet proti njim. Tudi takrat so bili Benečani odbiti, več kot sto so jih pobili in dož se je vrnil »*absque triumpho*«. Ker je stanje na Jadranu postajalo težje in težje, so Benečani sklenili pogodbo z italjskim kraljem Lotarjem za skupen nastop proti Slovanom v Dalmaciji. Za Benetke pa ni bilo miru na morju: v času, ko so Arabci premagali Benečane pri Tarentu in pri Susku, so Slovani, verjetno Neretljani, oropali Caorle. Benetke so čakale na ugodno priliko, da vrnejo varnost plovbi vzdolž dalmatinske obale, pa so izkoristile notranje neredne, državljansko vojno in spremembo dinastije na Hrvaškem. Leta 864 je namreč dož Ursus Particiacus (864—881) odplul z beneško floto proti novemu hrvaškemu knezu Domagoju, ki pa se ni spustil v boj, ko je videl množino ladij, ampak je pristal na mir in dal talce kot jamstvo za svobodno plovo. Ta opis Ivana Diakona je komaj prepričljiv, ker dož ne bi zahteval talcev, ki jih je vzel s seboj v Benetke, ko bi se bil Domagoj res brezpogojno vdal. Leta 872 so hrvaški in neretljanski gusarji zopet napadli Benečane. Začasni mir je bil obnovljen šele na papeževo posredovanje.

Medtem se je na Jadranu spremenila bizantinska politika. Vasilij I. je že v prvem letu svoje vlade, kot smo videli, priskočil v pomoč Dubrovniku in odgnal Arabce. Bil je to začetek aktivne bizantinske politike na Zahodu, ki se je kazal med drugim v intervenciji pod Barijem. Tedaj je tudi v Dalmaciji Bizantinsko cesarstvo utrdilo svojo oblast. Dalmacija je bila povzdignjena v rang teme s strategom na čelu in tako ožje povezana s Carigradom. Za vlade kneza Domagoja se je menjala tudi hrvaška politika na Jadranu. Njegov predhodnik, knez Trpimir, se ni spuščal v boje na morju, za Domagoja pa so Hrvati, ki jih Ivan Diakon imenuje *Sclavorum pessime gentes*, ropali po bizantinski Dalmaciji in Istri, kjer so napadli Umag, Novigrad, Sipar in Rovinj. Ko pa je bil beneški dož Ursus Particiacus obveščen, da se pripravljajo napasti tudi Gradež, je doplul s 30 ladjami in jih premagal v istrskih vodah. S tem je bil prekinjen mir med Hrvati in Benečani. Dokler ni umrl Domagoj, po Ivanu Diakonu *Sclavorum pessimus dux*, ni bilo miru, tako da sta dož Ursus in njegov sin in sovladar Ivan šele po njegovi smrti sklenila mir — *pacem et concordiam* — s Hrvati. To ni bilo mogoče z Neretljani, pa so proti njim Benečani poslali floto. Leta 878 je s pomočjo Bizanca postal knez na Hrvatskem Zdeslav, in tedaj so uredili odnose z mesti v severnem in centralnem delu bizantinske teme Dalmacije, z Zadrom na čelu. Ta mesta so Hrvatom plačevala tribut 710 nomizem, poleg tega pa so dajala še vino in druga živila, ki so jih prej dobavljala bizantinskemu strategu. Na jugu je Dubrovnik, ki se je polagoma odvajal od ostale Dalmacije, plačeval knezova sosednih Zahumljanov in Travunjanov vsakemu po 36 nomizem. Zdeslav je vladal zelo kratek čas, že leto pozneje (879) ga je

Slika 2: Podoba ladje na bizantinskem krožniku iz 13. stoletja (Muzej v Korintu)

ubil Branimir. Za časa Branimira ni takoj prišlo do spopadov z Benetkami; šele aprila 887 je dož Peter I. Candian, takoj ko je prišel na oblast, organiziral pomorsko ekspedicijo proti Neretljanom. Ko je ta ostala brez uspeha, je že konec avgusta istega leta sam na čelu 12 ladij odplul v Dalmacijo in pri Makarski napadel Neretljane na kopnem in na morju. Po prvem uspehu pa se je vojna sreča obrnila. Slovani so Benečane napadli z vso silo, v boju je padel sam dož in še veliko drugih, ostali pa so zapustili bojišče in se vrnili v Benetke. Domnevamo, da so od tedaj Benečani plačevali Hrvatom tribut za mirno plovbo po Jadranu. Pred koncem 9. stoletja (899) so Madžari s čolni iz kože vpadli v beneške lagune, Chioggia je bila požgana, toda beneška flota pod dožem Petrom Tribunom je pri Albioli premagala Madžare in tako odstranila novo nevarnost od Jadranskega morja.

Jadransko morje je od konca 9. stoletja do druge polovice 10. doživelo dobo miru in prosperitete. Mesta bizantinske Dalmacije so s pogodbo iz leta 878/879 uredila odnose s sosedi v zaledju. Vse 10. stoletje so ostala bizantinska, kot sem pred leti dokazal, Nada Klaić pa podkrepila. Niso bila prepuščena hrvaškemu vladarju Tomislavu. Arabska nevarnost je prenehala; slovansko gusarjenje je bilo delno odstranjeno; Hrvaška, ki je po poročilih cesarja Konstantina VII. Porfirogeneta bila za vlade Tomislava močna na Jadranu, kjer je imela baje 80 sagen in 100 kondur, je okoli sredine 10. stoletja oslabela in imela baje samo še 30 sagen ter velike in male kondure; razen tega je v tem času na Hrvaškem izbruhnila državljanska vojna, kar je izkoristil beneški dož Peter III. Candian in poslal leta 948 proti Neretljanom pod poveljstvom Badoarija Bragadina in Petra Rosolo floto 33 ladij, ki jim Benečani pravijo *gumbariae*. Poveljnika sta se vrnila brez uspeha — *absque effectu reversi sunt*. Dož je znova poslal isto število ladij; končno so bili Neretljani prisiljeni na mir, in flota se je, *firmato federe*, vrnila v Benetke. Odtlej so verjetno Benečani tudi Neretljanom plačevali tribut za plovbo po Jadranu. Trgovci iz Hrvaške, dalmatinskih mest, Benetk in

južne Italije so mirno in varno trgovali in pluli po Jadranu ali še dlje do Levanta.

Na prehodu iz 10. v 11. stoletje je prišlo na Jadranu do velikih sprememb. Bizantinski cesar Vasilij II. (976—1025) se je moral bojevati proti nevarnim uzurpatorjem v državi, pa še na dveh frontah, na Vzhodu proti Arabcem in na Balkanu proti Samuelovemu cesarstvu, tako da ni imel časa niti večjega interesa za Jadransko morje. Vendarle je bil izjema Otrantski kanal oziroma njegove obale in luke v južni Italiji, predvsem Apulija, in Draška tema. V južni Italiji je prišlo do pomembnih vojnih in upravnih sprememb za vlade cesarja Nikefora II. (963—969), ko je bil utemeljen kapetanat Italije ali Langobardije, ki pa je bil kmalu prepuščen samemu sebi oziroma sposobnosti katepanov, da se sami znajdejo v težkih situacijah. Ob koncu 10. in na začetku 11. stoletja so se namreč stopnjevali arabski napadi in je padel celo Bari. Bizantinci ga niso mogli znova osvojiti. To je uspelo šele beneški floti leta 1002 za vlade doža Petra II. Orseola. Od začetka 11. stoletja so Apulijo začele pretresati vstaje lokalnih velikašev, ki so sčasoma postajale bolj in bolj nevarne. Na nasprotni obali je ležala Draška tema, kjer je bilo glavno mesto zelo pomembna kopna in pomorska vojna baza in kjer je bilo v 10. stoletju stacionirano sedem helandij za lokalno pomorsko službo na južnem Jadranu, predvsem v Dalmaciji in Draču. Drač je bil tudi zelo važen trgovski center; tu se je začela oziroma končala *Via Egnatia*, najpomembnejša pot, ki je povezovala Drač ter mnoga druga epirska, makedonska in trakijska mesta s Carigradom, edina pot, ki je prečkala Balkanski polotok. Pred koncem 10. stoletja je cesar Samuel osvojil Drač in ga držal v oblasti verjetno do leta 1005.

Na Jadranu so vsled splošne situacije v Bizancu in vsled slabosti nemškega cesarstva in italskega kraljestva ter papeštva, Benetke igrale vedno bolj pomembno vlogo ter nastopale povsem samostojno. Benečani so vodili v Italiji in izven nje spretno zunanjo politiko, ki je bila vedno in predvsem v službi trgovcev, zlasti pa beneškega patriciata. Uspešna trgovina Benečanov je slonela na trgovskih pogodbah, med drugim tudi z nemškim cesarstvom v 10. stoletju. *Pactum* cesarja Otona I. iz leta 967 je zagotovil Benečanom velike trgovske privilegije v sosednjih mestih Istre in Furlanije, v Cenedi, Trevisu in Vicenci ter dalje na jugu do Pentapolis in Ferma, strogo pa jim je prepovedoval kupovanje sužnjev na kraljevskem ozemlju. Leta 992 je Oton II. v znak velikega prijateljstva do Benečanov in njihovega doža Petra II. Orseola potrdil stare privilegije, razen tega pa jim dopustil svobodno trgovanje v Italiji brez vsake omejitve. Istega 992. leta je Peter II. Orseolo dobil od bizantinskega cesarja zlato bulo s privilegiji za trgovino: delno so bili potrjeni starejši privilegiji, zmanjšane so bile carine za beneške ladje v Abidosu od 30 na 15 solidov, beneške trgovce in njihove ladje je zopet smel pregledovati samo logotet droma in njegovo sodišče je bilo edino kompetentno. Razen tega so se morali Benečani obvezati, da bodo v primeru vojne prepeljali bizantinske čete v južno Italijo — tako je upadla moč bizantinske mornarice! Beneška trgovina je tako z ugodnimi pogodbami utrdila svoj položaj posrednika med Vzhodom in Zahodom, začela pa je tudi iskati nova tržišča, in Peter II. Orseolo je prav v teh letih, piše Ivan Diakon, poslal odposlanca k vsem arabskim knezom, ki so postali njegovi prijatelji — *... omnesque Saracenorum principes suis legationibus placatos ac devotos amicos firma stabilitate adquisivit.*

V zadnjih letih pred koncem 10. stoletja so se menjale razmere v Dalmaciji. Dalmacija je verjetno bila pod upravo bizantinskih strategov do konca 70-tih let 10. stoletja; leta 986 pa se pojavi v virih Maius, prior Zadra in *proconsul Dalmatiarum*. V tem času je cesar Samuel napadel Ulcij, Kotor, Dubrovnik in Zadar, vendar brez velikih posledic, ker se je čez Bosno in Raško takoj umaknil nazaj v Makedonijo. Ko so razen tega v zaledju bizantinske Dalmacije, na Hrvaškem, nastopili nemiri zaradi bojov za prestol, je bila to prilika za no-

vega in energičnega beneškega doža Petra II. Orseola, da leta 996 odpove Hrvatom plačevanje tributa — *censum* —, pa so se začele sovražnosti med Benečani in Hrvati. Leta 997 je beneška flota pod Badoariem Bragadinom napadla neko mesto na Visu. Zajeli so moške in ženske in jih odpeljali v suženjstvo v Benetke. Hrvati so ponovno zahtevali tribut, dož pa je odgovoril, da jim ga ne bo poslal po odposlancu, ampak da jim ga bo sam prinesel. Zdi se, da se je tedaj Benečanom v Dalmaciji slabo pisalo, ker so Hrvati zavzeli precej dalmatinskih mest in Ivan Diakon piše za leto 999, da so tedaj edino Zadrani priznavali suverenost — *ditio* — beneškega doža.

Dogodki v Dalmaciji niso za Benečane predstavljali teritorialnega, ampak pomorski problem, pa se je Peter II. Orseolo odločil za energično intervencijo v obrambo in varnost plovbe vzdolž vzhodne jadranske obale. V zgodovinopisju se je dosti razpravljalo o značaju tega beneškega pohoda. Mislim, da je pred leti znani italijanski medievalist Ernesto Sestan morda najboljše označil bistvo problema: »Ma in definitiva ci troviamo di fronte a uno di quegli inconoscibili tanto frequenti nella storia medievale, per cui dobbiamo riconoscerne che non sappiamo«. Odprto je tudi vprašanje, ali so se Benečani napotili v Dalmacijo s privolitvijo bizantinske vlade ali brez nje; na vsak način pa so dalmatinska mesta povabila doža, da jim pride na pomoč in jih osvobodi napadov okoliških Slovanov — *demandaverunt, quod si ipse venire aut exercitum mittere vellet, qui eos a Scavorum (sic) severitate liberaret*. Ivan Diakon je edini vir za beneško pomorsko ekspedicijo v Dalmacijo in samo analiza njegovega teksta nam daje možnost odgovorov na nekatera postavljena vprašanja. Peter II. Orseolo je odplul iz Benet na čelu flote koncem pomladi leta 1000. Najprej se je ustavil v Istri, v Poreču in Puli, kjer se je zadržal kratek čas. Mudilo se mu je v Dalmacijo, saj je bil beneški položaj v Istri, v precejšnji meri utrjen. S pogodbami iz leta 932 in 933 je istrski mejni grof Winter skupaj z mesti Pulj, Poreč, Novigrad, Piran, Koper, Milje in Trst obljubil Benetkam, da bodo v Istri branili njihovo posest in ljudi, da ne bodo napadali njihovih ladij, da bodo odpravili neke davke in celo, da bodo obveščali Benečane o eventualnih nevarnostih v Istri. S pogodbo iz leta 977 se je Koper obvezal dajati *in perpetuum* beneškemu dožu 100 amfor vina in kot prvo med istrskimi mesti je dopustil, da imajo Benetke v Kopru svojega »človeka« — et in nostra civitate habuerit *hominem* — radi kontrole in kot sodnika v mešanih sporih; Koprčani so tudi obljubili, da ne bodo ničesar podvzeli proti interesom nemškega cesarstva.

Vrnimo se k beneški ekspediciji v Dalmacijo! Zapustivši Istro je Peter II. Orseolo najprej pristal v Osoru, kjer so ga pozdravili Romani in Slovani ter obljubili, da bodo ostali pod njegovo oblastjo — *sub illius principis potestate*. V Zadru so se mu poklonili priorji in škofi Zadra; Krka in Raba ter mnogi drugi velikaši iz Dalmacije (*illius regionis maiores*), ki so obljubili dožu zvestobo (*fidem observare*). Ista slika se je ponovila v Trogiru in Splitu, medtem ko so se zastopniki Dubrovnika z nadškofofom na čelu prišli dožu poklonit na Korčulo. Z neretljanskim knezom je dož sklenil pogodbo; Krešimir, hrvaški kralj, pa se mu je v Trogiru poklonil, sklenil zvezo z njim in mu kot talca izročil sina Štefana. Jasno je, da je individualizacija dalmatinskih mest precej napredovala; predvsem se je bil od drugih ločil Dubrovnik.

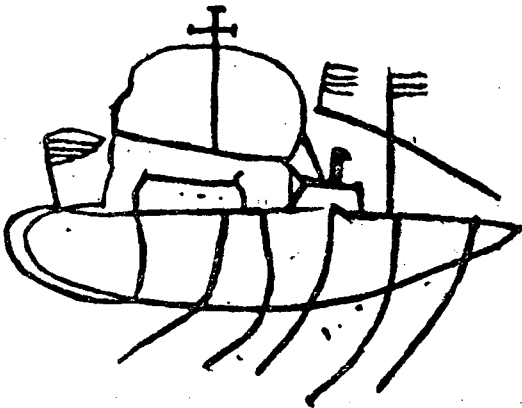
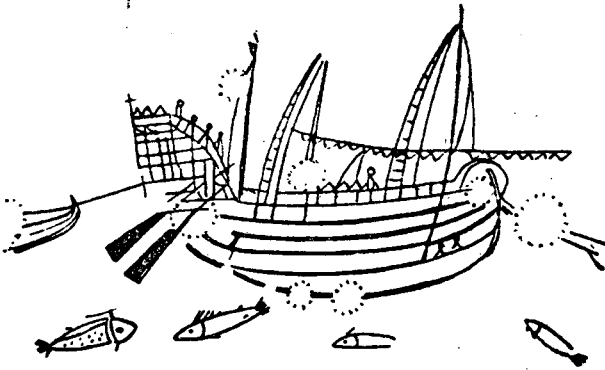
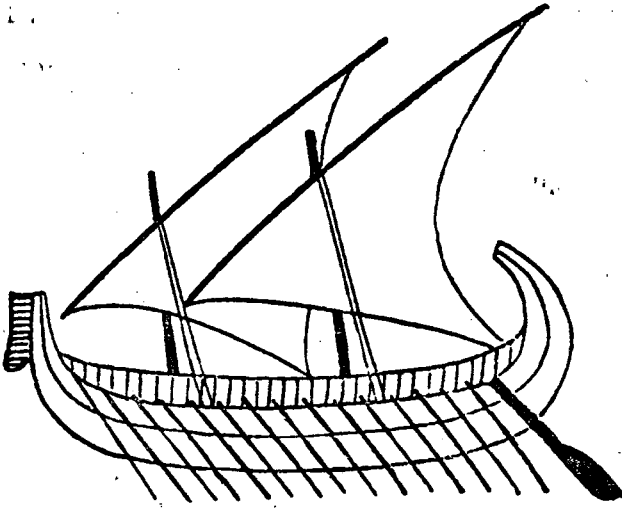
Politična situacija na Jadranu in ravnotežje, ki sta obstojala do konca 10. stoletja, sta se spremenila. Vojne za Dalmacijo ob koncu 10. stoletja in na začetku 11. potrjujejo, da so Benetke na Jadranu postale glavna sila in da so intervenirale v Dalmaciji predvsem v obrambo lastnih, ne pa bizantinskih interesov. Peter II. Orseolo ni namreč samo obiskal mest bizantinske province, ampak tudi otoke Pašman, Vrgada, Korčula in Lastovo. Cilj beneške politike je bil vedno isti: zagotoviti pomorske poti na Vzhod. Da ni šlo le za del dalmatinske pomorske rute, ampak za celo jadransko pot, kaže beneška intervencija na dolnjem Jadranu leta 1004 proti Arabcem in osvoboditev Barija, kar naj bi po-

kazalo, da imajo Benetke močno in učinkovito mornarico in da ne bodo trpele mešanja vzdolž življenjskih poti proti Vzhodu in z Vzhoda. Glede Dalmacije mislim, tako danes kot pred tridesetimi leti, da ni mogoče govoriti o beneškem osvajanju niti o tem, da je Dalmacija postala beneška posest. Izraza kot *pote-stas*, kar bi morda morali prevajati kot oblast, in *fides*, zvestoba, termina, ki jih uporabljajo mestni velikaši, da bi izrazili svoj novi odnos do beneškega doža, sta dokaz, da so na Jadranu nastopili novi časi in da so Benetke naredile prvi resen korak, čeprav še prehodnega značaja, v smeri stvarne oblasti in dejanske posestvi vzhodne obale Jadrana. Beneški pohod leta 1000 ni prinesel s seboj sprememb, ki bi bistveno vplivale na bizantinsko nadoblast nad Dalmacijo, ki je priznana s tem, da so v cerkvah bizantinskega cesarja imenovali pred dožem — *istius principis* (i. e. Veneticorum ducis) *nomen post imperatorum laudis praeconis glorificent*. Iz Benetk niso poslali funkcionarjev v Dalmacijo; v Zadru ni stoloval beneški upravitelj pokrajine; edino dož je svoji stari tituli *dux Veneticorum* dodal še *dux Dalmatianorum*.

Hrvaška ni mirovala; izguba dalmatinskih mest je bila zanjo težak udarec tako v gospodarskem kot v vojaško-političnem pogledu. Zato so hrvaški vladarji célo 11. stoletje stremeli po tem, da jih vrnejo pod svojo oblast. Ko so Hrvati po letu 1009 spet začeli napadati dalmatinska mesta, so Benetke leta 1018 intervenirale, in beneški dož Oton, sin in naslednik Petra II. Orseola, je odplul v Dalmacijo, da bi obnovil *status quo ante*. Ko se je vračal, se je zaustavil v Krku, Rabu in Osorju, kjer so duhovščina, priorji in ljudstvo obnovili staro prisego. Novo je bilo, da so se ta tri mesta morala obvezati na plačevanje tributa, ki ga dož ni zahteval od drugih dalmatinskih mest. Tako so severni otoki prišli pod direktno oblast Benetk; medtem pa je Bizanc, skoraj v istem času, utrdil svoj položaj v srednji in južni Dalmaciji, med drugim z ustanovitvijo teme Dubrovnik. V to se Benetke niso vmešavale, ker so bile še vedno vezane na Bizanc, kjer je bilo njihovo največje trgovsko področje, pa so pazile, da ne bi prišlo zaradi Dalmacije do konfliktov, tem bolj, ker dalmatinska mesta niso ovirala plovbe vzdolž vzhodne jadranske obale. Kmalu po letu 1018 sta se beneška in bizantinska politika na Jadranu skoraj popolnoma ujemale: za Benečane ni bilo zaprek na pomorski poti, bizantinskemu cesarju pa je bilo dovolj, da dalmatinska mesta priznavajo njegovo, bodisi realno bodisi formalno, nadoblast. S slabljenjem moči Orseolov po smrti Petra II. in po njihovem izgonu iz Benetk je najprej oslabila in kmalu propadla beneška oblast nad Dalmacijo. Do normanskih napadov na jadranske obale so se Benetke samo izjemoma pojavile na istrskih in dalmatinskih obalah kot politična ali vojna sila, kar pa ne pomeni, da niso bili tu kot drugje prisotni beneški trgovci. Slabljenje beneške moči so izkoristili Hrvati ter napadali dalmatinska mesta, pa je leta 1024, morda pa šele leta 1027, katepan Langobardije, Vasilij Boioannes, iz južne Italije organiziral pomorsko ekspedicijo proti Hrvaški.

Politična situacija na Jadranu je bila tedaj za Bizanc precej ugodna, ker Hrvaška ni resno ogrožala dalmatinskih mest, Benetke pa so bile oslabele. Bizantinska država je bila po velikih zmagah na Vzhodu in Zahodu pod Vasilijem II. velesila v Sredozemlju, pa je lahko tudi na Jadranu pokazala svojo moč.

Tako imenovani *Strategicon* Kekavmena pripoveduje o obiskih nekega Dobronasa, Dobronje, arhonta in toparha v Zadru in Splitu, ki je trikrat obiskal Carigrad med leti 1033 in verjetno 1036 in ki je končal ob zadnjem obisku v zaporu. Zgodba, ki je tu ne moremo podrobno pripovedovati, pove v bistvu, da je okoli srede 30-tih let Bizanc utrdil svoje položaje v centralni Dalmaciji. Tako je bilo tudi v južni Dalmaciji, kjer so bili po Letopisu popa Dukljanina po letu 1018 Bizantinci in kjer je bila utemeljena tema Dubrovnik. Dubrovniške ladje so, kot smo videli, leta 1032 v sestavu bizantinske flote pred Navpaktom (kasneje znanim kot Lepant) premagale Arabce.

Slika 3: Rekonstrukcija ladje s fresk iz Donjega Humca na Braču, risba ladje iz Vrbuška ter slika ladje na katedrali v Trogirju; vse iz 11. do 12. stoletja (D. Kečkemet, Naša stara pomorska ikonografija — Pomorski zbornik I., Zagreb 1962, str. 560, 561 in 562)

O pomorskih enotah teme Dubrovnik piše med drugim zgoraj omenjeni Kekavmen v kratki zgodbi. Po njem je namreč strateg Dubrovnika — to je neizpodbiten dokaz o obstoju teme — Katakalon Klazomenitski hotel s prevaro zajeti Štefana Vojislava, kneza Duklje. Strateg je prišel na mejo svoje

teme — bizantinski pisec rabi izrecno prav ta termin — s svojimi dromonami, vojnimi ladjami, toda namesto da bi on zajel Štefana, je ta ujel njega in ga odpeljal v ujetništvo v stonsko luko. To se je zgodilo, kot menim, po letu 1042, ker je šele tedaj bil lahko Ston pod oblastjo Štefana Vojislava. Nekaj pred tem je Štefan že imel opravka z Bizancem zaradi večje količine zlata z neke ladje, ki se je razbila na ilirskih obalah, in ki si ga je bil prisvojil. Ker ga nikakor ni hotel vrniti, je cesar Mihael IV. leta 1040 poslal proti njemu vojno ekspedicijo pod poveljstvom Georgija Probata, stratega Draške teme, ki pa je v planinah in soteskah Duklje pretrpela popoln poraz.

Hrvaška država, ekonomsko in politično relativno slabo razvita, ni mogla biti kos Benetkam na Jadranu; še manj pa so Duklja in kneževine na zahodni jadranski obali igrale vlogo na morju in niso mogle biti ovira beneški ekspanziji.

Dalmacija se je postopoma delila na teritorialne skupine: severni otoki, centralna Dalmacija, tema Dubrovnik, južni predeli od Kotorja do Draške teme. Razen tega je proces individualizacije in odvajanja dalmatinskih mest od centralne oblasti, ki je ključ za razumevanje dalmatinske srednjeveške zgodovine, bil končno odvisen od krepitve mestnih skupnosti. Te so se polagoma razvijale v smer srednjeveških komun, pa niso imele večjega interesa, vezati se na sosednjo Hrvaško ali na močne Benetke; najbolj jim je ustrezala nadaljnja bizantinska država, še vedno velesila, ki pa je po tradiciji spoštovala široko mestno avtonomijo, ki ni pošiljala funkcionarjev v temo in je pustila, da je lokalni zadrski velikaš, prior, predstavljal bizantinsko Dalmacijo. Ko so Benečani v 11. stoletju začeli omejevati avtonomijo in samoupravljanje mest ter zahtevati od nekaterih prisego zvestobe, po letu 1018 pa so uvedli celo plačevanje tributa, je bil lokalni odpor še vedno slab in pritajen. Mesta so bila boj za avtonomijo in samoupravljanje z bizantinsko centralno upravo, ki pa je v tem času imela druge, večje skrbi. Po smrti cesarja Vasilija II. je bizantinska vlada imela opravka z rastočo notranjo ekonomsko in družbeno krizo in morala je braniti meje pred novimi in nevarnimi sovražniki. Dalmacija je bila vedno bolj prepuščena sama sebi. Med leti 1069 in 1165 se v Dalmaciji ne navajajo več priorji Zadra kot bizantinski predstavniki na čelu teme.

V drugi polovici 11. stoletja so v južni Italiji nastopile velike spremembe. Normani, ki so se leta 1017 pojavili tu prvič kot najemniki, so do srede stoletja utemeljili svojo državo. Na čelu bizantinske južne Italije so bili, kot smo videli, katepani, potem pa je vsled pritiska Normanov in notranjih nemirov prvič v zgodovini Bizanca leta 1051 prišel na čelo bizantinske teme lokalni velikaš Argir s titulo magistra in duksa Italije. Tudi ta ukrep ni rešil bizantinske oblasti v Italiji. Leto 1071 se je za Bizanc pokazalo kot usodno: Normani so zasedli Bari, zadnjo postojanko Bizanca v Italiji; Turki-Seldžuki so pri Mantzikertu razbili bizantinsko armado in zasedli večji del Male Azije; Madžari so zasedli Sirmium in Beograd in leto kasneje so se Slovani pod Đorđem Vojtehom dvignili na vstajo na ozemlju bivšega Samulovega cesarstva.

Leta 1074 so prišli v Dalmacijo, menda na povabilo mest, Normani pod komesom Amikom in zajeli hrvaškega kralja. Prihod Normanov na vzhodno jadransko obalo je vznemiril Benetke in že oktobra istega leta je dož s floto priplul v Dalmacijo in februarja 1075 sklical predstavnike ne samo Splita, Trogira in Zadra, ampak tudi Biograda. Ti so dožu Dominicu Silviju obljubili, da ne bodo nikoli več poklicali Normanov ali drugih tujcev v Dalmacijo — *promittimus . . . domno Dominico Siluto, duci Venetie et Dalmatie ac imperiali protoprehedro et seniori nostro, ut ab hac die in antea quatenus nullus nostrorum civium audeat adducere Normannos aut extraneos in Dalmatiam aut per se ipsum uel quouis ingenio.*

Situacija je postala še bolj resna, ko so leta 1081 Normani napadli Drač. Brez zadostne vojske in brez denarja, predvsem pa brez flote se je bizantinski

cesar Aleksij I. Komnen obrnil na Benetke. Te so rade pristale na pomoč, ker so kot pomorska in trgovska sila težile za tem, da si zagotove svobodno plovo na Jadranskem morju in preprečijo, da bi se katerakoli sila utrdila na obeh obalah Otrantskega kanala. Benečanom je bilo važno, da vsaj ena obala ostane pod oblastjo Bizanca, kjer so imeli dobre pozicije. S pomočjo Benetk in z mobilizacijo vseh sil so končno Bizantinci vrgli leta 1085 Normane v morje. Za vojno pomoč so Benečani že leta 1082 (ni več nobenega dvoma, da pride samo to leto v poštev) dobili od bizantinskega cesarja listino z zlatim pečatom: dož in patriarh sta dobila visoke titule in denarne poklone, beneški trgovci velike privilegije, ki so jim omogočili svobodno in dajatev prosto trgovino v mnogih bizantinskih lukah. O Jadranskem morju ni bilo v listini niti besede; tu se Bizanc ni več vmešaval, tu so bile Benetke glavna in odločujoča sila. V zgodovini Benetk je bil to preobrat, ki je imel istočasno velike posledice za Jadransko morje. Jadransko morje je bilo zaradi pomembnosti, ki ga je imelo za beneške pomorske poti, direktno vključeno v veliko sredozemsko trgovino. Razen tega je bilo desetletje 1076—1085 odločilno za novo ravnotežje na Jadranskem morju, jasno razdeljenem v tri območja: vzdolž vzhodne obale od Dubrovnika na sever je gospodovala beneška mornarica, na jugu pa do Drača je nadzor na morju obdržala bizantinska mornarica; na zahodni obali je bilo do Ancone čutiti beneški vpliv in kontrolo pomorskih poti; južno, od Mark do Apulije se je v mnogih mestih in lukah razvijala še skromna, obetajoča pomorska in trgovska aktivnost. Teh sprememb ni potrdil noben državnopraven akt; bizantinska vlada se ni več vmešavala, ni uradno kazala interesa za Jadransko morje, se pa tudi nikoli ni formalno odrekla svojih suverenih pravic.

V 12. stoletju je bilo Jadransko morje povezano z veliko pomorsko trgovino Sredozemlja, ki je bila v začetku svojega vzpona. Tako je tudi jadransko področje zajela splošna prosperiteta, razvile so se stare luke, nastali so novi trgovski centri, obenem pa je bilo področje potegnjeno v vse širše konflikte tega časa in bolj in bolj izpostavljeno monopolističnemu pritisku Benetk. V tem stoletju se je namreč s propadom hrvaške države in pojavom Madžarov na Jadranu spremenila beneška politika do vzhodne obale ter postopoma postajala bolj in bolj osvajalna.

Bizantinska država se je komajda pojavila na Jadranu: leta 1155 je cesar Manuel I. Komnen začel ofenzivo v Italiji in v kratkem času je vse področje od Ancone do Tarenta priznalo bizantinsko oblast, toda v prav tako kratkem času, namreč leta 1156, je koalicija Benetk, normanskega kralja Viljema I. in nemškega cesarja Friderika Barbarose naredila konec bizantinskemu vladanju v Italiji ter bizantinskim sanjam o svetovnem imperiju. Na vzhodni obali Jadrana je Bizanc leta 1165 spet priključil dele centralne in južne Dalmacije in utemeljil dva dukata, dukat Dalmacije in Hrvaške z glavnim mestom v Splitu, ne v Zadru, in dukat Dalmacije in Diokleje, verjetno združen z draškim dukatom. Dukata pa sta se obdržala le kratek čas. Ko je leta 1180 umrl cesar Manuel I. Komnen, so Madžari osvojili Dalmacijo; to je bil konec bizantinske oblasti na vzhodni obali Jadranskega morja. Tu se ne moremo spuščati v podrobno analizo politike Manuela I., ki je zaradi nesorazmerja med cesarjevimi visokimi ambicijami na Zahodu in Vzhodu in med šibkimi sredstvi pretrpela popoln neuspeh. Bizantinska vojaška in upravna aktivnost na Jadranu je bila kot del splošne politike efemernega značaja, samo epizoda brez večjih posledic.

V času četrte križarske vojne so si Benetke podvrgle celo vzhodno obalo od Kvarnerskih otokov do Dubrovnika, okrepile svoj vpliv na mesta od ustja Pada do reke Tronto, ki so priznavala papeško nadoblast, in tako končno utrdile svojo oblast nad Jadranskim morjem. Z letom 1204, s prvim padcem Bizantinskega cesarstva, je bil konec vsake formalne ali prikrite težnje Bizanca nad Jadranskim morjem.

Zaključek

Bizanc je dolgo, skoraj sedem stoletij, vladal nad celim ali pa nad večjim ali manjšim delom Jadranskega bazena, pa se moramo vprašati, kakšen pomen je to imelo za priobalne države ali regije, kaj je od dolgoletne bizantinske oblasti ali političnega, gospodarskega, družbenega in kulturnega vpliva ostalo. Popoln odgovor ni mogoč, za to bi bilo treba več časa ali prostora. Omejil bi se torej na nekaj aspektov in primerov.

Trgovske poti na Jadranu so prav gotovo bile tudi poti, po katerih se je širil političen, verski in kulturni vpliv. Naj omenim Benetke ali pa Hum, Trebinje, Duklijo pa tudi Srbijo (vladarski naslovi, titule, ideologija, pokrščevanje ipd.). Vplivi na področju umetnosti, o katerih sodi beseda kompetentnejšim, gredo od originalov (cerkve v Ravenni, Poreču, Puli, Zadru, Bariju) do posnemanja arhitektonskih in drugih oblik (npr. v Benetkah); to velja tudi delno za literaturo. Bizanc je prinesel Benečanom, Istranom, Dalmatincem, Ankonitanecem, Apulijcem in drugim znanje o pomorstvu, kar se kaže v terminologiji. »Ni dvoma,« meni beneški znanstvenik M. Cortelazzo, »da je največji in najtrajnejši doprinos, ki pokriva celo semantično polje navtike, od gradilne tehnike do plovne prakse, od imen ladij do kategorij pomorščakov, prišel iz Bizanca«. Na to sem pred leti dodal na osnovi lastnega raziskovanja, da to velja tudi za del običajev, predpisov in oblik v trgovini. Naj spomnim samo na dva primera: v Rodoškem pomorskem zakonu so kapitani in trgovci sklepali s svojim ali tujim kapitalom tako imenovane *ρηχονωμία, ρεοδοξωνωμία δάνειον [ἐπί] κοινωνίας* trgovske pogodbe, ki stojijo na začetku kapitalistične prakse, čeprav še nerazvite, trgovske dejavnosti. Iz teh so se sčasoma razvile oblike trgovskih pogodb, poznanih kot »collegantia« ali »commenda«. Drugo; še v 12. stoletju se trgovsko potovanje imenuje v beneških dokumentih »taxegium«, iz grškega *ταξίδι(ον)*.

Da je bizantinska vojna in civilna uprava imela globoke korenike, kaže še danes toponomastika: Romagna (od *Ῥομάνια* za Bizantinsko cesarstvo) je današnje ime pokrajine med reko Po, Apenini, Jadranskim morjem in Markami, kjer je bil nekdanji Italjski ali Ravenski eksarhat; v Trstu, *Numerus Tergestinius* torej bizantinska vojaška enota v drugi polovici 8. stoletja, so ostali toponimi »Romagna« in »Scorcola« (*sculca* = garnizon in *sculcula* = stražarska postojanka).

Da spomnim samo še na kulturno vlogo, ki so jo imeli kvarnerski otoki v bizantinski temi Dalmaciji kot pribežališče Metodovih učencev iz Moravske, ki so prinesli s seboj glagolico, ki se je obdržala do danes.

VIRI

Navedeni so le glavni viri; nekateri so dani samo kot primer.

Grški viri: Procopii Caesariensis Opera Omnia, I—IV, rec. J. Haury, editio stereotypa correctior addenda et corrigenda adiecit G. Wirth, Lipsiae 1963—64 (1913¹) za Dalmacijo, Istro, prov. Venetia, Italijo; Theophanes Continuatus, ed. I. Bekker, Bonnae 1838 (za 9. stoletje, peta knjiga je Vita Basili, življenje cesarja Vasilija I, napisano po naročilu Konstantina VII.); Taktikoni (seznami bizantinskih funkcionarjev za čas od srede 9. do srede 10. stoletja, in to: Uspenskega, Filotejev Kleterologion, Taktikon Beneševiča in Taktikon Oikonomidësa, v: Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Introduction, traduction et commentaire par N. Oikonomidès, Paris 1972); Constantine Porphyrogenetus, De administrando imperio, Greek Text edited by Gy. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks 1967; Constantinus Porphyrogenetus, De caerimoniis aulae byzantinae, I—II, ed. I. I. Reiske, Bonnae 1829—1830; Costantino Porfirogenito, De thematibus (Studi e Testi, 160), ed. A. Pertusi, Città del Vaticano 1952; Ioannis Scylitzae synopsis historiarum, rec. J. Thurn, Berolini et Novi Eboraci 1973 (kratka zgodovina za leta 811—

1057); *Sovety i rasskazy Kekavmena. Sočinenie vizantijskogo polkovodca XI veka, podgotovka teksta, vvdenie, perevod i kommentarij G. G. Litavrin, Moskva 1972*; Niciphore Bryennios, *Histoire, Introduction, texte, traduction et notes par P. Gautier, Bruxelles 1975* (za XI. stoletje); Anna Comnena, *Alexias*, ed. A. Reifferscheid, Lipsiae 1884, pa tudi: *Anne Comnène, Alexiade, Règne de l'empereur Alexis I Comnène (1081—1118), I—III, texte établi et traduit par B. Leib, S. J., Paris 1937—1945.*

Latinski viri: Pavel Diakon (Paulus Diaconus), *Zgodovina Langobardov (Historia Langobardorum)*, Maribor 1988, prevedli F. Bradač, B. Grafenauer in K. Gantar; opombe napisala: B. Grafenauer in K. Gantar; *Cassiodori Variarum*, v: *MGH Auct. Ant. XII*; Thomas archidiaconus, *Historia Salonitana*, ed. Rački F., *MSHSM XXVI*, Zagreb 1894; *Annales Regni Francorum (et Annales qui dicuntur Einhardi)*, edd. G. H. Pertz et F. Kurze, v: *SS rer. germ. in usum scholarum, Hannoverae 1895*; *La cronaca veneziana del diacono Giovanni*, v: *Cronache veneziane antichissime, I (Fonti per la storia d'Italia, 9)*, ed. G. Monticolo, Roma 1890, 59—171; *Letopis popa Dukljana*, ed. F. Šišić, *Posebna izdanja, SAN LXVII*, Beograd—Zagreb 1928; *Historia ducum veneticorum*, v: *MGH SS XIV*; *Andrea Dandolo, Chronica per extensum descripta aa. 46—1280 d. C.*, ed. Ester Pastorello, *RIS², XII, 1*, Bologna 1958; *Guillaume de Pouille, La geste de Robert Guiscard (Istituto siciliano di studi bizantini e neolentini. Testi, 4)*, édition, traduction, commentaire et introduction par M. Mathieu, Palermo 1961.

Arabski vir: P.-A. Jaubert, *La géographie d'Edrisi, traduite de l'arabe*, Amsterdam s. a.

Važnejše izdaje virov: F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches (Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit, Reihe A. Abt. I), Teil I: 565—1025 in Teil II: 1025—1204*, München u. Berlin 1924—25; *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*, edd. J. Ferluga, M. Hellmann, F. Kämpfer, H. Ludat, K. Zernack, Wiesbaden 1977 sqq. (latinska serija do črke D; grška serija samo do začetka črke »beta«); *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*, *MSHSM VII*, ed. F. Rački, Zagreb 1874; *T. Smičiklas, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, Zagreb 1904; *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, I*, red. M. Kostrenčić, Zagreb 1967; *Fr. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, I*, Ljubljana 1903; *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, I—IV*, Beograd 1955 sqq.; *P. Kandler, Codice diplomatico istriano, Vol. I—V, Trst 1862—65*; *ponatis Trst 1886* (samo prvi zvezek za leta 50—1194); *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante*, edd. G. L. Fr. Tafel und G. M. Thomas, Teil I: 814—1205, Amsterdam 1964 (prva izdaja 1856); *P. D. Pasolini, Documenti riguardanti le antiche relazioni fra Venezia e Ravenna, Imola 1881*; *Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al Mille, I—II*, ed. R. Cessi, Padova 1942; *L. Thalloczy, K. Jireček, M. Šufflay, Acta et Diplomata res Albaniae Mediae aetatis illustrantia, I—II*, Dunaj 1913—1918; *Documenti del commercio veneziano nei secoli XI—XIII*, edd. R. Morozzo della Rocca e A. Lombardo, Torino 1940 in *Nuovi documenti del commercio veneto dei sec. XI—XIII*, edd. R. Morozzo della Rocca e A. Lombardo, Venezia 1953.

Arheološki viri (nekateri primeri): *Donatorski napis ktitorke Guzme s ciborija v Ulcinju iz leta 813—820: ... sub temporibus domini nostri pis perpetuo augusti dn Leo et dn Constan... (dokaz bizantinske oblasti na južnem Jadranu)*; *Ž. Rapanić, La costa orientale dell'Adriatico nell'alto medioevo (Considerazioni storico-artistiche)*, v: *Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo, Settimane di studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo, II*, Spoleto 1983, 831—869 (arheološka karta vzhodne jadranske obale, ilustracije, napisi); *napisi iz katedrale Sv. Eufemije v Gradežu*, npr.: *Stefanus naucler cum suis votum sol.*, v: *Documenti...*, ed. R. Cessi, I, st. 6, No. 10 in: *Maximus naucleris votum solvit, prav tam, st. 7 extra formam d/*; *napis v cerkvi Sv. Marije na otoku Torcello iz leta 639—640: † In Nomine Domini Dei Nostri Ihesu Xristi, Imperante Domino Nostro Hera// clio perpetuo Augusto, Anno XXIX Indictione XIII, Facta// est Ecclesia Sancte Marie Dei Genitricis ex iussione pio et// devoto domno nostro Isaaco excellentissimo exarcho patricio et Deo volente// dedicata pro eius meritis et eius exercitu. Hec fabricata est// a fundamentis per bene meritum Mauricium gloriosum magistromilitum// Provincie Venetiarum, resedentem in hoc locum suum// consecrante sancto et reverendissimo Mauro episcopo huius ecclesie feliciter. Napis je publiciran v: *Documenti...*, ed. R. Cessi, I, 24—25 in v: A. Pertusi, *L'iscrizione torcellana dei tempi di Eraclio*, v: *Zbornik radova Vizantološkog instituta VIII/2 (1964), 317—339, tav. I—III* (za odnose v bizantinski administraciji na obalah Jadrana); za podvodno arheologijo glej članke Brusića, citirane v literaturi, po ustnih obvestilih kolegov je še dosti gradiva v muzejih in pri privatnikih.*

Zgodovinsko-umetniški viri (nekoliko primerov): cerkev San Apollinare Nuovo v Ravenni : luka Classe in ladje; cerkev Sv. Marka v Benetkah, mozaiki : Telo sv. Marka, ukradeno v Aleksandriji in prenešeno na ladjo, prihod v Benetke (ladje, oblike iz 12., verjetno iz 11. stoletja); ladje na freskah v cerkvah v Donjem Humcu (otok Brač), v Vrbuškem in v katedrali v Trogiru, vse iz 11.—12. stoletja, v: D. Kečkemet, Naša stara pomorska ikonografija, Pomorski zbornik, Povodom 20-godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942—1962, I, Zagreb 1962, 560—562; ladja na krožniku v muzeju v Korintu (Grčija) iz 12. stoletja.

LITERATURA

Navedena so dela, monografije in članki, ki so po mojem bistveni za obravnavana dogajanja in probleme. Izbor je delno subjektiven. Seznam gotovo ni popoln. Razdeljen je po vsebini in po ozemljih, ki leže ob jadranskih obalah.

Dela splošnega značaja: A. H. M. Jones, *The later Roman Empire 284—602. A Social Economic and Administrative Survey*, I—III, Oxford 1964; G. Ostrogorsky, *Zgodovina Bizanca*, Ljubljana 1961; G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1963; J. Koder, *Der Lebensraum der Byzantiner. Historisch-geographischer Abriss ihres mittelalterlichen Staates im östlichen Mittelmeer*, Wien—Graz—Köln 1984; A. Babić idr., *Zgodovina narodov Jugoslavije I*, Ljubljana 1953; M. Uhlirz, *Der Adria-raum in der Südostpolitik der ottonischen Kaiser (962—1002)*, *Festschrift für Balduin Saria zum 70. Geburtstag*, II, München 1964, 106—113; J. Ferluga, *Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIIth to the XIIth Centuries*, Amsterdam 1976; C. Neumann, *Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen*, Leipzig 1894; A. Carile, *Una periferia bizantina, cerniera fra Bisanzio e l'Occidente: l'area adriatica*, v: A. Carile, *Introduzione alla storia bizantina*, Bologna 1988, 115—140; P. Lamma, *Comneni e Staufer. Ricerche sui rapporti fra Bisanzio e l'Occidente nel secolo XII*, I—II, Roma 1955—57; W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge*, 2. ed., Leipzig 1936.

Enciklopedije: J. Partsch, *Adria*, v: *Paulys Realencyklopädie der klassischen Altertumwissenschaft. Neue Bearbeitung*, hrsg. v. G. Wissowa, Bd. I, Stuttgart 1893, 417—419; C. Manfroni, *Adriatico (Storia)*, v: *Enciclopedia italiana*, I. Roma 1949, 533—557; G. Novak, *Jadransko more*, v: *Pomorska enciklopedija* 3 (1956), 372—379; B. Stulli, *Jadransko more (Historija)*, v: *Enciklopedija Jugoslavije*, 4, Zagreb 1960, 430—443; J. Ferluga, *Arapi i Južni Sloveni (I. Politički odnosi)*, v: *Enciklopedija Jugoslavije* 1 (1955), 149—150; W. Kowalenko, *Adriatyk*, 2, v: *Slownik starożytności słowiańskich*, I, Wrocław—Warszawa—Kraków 1961, 5—6.

Mornarica: C. Manfroni, *Storia della Marina italiana dalle invasioni barbariche al trattato di Ninfo*, Livorno 1899; G. Cassi, *Il mare Adriatico: sua funzione attraverso i secoli*, Milano 1915; A. Lewis, *Naval Power and Trade in the Mediterranean*, A. D. 500—1100, Princeton, New Jersey 1951; H. Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe—XVe siècles*, Paris 1966; E. Eickhoff, *Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland. Das Mittelmeer unter byz. und arabischer Hegemonie*, Berlin 1966.

Plovba: R. W. Unger, *The Ship in the Medieval Economy 600—1600*, Montreal 1960; J. Ferluga, *Navigation et commerce dans l'Adriatique aux VIIe et VIIIe siècles*, v: *Byz. Forschungen XII* (1987), 39—51; A. Carile, *La presenza bizantina nell'alto Adriatico fra VII e IX secolo*, v: *Antichità Altoadriatiche* 27 (1985), 107—129, tudi v: *Byz. Forschungen XII* (1987), 7—38; M. Lombard, *La marine adriatique dans le cadre du haut moyen âge (VIIe—XIe siècles)*, v: *Le origini di Venezia*, Firenze 1964; M. Lombard, *Arsenaux et bois de marine dans la Méditerranée musulmane (VIIe—XIe siècles)*, v: *Le Navire et l'Économie maritime du Moyen-Âge au XVIIIe siècle principalement en Méditerranée. Travaux du Deuxième Colloque International d'histoire maritime tenu les 17 et 18 mai 1957 à l'Académie de Marine, présentés par Michel Mollat, avec la collaboration du Commandant Denoix et de Olivier de Prat*, 53—106; G. Schmiedt, *I porti italiani nell'alto medioevo*, v: *La navigazione mediterranea nell'alto medioevo (Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo, XXV)*, I. Spoleto 1978, 196—243; Z. Brusić, *Neki oblici kasnoantičke keramike s pomorskih nalazišta uz našu obalu*, v: *Gunjačin Zbornik*, Zagreb 1980, 77—86; Z. Brusić, *Pomorstvo Lošinja i Cres. Neki problemi plovidbe Kvarnerićem*, *Mali Lošinj* 1980, 157—170; F. van Doorninck, *Byzanz, Herrin der Meere: 330—641*, v: *Taucher in der Vergangenheit. Unterwasser-Archaeologen Schreiben Geschichte der Seefahrt*, izd. G. F. Elass, Luzern, Frankfurt a/M, 1972, 139—143 (za biz. ladjo, najdeno pri Yassa

Ada v Turčiji); **Z. Brusić**, Late Antique and Byzantine Underwater Finds Along the Eastern Coast of the Adriatic, v: *Balcanoslavica* 5 (1976), 31—39; **Z. Brusić**, Antička luka u Polačama na otoku Mljetu, v: *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, sv. 12. »Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području«. Znanstveni skup — Dubrovnik, 1—4. X. 1984, Zagreb 1988, 139—151.

Italija: **G. Cavallo**, **V. von Falkenhausen**, **R. Farioli Campanati**, **M. Gigante**, **V. Pace**, **F. Pavini Rosati**, *I Bizantini in Italia*, Milano 1982.

a) **Ravenski eksarhat**: **Ch. Diehl**, *Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne (368—751)*, Paris 1988 (Biblioteque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, Fasc. 53); **L. M. Hartmann**, *Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien (540—750)*, Leipzig 1889; **G. Ostrogorsky**, *L'Exarchat de Ravenne et l'origine des thèmes byzantins*, v: *VII Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, Fasc. 1, Ravenna 1960, 99—110; **A. Guillou**, *Régionalisme et indépendance dans l'empire byzantin au VIIe siècle. L'exemple de l'Exarchat et de la Pentapole d'Italie*, Roma 1969 (*Studi storici*, Fasc. 75—76); **A. Carile**, *Il »bellum gothicum« dall'Isonzo a Ravenna*, v: *Antichità Altoadriatiche* 13 (1978), 147—193; **M. Pierpaoli**, *Storia di Ravenna. Dalle Origini all'anno Mille*, Ravenna 1986.

b) **Ancona**: **J. F. Leonhard**, *Die Seestadt Ancona im Spätmittelalter. Politik und Handel*, Tübingen 1988; **A. Carile**, *L'assedio di Ancona del 1773*. Contributo alla storia sociale e politica delle città nel secolo XII, v: *Introduzione alla storia bizantina*, Bologna 1988, 141—161.

c) **Apulija**: **F. Carabellese** — **A. Zambler**, *Le relazioni commerciali fra la Puglia e la Repubblica di Venezia dal sec. X al XV*, 1—2, Trani 1897—1898; **G. Musca**, *L'Emirato di Bari (847—871)*, Bari 1978; **V. von Falkenhausen**, *Untersuchungen über die byz. Herrschaft in Süditalien von 9. bis ins 11. Jahrhundert*, Wiesbaden 1967.

d) **Benetke**: **H. Kretschmayr**, *Geschichte von Venedig*, I—II, Gotha 1905—1920; **R. Cessi**, *La repubblica di Venezia*, Firenze 1981; **R. Cessi**, *Le origini del ducato veneziano*, Napoli 1951; **R. Cessi**, *La repubblica di Venezia ed il problema adriatico*, Napoli 1953; **J. Ferluga**, *Roberto Cessi e la storia bizantina*, v: *Archivio Veneto*, Serie V, Vol. CXXV (1985), 183—201; **F. C. Lane**, *Seerepublik Venedig*, München 1980; **W. Lelnel**, *Die Entstehung der Vorherrschaft Venedigs an der Adria*, Strassburg 1897; **A. Carile** — **G. Fedalto**, *Le origini di Venezia*, Bologna 1978; **A. Pertusi**, *L'impero bizantino e l'evolvemento dei suoi interessi nell'alto Adriatico*, v: *Le origini di Venezia*, Firenze 1984, st. 57—93; **A. Pertusi**, *Venezia e Bizanzio nel secolo XI*, v: *La Venezia del Mille*, Firenze 1965, 117—160; **A. Pertusi**, *Venezia e Bizanzio: 1000—1204*, v: *Dumbarton Oaks Papers* 33 (1979), 1—22; **J. Ferluga**, *L'Adriatico nell'alto medioevo negli studi di Agostino Pertusi*, v: *Rivista di studi bizantini e slavi (v tisku)*; **H. Antoniadis-Bibicou**, *Notes sur les relations de Byzance avec Venise. De la dépendance à l'autonomie et l'alliance: un point de vue byzantin*, v: *Thesaurismata* 1, Benetke 1962, 162—178; **J. Tadić**, *Venezia e la costa orientale dell'Adriatico fino al secolo XV*, v: *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, II, Firenze 1978, 687—704; **G. Rosada**, *I fiumi e i porti nella Venetia orientale: Osservazioni intorno ad un famoso passo pliniano*, v: *Aquileia nostra* 50 (1979), 173—256; **M. Cortelazzo**, *Terminologia marittima bizantina e italiana*, v: *La navigazione mediterranea nell'alto medioevo (Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo, XV)*, Spoleto 1978, T. II, 767 sqq.; **G. Luzzatto**, *Storia economica di Venezia dall' XI al XVI secolo*, Venezia 1961; **R. J. Lilie**, *Handel und Politik zwischen dem Byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloi (1081—1204)*, Amsterdam 1984; **S. Borsari**, *Il crisobollo di Alessio I per Venezia*, v: *Annali dell'Istituto italiano per gli studi storici*, II, Napoli (1970), 111—131; **G. Röscher**, *Venedig und das Reich. Handels- und verkehrspolitische Beziehungen in der deutschen Kaiserzeit*, Tübingen 1982; **A. Guillou**, *La présence byzantine dans les pays du Nord de l'Adriatique*, v: *Byzantina* 13 (1985), 203—216.

e) **Furlanija**: **P. Paschini**, *Storia del Friuli 1. Dalle origini alla metà del duecento*, Udine² 1953.

Istra: **B. Benussi**, *Nel Medio evo. Pagine di storia istriana*, Parenzo 1897; **G. de Vergottini**, *Venezia e l'Istria nell'alto Medio evo*, v: *Le origini di Venezia*, Firenze 1984, 95—120; **B. Marušić**, *Istrien in Frühmittelalter. Archeologisch-historische Darstellung*, 2. Aufl., Pula 1969 = *Kulturhistorische Denkmäler in Istrien*, Band 3; **J. Ferluga**, *Überlegungen zur Geschichte der byz. Provinz Istrien*, v: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 35 (1987) H. 2, 164—173; **E. Boltin-Tome**, *Arheološke najdbe na morskem dnu slovenske obale*, v: *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 37 (1989), št. 1—2, 6—16; **M. Župančič**, *Prispevek k topografiji obale Miljskega polotoka*, v: *ib.*, 16—20.

Dalmazija: G. Praga, *Storia di Dalmazia*, Padova 1954; N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971; N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976; B. Stulli, *Pregled pomorstva južnoslavenskih zemalja do potkraj 19. stoljeća*, Zagreb 1957; J. Ferluga, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, Venezia 1978; G. Manojlović, *Jadransko primorje IX stoljeća u svjetlu istočno-rimske (bizantinske) povjesti*, v: *Rad J. A. Z. U.* 150 (1902), 1—102; J. Ferluga, *Les îles dalmates dans l'empire byzantin*, v: *Byz. Forschungen* 5 (1977), 35—71; E. Sestan, *La conquista veneziana della Dalmazia*, v: *La Venezia del Mille*, Firenze 1965, 85—116; N. Klaić — I. Petricoli, *Zadar u srednjem vijeku*, Zadar 1976; L. Steindorf, *Die dalmatinischen Städte im 12. Jh. Studien zu ihrer politischen Stellung und gesellschaftlichen Entwicklung*, Köln—Wien 1984; J. Han, J. Ferluga, Ž. Rapanić, *Dalmatien*, v: *Lexicon des Mittelalters*, III, München—Zürich 1986, 444—457.

Dubrovnik: C. Jireček, *Die Bedeutung Ragusas in der Handelsgeschichte des Mittelalters*, Wien 1899; B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age*, Paris 1961; J. Lučić, *Povijest Dubrovnika od VII. stoljeća do godine 1205*, Zagreb 1973; J. Lučić, *Dubrovčani na jadranskom prostoru od VII stoljeća do godine 1205*, v: *Rad J. A. Z. U.*, Zagreb 369, 5—38; Ž. Rapanić, *Marginalija o »postanku« Dubrovnika*, v: *Hrvatsko arheološko društvo*, sv. 12, Zagreb 1988, 39—50; J. Stošić, *Istraživanja, nalazi i problemi prezentacije pod katedralom i Buničevom poljanom*, v: *Obnova Dubrovnika 1979—1989*, Zagreb 1989, 326—335; Ž. Rapanić, *Arheološka istraživanja nakon potresa i počeci Dubrovnika*, ibidem, 339—345.

Duklja in Drač: J. Kovačević, *Od dolaska Slovena do kraja XII veka*, v: *Istorija Crne Gore*, I, Titograd 1967, 281—444; D. Srejić, *Istorija srpskog naroda*, I, *Od najstarijih vremena do maričke bitke (1371)*, Beograd 1981; A. Ducellier, *La Façade maritime de l'Albanie au Moyen Age. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Thessaioniki 1981; J. Ferluga, *Drač i njegova oblast od VII do početka XIII veka*, v: *Glas Srpske Akademije Nauka i Umetnosti* 343, *Odeljenje istorijskih nauka*, knj. 5, 1986, 65—130.

Riassunto

BISANZIO E L'ADRIATICO (VI—XIII SEC.).

Jadran Ferluga

Il tema non è stato fino ad oggi, almeno a mia conoscenza, trattato nel suo complesso nè dal punto di vista bizantino nè per l'importanza che aveva nei rapporti economici, culturali e politici fra Occidente e Oriente visti da Costantinopoli. Non c'è quindi una monografia sul tema anche se ci sono utilissimi ed interessantissimi articoli mentre in storie e studi l'Adriatico viene trattato sotto speciali punti di vista o sono stati studiati aspetti particolari limitati in materia o cronologicamente (Lenel, Kretschmayr, Cessi, Luzzatto, Lombard, Pertusi, Thirriet, Klaić, Schmiedt, Carile, Ferluga ecc. per non citarne che alcuni).

All'epoca tardo-romana l'Adriatico rimase un lago romano appartenente per la maggior parte alla prefettura italica. Le invasioni barbariche a partire dal secolo IV (Visigoti, Unni, Ostrogoti ecc.) lo toccarono appena anche se indirettamente influirono sulla vita lungo le sue coste. La pressione barbarica nei Balcani e nell'Italia settentrionale aumentò lo spostamento demografico dall'interno verso le coste adriatiche rafforzandovi così l'elemento romano. Cambiamenti radicali ebbero però luogo solamente con l'insediamento longobardo in Italia e con quello slavo nei Balcani. La riconquista giustiniana della Dalmazia e dell'Italia riconfermò l'importanza strategica dell'Adriatico per l'Impero bizantino: il mare e le sue coste videro spesso flotte e operazioni militari di grande portata e qui basti ricordare tanto la prima presa di Ravenna nel 540 e soprattutto la definitiva vittoria di Narsete sui Goti nel 552. Partito da Salona l'esercito bizantino passò dalla Dalmazia in Istria e poi seguendo lagune e lidi veneti sorprese i Goti a Ravenna cui seguì la loro definitiva disfatta.

L'esarcato ebbe la capitale a Ravenna, allora porto di primaria importanza sull'Adriatico, non solo militare, chè gli esarchi avevano una loro flotta, ma anche centro commerciale, politico e amministrativo di grande e gloriosa tradizione, ricco di opere d'arte della più grande qualità. Col tempo l'esarcato perse territori e, in seguito alla situazione generale dell'Impero, anche d'importanza mentre il baricentro del potere bizantino in Italia s'andava spostando verso il Meridione della penisola. Durante questi secoli però l'Adriatico continuò ad essere solcato da navi mercantili ed i rapporti fra Occidente e Oriente diminuirono in parte ma non cessarono del tutto. Cambiò la costruzione delle navi, diminuì il loro tonnellaggio ma aumentò la portata del carico e i traffici continuarono anche se ridotti e ciò contribuì a superare

la crisi economica dell'epoca. Intanto sulle sponde adriatiche si svilupparono vecchi e nuovi porti nella Venezia, Romagna, Istria, Dalmazia, Puglia dove si recavano mercanti e marinai con i loro prodotti e le loro navi. Con la caduta dell'esarcato di Ravenna nel 751 non cambiò di molto la situazione politica e economica quale stava sbocciando. Non l'arrestò nemmeno la breve, anche se pericolosa avanzata franca, all'inizio del secolo IX, né l'occupazione della Venezia ed in parte della Dalmazia. La flotta bizantina intervenne e ristabilì l'equilibrio politico; era però l'ultima volta che una squadra navale bizantina entrava nelle acque dell'alto Adriatico. Bisanzio si stava ritirando dall'Adriatico; ormai le sue basi erano Durazzo, Cefalonia e in parte i porti della Puglia mentre nell'alto e medio Adriatico Venezia ed in parte le città della Dalmazia, pur sempre ambedue province bizantine, prendevano su di sé la polizia marittima.

La metà del secolo IX è segnata da due fenomeni di differente portata: l'invasione araba dell'Adriatico e la definitiva apparizione degli Slavi, Croati e Narentani, quale forza marittima che tagliava la rotta commerciale per e dall'Oriente lungo la costa orientale, allora e per secoli ancora la più sicura via marittima (numerose isole e canali, sicuri e ben forniti porti, correnti e venti favorevoli, ecc.) dall'alto Adriatico al canale di Otranto. Il pericolo arabo per quanto grande, poiché arrecò seri danni a città, porti e mercanti dalmati, istriani, veneziani, pugliesi ed altri, senza contare le gravi perdite navali veneziane, cessò relativamente presto. La prima flotta araba era entrata nell'Adriatico nell'840 e già nel 875 ebbe luogo la loro ultima spedizione navale in questo mare. A ciò aveva contribuito oltre allo sforzo veneto anche la nuova politica bizantina di Basilio I in Occidente, soprattutto nell'Italia meridionale, in particolare sotto Bari. Croati e Narentani furono per Venezia certo un pericolo maggiore di quello arabo ma anche di più lunga durata. Dagli anni 30 del secolo IX fin quasi verso la fine dell'XI Croati e Narentani, attraverso varie fasi, furono per Venezia, per le sue navi e flotte e per i suoi marinai e mercanti il nemico più pericoloso nell'Adriatico. Durante la prima fase, fino alla fine del secolo IX, tutte le spedizioni navali veneziane, dell'842, 864, 872 e 887 contro Croati e Narentani, che corseggiavano le città marittime istriane e venete, che rapinavano i mercanti veneziani rimasero senza effetto. La pace che veniva conclusa quasi dopo ogni spedizione era di breve durata. Probabilmente Venezia pagò dall'878 in poi ai Croati e dal 948 ai Narentani un tributo che doveva garantire una sicura e tranquilla navigazione lungo le coste orientali dell'Adriatico. Il X secolo fu relativamente tranquillo: fuori il commercio, soprattutto veneziano, ma anche quello dalmato, pugliese e degli altri, ma verso la fine del secolo i rapporti veneziano-slavi divennero nuovamente tesi. Ne seguì l'intervento militare veneziano che culminò nella famosa spedizione dell'anno 1000, sotto il doge Pietro II Orseolo, in Dalmazia dove il processo di individualizzazione delle città aveva raggiunto ormai un alto grado. Le città dalmate giurarono »fedeltà« al doge e questi aggiunse al suo titolo di *dux Veneticorum* quello di *dux Dalmatianorum* mentre la sovranità bizantina era riconosciuta nel seguente modo: nelle preghiere in chiesa gli imperatori venivano nominati prima del doge. Credo però che non si possa parlare di ambizioni veneziane volte alla conquista della Dalmazia bizantina o della costa orientale dell'Adriatico, né tanto meno che la Dalmazia sia divenuta possesso veneziano: dal punto di vista formale certamente non lo era. Le espressioni di sottomissione e fedeltà che le città avevano rivolto al doge, testimoniano la nuova situazione che si andava affermando nell'Adriatico, dove Venezia aveva intrapreso il primo passo importante, anche se per il momento transitorio, per un effettivo dominio. Nell'XI secolo Bisanzio rafforzò la sua posizione nella Dalmazia centrale; Ragusa divenne all'inizio del secolo tema con compiti prevalentemente marittimi; le isole del Quarnero furono più strettamente legate a Venezia alla quale pagavano un tributo.

Cambiamenti di una certa importanza ebbero luogo durante la seconda metà del secolo XI. L'anno 1071 fu per l'Impero bizantino fatale: in seguito alla battaglia di Manzikert andò perduta gran parte dell'Asia Minore, i Normanni presero Bari ponendo così definitivamente fine al dominio bizantino in Italia; gli Ungheresi occuparono Sirmio e Belgrado e l'anno dopo nel cuore dei Balcani si sollevarono gli Slavi sotto Giorgio Vojteh; qualche anno prima era andata perduta la Dalmazia che era stata unita al regno croato. Nella seconda metà dell'XI secolo nell'Adriatico dominava nuovamente Venezia, che si era frattanto riavuta dalla crisi post-orseoliana e che era nuovamente preoccupata per la minaccia normanna in quel mare per lei tanto importante. Intervenne quindi una prima volta nel 1075 contro le città dalmate, che avevano chiamato i Normanni, ma ben più importante fu l'aiuto porto nel 1081 all'imperatore Alessio I Comneno contro i Normanni sbarcati in Epiro. Con l'aiuto della flotta veneta e con nuove forze raccolte dall'imperatore i Bizantini riuscirono nel 1085 a respingere l'invasione e cacciare in mare i Normanni. Per l'aiuto porto Venezia ottenne nel 1082 con crisobollo imperiale larghi privilegi commerciali che stanno all'inizio della sua fortuna e grandezza commerciale e politica nel Medioevo,

mentre significano per Bisanzio l'inizio della fine della sua posizione predominante nel commercio mediterraneo soprattutto in quello del Levante.

Il secolo XII vide l'espansione continua del commercio e del potere veneziano e nessuna misura bizantina, nemmeno quella più radicale del 1071, arrestarono l'avanzata ed il progresso economico e commerciale di Venezia. Nell'Adriatico era cambiata la situazione politico-territoriale con la scomparsa del regno croato, ancor prima del principato narentano, e con l'apparizione sulla costa orientale dell'Ungheria, mentre la politica veneziana stava diventando sempre più aggressiva. Bisanzio appare in questo mare, per lei ormai periferico, con spedizioni di carattere transitorio. Nel 1155 truppe bizantine occupavano le regioni della costa occidentale dell'Adriatico da Ancona a Taranto ma già nel 1156 una coalizione, alla quale si era unita anche Venezia, pose fine alla conquista. Dal 1165 al 1182 la Dalmazia centrale e meridionale, unite più o meno all'Epiro (Albania) fu ducato bizantino con capitale Spalato, non Zara. Eccetto questi due effimeri e brevi episodi bizantini era Venezia che ormai dominava nell'Adriatico. Bisanzio si era ritirata sulla base militare e navale di Durazzo; Ragusa quasi indipendente riconosceva la sovranità bizantina più formalmente che realmente. Venezia fu spesso in lotta con gli Ungheresi per la Dalmazia a Nord di Ragusa ma teneva saldamente sotto controllo le isole del Quarnero così come anche l'Istria occidentale e le coste fino quasi ad Ancona mentre dalle Marche alle Puglie si stavano sviluppando città e porti, che se anche sotto sovranità papale o normanna, non potevano ignorare gli interessi di Venezia, sempre più forte e più aggressiva.

Dopo la quarta crociata e la prima caduta dell'Impero bizantino nel 1204 questi non mostrò nè mai più avanzò pretese formali o dissimulate sull'Adriatico e le sue sponde, di fatto perduti nell'ultimo secolo.

KRONIKA

Casopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo — »Kroniko«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske krajevne zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinsko.

»Kroniko« lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I. Po izredno ugodnih cenah so na razpolago tudi večinoma vsi starejši letniki revije.

V seriji »Knjižnica Kronike« so doslej izšle naslednje publikacije:

— Milko Kos, SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA, topografski opis mesta in okolice (1955), 96 strani.

— Igor Vrišer, RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE (1956), 72 strani.

— Vlado Valenčič, SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI (1957), 68 strani.

— Sergij Vilfan — Josip Černivec, ZGODOVINA LJUBLJANSKE MEŠTNE HIŠE (1958), 128 strani.

— Peter Vodopivec, LUKA KNAPELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE (1971), 104 strani.

Luigi Tavano

PRVI GORIŠKI NADŠKOF KAREL MIHAEL GROF ATTEMS
(1711—1774) IN SLOVENCİ

Referat, prebran v Tolminu na 23. zborovanju slovenskih zgodovinarjev 1. oktobra 1986.

Poslanec cesarja Karla VI. pri Svetem sedežu, škof Ernest Harrach je leta 1737 ocenjeval versko stanje na ozemljih cesarstva, pripadajočih oglejskemu patriarhatu, ki so ga — kakor je znano — več kot tristo let vodili cerkveni predstojniki, ki so pripadali beneškemu plemstvu, in kurija s sedežem v Vidmu (Udine) na beneškem ozemlju. Zapisal je: »Ovce ne slišijo več glasu Pastirja, in ta jih ne more obiskati. Pa četudi bi to lahko storil, bi njegovega jezika ne razumele, kajti škofija se širi po Kranjskem, Koroškem, Štajerskem in Tirolskem, koder v glavnem ne služi noben drug jezik, kakor le kranjski in nemški.«¹

Ceprav je ustanovitev goriške nadškofije v letih 1751—1752 odgovarjala čisto odkritim ciljem cesarske politične strategije, je prihajala v pomoč predvsem težkim in zanemarjenim verskim potrebam prebivalstva v tistih cesarskih provincah in posebej na Kranjskem in slovenskem Štajerskem ter južnem Koroškem. Ker je bilo prebivalstvo teh pokrajin skoraj stoodstotno slovensko, je treba ustanovitev nove škofije vzeti in obravnavati kot pomembno dejanje za zgodovino celotnega slovenskega naroda.

Nedvomno ni spadalo med interese dunajske politike pospeševanja jezika in kulture omenjenih prebivalcev, ker je bila ta politika usmerjana v privilegiranje nemškega jezika na kulturnem in administrativnem področju. V resnici pa je nova cerkvena ureditev predstavljala priliko za pospeševanje jezika in kulture prebivalcev teh predelov, tako na verskem, kulturnem in družbenem področju slovenske stvarnosti teh pokrajin, stvarnosti, ki je tedaj bila kulturno nemška (in deloma italijanska).²

To še posebej velja za mesto Gorica, v katerem so se prav v tistem času množili pojavi, ki so spadali v italijanski (in latinski) kulturni krog: tako jezuitske šole, zgodovinarja Sigismund Attems in Antonio Codelli, prispevki beneške umetnosti, krajevna Arkadija.³ To mestece s 7000 prebivalci zavzame nenadoma privilegirano funkcijo prvorazrednega cerkvenega središča, sedeža obširne škofije evropskega pomena, zaradi česar so duhovščina, civilne ustanove, slovenski prebivalci, ki ji pripadajo in ki so vse dotlej imeli svoja središča v Ljubljani, Gradcu in Celovcu, sedaj prisiljeni osredotočiti se na to novo cerkveno središče, ki ga predstavljajo nadškof, nadškofijski uradi, metropolitanski kapitelj, semenišče.

Zveze s slovenskim svetom — in Ljubljano še posebej — so bile za Gorico vedno običajne in pogoste, kar nam dokazuje tudi samo življenje nadškofa Attemsa, ki ga je v Ljubljani posvetil tamkajšnji knezoškof Ernest Amadej grof Attems 24. avgusta 1750.⁴ Toda novo dejstvo, ki ga predstavlja nova go-

¹ Documenta historiam Archidioceseos Goritiensis illustrantia. Goritiae 1907, 216.

² Intelektualci slovenskega rodu na Goriškem so, naravno, pisali svoja dela v latinskem in italijanskem jeziku in le redkeje v nemškem, npr. A. Muznik, M. Pleničič.

³ Gre za nadaljevanje v Gorici in njeni grofiji udomačene prakse... NE REPA NE GLAVE!

⁴ Baron Agostino Codelli, on je namreč tisti, ki je Attemsa priporočil za cerkveno službo v Gorici, ima v Ljubljani velike interese. Tu tudi umre 20. julija 1749.

Odnosi novega nadškofa z Ljubljano in s tamkajšnjo škofijo niso bili lahki. Po smrti knezoškofa ljubljanskega Ernesta grofa Attemsa (5. decembra 1757), je cesarski dvor predlagal Karlu Mihaelu Attemsu, naj bi ljubljanski škofijski sedež pridružil goriškemu. Nadškof si je na vse moči prizadeval, da bi ta namen ne bil uresničen, tudi zato, ker je šlo za dunajski predlog, ki

riška nadškofija, pomeni odločen korak naprej v odnosih med mestom in obširnim slovenskim zaledjem. Tako Gorica, ki je stoletja živela v neke vrste ambivalenci — geografsko in zgodovinsko so jo šteli v Italijo, politično pa je bila središče grofije, ki je po tradiciji pripadala Cesarstvu⁵ — pridobi novo veljavo kot versko središče v bistvu slovenske škofije.

To dejstvo, očitno pomembno za globalno zgodovino ozemelj, zaradi teže, ki jo je Cerkev v tistem stoletju imela kot institucija, kulturna in družbena ustanova, po mojem še ni dobilo pravega upoštevanja v lokalnem zgodovino-pisju in še posebej ne v slovenskem.

V okviru tega širokega in problematičnega daljnoglednega razmerja bom skušal imenovano na splošno preveriti v okviru tega, kar smo zgoraj nakazali, in sicer v osebnosti in delu prvega goriškega nadškofa Karla Mihaela grofa Attemsa (1711—1774). Že pri njegovi izbiri za apostolskega vikarja (1750) in nadškofa (1752) moramo upoštevati povezavo njega samega in njegove družine s krajevno večetnično zvezo, v kateri je bila slovenska stvarnost njen konstitutivni aspekt. Da je nadškof govoril slovensko, ne izhaja le iz njegovih nepreštanih zatrjevanj, da je govoril v jezikih, ki so bili v rabi med njegovimi verniki — in sicer v »latinskem, italijanskem, nemškem in slovenskem«⁶ —, temveč tudi iz njegovih homilij v slovenščini, ki jih hrani arhivski fond Attems-De Grazia in jih bo treba preučiti tako z jezikoslovnega vidika kakor v zvezi z nadškofovo kulturno formacijo.⁷

Attems se je jasno in kritično zavedal, kaj pomeni biti visok cerkveni dostojanstvenik (škof) in pastir obsežnih slovenskih pokrajin, ki jih je cerkvena oblast dotlej bolj malo upoštevala v njihovi kulturni posebnosti. O tem priča naslednje: kot oseba se je pretežno obkrožal z duhovniki, ki so bili po kulturi in formaciji Italijani (kancler Francesco Moretti iz Krmina/Cormòns, tajnik Paolo Parcar iz Gorice, baron Francesco de Grazia iz Medee), toda vse nadškofijske generalne vikarje in ravnatelje semenišča oziroma »domus presbyteralis« v Gorici (njegova stvaritev, na katero je bil ponosen) je izbiral med slovenskimi duhovniki, kakor je to podčrtal že R. Klinec:⁸ Peter Zupančič (Suppancig), Friderik Matko (Madco), Franc Ksav. Galičič (Galiciz),⁹ generalni vikarji in Martin Jebačin (Jebacini), Josip Križman (Chrizman), Josip Kompore (Compare), Jurij Polanc (Pollanz) ravnatelji.¹⁰ Prav tako pomembno je bilo, da je v novem metropolitanskem kapitlju (konstituiranem leta 1752 brez slovenskega člana) bil dan prvi kanonikat (leta 1753) Slovincu F. Matku (Madco).¹¹

Posebna pozornost, ki jo je prvi goriški nadškof kazal do slovenske stvarnosti, se zdi motivirana z dejstvom, da je to sestavljala velika večina njegovih vernikov, pa tudi zaradi pastoralnih težav, v katerih so bile številne slovenske

naj bi bil predigra za preselitev metropolitanskega sedeža v Ljubljano. FASTG (= Fondo archivistico Seminario Teologico di Gorizia), AdG (= Fondo Attems-de Grazia), kuv. II, št. 84 in 92.

⁵ V svoji Relatio ad limina (1. julij 1754) nadškof zatrjuje, da »in Forojulio Civitas pro Sede Archiepiscopali designata est Goritia«. Archivio Segreto Vaticano, S. Congregazione del Concilio. Brat Sigismund pa govori o goriški nadškofiji kot o »eni prvih nemških Cerkva«. FASTG, cit. kuv. b. X., št. 1532.

⁶ Pastirsko pismo škofijski duhovščini »a parte austriaca«, »sub intio anni 1751«. AAG.
⁷ Nastajajoča študija o teh pridigah kaže na goriški in vipavski izvor nadškofovega slovenskega govora (po prijaznem sporočilu prof. Lojzke Bratuževe).

Fond Attems-de Grazia obsega skoraj dva tisoč dokumentov, ki jih je zbral duhovnik grof Francesco de Grazia, svak neke nadškofove sestrične, z namenom, da bi služili kot gradivo za življenjepis nadškofa (v osemdesetih letih 18. stoletja). Fond je pred nedavnim inventariziral, uredila in katalogizirala dr. Daniela Fain po naročilu Inštituta za družbeno in versko zgodovino v Gorici in zahvaljujoč se štipendiji za mlade raziskovalce, ki jo je razpisala goriška Cassa di Risparmio.

⁸ Primorski slovenski biografski leksikon = PSBL 1, str. 24.

⁹ Galičič (Galiciz) je prejel od nadškofa zaupno nalogo, da pripravi prvi osnutek provincialne sinode 1768. »Notizie preliminari« in »Acta Synodi«, p. I, FASTG, cit. kuv. XII, št. 1923.

¹⁰ Izmed teh vidnejših predstavnikov slovenske duhovščine prinaša PSBL le Galičiča (Galiciz) in Komporeta (Compare). O Zupančiču (Suppancig) gl. C. Morelli, Istoria della Contea di Gorizia, III, Gorizia 1972, str. 405—407. Pisava priimkov v oklepajih je taka, kakršno prinašajo sočasni dokumenti in tudi lastnoročni podpis imenovanih osebnosti.

¹¹ R. M. Cossar, Storia dell'arte e dell'artigianato in Gorizia, Pordenone 1948, str. 222. Matko (Madco) je bil prvi »sholastik« v terezijanskem metropolitanskem kapitlju v Gorici. Mesto sholastika je ustanovil Attems leta 1772. »Breve cronaca del primo Arcivescovo di Gorizia«, FASTG, cit. kuv. II, št. 84.

pokrajine: velike župnije so bile brez pastoralnih struktur, primernih potrebam prebivalstva, kakor vipavska, ki je obsegala vso Vipavsko dolino¹² (13.000 duš, 24 kuracij, 60 duhovnikov); redka je bila prisotnost bolj dinamičnih in ljudskih pastoralnih moči, na primer redovnikov (medtem ko je bilo na Goriškem kar 16 moških redovnih hiš, jih je bilo na celotnem Kranjskem — z novo nadškofijo vred — komaj devet); težka so bila vmešavanja krajevnih oblasti in nekateri odpori duhovščine do nadškofa ter ukoreninjena luteranska (ali kriptoheterična) prisotnost v koroškem predelu, »ubi grassatur haeresis«.¹³

Zaradi tega Attems poživlja s svojo prisotnostjo in svojimi pastoralnimi iniciativami posebno intenzivno slovenske predele. Posebej rad za to uporablja pastoralne vizitacije;¹⁴ z njimi prihaja v neposreden stik (redkeje po izkušenih arhidiakonih, kakor npr. F. Galičičem v Beljaku) z versko stvarnostjo štajerskih kmetov in koroških rudarjev, s prepirljivim kolegiatnim kapitljem v Novem mestu,¹⁵ svetiščem na Svetih Višarjih, od Slovencev v Ziljski dolini pa vse do krajev, ki mejijo s Hrvaško. Nadškof je v svoji *Relatio ad limina* iz leta 1754 takole sintetično shematiziral svoj prvi vtis o verskem stanju v slovenskih predelih škofije:¹⁶ V slovenskih dolinah goriške grofije: »Populus bonum est, orthodoxae fidei tenax, in audiendo Dei verbo et usu sacramentorum frequens, docilis et pacis amans, in partibus solum montanis nonnihil superstitionibus deditus«. Na Gorenjskem: »Populus pariter docilis, in fide fundatus, Verbi Dei et sacramentorum amans, ad vanas tamen observantias ac ad luxuriam proclivis«. Na Dolenjskem: »Populus piger, in fide quidem firmus, in opere tamen negligens, in reliquis non malus«. Na Štajerskem: »Populus pácatus, docilis, in fide constans, in omnibus commendabilis, nonnihil ad luxuriam proclivis et ad superstitiones praesertim in montanis partibus«. Na Koroškem v dolini Drave: »Passim in fide suspecti ac simulatores, erroris semel hausti tenacissimi, moribus aspri, Clero male affecti«.

Zgodovinsko raziskovanje o letih nadvse intenzivnega Attemsovega škofovanja (1750—1774), katerega evropska širina se odpira z diplomatskimi, cerkvenimi, političnimi problemi, povezanimi z ukinitvijo oglejskega patriarhata in zaključuje s poplavo jurisdikcionalnega reformizma, se šele začenja in obljublja tehtne prispevke za spoznavanje družbene in verske situacije tako obširnega področja v dvajsetletju, za katero je značilna terezijanska politika in na predvečer preobratov, ki so tej sledili.¹⁷

Po dosedaj znanih podatkih bom omenil, kar se tiče slovenske stvarnosti, v katerih je nadškof zaoral z dalekovidno pozornostjo in novimi rešitvami.

Kateheza. V skrbi, da bi vero, ki je bila med ljudmi tako živa, prečistil in poglobil z verskim poukom, je Attems razvil sistematično akcijo glede duhovništva, da bi to pridigalo in oznanjalo na primeren način z ozirom na vernike, in sicer: »lingua vulgari, styloque familiari«,¹⁸ medtem ko so župniki, tako zatrjuje, skrbeli, da bi si ustvarili sloves pridigarjev z elegantnimi, toda praznimi razlagami.¹⁹

¹² V resnici že 28. oktobra 1750 postavi Attems v Podkraju (na planoti, kjer je nekoč tekla rimska cesta Ajdovščina—Ljubljana) kuracijo »ob magna, a Vipacensi Parochiali Ecclesia cui subest, distantiam patitur«. AAG, I, Arcivescovi I Attems.

¹³ *Relatio ad limina*, cit. — O tem posebnem verskem stanju prim. skrbno raziskavo A. Veturini, Istituzioni, clero e popolo nei territori carinziani dell'arcidiocesi di Gorizia a metà del Settecento (1751—1769), diplomatska naloga na filozofski fakulteti tržaške univerze v šolskem letu 1981—1982.

¹⁴ Zapisnike teh pastoralnih obiskov, ki obsegajo 24 rokopisnih knjig in so pravkar v študijski obdelavi, pripravlja za objavo Istituto di storia sociale e religiosa di Gorizia pod uredništvom mednarodnega znanstvenega komiteja.

¹⁵ Ta kapitelska cerkev naj bi bila izvzeta izpod oblasti goriškega nadškofa. Attems je podžigal, naj bi sveta stolica ukrepala v tej zadevi. *Relatio ad limina*, cit. 12. avgusta 1756 je bil nadškof imenovan za prošta te stolnice, titulus in beneficij, ki ju je ohranil do smrti.

¹⁶ *Relatio ad limina*, cit., passim.

¹⁷ Odločen korak naprej v tej smeri so bili posegi na mednarodnem srečanju o Attemsu in njegovem škofovanju, ki je bilo v Gorici oktobra 1988.

¹⁸ Provincialna sinoda iz leta 1768, konstitucija VIL, 3. FASTG, cit. kuv. XII, št. 1924.

¹⁹ *Relatio ad limina*, cit. Tu zatrjuje, da so pred njegovim nastopom redni krščanski nauk poučevali samo v furlanskem delu škofije, drugod pa le v posameznih krajih, »sed omnis curatorium sollicitudo erat per elegantes conclusiones Parochianorum aures demulcerent, sibi gloriolam in vulgo alias rudi conciliarent«.

Vendar nadškof ni dajal samo napotkov, naj bi povsod imeli stvaren katehetski pouk, temveč je dajal tudi zgled, »tako v Gorici kakor na pastirski vizitaciji je sam oznanjal božjo besedo duhovnikom in ljudstvu v latinskem, italijanskem, nemškem in slovenskem jeziku po katehetski metodi.«²⁰

Odtod njegova neprestana navodila, naj bi se uporabljal jezik, ki ga govori ljudstvo. Tako predpisuje duhovnikom, naj »pridigajo in poučujejo *lingua vernacula* in naj ob koncu na glas ponavljajo skupaj z ljudstvom tri božje čednosti«²¹ ter naj večkrat s prižnice razglašajo seznam odpustkov *lingua vernacula*.²² Na sinodi leta 1768 je glede kateheze za otroke natanko določal, da, »kjer govorijo *lingua windica*, naj se razlaga verouk pol ure in pri tem uporablja katekizem, ki ga je sestavil eden izmed arhidiakonov naše nadškofije in smo ga mi odobrili«.²³

Posebej pomembno je, kar predpisuje za župnijsko cerkev v Gorici, ki jo je vizitiral kot apostolski vikar 12. oktobra 1750, in to bodisi zaradi ocene o tamkajšnjem stanju kakor zaradi novosti, ki jih uvaja. »Ker sem našel župnijsko cerkev slabo preskrbljeno s kurati glede na število prebivalstva, sem ustanovil dve kuraciji (*cooperaturae curatae*) in ukazal, naj se odslej naprej pridiga v treh in ne le v enem jeziku, zakaj trije so jeziki, ki so v mestu v uporabi: slovensčina, furlanščina in nemščina; in pridige naj bodo kratke in domače.« Pri tem precizira, naj bo eden kooperatorjev Furlan, drugi pa Slovenec in naj glede na to zavzameta drugo in tretje mesto med kooperatorji v župniji.²⁴

Semenišče. Nadškof je, in to upravičeno, imel semenišče za odločilno pri usposabljanju škofijske duhovščine.²⁵ Medtem ko pripravlja otvoritev (ki je imela biti 15. oktobra 1757), skrbi, da bi opremil semenišče s knjižnico, glede katere trdi, da je poskrbel predvsem za nakup knjig v slovenskem jeziku, kajti »moja škofija je v celoti slovenska« (poročilo grofu Harrachu, avgusta 1757).²⁶ Žal zaradi kasnejše usode te knjižnice ne moremo več ugotoviti, kateri so bili ti teksti takratne začetne slovenske knjižne produkcije.

Potem ko je v konstitucijah sinode zatrdil, da ljubi vse gojence semenišča brez razločka porekla ali izvora, izjavlja, da bo — ob enakih pogojih — dana prednost »Carniolicis sive Windici, ac Germanici gnares *idiomatis noverimus*«. ²⁷ Poleg tega je bilo v notranjem pravilniku semenišča določeno, naj se vsako nedeljo zjutraj dijaki vadijo javno v katehetskih formulah, uporabljajoč pri tem vse tri jezike, ki se govorijo, se pravi slovenskega, furlanskega in nemškega.²⁸

Tudi v tej pozornosti, da bi prišel svojim vernikom nasproti v njihovi jezikovni situaciji, nam odkriva Attems precejšnjo svobodo in neodvisnost z ozirom na dunajski centralizem, ki je stremel za tem, da bi v Cesarstvu poudaril uporabo nemškega jezika,²⁹ in tako se nam tudi na ta način odkriva kot branilec posameznih narodnosti, rojenih in zraslih na obzorju evropskega krščanstva, ki jih je postopoma razlaščala in planificirala despotska državnost. V tem razvija smer, istočasno kulturno in cerkveno, ki jo bo predvsem njegov nasled-

²⁰ Ibidem.

²¹ Glej št. 7.

²² L. Tavano, Dalla »Domus presbyteralis« (1757) al Seminario centrale di Gorizia (1818). Pastorality e statalismo a confronto, v: Cultura e formazione del clero fra '700 e '800, Gorizia, Lubiana e il Lombardo-Veneto, Gorizia 1985, str. 44, št. 55.

²³ Citirana sinoda, konstitucija VIII, 3.

²⁴ »Relazione avanzata alla corte di Roma ed alla corte di Vienna«, 11. januar 1751, str. 25. AAG, kuv. Arcivescovi 1, Attems 1.

²⁵ L. Tavano, cit. delo, str. 33–35.

²⁶ FASTG, cit., kuv. III, št. 331.

²⁷ Sinoda, cit., konstitucije XLV, 9.

²⁸ »Catecheticae instructiones diebus Dominicis, et festis de praecepto instituentur: mane quidem hora media 7. ma per modum concionis e suggestu in idiomate carniolico, quae tamen supra hora quadrantem non multum producuntur. A meridie vero hora 2. a ad 3. tium fere quadr. ad horam 3. tiam familiares catecheses in idiomate carniolico, Furlanico, germanico habebuntur«, L. Tavano, cit. delo, str. 65–66.

²⁹ Leta 1755 je sekovski (graški) škof Leopold grof Firmian zaukazal poučevanje katekizma v nemškem jeziku (prim. F. Kidrič, Zgodovina slovenskega slovstva, Ljubljana 1929–1938, str. 146). Šele leta 1760 pride do objave slovenskega prevoda nemškega katekizma jezuita Ignacija Parhamerja, in leta 1761 prav tako v Celovcu (prav tam, str. 148).

nik Rudolf grof Edling izpričeval in plačal s strani Jožefa II. z odstavitvijo in izgonom.

Treba je opozoriti, da so bili v času Attemsovega škofovanja sprejeti in vzgajani v goriškem semenišču, favorizirani na brezplačnih mestih — »alumnatus« — različnih ustanov mnogi slovenski duhovniki, kar predstavlja nov podatek in dogodek v procesu kulturnega in socialnega dviga slovenskega najrevnejšega prebivalstva, kateremu je bilo silno težko priti študirat na javne šole v Gorico, Gradec, Ljubljano in Celovec.

Tiski. Spregovoril sem že o malem slovenskem katekizmu za otroke. Po vsej verjetnosti gre za tiskano in ne rokopisno delo. Te knjige, gotovo da izpred leta 1768, ne navaja ne Kidrič³⁰ ne bibliografiji Simoniča³¹ ali Plesničarja.³² Tudi tu bo treba še nadalje iskati ta »Mali katekizem«, sad Attemsovega pastirskega delovanja.

Leta 1770 je izšla v Ljubljani zbirka evangelijskih komentarjev za nedelje in praznike liturgičnega leta izpod peresa Franca Ks. Goriupa,³³ izdaja, ki skuša odgovoriti navodilom Attemsove sinode glede pridigovanja in prazničnih katehez.³⁴ Prav tako je leta 1773 v Ljubljani Gašper Rupnik, župnik v Vojniku, objavil zbirko premišljevanj,³⁵ ki odgovarjajo navodilu, ki ga je bil dal goriški nadškof za svojo nadškofijo, naj bi se ljudem pridigalo tri dni v pripravo na postni čas, prav na tri zaključne pustne dneve (delo je predelava znanega dela madžarskega jezuita G. Hevenesija »Quadragesima sancta«).³⁶

Seveda bi bilo gornje podatke in opisano stanje, kar je tu komaj nakazano, sistematično preiskati. Ti podatki pa postavljajo tudi vprašanje, ki si ga dovoljujem formulirati v naslednji obliki: kakšen vpliv je utegnilo imeti na slovensko družbeno in kulturno sredino 18. stoletja od Drave do Krasa življenje goriške nadškofije od 1751 do 1788 z njenima nadškofoma (tudi Attemsov naslednik Edling je bil Goričan in na tekočem s slovensko stvarnostjo), z vidnejšimi slovenskimi predstavniki duhovščine, valoriziranimi institucijsko in kulturno, s pastoralnim pospeševanjem slovenskega dela nadškofije, ki je bil na cerkvenem polju dotlej zanemarjen bodisi zaradi izoliranosti ali zaradi malomarnosti? Ali lahko med zgodovinskimi komponentami, ki so določale in spremljale tako imenovano »slovensko prebujenje« (s Pohlinom, Gutsmannom, Japljem) upoštevamo tudi to kompleksno cerkveno komponento, ki jo kaže življenje in notranja dinamika goriške nadškofije?

Vprašanje se mi zdi upravičeno, tudi zaradi dejstev, ki sem jih navedel in ki jih prepuščam kompetentnosti slovenskega zgodovinskega raziskovanja.

Iz italijanščine prevedel Marijan Breclj

³⁰ Glej zgornjo opombo.

³¹ F. Simonič, Slovenska bibliografija, Ljubljana 1903—1905.

³² P. Plesničar, Narod naš dokaze hrani, Ljubljana 1940.

³³ F. X. Goriup, Cirkounu lejtü ali Evangelske navuke za use nedele inu praznike celiga lejta, Labaci 1770. Delo, ki je nastalo prej, nosi datum imprimaturja 15. december 1768. Slovenski biografski leksikon I, str. 232—233.

³⁴ Konstitucije VI., VII., VIII.

³⁵ C. Rupnigg, Ta Christusuovimu terpleinu posvečeni post ..., Labaci 1773. SBL III, str. 168.

³⁶ F. Kidrič, cit. delo, str. 150.

Riassunto

IL PRIMO ARCIVESCOVO DI GORIZIA CARLO MICHELE DEI CONTI D'ATTEMS E GLI SLOVENI

Luigi Tavano

L'istituzione dell'arcidiocesi di Gorizia (1751), pur rispondendo ad esigenze della politica ecclesiastica dell'Austria, veniva incontro a gravi e trascurate esigenze religiose delle popolazioni delle province austriache già appartenenti alla diocesi di Aquileia (Carniola, Stiria, Carinzia, Gorizia): popolazioni che risultavano slovene per il 75 % del totale della nuova diocesi goriziana.

Il suo primo suo arcivescovo, Carlo Michele d'Attems risulta inerente al contesto plurietnico della Contea goriziana; di cultura italiana e tedesca, l'Attems conosceva lo sloveno, nella cui lingua predicava frequentemente. Egli fu sempre molto attento alle esigenze pastorali della realtà slovena: tutti i vicari generali della diocesi (Peter Suppancig, Friderik Madco, Franc X. Galliziz) ed i rettori del seminario diocesano risultano sloveni; particolari preferenze vennero usate per i chierici sloveni e la preparazione pastorale dei giovani sacerdoti sloveni; nella prima visita alla città di Gorizia nomina due curati che predichino nelle due lingue più comuni nella città, quella friulana e quella slovena.

Alcune indicazioni per tre ambiti della vita della diocesi attemsiana:

La catechesi. Sviluppò una decisa e sistematica azione perchè la catechesi e la predicazione venissero svolte »lingua vulgari, styloque familiari«. Nel testo del Sinodo provinciale e diocesano (1768) precisa che dove si parla la **lingua windica** si usi il libretto catechistico compilato da un arcidiacono ed approvato dall'arcivescovo.

Il seminario. Già nel suo allestimento si preoccupa di provvedere testi sloveni per la sua biblioteca »pochè la mia diocesi è quasi tutta slava«. Nel regolamento del seminario è disposto che ogni domenica mattina gli alunni si esercitino pubblicamente nella catechesi nelle tre lingue parlate (sloveno, frulano, tedesco).

Le pubblicazioni. Oltre al catechismo per i fanciulli (che non appare nelle opere bibliografiche del Simonič e del Plesničar), nel 1770 esce a Lubiana una raccolta di commenti evangelici per l'anno liturgico di Franc X. Goriup, per attuare le indicazioni date dall'Attems. Nel 1773, sempre a Lubiana, Gašper Rupnik pubblica una raccolta di meditazioni che rispondono alla prescrizione dell'arcivescovo di tenere tre giorni di predicazione al popolo a conclusione del carnevale.

Si auspica un'indagine storica che consenta di cogliere quale influsso può aver esercitato nel contesto sociale e culturale sloveno del Settecento, dalla Drava al Carso, da Ptuj alla Dolenjska, la vita della diocesi goriziana (dal 1751 al 1787), con i suoi arcivescovi, con gli esponenti sloveni del clero valorizzati istituzionalmente e culturalmente, con la promozione pastorale delle zone slovene fino allora trascurate.

GORIŠKI LETNIK — ZBORNİK GORIŠKEGA MUZEJA

Goriški muzej (Nova Gorica) je začel leta 1974 izdajati svojo redno letno publikacijo z naslovom »Goriški letnik«. Doslej je izšlo šestnajst števil. Zbornik prinaša znanstvene in poljudno-znanstvene prispevke predvsem s področja arheologije, etnologije, zgodovine, zgodovine umetnosti, literarne zgodovine; prispevki so vezani prvenstveno na prostor severne Primorske ter sosednje Furlanije. Tako sodelujejo v zborniku tudi tuji pisci z obmejnih področij. »Goriški letnik« želi biti tudi revija, ki naj ustvari dialog na znanstveni ravni ob naši zahodni meji. K temu naj poleg objav znanstvenih člankov pripomorejo tudi ocene in poročila o različnih periodičnih publikacijah, ki izhajajo v deželi Furlaniji-Julijski krajini.

»Goriški letnik« lahko naročite pri Goriškem muzeju, Grajska 1, YU-65001 Nova Gorica.

Monika Senkowska-Gluck

URADNIŠTVO V ILIRSKIH PROVINCAH

Predavanje na kolokviju »Odmev francoske revolucije in spomin nanjo v 19. in 20. stoletju« v Ljubljani 20. in 21. 11. 1989.

Prav gotovo ni bilo lahko upravljati področje, ki je bilo samovoljno razdeljeno in umetno priključeno Napoleonovi Franciji. Chabrol de Crouzol, glavni intendant Ilirskih provinc, se je upravičeno pritoževal notranjemu ministru nad težavnostjo in zapletenostjo svoje naloge. Ugotovil je, da so se težave povečevale, čimbolj se je sistem približeval francoskemu vladajočemu sistemu, pri čemer v Ilirskih provincah ni bilo niti kadra niti sredstev, ki jih je imela na razpolago administracija v Franciji.¹

Kakšnemu kadru so torej zaupali te nevhvaležne naloge? Louis Madelin je v Fouchéjevem življenjepisu napisal, da bivanja v tujini, v oddaljenih mestih kot so Ljubljana, Zadar in Trst, pač ni mogoče upoštevati kot nagrado za odlično opravljanje službe.² In vendar vidimo v skupini, ki je vodila administracijo Ilirije, nekaj slavnih oseb, katerih imena so se trajno zapisala v zgodovino napoleonskega cesarstva. Predvsem so to štirje glavni guvernerji (gouverneurs généraux), ki so zaporedoma vodili deželo — maršal Marmont, generala Bertrand in Junot in končno Fouché. Ne bi se dlje zadrževala pri njih, saj mislim, da nas tukaj bolj kot vrhovi zanimajo srednji in nižji sloji v upravi, ki so bili v bolj neposrednem stiku s prebivalstvom.

Omejila se bom torej na dvoje opažanj. Najprej moramo ugotoviti, da življenjepisci teh osebnosti zelo slabo poznajo njihovo »ilirsko« obdobje. P. Saint-Marc, na primer, v Marmontovem življenjepisu le skoraj dobesedno povzema, kar je o tem obdobju svojega življenja povedal Marmont sam v svojih spominih.³ Seveda ta vprašanja zaslužijo poglobljeno in kritično proučitev.

Druga opazka: razen Fouchéja so bili glavni guvernerji Ilirije vojaki. Njihova prevladujoča skrb so bila vojaška vprašanja in če so hoteli voditi civilno upravo, so to počeli, ne da bi bili za to usposobljeni in brez potrebnega znanja. Marmontovo vročično in zmedeno delovanje je dober primer. Posledica takega stanja je bil večer konflikt med civilno in vojaško upravo provinc. Konflikt se je začel v vrhu, med glavnim guvernerjem in glavnim intendantom in se je nato odražal niže na vseh ravneh hierarhije.

Institucije glavnega intendanta (intendant général) ni imela samo Ilirija ampak tudi druge dežele, ki so pripadale Cesarstvu, na primer Piemont, Toskana in druge. Zaradi številnih aneksij velikih ozemelj se je zapletlo funkcioniranje Napoleonovega upravnega sistema, ki je bil skrajno centralističen in kjer je bila moč odločanja osredotočena v ministrskih rokah. Zato se je zdelo primerno, podeliti departemente, ustvarjene v anektiranih deželah, visokemu uradniku, ki bi živel na kraju samem in bi zato lahko od blizu nadziral lokalne upravne službe. Razen tega je to omogočalo vsaj začasno vzdrževanje lokalnih značilnosti, kajti ni bilo vedno mogoče povsod in naenkrat uvesti francoski sistem. Te naloge so opravljali državni svetniki (conseillers d'État) in maîtres des requêtes.⁴

Prva dva glavna intendanta Ilirskih provinc sta bila Édouard Dauchy — državni svetnik in Redon de Belleville — maître des requêtes. Dauchy je bil iz-

¹ Chabrol au ministre de l'intérieur, le 29 IV 1813, Archives Nationales (Paris) F¹E61.

² L. Madelin, Fouché 1759—1820, Paris 1901, t. II, p. 249.

³ P. Saint-Marc, Le Maréchal Marmont, duc de Raguse 1774—1852, Paris 1957.

⁴ Ch. Durand, Le Conseil d'Etat napoléonien. L'emploi des conseillers d'Etat et des maîtres des requêtes en dehors du Conseil, Aix-en-Provence 1952, p. 74.

kušen uradnik, ki je zelo dobro izpeljal kočljivo nalogo potegniti iz obtoka avstrijske bankovce. Vendar ga Pellenc, tajni agent francoske vlade, ki je bil leta 1811 poslan v Ilirijo z nalogo, da poroča o stanju v deželi in o delovanju uprave, strogo kritizira zaradi indolence. Isto so očitali tudi njegovemu nasledniku.⁵ Pač pa je bil tretji in zadnji glavni intendant, Chabrol de Crouzol, ki je vršil te funkcije od 27. septembra 1811 dalje, na določen način vzoren uradnik, priden in vnet izvrševalec napotkov, ki jih je dobival iz Pariza.

Druga dva visoka francoska uradnika, ki so ju poslali v Ilirijo na začasno misijo, sta bila sodni komisar (commissaire de la justice) in predsednik komisije za likvidacijo javnega dolga. Prvi, ki se je ukvarjal z organizacijo sodne administracije, je bil Joseph Coffinhal-Dunoyer, dokaj skrivnostna oseba, drugače kot njegov brat Pierre-André, slovit sodnik Revolucionarnega tribunala, ki so ga po 9. Termidorju giljotinirali. Ime predsednika likvidacijske komisije se je nerazdružljivo povežalo z Napoleonovo legendo, kajti to je bil grof Las Cases, Napoleonov tovariš na Sveti Heleni in avtor slovitega dnevnika (*Mémorial de Sainte-Hélène*). Naloga komisije je bila, da registrira in verificira vse terjatve do javne blagajne. To je bilo težko delo že zaradi različnosti pravosodnih sistemov, ki so veljali v Iliriji, in zaradi različnosti jezikov, v katerih so bili napisani dokumenti, ki so bili predstavljeni komisiji. Vojna je zapustila obilico potrdil o rekvizicijah, izrednih kontribucijah, obveznih posojilih itd. in ni bilo vedno lahko ugotoviti, katere od teh obveznosti so šle v breme Avstrije in katere naj bi bremenile ilirsko blagajno.⁶

Ko je v petih mesecih opravil delo, je Las Cases naredil potovanje po Iliriji in je svoja opažanja predstavil v spomenici. Tu je ugotovil, da javno mnenje ni naklonjeno Franciji in da ostaja zelo močna navezanost na avstrijsko vlado. Predlagal je nekatere ukrepe, ki bi popravili stanje, med drugim imenovanje določenega števila izobrazjenih Ilirov na položaje v Franciji, saj je mislil, da bi to bila protitež dejstvu, da so bile vse pomembne funkcije v Iliriji zaupane Francozom. Predlagal je tudi, da bi ilirskim državljanom podelili odlikovanja za zasluge, vzgojo mladine v francoskih šolah in končno omiljenje vojaške obveznosti.⁷

Vendar je vodilna vloga v deželni upravi pripadala intendantom provinc. Njihov položaj je ustrezal položaju prefektov v Franciji, pač pa so bili pogoji, v katerih so morali opravljati svoje dolžnosti, neskončno težji. Vse je pripomoglo k temu: geografski položaj, civilizacijske razlike, različnost pravosodnih sistemov in običajev, nepoznanje jezikov domačinov. Dodajmo še nezadostnost kvalificiranega podrejenega osebja in nezadostnost finančnih sredstev, ki so jih imeli intendant na razpolago.

Intendante so rekrutirali med avditorji v Državnem svetu. Napoleon je želel imenovati avditorje, ki so bili stari najmanj trideset let. Tej starosti se je bližal Henri Beyle, pozneje bolj znan po svojem pisateljskem psevdonimu Stendhal, ki ga je minister za notranje zadeve priporočil za intendanta v Ilirskih provincah z naslednjimi besedami: »Beyle Henri, star 30 let, pripadajoč vojnemu odseku, neporočen, 12.000 frankov rente, govori nemško, italijansko in angleško, 1 leto je bil pomočnik vojnega komisarja, videti zelo sposoben«. ⁸ Kljub temu laskavemu priporočilu Stendhal ni bil imenovan. Njegovi kolegi, ki so postali intendant, so bili v glavnem mlajši od njega. Lucien Emile Arnaud, intendant v Istri, je bil star komaj 23 let, ko je nastopil funkcijo, Méry de Contades, intendant Civilne Hrvaške, 24 let, in Dunod de Charnage, intendant na Koroškem, 27 let.

⁵ Pellenc, Rapport No 36, Archives Nationales, AF IV 1713.

⁶ Pellenc, Rapport No 38, ibidem.

⁷ Glej E. de Las Cases, Las Cases, le mémorialiste de Napoléon, Paris 1959.

⁸ Archives Nationales, F¹⁵ 65, dossier: »Personnel administratif des Provinces Illyriennes 1809-1814«.

Socialno poreklo intendantov je ustrezalo težnji, ki je prevladovala v Cesarstvu, da so osebe za upravo izbirali med aristokracijo Starega Režima, med bogato buržoazijo pa tudi med družinami visokih cesarskih uradnikov. Družini ravnokar omenjenega markiza de Contades je bil plemiški naziv dodeljen v 17. stoletju, plemstvo družine Dunod de Charnage pa je bilo novejšega datuma (1734. Oče Giroda de Vienneya je bil brigadni general, avditorja Abriala pa po brumairu minister za pravosodje, nato pa senator.

Preden je odlok z dne 15. aprila 1811 preuredil teritorialno razdelitev Ilirije, niso bili vsi intendanti Francozi; med njimi so bili tudi uradniki, ki so izvirali iz Ilirije, na primer Baselli, Wilcher, Lichtenberger, Calafatti in Garagnin. Odlok je število provinc skrčil na šest, funkcije intendantov pa so zaupali izključno Francozom. Leta 1813, le nekaj mesecev pred evakuacijo francoskih čet iz Ilirije, so napravili izjemo in je bil za intendanta Istre imenovan Calafatti.

Mladost, pomanjkanje izkušenj, neznanje jezikov, ki so se govorili v deželi — vse to vzbujajo domnevo, da intendanti niso bili kos svoji nalogi. Poleg tega so jim očitali, da so oholi in nepristopni.⁹ Vendar pozorno branje njihovih poročil ne opravičuje takega mnenja. Med vrsticami se v njihovi korespondenci vidi velik napor, ki so ga vložili, da bi se seznanili s položajem v deželi, pa tudi skrb, da bi zadostili življenjskim potrebam prebivalstva, ki jim je bilo zaupano. V mejah možnosti so se trudili, da bi uskladili interese Cesarstva z interesi Ilirije in niso bili krivi, če so si bili ti interesi pogosto nasprotni. Za marsikaterega intendanta je bilo značilno samostojno mnenje in pogum, izraziti svoje mnenje ne glede na uradno politično linijo.

Med poddelegati (subdélégués) — njih položaj je ustrezal položaju podprefektov v Franciji — je bila večina ilirskih državljanov, le nekaj je bilo Francozov. General Bertrand je menil, da bi bilo bolje imenovati na te položaje Francoze, ki da so bolj pripravljeni za opravljanje teh funkcij. Na mnenje glavnega guvernerja so v tem primeru nedvomno vplivali dogodki na otokih Hvar in Mali Lošinj, kjer so poddelegati organizirali tihotapljenje angleškega blaga.¹⁰

Med nižjim administrativnim kadrom in v različnih specialnih službah nalletimo razen na domačine tudi na številne ljudi različnih narodnosti, pogosto dvomljivega slovesa in brez strokovnih kvalifikacij. V Ilirijo jih je privabila priljubljenost, da dobijo službo v nastajajoči upravi, včasih tudi upanje, da bi hitro obogateli z ne vedno poštenimi sredstvi. Carinski uslužbenci in uslužbenci v davčni upravi so hitro dobili sloves, da so zelo pokvarjeni. Nemoralnost uradnikov bi si lahko delno razložili z dejstvom, da niso redno dobivali plač, saj so zaostanki trajali tudi šest, sedem mesecev.

Največje probleme je vendarle pomenilo imenovanje županov, predvsem na deželi, kjer je bilo pogosto nemogoče najti kandidate, ki bi imeli vsaj najosnovnejšo izobrazbo, ki bi znali vsaj brati in pisati. Plemstvo, ki je bilo v glavnem zelo avstrofilsko in ni verjelo, da bo francoska vlada dolgo trajala, pa tudi velik del meščanstva, je odklanjal prevzem teh funkcij. Tisti, ki so jih bili prisiljeni sprejeti, so pozneje izkoristili prvo priliko, da so odstopili. Bilo je tudi precej zmede: na Kranjskem in na Koroškem so novi župani mislili, da imajo iste kompetence kot prejšnji avstrijski burgmeistri, torej ne samo upravnih ampak tudi pravosodne.¹¹

Kakšne so torej splošne značilnosti osebja, ki je s svojim delovanjem odločilno vplivalo na učinke francoske vladavine v Iliriji? Najprej nas preseneti skrajna heterogenost. Poleg zelo sposobnih ljudi vidimo povprečneže, stremuho brez predsodkov in ljudi, ki bi jih lahko brez pretiravanja označili kot izmeček

⁹ Rapport de Pellenc du 5 novembre 1811, AF IV 1713.

¹⁰ Lettres de Bertrand au ministre de l'Intérieur du 26 X 1812 — F¹²⁶² et du 2 I 1812 — F¹⁴ 65.

¹¹ Rapport sur la situation et l'administration dans la Province de Carinthie à la fin de l'année 1812... par de Charnage, F¹²⁶².

družbe. Poleg izšolanih in sposobnih uradnikov, ki so bili državni svetniki, maîtres de requêtes in avditorji Državnega sveta, kar se tiče francoskega osebja, ljudi, kot je bil upravnik Dubrovnika Garagnin, kar se tiče ilirskega osebja, vidimo diletante in nesposobneže, kot sta bila na primer gostilničar in violinist, ki so jima zaupali politično in socialno pomemben položaj policijskega komisarja v Beljaku in Dubrovniku.

To osebje je bilo heterogeno tudi kar se tiče narodnostne sestave. Malo je Hrvatov in Slovencev in vsi pomembni položaji so zaupani Francozom. Precej številni so Italijani in Nemci. Veliko je tudi ljudi, ki verjetno še sami ne bi znali povedati, kateri narodnosti pripadajo, kot na primer policijski komisar Toussaint, po poreklu Belgijec, avstrijski oficir, francoski uradnik.

Druga značilnost te skupine je spremenljivost njene sestave, njena pogosta fluktuacija. V komaj štirih letih, kolikor so trajale Ilirske province, so se izmenjali štirje glavni guvernerji, trije glavni intendanti, skoraj dvajset intendantov provinc. Na nižjem nivoju upravne hierarhije je težje zasledovati spremembe, vendar je videti, da je bil položaj podoben.

V tako heterogeni in tako nestalni sestavi ni moglo biti skupnega duha, se niso mogle ustvariti vezi notranje solidarnosti. Nasprotno, tak položaj je pospeševal nesporazume in spletke, omogočal korupcijo. Poteze, značilne za upravne uslužbenke v Iliriji, se zdijo značilne za vsako upravo na zasedenem ozemlju.¹²

Iz francoščine prevedla Jožica Pirc

Résumé

LE PERSONNEL DE L'ADMINISTRATION DES PROVINCES ILLYRIENNES 1809—1813

Monika Senkowska-Gluck

Il n'était certainement pas facile d'administrer ce territoire arbitrairement découpé et artificiellement uni à la France napoléonienne. L'intendant général des Provinces Illyriennes, Chabrol de Crouzol, avait de justes raisons de se plaindre au ministre de l'intérieur des difficultés et des complications de sa tâche. Ces difficultés augmentent, constatait-il, à mesure que le système s'approche de celui adopté dans l'Empire, tandis que ni les cadres ni les moyens dont dispose l'administration en France n'existent pas en Illyrie.

Quel était donc le personnel à qui l'on a confié ces ingrates fonctions? Louis Madelin a écrit dans sa biographie de Fouché que l'exil à des villes lointaines comme Laybach, Zara ou Trieste ne pouvait pas être considéré comme récompense des brillants services. Et pourtant nous voyons dans l'équipe qui dirigeait l'administration de l'Illyrie quelques personnages illustres dont les noms se sont durablement inscrits dans l'histoire de l'Empire napoléonien. C'étaient d'abord les quatre gouverneurs généraux qui ont successivement gouverné le pays — le maréchal Marmont, les généraux Bertrand et Junot, finalement Fouché.

À l'exception de Fouché, les autres gouverneurs généraux de l'Illyrie étaient des militaires. Les questions militaires dominaient dans leurs préoccupations, et s'ils avaient la prétention de diriger l'administration civile, ils le faisaient sans avoir des compétences et des connaissances nécessaires. L'activité fébrile et chaotique de Marmont en fournit des exemples. Une conséquence de cet état des choses était un conflit permanent entre les autorités civiles et militaires dans les Provinces. Ce conflit commençait au sommet, entre le gouverneur général et l'intendant général pour se repercuter ensuite plus bas, à tous les échelons de la hiérarchie.

L'institution de l'intendant général existait non seulement en Illyrie, mais aussi dans d'autres pays rattachés à l'Empire, comme le Piémont, la Toscane et autres.

Les deux premiers intendants généraux des Provinces Illyriennes étaient Edouard Dauchy — conseiller d'Etat et Redon de Belleville — maître des requêtes. Dau-

¹² Podrobneje obravnava ta vprašanja M. Senkowska-Gluck, *Rzady napoleońskie w Ilirii 1809—1813*, Wrocław 1980, p. 94—126.

chy était un administrateur expérimenté, qui a très bien réussi la délicate opération de retirer de la circulation le papier-monnaie autrichien. Cependant Pellenc, agent secret du gouvernement français, envoyé en 1811 en Illyrie avec la mission de faire un rapport sur l'état du pays et le fonctionnement de l'administration, le critique sévèrement pour son indolence. Le même reproche est fait à son successeur. Par contre le troisième et dernier intendant général, Chabrol de Crouzol, qui remplissait ces fonctions à partir du 27 septembre 1811, était en quelques sorte un administrateur modèle, exécuteur diligent et zélé des instructions qu'il recevait de Paris.

Cependant c'est aux intendants des provinces qu'incombait un rôle de premier plan dans l'administration du pays. Leur position était analogue à celle des préfets en France, mais les conditions dans lesquelles ils devaient remplir leurs fonctions étaient infiniment plus difficiles. Tout y contribuait: la situation géographique, les différences de civilisation, la diversité des systèmes juridiques et des coutumes, l'ignorance des langues des gouvernés. Il faut y ajouter l'insuffisance du personnel subalterne qualifié et la modicité des moyens financiers mis à la disposition des intendants.

Les intendants étaient recrutés parmi les auditeurs au Conseil d'Etat. Napoléon désirait y nommer les auditeurs ayant au moins trente ans, mais ils étaient, en règle générale, plus jeunes. Lucien Emile Arnaud, intendant de l'Istrie, n'avait que 23 ans au moment où il entrait en fonction, Méry de Contades, intendant de la Croatie Civile — 24 ans et Dunod de Charnage, intendant de la Carinthie — 27.

Les origines sociales des intendants correspondaient à la tendance, dominante dans l'Empire, de recruter les cadres de l'administration dans les milieux de l'aristocratie d'Ancien Régime, dans la bourgeoisie aisée, ainsi que dans les familles des hauts fonctionnaires impériaux.

Avant que le décret du 15 avril 1811 n'ait réaménagé la division territoriale de l'Illyrie, tous les intendants n'étaient pas Français, il y avait parmi eux des fonctionnaires originaires de l'Illyrie, comme Baselli, Wilcher, Lichtenberger, Calafatti et Garagnin. Le décret a réduit le nombre de provinces à six et les fonctions de leurs intendants ont été confiées uniquement aux Français. En 1813, quelque mois à peine avant l'évacuation de l'Illyrie par les troupes françaises, on fit une exception à cette règle, en nommant Calafatti à l'intendance d'Istrie.

Parmi les subdélégués — dont la position correspondait à celle des sous-préfets en France — la majorité étaient des sujets illyriens, il n'y avait que quelques Français. Le général Bertrand pensait qu'il serait préférable de nommer à ces postes des Français, mieux préparés pour exercer ces fonctions.

Dans le personnel administratif des échelons inférieurs et de divers services spécialisés on trouve, outre les natis du pays, bon nombre de gens de nationalités diverses, souvent d'une honnêteté douteuse et sans qualifications professionnelles. Ils étaient attirés en Illyrie par la facilité d'y trouver un emploi dans l'administration qui s'organisait, parfois aussi par l'espoir de s'enrichir promptement par des moyens pas toujours licites.

Les plus grands problèmes posait toutefois le recrutement des maires, surtout à la campagne, où il était souvent impossible de trouver des candidats ayant un minimum d'instruction, du moins sachant lire et écrire. La noblesse, en règle générale très austrophile et ne croyant pas à la durée de la domination française, ainsi qu'une grande partie de la bourgeoisie refusaient d'accepter ces fonctions.

Pendant les quatre années à peine qu'ont duré les Provinces Illyriennes. Il s'y sont succédés quatre gouverneurs généraux, trois intendants généraux, presque une vingtaine d'intendants de province. Aux échelons inférieurs de la hiérarchie administrative ces changements sont plus difficiles à suivre mais il semble que la situation y était analogue.

O ČEM SMO PISALI ...

... pred štirimi desetletji?

Naša politična moč leži le v soglasnih terjatvah vsega naroda. Politično-zrel narod se nikdar ne zanaša samo na vladajoče moze, ki nam za svojega vladarstva utegnejo biti kolikor toliko pravični, a nam po svojem padcu ne morejo več pomagati, ako si nismo sami sezidali krepke trdnjave med narodom in za narod.

(Dragotin Lončar, K Prijateljevi Kulturni in politični zgodovini Slovencev 1848—1895, ZČ 4/1950, str. 189)

... pred tremi desetletji?

V zadnjem času se vse bolj množijo najdišča paleolitskih postaj na Krasu in v Slovenskem Primorju. Vendar so za sedaj to vedno najdbe v jamah, kjer naj bi človek v pleistocenu imel bodisi svoje pribežališče bodisi začasno prebivališče ali lovsko postajo. Toda po ledeni dobi preneha življenje človeka v teh krajih za dolga tisočletja.

(Josip Korošec, Neolit na Krasu in v Slovenskem Primorju, ZČ 14/1960, str. 5)

... pred dvema desetletjema?

Deklaracijsko gibanje imenujemo gibanje, ki se je kot končno poglavje zgodovinskih združevalnih teženj jugoslovanskih narodov začelo med prvo svetovno vojno na tleh habsburške monarhije s tako imenovano majniško deklaracijo v avstrijski poslanski zbornici 30. maja 1917. Naj vam jo priključim v spomin: »Podpisani poslanci, združeni v Jugoslovanskem klubu, izjavljajo, da zahtevajo na podlagi narodnostnega načela in hrvatskega državnega prava, naj se vsa ozemlja monarhije, v katerih bivajo Slovenci, Hrvati in Srbi, združijo pod žezlom habsburško-lotarinske dinastije v samostojno državno telo, ki bodi prosto vsakega narodnega gospostva tujcev in zgrajeno na demokratičnem temelju.«

(Lojze Ude, Deklaracijsko gibanje pri Slovencih, ZČ 24/1970, št. 3—4, str. 191)

... pred desetletjem?

U svojim političkim koncepcijama o uređenju Habsburške Monarhije, Majar je također polazio od načela o federalističkom uređenju države, osnovanom na principu »historijsko-političkih individualnosti«. Uz to, smatrao je da upravno-politička razdioba u Monarhiji, kakva je tada postojala, treba da ostane nepromjenjena. Ali je ipak zastupao mišljenje da se pojedine postojeće zemlje i pokrajine, zbog lakše uprave, ujedine u veće upravno-političke skupine.

(Petar Korunić, O nekim problemima slovenske politike 1866, ZČ 34/1980, št. 3, str. 333)

* * *

To in še mnogo drugega zanimivega poiščite v starejših številkah ZČ, ki jih dobite na upravi ZČ!

Ašot Ovakimjan

KOPITAR IN ARMENCI

Znameniti slovenski učenjak-slavist Jernej Kopitar je vse življenje kazal veliko zanimanje za kulturno dediščino drugih narodov in bil v stiku z njihovimi najvidnejšimi predstavniki. Izredno izobražen in z enciklopedičnim znanjem se je pogosto odzval s članki, recenzijami inoticami na študije in različne dogodke v kulturnem življenju, ki so zbudili njegovo pozornost. Razmere na Dunaju, ki ni bil središče in kulturni center samo za narode habsburške monarhije, temveč tudi za tiste, ki so bili prisiljeni razvijati svojo kulturo in znanost zunaj svoje domovine, podjarmljene od tujcev, za Srbe, Bolgare, Grke, Romune, Albance, Žide, Armence, so bile ugodne za vzpostavljanje osebnih stikov, za medsebojno bogatitev in seznanjanje z zgodovino in kulturo teh narodov. Najbolj očiten primer takšnega duhovnega zbližanja je bilo prijateljstvo in sodelovanje Jerneja Kopitarja s srbskim prosvetiteljem Vukom Karadžićem. Ob tem pa se v nobeni od nam znanih raziskav, posvečenih življenju in delu velikega slovenskega učenjaka, razen nekaj vrstic v knjigi N. Petrovskega,¹ ne omenjajo njegovi stiki s predstavniki armenskega naroda in njegovi članki o Armencih.

V resnici ni o Kopitarjevih zvezah z Armenci prav dosti podatkov, čeprav jih je dovolj, da lahko potrdimo njegovo zanimanje za Armence in armensko kulturo. O neposrednih Kopitarjevih stikih z Armenci lahko govorimo od leta 1811, ko se je na Dunaju pojavila armenska katoliška kongregacija mehtaristov, mhitaristov. Kongregacija, ustanovljena 8. septembra 1701 v Carigradu, je dobila ime po svojem ustanovitelju Mhitarju Sebastaciju (1676—1749), vidnem armenskem prosvetitelju, javnem in verskem delavcu, znamenitem filologu in sestavljalcu slovarja armenskega jezika. Vatikan je že leta 1712 priznal Mhitarja za vrhovnega vodjo (abba = oče) kongregacije, leta 1717 pa je s posebnim dekretom dal kongregaciji na voljo otok San Lazzaro blizu Benetk z istoimenskim samostanom. V Vatikanu so se zelo dobro zavedali, da bi bili Mhitar in njegovi sodelavci v veliko pomoč pri širjenju katolištva na Vzhodu. Kar pa zadeva same armenske duhovnike, so se tudi ti zavedali, da bodo morali s tem, ker so v središču Evrope, ker pomagajo prosvetljevati svoj narod in obenem seznanjajo Evropejce z Armenijo in armensko kulturo, biti po eni strani pod budnim nadzorom Vatikana in izpolnjevati njegova navodila, po drugi strani pa da jih bodo iz krogov armenske apostolske (t. i. armensko-gregorijanske) cerkve nenehno napadali, načenjali z njimi dogmatske spore in jih obtoževali, da hočejo »katolizirati«¹ armenski narod. Če je njihova versko-misijska dejavnost v resnici pogosto bila vzrok za razdore in razhajanja v armenskem okolju, pa je mhitaristom vendarle skoraj vse osemnajsto in prvo polovico devetnajstega stoletja pripadala po pravici vodilna vloga pri razvoju armenske nacionalne kulture, literature, različnih področij znanosti in izdajanja knjig. Leta 1772 je v kongregaciji nastal razkol. Skupina menihov z Astvacaturom Babikjanom (1738—1825) na čelu ni hotela priznati veljavnosti novega statuta in se mu podrediti, zato so jo s pomočjo beneške vlade pregnali iz republike. Nekdanji člani kongregacije (18 ljudi) so se naslednje leto zbrali v Trstu in osnovali novo organizacijo, neodvisno od beneške. Ravno v Trstu so se tudi prvič imenovali »kongregacija mhitaristov«.

¹ Petrovskij N. *Pervye gody dejatel'nosti V. Kopitara. Kazan'*, 1906, str. 442—443.

Zapletene mednarodne razmere ob Napoleonovih osvojitvah in finančne težave so prisilile mhitariste, da so se konec leta 1810 obrnili na cesarja Franca I. s prošnjo, naj jim dovoli preselitev na Dunaj. Prošnja je bila uslišana in že februarja 1811 je bil Babikjanu in njegovim somišljenikom dodeljen v predelu Am Platzl zapuščen kapucinski samostan. Že naslednji mesec so se v samostanu začela pripravljala dela za postavitev tiskarne, ki so jo pripeljali iz Trsta. Ravnatelj tiskarne je postal oče Aristakes Azarjan (1782—1855), ki je pozneje (leta 1826) postal vrhovni abba kongregacije. Po cesarskem privilegiju je tiskarna dobila pravico tiskati knjige »v vzhodnih in zahodnih jezikih« (K. k. priv. Buchdruckerei der Mechitharisten Congregation in orientalischen und occidentalischen Sprachen). Prva knjiga, ki so jo natisnili dunajski mhitaristi, je bilo »Življenje presvete device Marije« (1812) v armenskem jeziku.

Na prihod armenske katoliške kongregacije na Dunaj je takoj postal pozoren Kopitar. Leta 1811 je v *Vaterländische Blätter* objavil krajšo notico »Die Mechitharisten«.² Takoj na začetku ugotavlja: mhitaristi »sind nicht, wie auswärtige Blätter sagen, griechische, sondern armenisch-katholische Mönche«. Potem na kratko sporoča o namenih kongregacije: »Ihre Bestimmung ist die armenische Jugend zu unterrichten, Missionäre für den Orient zu bilden und Bücher für ihre Glaubensgenossen zu verfassen und zu drucken.« Slovenski učenjak opozarja tudi na to, da ima kongregacija lastno tiskarno za zahodne in vzhodne jezike. V sklepu pravi: »der Ertrag derselben und die Unterstüztung ihrer Glaubensgenossen reicht zu ihrem Unterhalte hin. Das obenerwähnte Kloster wurde ihnen nicht geschenkt, sondern nur auf so lange eingeräumt, als sie dem Staate nicht zur Last fallen und in geistlichen und weltlichen Angelegenheiten sich genau nach den Landesgesetzen benehmen werden. Die Nichterfüllung dieser Bedingungen macht sie des Schutzes verlustig.« Omenjen je tudi poglavar kongregacije — nadškof Astvacatur Babikjan (Adeodatus Babich). Povedati je treba, da je Kopitarjeva notica v bistvu kratek povzetek sklepa cesarja Franca I. z dne 5. decembra 1810 in na tej osnovi izdelanega dekreta o dejavnosti kongregacije.³

Kmalu se je v istem časopisu pojavila druga Kopitarjeva notica pod naslovom »Noch etwas über die Mechitharisten«,⁴ kjer je dejavnost kongregacije takole označena: »Der Orden der Mechitharisten gehört unter die ehrwürdigsten Institute.« Vse življenje je Kopitar sanjaril o tem, da bi ustvaril univerzalen črkopis za vse slovanske narode, zato je popolnoma razumljivo njegovo zanimanje za črkopise drugih narodov in njihove sestavjalce. V svojih pismih se je večkrat skliceval na armenski črkopis in se navduševal nad njegovim avtorjem Mesropom Maštocem.⁵ V pismu z dne 13. julija 1811 je pisal Dobrovskemu: »Es ist doch kurios, daß nur der Teutone (pur und als Zwitter mit Galliern etc.) so unbehülflich und dumpf unwissend war, das lateinische Alphabet nicht cum grano salis sich aneignen zu können! Der Armenier Mjesrob« (podčrtal A. O.), »der Kopte, Kyrill, der schlechteste Orientale war mehr Denker! Und dies Joch soll uns ewig drücken?«⁶ In v začetku članka o mhitaristih piše — na osnovi predgovora k »Armenskemu alfabetu« (Rim 1784)⁷ nekdanjega ravnatelja tiskarne rimske propagande Amaduzzija — o prvih armenskih pro-

² *Vaterländische Blätter*. Jahrg. IV., str. 116. — V: Barth. *Kopitars Kleinere Schriften sprachwissenschaftlichen, geschichtlichen, ethnographischen und rechtshistorischen Inhalts*. Hrsg. v. F. Miklosich. Erster Theil Wien, 1857, str. 71.

³ *Inglislan V. Hundertfünfzig Jahre Mechitharisten in Wien (1811—1961)*. Wien, 1961, str. 10—11.

⁴ *Vaterländische Blätter*. Jahrg. IV., str. 163—164. — V: Barth. *Kopitars Kleinere Schriften*, str. 71—73.

⁵ Sv. Mesrop Maštoc (okoli 362—440), sestavljalec armenskega, gruzinskega in aluanskega črkopisa ter začetnik armenskega slovstva, prvi prevajalec, prvi učitelj in utemeljitelj armenske šole, aktiven razširjevalec krščanstva.

⁶ Istočniki dlja istorii slavjanskoj filologii. T. 1. Briefwechsel zwischen Dobrowsky und Kopitar (1808—1828). Hrsg. v. V. Jagić. SPb. 1885, str. 208.

⁷ *Alphabetum armenum cum oratione dominicali salutatione angelica initio Evangelii S. Iohannis et cantico poenitentiae*. Romae 1784. Typis S. Congreg. de propaganda fide. 32 str.

svetiteljih Mesropu Maštocu in Saaku Partevu.⁸ Mesropova zasluga je v tem, da je »statt der unzulänglichen griechischen und anderen Buchstaben, womit seine Landsleute und er selbst bisher ihre Muttersprache nothdürftig und mangelhaft geschrieben hatten, neue, für alle armenischen Laute hinreichende Schriftzeichen erfunden«. Hkrati pa v pripombi Kopitar izraža mnenje: »der Slavenapostel Cyrill im neunten Jahrhunderte hat es kosmopolitisch noch besser gemacht, indem er die griechischen Buchstaben, die er brauchen konnte, beibehielt, und nur für die eigenthümlichen Laute der slavischen Sprache neue Schriftzeichen erfand«. O armenskem jeziku je dunajski slavist zapisal naslednje: »Übrigens haben die Sprachforscher zwischen den Wurzeln, dem grammatischen Bau und der Syntax der altindischen, persischen, armenischen Sprache in Asien und der griechischen, deutschen, lateinischen und slavischen in Europa eine so starke Ähnlichkeit gefunden, dass sie daraus auf einstmalige Einheit dieser Völkerstämme schliessen zu müssen geglaubt haben.«

Kopitarjevo pozornost je najbolj pritegnila zgodovina tiskanja armenskih knjig. Ker niso imeli možnosti za svobodno kulturno razvoj v domovini, ki je bila razdeljena med Turke in Perzije, so se armenski tiskarji bili prisiljeni ukvarjati s prosvetiteljsko dejavnostjo in ustanavljati tiskarne po drugih deželah (Rim, Benetke, Amsterdam, Carigrad, Dunaj idr.). V povzetku Amaduzijevega predgovora je Kopitar omenil poslanstvo Voskana Erevancija (Osgan Vartabjed)⁹ v Evropi, pisal o Mhitarju Sebastaciju, o nastanku kongregacije in o njeni plodni založniški dejavnosti. »Heil und Ehre also dem Institute,« je podarjal slovenski učenjak, »welches die heilige Flamme der Cultur einer so alten, aber jetzt politisch unglücklichen Nation fromm bewahrt, und dem, der ihm Zuflucht und Schutz gewährt.« Ob koncu članka vzklikne Kopitar, očitno z Voskanom Erevancijem pred očmi: »Noch sei uns erlaubt, unsere Leser darauf aufmerksam zu machen, einem Armenier zu Muthe sein musste, der eine Reise von Eriwan bis Venedig und Amsterdam, aus einem Welttheil in den anderen macht, um ein Buch drucken zu lassen. Wie werden wir dann dem Glücke danken, das uns der Civilisation in den Schoss gesetzt!«

Leta 1819 je Kopitar v dunajski reviji *Jahrbücher der Literatur* objavil obširen pregled dvajsetih del italijanskega filologa A. Maia¹⁰ pod skupnim naslovom »Abate Mai's philologische Entdeckungen«. ¹¹ Skrajšan francoski prevod tega članka je bil leta 1820 objavljen v pariški *Revue encyclopédique*, ou analyse raisonnée des productions les plus remarquables dans la littérature, les sciences et les arts (VIII, Octobre, str. 461—476). Med drugimi najdemo pod številkami 10, 16, 18 in 19 recenzije knjig, ki jih je Mai izdal skupaj z armenskim učenjakom O. Zograbanom¹², »Kroniko« Evzebija Cezarejskega (Milan 1818) in vrsto del Filona Aleksandrijskega.¹³ Dela teh antičnih avtorjev se v izvirniku niso ohranila ali pa so ohranjena samo delno in so ostala samo v armenskih prevodih; zaradi tega so ti prevodi za svetovno znanost in literaturo izredno pomembni. Kopitar je kar najvišje ocenil Zograbanovo znanstveno dejavnost, opisal je njegova popotovanja po armenskih kolonijah na Poljskem in Madžarskem, ko je iskal armenske rokopise (1791), ter na kratko označil temeljna dela armenskega filologa. Posebej je omenil Zograbanove za-

⁸ Sv. Saak Partev, Izak Veliki (348—439), armenski katolikos, eden prevajalcev Biblije, je vpeljal obvezen pouk v armenščini.

⁹ Voskan Erevancij (1614—1674), nadškof, izdajatelj knjig, filolog. L. 1662 je po nalogu katalikosa Akopa Džugaecija odpotoval v Evropo, da bi izdal Biblijo in bogoslužne knjige v armenskem jeziku. L. 1664 je v Amsterdamu osnoval armensko tiskarno.

¹⁰ Opat Angelo Maio — Mai (1782—1854), znamenit italijanski klasični filolog, kustos milanске knjižnice Ambrósiana.

¹¹ *Jahrbücher der Literatur*. Fünfter Band. 1819. Jänner, Februar, März. Wien. Art. XI., str. 183—200. — V: Jerneja Kopitarja spisov II. del. Srednja doba. Doba sodelovanja v »*Jahrbücher der Literatur*«, 1818—1834. I. knjiga. 1818—1824. Priredil R. Nahtigal. Ljubljana, 1944, str. 88—106.

¹² Ovannes Zograban (Zograb), (1756—1829), armenski filolog, član beneške kongregacije mhitaristov (do 1817), popotnik. Pripravil je kritično izdajo armenske Biblije (1805), izdal dela Nersesa Snoralija (1827) in drugih klasikov armenske literature. Redni član Azijskega društva v Parizu.

¹³ *Ibid.*, str. 97—100, 105, 106.

sluge za pripravo in izdajo polnega besedila armenske Biblije, basni Mhitarja Goša (1785), ki ga imenuje »einen zweiten Aesopus«¹⁴ in »eine Chrie« (1796), ki jo pripisujejo Movsesu Horenaciju.¹⁵ V zvezi z Zgrabljanovimi deli se je slovenski učenjak znova dotaknil dejavnosti Mesropa Maštoca, Saaka Parteva in Voskana Erevancija ter pisal o svetovnem pomenu srednjeveške armenske literature in v prvi vrsti »Zgodovine« Movsesa Horenacija. Zanimivo je, da čisto na začetku svojega članka ni pozabil omeniti mhitaristov in njihove založniške dejavnosti: »In Venedig ist eine Congregation gelehrter, armenischer Geistlicher, die unter dem Schutze europäischer Gesetze, und in der Nähe europäischer Kulturmittel des geistigen Gutes ihrer Nation pflegen, d. h. junge Gelehrte (Priester) erziehen, und Bücher drucken. (Ein Nebenzweig davon hat sich in Triest und Wien niedergelassen).« Ker se je veliko del antične in bizantinske literature ohranilo samo v prevodu v armenskih rokopisnih spomenikih, se je Kopitar pridružil Maijevemu stališču in skupaj z njim oznanjal potrebo po preučevanju armenskega jezika in literature: »So wie Europa mehrere Gelehrte zählt, die sich zu ihrem Ruhme mit arabischer, persischer, koptischer, hebräischer, syrischer etc. Literatur abgeben, doch auch einer oder ein Paar, qui sentuit, quam sit laetabile ac gloriosum, singulari aliqua doctrina semet exornare, sich der armenischen annehmen möchten.

Ergo, age, belligerum, quis visere gestit Araxem,
Quisve pharetratos ire per Armenios?«

Tako je bil Kopitar dovolj dobro seznanjen s položajem armenskega naroda in z njegovo večstoletno kulturo. Po našem mnenju pa tudi njegovo zanimanje za kongregacijo mhitaristov in še zlasti za njihovo založniško dejavnost ni bilo naključno. Znani so številni Kopitarjevi poskusi, da bi na Dunaju osnovali slovansko tiskarno, in njegov boj proti privilegiju tiskarne Budimske univerze za tiskanje cirilskih knjig. Leta 1812 je vodil pogajanja z dunajskim tiskarjem I. Schniererjem in srbskim metropolitom Stratimirovičem o nakupu cirilskih črk. Schnierer je kupil cirilske črke in leta 1813 se je v njegovi tiskarni začel tiskati časopis *Novine serbske*. Kar pa zadeva odnose med Kopitarjem in mhitaristi, nimamo danes nobenih podatkov, da bi do neposrednih stikov prišlo. Kljub temu pa lahko na osnovi posrednih podatkov marsikaj domnevamo. Kopitar je bil — kot je znano — vnet katolik in je imel tesne in globoke zveze z Vatikanom in katoliško propagando. Isto lahko rečemo za dunajsko kongregacijo mhitaristov, ki ni bila orodje propagande samo na Vzhodu, temveč tudi v sami Avstriji. Največ knjižne produkcije kongregacije so sestavljale ravno številne izdaje, ki so propagirale katolištvo. Sicer pa je tovrstna literatura sestavljala pomemben delež tudi pri izdajah v poljščini, češčini, slovaščini in hrvaščini. Druga stična točka med Kopitarjem in mhitaristi je lahko bila tudi v dejstvu, da so le-ti imeli v svoji tiskarni cirilske črke. Da je imel Kopitar poslej različne tesnejše stike z armenskimi duhovniki, potrjujejo tudi poznejši viri, zlasti korespondenca Vuka Karadžića.

Sodeč po vsem je Kopitar samo čakal na ustrezno priložnost, da bi izkoristil usluge tiskarne mhitaristov. Takšna priložnost se mu je ponudila leta 1818 v zvezi z izdajo srbskega slovarja Vuka Karadžića. Znano je, da je bilo Schniererju prepovedano izdati slovar, zato se je Kopitar z izgovorom, da se lahko srbski ljudski jezik čisto upravičeno prišteva k vzhodnim jezikom, dogovoril, da so to knjigo natisnili v tiskarni armenske kongregacije. Nedvomno je tudi prav on zaslužen za sklep D. Davidovića, da pri Armencih natisne tri almanaha »Zabavnika« (1818—1821). Tudi v naslednjih letih se je Kopitar aktivno udeleževal dogovarjanj z mhitaristi, da bi v njihovi tiskarni natisnili

¹⁴ Mhitar Goš (1120. leta — 1213), armenski srednjeveški mislec in učenjak, pedagog, pisatelj in javni delavec. Avtor zbornika sodnih zakonov in zbornika »Prilik«.

¹⁵ Movses Horenaci (Horenski), (okoli 410 — konec 5. st.), veliki predstavnik starega armenskega zgodovinskega, avtor znamenite »Zgodovine Armenije«, učenec Mesropa Maštoca.

to ali ono srbsko knjigo,¹⁶ leta 1832 pa je pomagal Karadžiću, ko je šlo za izdelavo novih srbskih črk za armensko tiskarno.¹⁷ Konec istega leta je Vuk v pismu nemškemu zgodovinarju Leopoldu Rankeju (27. decembra 1832) zapisal: »Eine Empfehlung von Herr v. Kopitar. Erbhat Ihren Armenier nach Möglichkeit bedient, welcher sehr überrascht war, auch in Wien ein armenisches Kloster und Druckerei zu finden, von welchen Sie ihm nichts gesagt haben.«¹⁸ Žal nismo mogli ugotoviti, kdo je bil Armenec, ki se je na Dunaju srečeval s Kopitarjem po Rankejevem priporočilu. V pismu Dobrovskega Kopitarju z dne 6. oktobra 1826 iz Prage beremo še o enem dejstvu, ki je tako ali drugače povezano z armensko literaturo in mhitaristi: »Ein guter Freund, den ich darum bath, brachte mir von Venedig mit: Preces S. Niersis Clajensis Armeniorum Patriarchae viginti quatuor linguis editae. Venetiis in insula S. Lazari. 1823. Darunter Russ. Polon. Illyr. Serv. Was jetzt Serviane heißt, war ehemem Dalmaticae überschrieben. Legen Sie es doch dem fleissigen Wuk vor. Bey den Mechitharisten muss doch ein Exemplar zu finden seyn.«¹⁹ Knjiga, ki je zbudila takšno pozornost Dobrovskega, je bila izdaja pesnitve-molitve vidnega armenskega pesnika in srednjeveškega misleca Nersesa Šnoraliija (Klajencija) »Vera« v 24 jezikih, med drugimi tudi v ruskoslovanskem (v knjigi se imenuje ilirski) in v dalmatinskem ikavskem narečju (imenovanem srbski).

Leta 1839 je bila v tiskarni mhitaristov natisnjena tudi Kopitarjeva knjiga »Hesychii glossographi discipulus et epiglossistes russus in ipsa Constantino-poli sec. XII—XIII«. Pred nekaj leti je izšel katalog knjig v slovanskih jezikih, natisnjenih na Dunaju pri armenskih menihih, ki ga je sestavil znani avstrijski slavist G. Wytrzens. V tem katalogu je tudi seznam slovenskih izdaj.²⁰ Naj omenim, da so v različnih letih tu izšle knjige Janeza Bleiweisa, Frana Miklošiča, da sta tu izhajali reviji Zvon pod uredništvom Josipa Stritarja (1870) in Zora (1896—1905).

Kopitarjevi članki o Armencih in o armenski kulturi ter njegovi osebni stiki s predstavniki armenskega naroda na Dunaju pričajo o nenavadno raznovrstnih zanimanjih znamenitega slovenskega učenjaka in o njegovi pozornosti do kulturnih vrednot malih narodov. Nastanek medsebojnih kulturnih odnosov med armenskim in slovenskim narodom, ki sta si po zgodovinski usodi tako podobna, lahko torej v novejšem času povezujemo z imenom Jerneja Kopitarja.

Prevedel Janez Zor

Zusammenfassung

KOPITAR UND DIE ARMENEN

Ašot Ovakimjan

Der berühmte slowenische Gelehrte Jernej Kopitar zeigte sein Leben lang reges Interesse für das Kulturerbe anderer Nationen und stand in Kontakt mit ihren Vertretern. Über seine Kontakte mit den Armenen und der armenischen Kultur schrieb nur N. Petrowskij im Jahre 1906 einige Zeilen nieder. Die wenigen Angaben über diese Kontakte reichen aus, um Kopitars Interesse feststellen zu können. Von unmittelbaren Kontakten kann seit 1811 die Rede sein, als sich in Wien die armenische

¹⁶ Gl.: Vukova prepiska. Knj. I, str. 411, 432, 451; knj. 2, str. 275; knj. 4, str. 31, 328. Gl. tudi A. A. Ovakimjan, Vuk Karadžić i Jermeni. — Bibliografski vjesnik. Cetinje, 1987, br. 2—3, str. 247—260.

¹⁷ Vukova prepiska. Knj. 1, str. 417—418; knj. 5, str. 872.

¹⁸ Vukova prepiska. Knj. 5, str. 658.

¹⁹ Istočniki . . . , str. 561.

²⁰ Wytrzens G., Die slavischen und Slavica betreffenden Drucke der Wiener Mechtharisten: Ein Beitrag zur Wiener Druck- und zur österreichischen Kulturgeschichte. Wien, 1985, str. 139—142 (Nr. 163 a — 166, 313, 319, 326, 331, 333).

katholische Ordensgemeinschaft der Mechitharisten niederließ. Noch im selben Jahr veröffentlichte Kopitar in den »Vaterländischen Blättern« eine kürzere Notiz unter dem Titel »Die Mechitharisten«. Kurz darauf erschien in derselben Zeitung eine zweite Notiz von Kopitar unter dem Titel »Noch etwas über die Mechitharisten«. Im Jahre 1819 veröffentlichte Kopitar in der Wiener Zeitschrift »Jahrbücher der Literatur« einen umfassenden Bericht über die zwanzig Werke des italienischen Philologen A. Maio, der auch die Angaben über die Zusammenarbeit Maios mit dem armenischen Gelehrten Johann Zograb (Zograbjan) enthält. Kopitars Interesse für die Mechitharisten und ihre Verlagstätigkeit war sicher kein Zufall. Bekannt sind zahlreiche Versuche Kopitars, in Wien eine slawische Druckerei zu gründen. Unter dem Vorwand, daß man die serbische Sprache zu den östlichen Sprachen zählen könnte, vereinbarte Kopitar im Jahre 1818, daß das Serbische Wörterbuch von Karadžić in der Druckerei der armenischen Mechitharisten gedruckt wurde, wo später noch mehrere serbische Bücher erschienen sind. Hier wurde 1839 auch Kopitars Buch »Hesyhii glossographi discipulus« gedruckt. Von Kopitars Kontakten zu den Armenen zeugt auch Kopitars Brief an Dobrovski vom 13. 7. 1811, Dobrovskis Brief an Kopitar vom 6. 10. 1826 und der Brief von Karadžić an Ranke vom 27. 12. 1832.

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije (oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, YU-61000 Ljubljana, Aškercova 12/I, telefon (061) 332 611, int. 210) lahko naročite še nekaj letnikov predhodnika »Zgodovinskega časopisa« — revije »Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo«. V Glasniku je objavljena vrsta razprav, ki so še danes ohranile svojo znanstveno vrednost. Vsem ljubiteljem zgodovinskega branja, posebej pa še raziskovalcem naše zgodovine zato priporočamo, da si omislijo komplet dostopnih števil »Glasnika Muzejskega društva za Slovenijo« (GMDS).

Cene so razprodajne in so za posamezne številke naslednje:

GMDS 1/1919-20 — 10 din	GMDS 16/1935, št. 3-4 — razprodan
GMDS 2-3/1921-22 — razprodan	GMDS 17/1936 — razprodan
GMDS 4-6/1923-25 — 10 din	GMDS 18/1937, št. 1-2 — razprodan
GMDS 7-8/1926-27 — 12 din	GMDS 18/1937, št. 3-4 — razprodan
GMDS 9/1928 — razprodan	GMDS 19/1938, št. 1-2 — razprodan
GMDS 10/1929 — razprodan	GMDS 19/1938, št. 3-4 — razprodan
GMDS 11/1930 — razprodan	GMDS 20/1939 — razprodan
GMDS 12/1931 — razprodan	GMDS 21/1940 — razprodan
GMDS 13/1932 — razprodan	GMDS 22/1941, št. 1-2 — razprodan
GMDS 14/1933 — razprodan	GMDS 22/1941, št. 3-4 — 12 din
GMDS 15/1934 — razprodan	GMDS 23/1942 — razprodan
GMDS 16/1935, št. 1-2 — razprodan	GMDS 24/1943 — 80 din
	GMDS 25-26/1944-45 — 12 din

Kazalo k zgodovinskim publikacijam Muzejskega društva za Slovenijo velja 4 dinarje.

Člani slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust. Za nakup kompleta GMDS odobravamo poseben popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek in dejanske poštno stroške.

Vasilij Melik

FRANCOSKA REVOLUCIJA V SLOVENSКИH SODBAH 19. STOLETJA

Predavanje na kolokviju »Odmev francoske revolucije in spomin nanjo, v 19. in 20. stoletju« v Ljubljani 20. in 21. 11. 1989.

Najprej se moram opravičiti vsem, ki bi po naslovu pričakovali pregled vseh slovenskih sodb o francoski revoluciji v dolgem 19. stoletju. Nič takega. Predstavil bom samo nekaj drobcev iz sedemdesetih in osemdesetih let, pisanje Frana Šukljeta in slika francoske revolucije v prvih dveh pomembnejših občin zgodovinah, Vernetovi in Staretovi.

Liberalni Slovenski Narod je kazal posebne simpatije za Francijo v času francosko-pruske vojne, ko je Napoleon III. zginil s prizorišča. V teh simpatijah sta se združevala občutek povezanosti s sovražnikom slovenskega sovražnika, Nemcev, in liberalno navdušenje za deželo, odkoder je »pred 78 leti rumeno sonce svobode... blagonosne žarke razlilo po vesoljnem svetu«, kakor je pisal Narod 8. oktobra 1870. Če od tega datuma odštejemo 78 let, dobimo začetek konventa, odpravo kraljestva 21. septembra 1792 in s tem začetek republike. Navdušenje za republiko je izpričal Slovenski Narod večkrat, tako tudi februarja 1873, ko je bila¹ proglašena v Španiji. Eden glavnih nosilcev simpatij do Francozov, tega »ošabnega in obenem ljubeznjivega naroda«² je bil Valentin Zarnik. On je pisal o narodu, ki je »vsemu svetu oznanoval evangelij podlage sedanje civilizacije: razdrobljenje fevdalnih spon in odnošajev, tega izvirno germanskega zavoda«,³ in se spominjal nekdanjega duha konventa.⁴

Toda še pred tem, še v času vladanja Napoleona III., pred francosko-prusko vojno, v prvi polovici leta 1870 je objavil takrat enaindvajsetletni študent Fran Šuklje v Stritarjevem Zvonu v sedmih nadaljevanjih svojo prvo »zgodovinsko studijo«. Dal ji je naslov Pravi vzroki francoske revolucije. Šuklje, organizator in voditelj dunajskih slovenskih študentov, je bil tisti čas »odločen nasprotnik katoliške duhovščine in vnet privrženec liberalnih idej«, kakor je pozneje zapisal v spominih.⁵ Razprava je bila indirektna polemika s sicer neimenovanimi domačimi pisci, ki so revolucijo obsojali. K isti temi se je Šuklje vračal še pozneje. 1878 je v Stritarjevem Zvonu izšla v šestih nadaljevanjih Narodna skupščina francozka, delo o konventu do Robespierrovega padca, leta 1880 in 1881 v izvestjih gimnazije v Wiener Neustadtu razprava Zur Geschichte der Septemberereignisse des Jahres 1792, o kateri je sodil v spominih, da je »bilo najboljše, kar sem bil sploh kdaj napisal zgodovinskega«,⁶ v Ljubljanskem Zvonu 1883 Francoska družba pred letom 1789 in le livre rouge, v naslednjem letu 1884 še Marija Antoinetta. Z njo se je Šuklje poslovil od pisanja o francoski revoluciji pa tudi od zgodovinske znanosti sploh. Zdaj je bil že deželni poslanec, naslednje leto je postal še državni, politika je zasedla večino njegovega časa.

Teoretično izhodišče Šukljjetovega gledanja je bilo prepričanje, da se »človeške zgodovine kolo... vrti po tako določnih in po večnih zakonih utrjenih

¹ Slovenski Narod 15. 2. 1873.

² Slovenski Narod 8. 12. 1870.

³ Slovenski Narod 6. 4. 1871.

⁴ Slovenski Narod 8. 12. 1870.

⁵ Fran Šuklje: Iz mojih spominov, I. del, Ljubljana 1988, str. 89.

⁶ Prav tam, str. 113.

potih«,⁷ da zgodovina, čeprav včasih »strastno dirja« in drugič »bojazljivo tava«, »z opotečimi koraki vendar vedno napreduje«. ⁸ V takem razvoju mu je bila francoska revolucija najzanimivejša, a tudi najtežja doba zgodovinska.⁹ Zgodovinar, ki jo bo popisal »brez strasti in brez enostranskega stališča mirno in objektivno«, se mora šele roditi.¹⁰ V francoski revoluciji so bile združene mogočne ideje, pomenljive dogodbe, znameniti značaji in tragični prizori, »kakor jih navadno ne pričakujemo od istinitega življenja, temveč le od burne fantazije stvarjajočega dramatičnega pesnika«. ¹¹ Revolucija je bila »neskončna drama, katere niso igrali ljudje, ampak velikani, ... doba, v kateri sta si junštvo in grdobja, velikost in malopridnost nasprotovali v enako nenavadnih razmerah«. ¹² To literarno gledanje, primerjanje z dramo in nekakšno poetično navdušenje je značilno za vse Šukljetovo pisanje o revoluciji. Olajšuje mu sodbe o dogodkih in osebah, omogoča hkratno občudovanje in obsojanje. Kar je bilo v konventu »odličnega po značaji, izvrstnega po nadarjenosti, nenavadnega po energiji, da celó po hudodelstvu, skoro vse je kratko politično delovanje sè svojim življenjem plačevalo. Svoboda je smrt prinašala ravno onim, ki so jo najstrastneje ljubili!«. ¹³ Tako »z ginjenim, tožnim srcem« končuje Šuklje svojo razpravo o francoski narodni skupščini. Glavno, po Lorenzu Steinu povzeto Šukljetovo mnenje je, da je pravi vzrok revolucije, »te velike in potrebne katastrofe«, »razdor med socijalnimi in državnimi napravami na eni, in med teptanimi naravnimi pravicami človeškimi kakor tudi med faktično omiko francoskega naroda na drugi strani.« Bila je torej »pred vsem socijalna, po tem še le državna prekucija, ki je najprej iskala zdravila bolnemu socijalnemu organizmu in še le v drugi vrsti tudi primernih državnih preuredob«. Zato imajo popolnoma napak »tisti, ki pravijo, da je vsa francozka revolucija delo samo nekaterih nepremišljenih fantastov, delo zaslepljenih rovarjev, goljufajočih in goljufanih razsajalcev.« ¹⁴ Napak imajo vsi tisti »pristranski pisatelji«, ki »iz svojega omejenega stališča« popisujejo revolucijo »kot dolgo nepregano vrsto zločinstev in grozovitosti, kot brezumno živinsko klanje«. ¹⁵

V silno črnih barvah slika Šuklje Francijo pred revolucijo: zapravljenost, brezvestno življenje na dvoru, najhujši fevdalizem, revščino in dušni propad večine prebivalstva. »Kmetiško ljudstvo, jedro narodovo, spremenilo se je z malim iznimkom v cele čede beračev in tolovajev«. ¹⁶ To črno stanje opravičuje revolucijo. »Res jako predrzen in lažnjiv mora biti človek, ki nazlic tacih v nebo vpijočih grehov se upa trditi, da se francoski narod nij imel pravice vpreti ter s pripomočjo revolucije Avgijev hlev bourbonskega gospodarstva izčistiti«. ¹⁷

Revolucija je bila etična potreba.¹⁸ Tako stališče opira Šuklje tudi na prepričanje, posneto po Bucklu, da more omika »napredovati le tam, kjer ji narodovo blagostanje podaja trdna tla; z intelektualno omiko in edino samo ž njo pa je najtesneje zvezan človeštva pravni napredek«. ¹⁹ »Javna moralnost se samo ondi more trdno ukoreniniti, kjer se človeške naravne pravice spoštujejo, in kjer se človeški želji in hrepenenju po svobodi zadostuje«. Vsak absolutizem nosi v sebi »kál nemoralnosti«. ²⁰

Bistvo pozitivne ocene revolucije je, da je prinesla »začetek novega prijaznejšega veka, da je bil z njo storjen neprecenljivi napredek«. Šuklje pri-

⁷ Zvon 1870, str. 39.

⁸ Zvon 1878, str. 233.

⁹ Prav tam.

¹⁰ Zvon 1870, str. 38.

¹¹ Ljubljanski Zvon 1883, str. 380.

¹² Zvon 1870, str. 38.

¹³ Zvon 1878, str. 313.

¹⁴ Zvon 1870, str. 39.

¹⁵ Zvon 1878, str. 233.

¹⁶ Zvon 1870, str. 70.

¹⁷ Zvon 1870, str. 200.

¹⁸ Zvon 1870, str. 201.

¹⁹ Zvon 1870, str. 69.

²⁰ Zvon 1870, str. 200.

merja revolucijo »vulkanski erupciji, katera oslabele in izsesano zemljo zopet rodovitno stori za obilni sad, katerega se bodejo veselili še pozni zaródi!«²¹ V revoluciji je bil »položen temeljni kamen moderni družbi in novodobni državi« in naše politično življenje se še zdaj razvija na široki podlagi, ki jo je dala revolucija. »Naša hvaležna razsodba« se ne sme preveč ozirati na »stransko prikazen« prelite krvi in »pozabiti bode mo morali, da je francoska revolucija kakor potratna gospodinja gospodarila s krvjo kletih svojih protivnikov in gorkih privržencev!«²² Boginja svobode ne stopa med svet »z oljkino vejo v roci, kot angelj miru in sprave«, temveč »v bojnem blesku, v oblastni desnici orožje sukaje nad plahimi protivniki.«²³ Ponekod Šuklje še posebej brzda sočutje z žrtvami revolucije. Konec Ludvika XVI. »ostane v svoji tragični velikosti vedno eden najzgrabljivejših momentov v zgodovini«, vendar je pomisliti, kadar se sočutje loti našega srca, »da je ta nesreča sicer trda in krvava, a vse in povsod pravično plačilo neizmerni vrsti napak in hudodelstev, neizmernemu tiranstvu in za neizmerno uboštvo!«²⁴ S tem naukom zaključuje Šuklje svoj prvi članek o revoluciji.

Kljub tej splošni odvezi pa Šuklje tudi marsikaj obsoja. Žirondistom očita »preostre postavbe zoper nasprotujočo duhovščino«,²⁵ ostro obsoja septembrske umore, ko so »čete morilcev« po zaporih opravljale »svoje grozovito delo«,²⁶ ko je Danton s svojo udeležbo »s temi hudodelstvi na vse veke omažeževal sebe in revolucijo in narod francoski«,²⁷ zločin mu je tudi obračun s kraljico Marijo Antoinetto, ki je umrla kot mučenica in junakinja.²⁸

Od znamenitih predrevolucijskih filozofov hvali Šuklje Voltaira in Rousseauja. Voltaire »se je boril zoper vse, kar je bilo zastarelega in zarujavelega v cerkvi, državi, človeški družbi ali vednosti« in si je pridobil zlasti s tem, »kar je podrl«, velike zasluge, »katere mu denes pač samo enostranski, kratkovidni in omejeno ortodoksni zgodovinarji kratijo«. Rousseaujevi spisi so »godili vladajočemu duhu tedanjega časa« in so se »blagodejno ujemali z narodovim mišljenjem. V tem leži njegov neizmerni pomen za zgodovino francoske revolucije, ki se je zatorej v svojem daljnem razvoju vsa obračala po njegovih naukih.«²⁹ Z Montesquiejem Šuklje ni bil zadovoljen. Montesquieu je spadal med filozofe, ki »nikdar niso umeli zgodovine, ki nikdar niso dobro preišljali večnih njenih nauk«. Njegovi nazori so Šukljetu umetna in zvita teorija, ki se v praksi ne more obnesti, čeprav se je mogla za dobro skazati na Angleškem zaradi posebnega razvoja in značaja britskega naroda, na Francoskem pa se je mogla priljubiti višjim stanovom, nikakor pa ne narodu. »Za angleško ustavo, s katero je Montesquieu hotel Francoze osrečiti, ni mu družega manjkalo kakor — angleškega naroda!«³⁰

Krvava revolucija sama na sebi Šukljetu ni bila nujna. Če bi se kralj postavil na čelo »potrebne prenašanju«, bi se lahko doseglo z reformami, kar »se je potem nameravalo doseči z revolucijo.«³¹ »Ali boriti se za ostarele oblike ter z njimi združiti svojo usodo, ali ... povodce v roko vzeti in se na čelo postaviti neizogibnemu prevratu — to je bila alternativa, katero so tedanje razmere polagale pred krono.« Ker pa je bila krona nezmožna, ker je hotela o prvi priliki obnoviti stari red, se je »prevrat proti kraljestvu obrnil, ker se s kraljestvom nij dal izvršiti«. Tako se je 1789. leta še strogo monarhična francoska zemlja v treh letih porepublikanila.³² Posebej se zdi Šuk-

²¹ Zvon 1878, str. 233.

²² Ljubljanski Zvon 1883, str. 360.

²³ Zvon 1878, str. 233.

²⁴ Zvon 1870, str. 202.

²⁵ Zvon 1878, str. 251.

²⁶ Zvon 1878, str. 253.

²⁷ Zvon 1878, str. 280.

²⁸ Ljubljanski Zvon 1884, str. 198.

²⁹ Zvon 1870, str. 103.

³⁰ Zvon 1870, str. 86, 87.

³¹ Ljubljanski Zvon 1884, str. 88.

³² Zvon 1870, str. 201, 202.

ljetu nesrečna kraljeva misel na beg (1791), saj je francoski narod tedaj hotel uživati sad revolucije in ni nič kaj maral za nove prevrate. Trebalo je tedaj, da kralj mirno čaka na vseh tega pretvorjenja ter krepko podpira zmerno stranko proti radikalnim rovarjem.³³

Od revolucionarjev so bili Šukljetu najljubši žirondisti, vendar tudi pri njih najde »tragično krivdo«, ki v drami povzroča propad junaka ter nas vsaj nekoliko sprijazni z njegovo usodo. Krivda žirondistov je bila v tem, da so »vneti za svoja načela in preslepljeni od svojih strasti, osebno mnenje stavili nad javni blagor ter notranji boj pričeli v trenutku, ko je vsa Evropa napadala Francijo, ko je v Vendeji, Lyonu in Toulonu kraljeva stranka se vzdignila in ko ni bilo drugega pomočka, narod rešiti tujega jarma nego — popolna složnost, brezskrajna požrtvovalnost in brezobzirna energija!³⁴ Med Šukljegovimi portreti žirondistov nastopajo Barbaroux, najlepši mož na Francoskem³⁵, sijajni govornik Vergniaud³⁶, matematik in filozof Condorcet.³⁷ Na splošno so žirondisti »lepi . . . in elegantni, zgovorni in duhoviti, polni navdušenja in odkritosrčnega domoljubja, dasiravno ob enem častilakomni, nepraktični, strastni.«³⁸ Sodba o montanjardih je nekoliko drugačna: »koliko nadarjenosti in poguma, kaka silna energija in kako mogočno navdušenje — in zopet, pri drugih, koliko podlosti, kaka surovost, kak brezsrčen, besen fanatizem!«. Sicer montanja ni bila »zmes umazanih, nevednih, izprijenih koristolovcev in kričočev, kateri zagrizeni v svoji zavisti, zaslepljeni od sovraštva do omike in do vsega idealnega le na to mislijo, da si polnijo prazne možnje ter zadostujejo neplemenitemu, nečistemu poželjenju«,³⁹ vendar sta Carrier in Fouché popolnoma negativna, Marat ima pridevek »grozni« in je ob začetku revolucije »v istini že duševno bolan, norec, a norec najbolj nevarne vrste! . . . Kar on tirja, postaja vedno bolj grozovito in nezaslišano.«⁴⁰ Za Dantona pravi Šuklje, »da celo njegovi protivniki med zgodovinarji z neko posebno simpatijo pišejo o tem izrednem možu«,⁴¹ in naroča bralcu: sovraži ga, zaničuj ga, preklinjaj ga, toda tudi: prizanesi mu, spoštuj ga, občuduj ga!⁴² Robespierri pršteva »nadarjenim ljudem, ki sicer ne rodevajo mnogo idej, a imajo posebno moč, misel, katere so se enkrat oklenili, dognati se skrajno doslednostjo do zadnjih mej ter jo obdelavati s čudovito logiko in neumorno žilavostjo«. Ima ga za poštenega, a zagrizenega fanatika; njegov fanatizem je slep, a pošten, nesebičen. Zarota, ki je vrgla Robespierri, se zdi Šukljetu skorajda nemoralna.⁴³

Boj med žirondisti in montanjardi se zdi Šukljetu pomemben za sedanost in za bodočnost. To je bil prvi spopad med modernim liberalizmom in demokracijo, ki sta si »tako podobna o prvem pogledu in vendar tako zagrizena protivnika«. Montanjardom je bila svoboda v tem, »da država skrbi za nižje stanove . . . da brani siromaka proti bogatinu«, žirondistom pa v tem, da se »vsaka osebnost lahko po svoji moči prosto razvija . . . Kedó ne vidi v girondističnih načelih vrhovni program našega liberalizma, kedó ne ceni v njih prave podloge naše izobraženosti?« Šukljetove simpatije so na strani žirondistov, čeprav jih ne kaže z direktnimi izjavami, in ravno tako so na strani liberalizma, čeprav se zaveda vseh nevarnosti sodobnih socialnih nasprotij. »Kakor je v starem veku robstvo bilo neizogibni pogoj helenski omiki, tako tudi mi v XIX.

³³ Ljubljanski Zvon 1884, str. 153.

³⁴ Zvon 1878, str. 267.

³⁵ Zvon 1878, str. 252.

³⁶ Zvon 1878, str. 265.

³⁷ Zvon 1878, str. 266.

³⁸ Zvon 1878, str. 250.

³⁹ Zvon 1878, str. 276.

⁴⁰ Zvon 1878, str. 278.

⁴¹ Zvon 1878, str. 294.

⁴² Zvon 1878, str. 280.

⁴³ Zvon 1878, str. 310.

stoletji svojo kulturo drago plačujemo z nevednostjo, izprijenostjo in revščino nižjih stanov, zlasti delavcev«. ⁴⁴

Stoletnico revolucije so praznovali v nekoliko čudnih okoliščinah. Francija je pripravila stoletnici na čast veliko svetovno razstavo; zgrajen je bil Eiffelov stolp, najvišja stavba sveta. Otvoritev je bila 5. maja, na obletnico sestanka generalnih stanov. Razstava je imela velik obisk in uspeh, toda tudi diplomatski bojkot. Veleposlaniki niso prišli na otvoritev, nekateri so za čas razstave celo zapustili Pariz, države so sicer na razstavi bile zastopane, toda ne uradno. ⁴⁵ Praznik 14. julija so izrabili socialisti za dva konkurenčna kongresa in za ustanovitev druge internacionale. Slovenski liberalni tabor stoletnice ni proslavljal, kakor bi pričakovali, niti s slavnostnimi članki, niti s kakimi posebnimi poročili iz Pariza. Pač pa je Anton Bezenšek od 9. avgusta do 26. oktobra priobčeval v Slovenskem Narodu zanimiva pisma iz Pariza, kjer je bil tedaj na svetovnem kongresu stenografov. V ospredju pozornosti mu je svetovna razstava, stoletnici revolucije ne velja nobena posebna misel, le sem in tja se v besedilu omenjajo spomini na oskrunjenje notredamske cerkve v času revolucije, na trg, kjer je odrezala giljotina glavo več ko 3000 ljudem, na Bastiljo in na dan, »ko se je narodu jeza ohladila«. ⁴⁶

Veliko pa je ob stoletnici o revoluciji pisal katoliški tisk. Celoten pregled dogajanja do direktorija je prinesel Slovenec v podlistku, ki je izhajal od 11. julija do 9. avgusta 1889 in revolucijo v celoti obsojal. Če jo je Šuklje v dobrem smislu primerjal z vulkanom, jo je Slovenčev podlistek v slabem s silno nevihto »kadar potoki in reke zapustivši odkazano jim strugo, uničujejo bogato polje, podirajo poslopja, pobirajo premoženje, razdevajo občila in sploh v nič devajo vse, kar sta pridobila človeški um in neumorna pridnost z velikim trudom v teku več stoletij«. ⁴⁷ Glavna krivca za revolucijo sta bila slaba vlada prejšnjih kraljev in izguba vere med Francozi, kajti veren »narod se ne bo nikdar puntal«. ⁴⁸ Podlistek je bil posnet, kakor je bilo navedeno, po Macherlovi popularni avstrijski zgodovini. ⁴⁹ Mnogo prostora stoletnici je posvetil Anton Mahnič v Rimskem katoliku, ki ga je to leto začel izdajati. Pod skupnim naslovom 1789—1889 so izšli štirje članki, stoletnici je bil namenjen tudi članek Rimski papež in prostost, pa še utopično-satirična humoreska Indija Komandija.

»Sodi kdo o francoski revoluciji, kaker mu ljubo, vender mora priznati, da ona je resnično svetoven dogodek, poleg reformacije v zadnjih stoletjih najvažniši, s katerim se ne dá gledé vpliva, ki ga je imel na naše evropskega človeštva, pač noben drug primerjati« je zapisal Mahnič. ⁵⁰ O Mahničevi oceni francoske revolucije govori podrobneje Andrej Capuder v posebnem referatu tega simpozija. Tu naj omenim le, da se je Mahnič ob vrednotenju Voltaira dotaknil tudi Šukljetove, v tem poročilu navedene ocene, ne da bi omenil Šukljetovo ime, ter pristavil, da je bil Voltaire res velikan »v zanikanji, razdiranji«, »le da ne moremo kot ortodoksni kratkovidneži proslavljati njegovih zaslug«. ⁵¹ Tu se je, kakor vidimo, naravnost oprl na Šukljetove besede o enostranskih, kratkovidnih in omejeno ortodoksnih zgodovinarjih.

V Občni povestnici ali zgodovini celega sveta, ki sta jo slovenskemu narodu spisala Matija Vêrtovec in Miha Vernè, izšla pa je kot samostojna publikacija po smrti obeh leta 1863, je francosko revolucijo od začetka do direktorija na 17 straneh obdelal Miha Vernè, stolni prošt v Trstu. Besedilo je iz petdesetih let. Ponavljajoče se oznake kakor razuzdana drhal, razuzdano ljud-

⁴⁴ Zvon 1878, str. 251.

⁴⁵ Slovenski Narod 7., 9. 5. 1889. Rimski katolik 1, 1889, str. 353.

⁴⁶ Slovenski Narod 14. 8., 30. 9. 1889.

⁴⁷ Slovenec 11. 7. 1889.

⁴⁸ Slovenec 15. 7. 1889.

⁴⁹ Slovenec 9. 8. 1889.

⁵⁰ Rimski katolik 1, 1889, str. 225.

⁵¹ Rimski katolik 1, 1889, str. 227.

stvo, grozovita drhal, zvržek ljudstva pariških predmestij, hudobni brevestni šuntarji, besni, hudobni jakobinarji, vrtoglavi prekucuhi, bi površnemu bralcu najbrž narekoveale misel na načelnega nasprotnika revolucije. Pa ni tako. Vernetov tekst je zgoščen, spretno povezuje bistvene dogodke in ni črno-bel v svojem slikanju. Tudi za zakonodajno skupščino iz leta 1792 pravi, da je v nji »mnogo bistrih glav in poštenih pametnih možakov«,⁵² pohval so deležni Sieyes, Hoche, Carnot, najbolj negativna sta nečloveški, kruti Marat, ki mu Charlotte Corday »zasadi nož v popačeno nevredno srce, in oprosti domovino grde pošasti«,⁵³ in Robespierre, ki je hudoben in zaničljiv, zraven tega pa zavidljiv, in zato črti Dantona, »ki je bistrejše glave in boljšega srca od njega«. ⁵⁴ Prese- neča Vernetov odnos do predrevolucijskih filozofov. »Slavni Mably prilikuje in meri čas svoj s časi nekdanjih Grkov in Rimljanov, in trdi — da kralji so za narode, ne pa narodi za kralje na svetu, česar si ni pred njim nihče še misliti upal. Taki bistrourni čvrsti pisatelji spoznavajo in razodevajo pa tudi napčnosti vlade, in malo po malem se napravljajo časi hude grozovite preku- cijze, ki prestol francozki razruši in celo Evropo strašno strese«. ⁵⁵ Med pravo- slovniimi pisatelji si pridobi »največjo slavo neumrljivi Montesquieu«, za Rous- seauja pa pravi, da razodene v svojem slovečem Contrat social »razne resnice, na ktere ni pred njim nihče še mislil ne«. ⁵⁶

Splošno Vernetovo razpoloženje lahko razberemo tudi iz izrednih simpa- tij do Jožefa II., pa iz njegovega razglabljanja o sodobnem razvoju, kjer pravi, da »vse hrepeni po polni svobodnosti«, in o potrebi, »da se prenaredi in po- pravi vse, kar se z napredkom in duhom časa več ne zлага, in da se narodom dovoli vse, kar po pravici in spodobno terjajo«, saj »ne bodo samosilja, trma- stih krivičnih vlad več trpeli«. ⁵⁷ Slodnjak je zapisal o Vernetu, da »je imel med takratnimi slovenskimi duhovskimi pisatelji najglobljo splošno izobrazbo in najliberalnejši, četudi iskreno religiozni način mišljenja«. ⁵⁸

Prvi obsežnejši prikaz francoske revolucije je dal Josip Stare v svoji Občni zgodovini za slovensko ljudstvo, ki jo je izdajala Mohorjeva družba, v 12. snopiču, ki je izšel pred dobrimi sto leti, leta 1888. Čas do direktorija je zajet na 80 straneh. Stare sicer ni govoril o pravici do upora kot Šuklje, za- pisal pa je: »Ali je moči zameriti ljudstvu, da je preziralo in sovražilo kraljevi dvor? ... Francoski narod ... je jel hrepeneti po svobodi in ko je videl, da so si naselbine v severnej Ameriki priborile popolno državno neodvisnost, bil je prepričan, da je to isto tudi na Francoskem mogoče in da bode le republika ali ljudovlada poravnala vse krivice, ki jih je napravila samolastna kraljeva vlada«. ⁵⁹ Od predrevolucijskih filozofov je Stare obsojal Voltaireja, prav tako Rousseauja, cenil pa je Montesquieuja. Že za čas pred revolucijo govori o svo- bodounnih, predrznih rovarjih, ki so zbrali »okoli sebe po več. tisoč postopa- čev, beračev, tatov in podobne drhali ter jih tako izurili, da so bili vsak trenutek pripravljene razsajati po mestu ... Tako se je po malem začela velika prekucija«. ⁶⁰ Delo teh rovarjev je rdeča nit opisov vseh naslednjih let.

Kakor Vernetu se tudi Staretu zdi 14. julij 1790 dan, ki je kazalo, da so vsi Francozi enih misli. »Kakor pijani od radosti in zadovoljstva so se ljudje drug drugzega objemali, in ni bilo ne konca ne kraja navdušenemu vriskanju. Vse je bilo pozabljeno in vsakdo je mislil, da se začenja nov srečen čas«. Po obeh je bil ta občutek varljiv. »Jakobinci nikakor niso mirovali, ampak vedno so v časopisih in na shodih svojih ščuvali zoper kralja, kraljico in nasprotnike

232. ⁵² M. Vertovec - M. Vernè: Občna povestnica, Ljubljana 1883, Povestnica novega časa, str.

⁵³ Prav tam, str. 235, 237.

⁵⁴ Prav tam, str. 242.

⁵⁵ Prav tam, str. 200.

⁵⁶ Prav tam, str. 398.

⁵⁷ Prav tam, str. 377.

⁵⁸ Zgodovina slovenskega slovstva II, Ljubljana 1959, str. 215.

⁵⁹ Josip Stare: Občna zgodovina, V. zvezek, Celovec 1888, str. 13.

⁶⁰ Prav tam, str. 22.

svoje v narodni skupščini.⁶¹ Kakor Šukljetu so tudi Staretu žirondisti bližji od besnih jakobincev ali hribovcev: žirondisti »so po večjem bili bistroumni, učeni in sprevidni možje, ki so hoteli biti pravični vsem, in so le to želeli, da bi v narodnih zborih ter v državnih in srenjskih službah bili samo omikani ljudje.«⁶² Toda: »Z lepimi govori znali so ljudi navduševati za svoje misli, ohrabriti pa jih niso znali zato, ker niti sami niso imeli junaškega srca.«⁶³

Po Robespierrovem padcu so Staretove simpatije na strani »mlade bratovščine«: »meščanski in kmečki sinovi, ki so pred letom morali iti na bojišče, prihajali so domov hrabri in skušeni ter so narod svoj drugače ljubili, nego jakobinski razbojniki in morilci«. (75) Všeč mu je tudi nova ustava, ki jo sklene konvent: z novo zmerno ustavo položil (je) temelj boljšemu državnemu redu, pa vendar tudi zagotovil, kar je prekucija dobrega rodila.«⁶⁴ Najbolj jasno pa kaže Staretove poglede naslednja splošna ocena iz uvoda v peti zvezek, v zgodovino »našega veka«: »Krvave grozovitosti, ki jih je na Francoskem počenjala prva ljudovlada, niso se mogle ohraniti; razuzdana ljudska strast je naposled iznemogla; mogočni cesar zasedel je francoski prestol, ali njegova moč obstala je v tem, da je enake pravice priznal vsem stanovom, ter da je čuval, branil in dalje razvijal koristne plodove, ki jih je obrodila strašna prekucija. Zdaj še le enakost vseh ljudi ni bila več prazna beseda; če tudi je na čelu države stal samo eden vladar, vendar je nova država bila tako uravnana, da se je vse ljudstvo po svojih zastopnikih moglo udeležiti zakonodavstva in drugih državnih stvari. — Kar je francoska revolucija dobrega rodila, bilo je na korist vsemu človeštvu, a ne Francozom samim. Po francoskem vzgledu preustrojile so se po malem tudi druge države, in akoprem se je tu ali tam včasih pokazala kaka sovražna sila, da bi ustavila novi razvoj državnega in narodnega življenja, za dolgo se jej to ni posrečilo. Velika francoska revolucija, dasi krvava in grozovita, obudila je čisto novo življenje tudi v drugih državah ter celó zdramila narode, ki si dotlej skoraj niso bili v svesti narodne svoje posebnosti.«⁶⁵

Kaj lahko rečemo na koncu zlasti o pisanju Vernet, Šukljeta in Stareta? Na razpolago so imeli prav gotovo velik del tedanje bogate zgodovinske literature. Če primerjam njihovo pisanje z novimi deli sedanjega časa, se mi zdi, da poznajo tedanji in sedanji pisci, kar se tiče dogodkov, isto gradivo, da pa se močno razlikujejo v ocenah, tonu, stališčih in v podrobnostih, ki jih vsakdo navaja ali izpušča, kakor prija njegovemu gledanju.

5. oktobra 1789 je prišlo do pohoda žensk v Versaj, odtod pa so naslednjega dne odpeljali kralja v Pariz. To pot opisujeta Markov in Soboul v Veliki revoluciji Francozov, ki je letos izšla v slovenskem prevodu, takole: »Okrog enih popoldne je narodna garda ob topovskih streljih začela pohod; njej je sledila dolga vrsta voz z žitom in moko, ki so jih varovale ženske. Za četami sta potovala kraljevska družina v kočiji in Lafayette na svojem pople-sujočem belcu tik ob vratcih. Nato kakšnih sto poslancev na vozovih,⁶⁶ pa spet ljudska množica in za konec znova narodna garda.«⁶⁷ Primerjajmo s tem Staretov opis: »Ob eni popoldne se je čudno mešana druhal napravila na pot proti Parizu. Prve stopale so žene, ki so nosile na dolgih drogih nasajene glave umorjenih kraljevih stražarjev, kakor znamenja zmage svoje. Za njimi gonili so ostalo telesno stražo, kolikor so je mogli zasačiti. V sredi se je počasi pomikal voz, v katerem je sedel kralj z rodbino svojo. Okoli voza gnjetli so se nesramneži, ki so se režali v kralja in kraljico, ju zasmehovali in preklinjali

⁶¹ Prav tam, str. 37, 38.

⁶² Prav tam, str. 52.

⁶³ Prav tam, str. 63.

⁶⁴ Prav tam, str. 75, 78.

⁶⁵ Prav tam, str. 8, 9.

⁶⁶ Prevod popravljen po A. Soboul: Histoire de la révolution française 1, Paris (Gallimard) 1962, str. 179.

⁶⁷ W. Markov - A. Soboul: 1789 — velika revolucija Francozov, Ljubljana 1989, str. 79, 80.

ali pa se jima grozili. Nekateri tulili so grde pesmi, drugi pa so kričali: Tu peljemo pekarja, pekarico in pekovskega učenca! Za kraljevim vozom peljali so topove, a na njih sedele so žene, ki so na dolgih sulicah imele nasajen hlebec kruha ali pa kos mesa. Sploh pa so moški in ženske vsi bili pijani, a cesta do Pariza bila je tako natlačena radovednih ljudi, da se je ves sprevod večkrat moral ustaviti.⁶⁸ Podoben je Šukljetov opis.

O Maratu pišeta Markov in Soboul, da je najbolj jasnovidno in neizprosno zagovarjal pravice ljudskih množic,⁶⁹ Šuklje, da izdaja »rudečkarški list L'ami du peuple, v katerem neprestano podpihuje ljudsko množico ter jo poziva na plen in umor«,⁷⁰ Stare pa, da »z neznano predrznostjo« udriha »po gospodi ter sploh po vsakem, ki se je z imetjem, z znanjem ali s kako drugo lastnostjo ločil od siromaka in neomikanega prostaka«.⁷¹

Samo Šuklje priznava pravico do upora, s poudarkom hvali revolucijo in jo odvezuje odgovornosti za prelito kri, vendar v konkretnih primerih tudi on govori o krivdi in zločinih. Verne in Stare vseskozi obsojata levo časopisje, organizatorje in voditelje tako imenovanih ljudskih gibanj in množičnih akcij. Šuklje ne govori v istem jeziku, vendar so njegove simpatije pravzaprav podobne. Vsem trem je blizu meščanska stran revolucije, ekstremizem, pritisk ulice na parlament in oblast pa jim vzbuja odpor. Vsem trem so simpatične Mirabeaujeve ideje, vsi trije so za žirondiste in proti montanjardom, vsi trije sprejemajo, kar se je v revoluciji rodilo pametnega. Socioloških in razrednih analiz v njihovih delih ni, zato pa stopa druga resnica revolucije, zunanja, močno krvava kronika dogajanja v ospredje. Pripovedovanje vseh treh je živo, plastično in bogato, poučno branje tudi za današnji čas.

R é s u m é

LA RÉVOLUTION FRANÇAISE AUX YEUX DES SLOVÈNES DU 19^È SIÈCLE

Vasilij Melik

Au temps de la guerre franco-prussienne, le journal libéral slovène, Slovenski narod (Le Peuple slovène) a manifesté un enthousiasme particulier pour la révolution française mêlé de sympathie pour l'ennemi de l'ennemi slovène, les Allemands, et d'enthousiasme libéral pour les idées de la liberté, de la Convention et de la république. Même avant la guerre, dans la première moitié de l'an 1870, un étudiant de 21 ans et le futur politicien, Fran Šuklje, a publié dans la revue Zvon (la Cloche) un article sur les causes de la révolution française. Plus tard, jusqu'à 1884, il a écrit plusieurs autres traités de la révolution française. Du point de vue théorique, Šuklje parlait de la conviction que l'évolution de l'histoire est progressive. Le peuple français était donc justifié de se révolter à la pénible souffrance d'avant la révolution, la révolution ne fut qu'une nécessité éthique et il faut oublier le sang versé. Le prêtre Miha Vernè donna un court aperçu de la révolution française dans son histoire générale qui parut en 1863, tandis que le professeur Josip Stare la présenta largement en 1888 sur 80 pages de sa volumineuse histoire générale. Vernè ainsi que Stare ne cessent de condamner la presse de gauche révolutionnaire, les organisateurs des mouvements des masses. Quoique Šuklje en principe défende la révolution, ses sympathies concrètes ressemblent à celles de Vernè et de Stare. Tous les trois sympathisaient avec le côté bourgeois de la révolution et se méfiaient de l'extrémisme et de la pression de la rue. De même tous les trois tenaient en sympathie Mirabeau, soutenaient les Girondins contre les Montagnards et acceptaient tout ce que la révolution engendra de positif. Dans leurs oeuvres, on ne trouve pas d'analyses sociologiques ou des classes la chronique ensanglantée de la révolution occupant la première place.

À l'occasion du centenaire de la Révolution, l'exposition universelle fut organisée à Paris qui fut boycottée par les représentants diplomatiques des pays étrangers. La presse libérale slovène ne célébra pas le centenaire tandis que la presse catholique écrivait beaucoup sur la révolution dans un sens complètement négatif.

⁶⁸ Stare, str. 32, 33.

⁶⁹ Markov - Soboul, str. 88.

⁷⁰ Zvon 1878, str. 278.

⁷¹ Stare, str. 34.

Janko Kos

FRANCOSKA REVOLUCIJA IN SLOVENSKA LITERATURA

Predavanje na kolokviju »Odmev francoske revolucije in spominu nanjo v 19. in 20. stoletju«, ki ga je priredila Slovenska matica v Ljubljani 20. in 21. novembra 1989.

I

Priložnost za raziskavo, kako se je francoska revolucija pojavljala v slovenskih leposlovnih besedilih, se je literarni vedi ponujala predvsem z obletnicama v letih 1889 in 1939. Vendar se je ta priložnost le deloma uresničila. Leta 1889 je šel spomin na francosko revolucijo mimo javne, publicistične in tudi literarne pozornosti na Slovenskem precej neopazno. Razlog za to so bile posebne socialne, politične in kulturne razmere, ki tako na konservativni kot na liberalni strani niso terjale kake posebne pozornosti za nekdanje revolucijsko dogajanje. Res je sicer, da je tik pred tem — v letu 1888 — izšel peti zvezek Staretove *Občne zgodovine*, kjer je bila na približno sto straneh zgodovina francoske revolucije zelo natančno popisana. Vendar je bila zveza tega spisa z obletnico najbrž samo naključna, ne pa namenska.¹

Precej drugače je bilo v letu 1939, ko se je praznovala stopetdesetletnica »velike« revolucije, zdaj že v spremenjenih socialnopolitičnih okoliščinah, za katere je bil med drugim značilen tudi prodor marksističnih, deloma že kar leninističnih idej v slovensko politično in kulturno življenje. Temu primerno je bil odziv na obletnico s katoliške strani zelo skromen, saj mu v reviji *Dom* in svet niso posvetili nobene posebne pozornosti, precej drugačen pa na marksistično-levičarski strani, kjer se je uveljavil nov interes za revolucijo iz leta 1789, posebej še za njeno jakobinsko nadaljevanje in stopnjevanje. Zato ni bilo naključje, da je leta 1938 izšla v prevodu D. Kermavnerja Mathiezova *Francoska revolucija*.² Tu je slovenski bralec lahko našel pozitivno ovrednotenje zlasti jakobinske faze in celó njene »strahovlade«, ali vsaj opravičilo zanjo.³ V letu 1939 je Ljubljanski zvon posvetil posebno številko stopetdesetletnici revolucije s Klopčičevim prevodom *Marsejeze*, s prispevki V. Kraigherja, B. Rudolfa in B. Krefta, predvsem pa s člankom F. Kidriča *Slovenci in velika revolucija*.⁴

Ta prispevek se sicer ne omejuje na odmev francoske revolucije v izrazito literarnih besedilih, ampak upošteva ob teh še vse druge mogoče kulturne, publicistične in ideološke oblike odzivanja. Pač pa je Kidrič omejil svojo raziskavo na čas same revolucije, se pravi od 1789 do 1795 oziroma 1799, tako da prav v teh letih išče sprotno učinkovanje revolucijskih dogodkov, osebnosti in idej na takratno slovensko zavest, zlasti na narodni prerod in politično mišljenje. Kolikor torej Kidričev članek že tematizira pojavljanje francoske revolucije v besedilih slovenske literature, ne seže iz samega revolucijskega časa naprej, k avtorjem in delom, kjer se je ta odnos izoblikoval morda razvidneje, za slovensko literarno, pa tudi duhovno usmerjenost značilneje. Kljub temu lahko članek velja za izhodišče tudi novejšim raziskavam, ki poskušajo upoštevati še vse ti-

¹ Josip Stare: *Občna zgodovina za slovensko ljudstvo*. 5. zvezek. Celovec, 1888. Poglavlje z naslovom *Od začetka revolucije do Napoleona* je obsegalo strani 9—111.

² Albert Mathiez: *Francoska revolucija I—II*. Ljubljana, 1938. Izvirnik je izšel v letih 1922—1927.

³ Za mesto Mathiezovega dela v razvoju revolucijskega zgodovinopisja prim. M. Vovelle, *Kratka zgodovina francoske revolucije*, Ljubljana, 1989, str. 51.

⁴ France Kidrič: *Slovenci in velika revolucija*. LZ 1939; ponatisnjeno v *Izbranih spisih*, II, Ljubljana, 1978.

sto gradivo, iz katerega je mogoče razbrati kaj več o tem, kako je slovenska literatura razumela, doživljala in vrednotila dogajanja in ideologijo prve »velike« evropske revolucije.

Kidrič je dejstva, ki govorijo o razmerju Slovencev do sočasne revolucije v Franciji, zelo podrobno opisal že v *Zgodovini slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti*, tako da jih v članku ni ponavljal, ampak jih je povzel v nekaj splošnejših ugotovitvah.⁵ Od teh so nekatere še zmeraj pomembne tudi za presojo prvih odmevov francoske revolucije v slovenskih literarnih besedilih. Najprej ta, da je narodni prerod tega časa komajda mogoče spravljati v neposredno zvezo z idejami francoske revolucije; da je iz »navdušenja za revolucijo« vendarle izšlo poglavitno literarno delo teh let — Linhartova predelava Beaumarchaisove komedije *Le mariage de Figaro*; in nato, da so bili odmevi francoske revolucije v slovenskem kulturnem življenju med leti 1789 in 1800 kljub vsemu zelo skromni, razen če ne štejemo mednje nekaj malega »bukovniških« pesniških besedil, v katerih se oglašča izrazita obsodba revolucijskih dogodkov, zlasti usmrtitve kralja Ludvika XVI. na začetku leta 1793.

Kidričevim ugotovitvam, ki so nedvomno utemeljene, je mogoče dodati nekaj opozoril. Slovenska literatura je za časa francoske revolucije na njene dogodke in ideje reagirala zares v zelo omejenem obsegu, to pa zaradi majhne literarne dejavnosti ravno v teh letih. Edini, ki bi bil ta čas lahko močnejše dejaven, je bil Linhart, a ta je v letu 1790, ko je napisal *Matička*, literarno utihnil in že 1795 umrl; nasprotno je prav tega leta Vodnik znova začel s pesniškim objavljanjem, vendar počasi in s presledki, tako da prava oživitev njegove poezije spada šele v napoleonska leta. Ti razlogi so povzročili, da se prvi odmev francoske revolucije na Slovenskem še od daleč ne more primerjati s tistim v nemški literaturi devetdesetih let, kjer se je ta odmev že tudi močno diferenciral, od izrazito odklonilnega Goethejevega stališča prek številnih simpatizerjev z začetnimi fazami revolucije, ki so se od nje odvrnili ob obratu v jakobinsko »strahovlado«, pa do maloštevilnih, ki so sprejemali tudi takšno radikalizacijo prvotnih revolucijskih nastavkov.⁶

Zaradi skromnosti prvih slovenskih literarnih odzivov na revolucijski potek jih seveda ni mogoče razčleniti po podobnih merilih, vendar tudi med njimi obstajajo značilne razlike. Kidrič jih je v grobem razdelil na takšne, ki so bili revoluciji naklonjeni ali zanjo celó navdušeni, kamor naj bi spadal Linhart s svojo priredbo Beaumarchaisove igre, in na té, ki so ji bili apriori sovražni; s tem je mislil na »bukovniške« pesnike in na Vodnikovo časnikarsko poročanje, ki pa spada že na konec devetdesetih let. K takšni diferenciaciji je mogoče pristaviti nekaj obrobni opomb. V letu 1789 je sicer prišlo do objav, ki jih je mogoče razumeti kot izraz simpatij do revolucije — objava Schubartove pesmi in *Deklaracije o pravicah človeka in državljana* — toda oboje seveda v nemškem jeziku in brez tesnejše zveze s slovensko literaturo.⁷ Objava Linhartovega *Matička* je torej edino slovensko literarno besedilo, ki vsaj v posredni obliki pričuje o pozitivnem odmevanju francoske revolucije na Slovenskem, in to na razsvetljensko svobodomiselnih strani, ki je bila za tak sprejem najbolj predestinirana, približno podobno kot Wieland, Herder, Kant, Schiller v Nemčiji. Ob tem je za Linhartovega *Matička* vendarle potrebno upoštevati, da še ne gre za tekst, ki bi bil zares v zvezi z revolucijo, saj je predloga zanj — Beaumarchaisov *Le mariage de Figaro* — še tipično predrevolucijsko besedilo; in da smemo *Matička* spričo idej, ki jih vsebuje, šteti samo pogojno v najširši krog simpatiziranja s prvo fazo revolucije, t. j. z njeno ustavodajno pripravo parlamentarne monarhije, ne pa z jakobinsko diktaturo, ki je ob izidu *Matička* sploh še ni bilo

⁵ France Kidrič: *Zgodovina slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti*. Ljubljana, 1929—1938. O odmevih francoske revolucije gl. zlasti strani 259—260, 274, 319—320, 343, 347, 349 in 374.

⁶ Prim. zbornik *Deutsche Literatur und Französische Revolution* (Göttingen, 1974) s prispelki R. Brinkmanna, C. Davida, G. Finka, G. Kaiserja, W. Müller-Seidla idr.

na obzorju, vsaj ne za oddaljene opazovalce v takratnih slovenskih deželah. Da je Linhart po letu 1791 podobno kot drugi razsvetljenski svobodomisleci po Evropi polagoma iz simpatije do revolucije prešel k odporu zoper njene radikalno nasilne oblike, se zdi več kot verjetno. Toda česa otipljivega o tem ni mogoče reči, ker je pač ravno po letu 1790 literarno utihnil. Ta molk si je mogoče sicer razlagati s popolnoma nasprotnimi razlogi — bodisi s povečanim cenzurnim pritiskom, ki je privrženecem jakobinske revolucije onemogočal vsakršno javno formuliranje svojih simpatij, ali pa kot notranjo krizo, ki jo je moral nerazumni potek revolucije izzvati v svobodomislecih, ki so verjeli v njena izhodiščna načela. Spričo znanih značilnosti Linhartovega življenja, osebnosti in položaja je verjetnejša druga možnost.

Ob Linhartovem *Matičku* so edina besedila, ki že sredi devetdesetih let literarno oblikujejo takratno slovensko razmerje do revolucije, maloštevilne »bukovniške« pesmi, ki večidel moralizatorsko tožijo nad nesrečami, ki jih revolucija prinaša Evropi, njenemu redu in miru. V primerjavi z *Matičkom* so ti teksti izvirnejši in v navezavi na zgodovinsko dogajanje neposrednejši, vendar ne spadajo v visoko literaturo, ampak so subliterarni. Zato jih je Kidrič v svojem članku samo omenil, podcenjujoč tudi njihove vsebinske poudarke. Kljub temu so prav s tega stališča vredni upoštevanja, saj nazorno kažejo, kako je na francosko revolucijo reagirala stran, ki ni bila razsvetljenska in svobodomiselna, ampak izrazito katoliško tradicionalna, socialno in politično pa konservativna. V zaporedju teh pesmi, med katere spadajo anonimna *Pesem od tega rezsvetleniga sveta*, Andreaševa *Francoska vojska*, anonimna *Zalostna pesem od Ludvika, francoskiga kralja* in nazadnje še anonimna *Ena nova pesem od Francozov*, je opaziti stopnjevanje, ki ni brez posebnih razvojnih značilnosti.⁸ V prvi teh pesmi, ki je nastala leta 1791, v tretjem letu revolucije, še ni nobenega sledu revolucijskih dogodkov, konservativni odpor do novosti je v nji usmerjen še zmeraj samo zoper jožefinske reforme, predvsem pa zoper janzeniste, ki so reformam dajali versko in cerkveno utemeljitev. Andreaš je v *Francoski vojski* leta 1793 prvi tematiziral francosko revolucijo, to pa v obliki, ki je za slovensko konservativno misel ostala značilna tudi pozneje; v usmrtitvi kralja Ludvika XVI. vidi izvir nasilja, nemira in vojn, ki prinašajo nesrečo vsej Evropi. Ta ideja se stopnjuje v anonimni pesmi o »Ludviku, francoskem kralju« iz leta 1795, podprta je z dodatno mislijo o »tiranih« in njihovem brezboštvu; poglavitna je pa tudi v tej pesmi obtožba revolucije kot povzročitelja vojn, nereda in trpljenja evropskih ljudstev. Nekoliko nenavadno je, da se nasprotstvo revoluciji šele v anonimni pesmi iz leta 1799 obrne zoper njena temeljna gesla svobode in enakosti, tako da so šele tu razglašena za prvotni izvir vsega gorja, ki da se je razraslo z umorom kralja, puntarstvom in tiranstvom.

S temi pesmimi se že tudi končuje prva faza v slovenski literarni recepciji motivov, tem in idej francoske revolucije, v recepciji, ki je bila pretežno konservativna, tradicionalistična in moralistična, vendar ne brez posebnosti. Med njimi je opazna zlasti ta, da je negativni odziv dobila v slovenskih verznihih besedilih ne toliko sama revolucija s svojim začetkom ali temeljnimi načeli, kolikor šele s svojo radikalizacijo, t. j. z usmrtitvijo kralja in evropskimi vojnami. Ideološki obračun je prišel v te odzive šele naknadno. Toda po letu 1800 izgine ta moment v ozadje, tako da v Vodnikovih prevodih »brambovskih pesmi« ne igra nobene vloge več, prav tako ne v njegovi *Iliriji oživiljeni in Iliriji zveličani*, pa tudi ne v »mirovnih« pesmih iz leta 1814, s katerimi je Vodnik proslavljal konec vojn in nastop »dobe miru«. Vendar je ravno s to tematiko spet navezal na začetek protirevolucijske poezije devetdesetih let, ki jim je bil naglavni greh

⁷ Za ta in druga dejstva prim. članek P. Vodopivca *Slovenski in francoska revolucija — Wo es war ...* (Ljubljanski dnevnik, priloga, 24. 10. 1989) in članek istega avtorja *Francoska revolucija v Enciklopediji Slovenije*, III (Ljubljana, 1989).

⁸ Naštete pesmi je uvrstil A. Gspan v svojo antologijo *Cvetnik slovenskega umetnega pesništva od srede XIX. stoletja* (I. knjiga, Ljubljana, 1978), s komentarjem in opombami.

francoske revolucije povzročanje nereda, nemira in evropskih vojn. V tem smislu pomenijo Vodnikov prigradni »mirovni« verzi iz leta 1814 ne samo sklepno reakcijo na osvajalno napoleonsko obdobje, ampak tudi na njegove zametke v francoski revoluciji.

S tem so bili za poznejši konservativni odnos do francoske revolucije izdelani poglobljeni argumenti, modeli in kriteriji. Kraljeva usmrnitev, jakobinska diktatura in teror nasploh, zatiranje protirevolucijskih vstaj na podeželju, zlasti v Vendeji, in seveda preganjanje Cerkev, so bili poglobljeni momenti, ki so skoz celo 19. in nato še v 20. stoletju ostali bistvena sestavina podobe, s katero se je francoske revolucije bodisi zgolj historično bodisi aktualistično spominjala konservativna polovica slovenske kulture. Pri tem ni bilo nujno, da bi s tem bila izrecno zavržena tudi pravna, politična in ustavna načela, iz katerih je revolucija leta 1789 izšla, toda res je, da so bile v tej perspektivi poudarjene predvsem »temne« strani revolucijskega nasilja, fanatizma in vojaške agresivnosti.

Za tematizacijo francoske revolucije v slovenski literaturi pa ta perspektiva ni bila zelo pomembna, kajti živela je skoraj izključno predvsem v publicističnih, zgodovinsko-pisnih, političnih ali filozofskih spisih, ne pa v pomembnejših ali značilnejših literarnih besedilih. V reprezentativni obliki jo je najti v Staretovem opisu francoske revolucije v peti knjigi njegove *Občne zgodovine*, napisane za Mohorjevo družbo. Tu so bili podrobno pojasnjeni vzroki revolucije, kar sicer ni nasprotovalo njenim izhodiščnim načelom, ampak jih je celo opravičevalo; nato pa so bile osebnosti Marata, Dantona, Robespiera in drugih izrisane tako, kot so že desetletja živele v zavesti tradicionalnih bralcev, ki so jih od revolucije odvrčali predvsem nasilje, vojaška ekspanzivnost in cerkvena preganjanja. Šlo je torej za dvojnost, ki v katoliški publicistiki nikoli ni bila do kraja tematizirana ali celo problemsko zastavljena, zlasti ne v Mahničevi, ki je s stališča katoliškega fundamentalizma poskušala podobo francoske revolucije poenotiti s tem, da je zavrgla tudi njena izhodiščna načela kot izvorno brezbožna, naturalistična in nihilistična. Vendar to stališče na katoliški strani ni prevladalo. Ravno v katoliških založbah so po letu 1900 izšli prevodi romanspisnih del, v katerih je bila sicer postavljena v ospredje negativnost revolucijske »strahovlade«, hkrati pa so bili v njih ponazorjeni tudi razlogi za revolucijo in nasprotja, v katera se je zapletla; to velja tako za Dickensov roman *Povest o dveh mestih* kot za Hugojevo *Leto strahote 1793*.⁹

II

France Kidrič je v svojem članku leta 1939 ugotavljal, da so »ideje velike revolucije«, ki so jih odklanjali bukovniki in v glavnem tudi Vodnik okoli leta 1800, živele naprej v mlajši generaciji romantične dobe, zlasti v Prešernu in Andreju Smoletu, pa še v drugih sodobnikih. Od tod naj bi sledilo, da se je v delu teh svobodomiselnih kulturnih ustvarjalcev nadaljevalo pozitivno razmerje, ki ga je z *Matičkom* zastavil že Linhart, in da je nato brez sprememb obstalo kot značilnost vse poznejše svobodomiselnice, liberalne, nazadnje tudi »leve« kulture na Slovenskem.

Vendar se je že za Linharta izkazalo, da je bilo njegovo razmerje do revolucije bolj diferencirano, kot se zdi na prvi pogled; da pa zaradi pomanjkanja podatkov ni mogoče razložiti vseh njegovih momentov. Gotovo je vsaj to, da že od Linharta naprej tudi za svobodomiselnice, liberalne ali t. i. progresivno stran slovenske kulture ni bil brez pomena temeljni problem, kako v razmerju do te revolucije uravnovežiti pozitivnost njenih izvorov, izhodišč in temeljnih načel z negativnostjo njenega poteka, z radikalizacijo in totalitarno socialno-

⁹ Dickensova *Povest o dveh mestih* je izšla pri Katoliški bukvarni leta 1911, Hugojevo *Leto strahote 1793* pa leta 1931 pri Jugoslovanski knjigarni.

politično prakso v obdobju jakobinskega terorja, pa tudi že pred njim in po njem. Odgovori na to dvojnost so bili lahko različni. Prav zato je skoraj nujno, da so odmevi francoske revolucije v literarnih tekstih svobodomiselnih strani bili dosti bolj večplastni, diferencirani, včasih celo dvoumni in negotovi kot na konservativni kulturni strani.

To velja že za romantično generacijo svobodomiselnega izobraženstva, kamor spadata predvsem Čop in Prešeren, pa tudi Vraz in Smolè. Za presojo, kakšno je utegnilo biti njihovo razmerje do dogodkov, osebnosti in idej francoske revolucije, je potrebno upoštevati ta odnos pri tistih evropskih romantikih, ki so bili izrazito svobodomiselnih, svobodoljubnih, v takratnem pomenu besed liberalnih in demokratičnih, čeprav z zelo različnimi odtenki. Pogled na Coleridgea, Wordswortha, Byrona in Shelleya pri Angležih, na Hugoja in Vignyja pri Francozih, Hölderlina ali Heineja pri Nemcih pokaže, da se je pri mnogih od njih prvotno navdušenje nad zmagovitimi začetki francoske revolucije sprevrglo v odklonitev ne le njenih jakobinskih pretvorb, ampak tudi prvotnega nastavka; in da je celo pri radikalnejših med njimi — tako pri Shelleyu in Hölderlinu — prevladala negativna ocena jakobinske »strahovlade« kot sprevržene stranpoti ali vsaj zmote.

Iz ohranjenih Čopovih spisov in pisem ni mogoče povzeti kake določnejše izjave, ki bi se dotikala francoske revolucije kot take. Zato o njegovem razmerju lahko sklepamo posredno iz dejstev o tem, da je bil sicer v letih 1820—1835 s svojimi simpatijami gotovo na liberalni strani, zlasti kolikor se je zavzemala za narodnoosvobodilna gibanja na Poljskem ali v Grčiji; da je naklonjeno sprejel tudi julijsko revolucijo leta 1830, da pa je bil nasprotnik »radikalnega zelotstva«, kot ga je videl na primer v spisih liberalne pisateljice lady Morgan, s tem pa vsakršnega političnega fanatizma.¹⁰ Od tod se dá sklepati, da je sicer sprejemal izhodiščna načela francoske revolucije, zlasti o človekovih in državljanskih pravicah, odklanjal pa jakobinsko diktaturo in »strahovlado«. K temu je treba dodati, da je v Čopovi zapuščini ohranjena ena od grških osvobodilnih pesmi, ki so nastajale tudi pod vplivom *Marsejeze*; o tem, ali je poznal samo *Marsejezo*, lahko ugibamo, vendar okoliščine govorijo v prid domnevi, da jo je moral poznati ne le Čop, ampak ob njem tudi Prešeren in še kdo iz tega kroga. S tem v zvezi so upoštevanja vredna tale dejstva: da je bila že leta 1792 prevedena v poljščino in da je po nji spesnil že pred 1798 Pheraios Rhigas grško osvobodilno himno, ki jo je nato Byron okoli 1811 prevedel v angleščino — to pesem je Čop skoraj gotovo poznal. Za presojo, kako je utegnila *Marsejeza* priti v roke Prešernovi generaciji, je tu še vrsta podatkov o tem, da je pod Napoleonom bila potisnjena iz uradne rabe, da pa so jo še zmeraj peli v Italiji in nato pogosto še do 1802. Po tem letu so jo za Napoleonovo vojsko igrali ob redkih priložnostih, tako ob zavzetju Berlina leta 1806; znova je postala popularna v revoluciji 1830, med mnogimi, ki so jo popularizirali, sta bila Börne in Heine.¹¹ O tem, da je bila kdaj v rabi v Ilirskih provincah, ni podatkov, vendar se zdi skoraj nemogoče, da ne bi bila znana vsaj v ožjih krogih.

Popularnost *Marsejeze* je poglobitnega pomena za vprašanje o Prešernovem razmerju do francoske revolucije, predvsem za vprašanje o tem, kako se to razmerje uveljavlja v njegovi poeziji. Kot za Čopa tudi za Prešerna ni mogoče navesti neposrednih izjav, v katerih bi bile tematizirane bodisi njegove simpatije za francosko revolucijo ali pa odpor do nekaterih njenih aspektov. Vsaj toliko kot za Čopa je tudi zanj mogoče domnevati, da je sprejemal njene izhodiščne ideje in poglobitne cilje, da pa je kot večina evropskih romantikov zavračal njeno radikalizacijo v jakobinstvu; seveda je mogoče dopustiti, da je to stališče v primerjavi s Čopovim vendarle seglo tudi do radikalnejših odten-

¹⁰ Pisma Matija Čopa, 1. knj. Ljubljana, 1986. Str. 217.

¹¹ Za zgodovino in recepcijo *Marsejeze* gl. delo: H. Wendel, *Die Marsellaise, Biographie einer Hymne*, Zürich, 1936. O strukturi, verzui in stilu *Marsejeze* razpravlja Benoit de Cornulier v razpravi *La Marsellaise et la Marsellaise (Poétique)*, 1989, št. 77).

kov, kar bi se skladalo z različnostjo njihovih značajev. Najustreznejše gradivo za raziskavo Prešernovega razmerja do motivov, osebnosti in idej francoske revolucije pa je seveda njegova poezija, in sicer s tistimi teksti, v katerih je mogoče najti neposredne ali posredne odmeve *Marsejeze*. Da je bilo njeno besedilo Prešernu znano, ne govorijo samo navedene okoliščine, ampak tudi dejstvo, da se je v njegovi zupuščini ohranila ena od francoskih revolucijskih himen iz devetdesetih let, napisana na melodijo *Marsejeze*, ob čemer se zdi možnost, da bi Prešernu ostala *Marsejeza* neznana, skoraj izključena.¹²

V tesnejši stik z *Marsejezo* je Prešernovo pesnjenje prišlo že leta 1830, ko je — najbrž iz simpatije z julijsko revolucijo tega leta — prevedel in v listu *Illyrisches Blatt* objavil prevod znane Körnerjeve protinapoleonske vojne pesmi *Lützows wilde Jagd*, v Prešernovem prevodu *Licova strelci*. Körner je svoje besedilo napisal na podlagi tradicije nemških vojnih pesmi, ki sega še v Ramlerjev čas, vendar si mnogih njenih potez — idej svobode, tiranstva, prelite krvi — ni mogoče misliti brez zgledov iz *Marsejeze*.¹³ Nanjo kažejo v Körnerjevi pesmi, kot jo je bolj ali manj zvesto prevedel Prešeren, vsaj tele besede in besedne zveze: »trinog«, »krjav plamen«, »prostost iz smrti izvira«, »rabeljne zatret' in tirane«, »dežela je prosta, napačil je dan«, čemur ustrezajo pri Rougetu de Lislu »la tyrannie«, »esclavages«, »vils despotes«, »tyrans«, »sang«, »le despote sanguinaire«, »liberté«, in še kaj drugega. Toda še več je takšnih besednih in miselnih stikov najti v Prešernovi *Zdravljici*, ki je za analizo Prešernovih povezav z idejami, pa tudi s poezijo francoske revolucije odločilnejša. S tega stališča ni napačna trditev, da je *Zdravljica* nekakšna »slovenska *Marsejeza*«, kot je zapisal B. Paternu.¹⁴ Seveda z upoštevanjem dejstva, da gre pri *Zdravljici* za tip »omizne« pesmi, kakršno je razvila nemška razsvetljenska poezija v Gleimovem času, že takrat utrdila obvezni pivski okvir in določila tudi zaporedje tém, ki jim takšna pesem nazdravlja.¹⁵ S tem je vnaprej določen tudi značaj takšne pesmi, ki naj bo na splošno dobrodušen, pomirljiv in nikakor bojevit, čisto v nasprotju z *Marsejezo*, ki je od začetka do konca ubrana na en sam, skrajno bojevit, krvavo bojevniški in ponekod že kar krvoželjen ton. V skladu s svojim modelom je tudi Prešernova *Zdravljica* v večini svojih kitic pomirljiva, razen v tretji, peti in osmi, ki so izraziteje bojevite. Duh teh kitic je v zanimivem kontrastu z ostalimi, hkrati pa je blizu tonu, ki ga je v precej bolj grobi obliki upesnil Rouget de Lisle v *Marsejezi*. Zlasti v tretji, peti in šesti kitici *Zdravljice* se pojavijo leksemi, ki spominjajo na podobna mesta v *Marsejezi*. Takšna je že na koncu druge kitice zveza »sinóv sloveče matere«, čemur sledijo značilna mesta »v sovražnike 'z oblakov«, »prost, ko je bil očakov«, »spone, ki jih še težé«, »strah sovražnikov«, »ljubezni domačije« in v predzadnji kitici ponovno »ne vrag...«, čemur bi v *Marsejezi* lahko ustrezalo »enfants de la patrie«, »entraves«, »le sein de leur mère«, »liberté«, »tes ennemis« ali pa »amour sacré de la patrie«.

Za presojo Prešernovega razmerja do francoske revolucije je v takšni primerjavi nič manj pomembno tisto, kar *Zdravljico* ločuje od *Marsejeze*. To pa je seveda dejstvo, da je bojevitost, za katero je morda pesnik dobil navdih tudi v značilnih prvinah *Marsejeze*, omejena na nekaj sredinskih kitic, sicer pa z uvodno, vmesnimi in končnimi dvema kiticama ublažena ali celo močno reducirana. To pa ni samo stvar tona, ampak navsezadnje tudi posledica ideoloških razlik obeh besedil. V *Marsejezi* revolucijski patos preplavlja celoto s skoraj monotonim ponavljanjem gesel o krvi, tiranih, suženjskih čredah, izdajalcih, suženjstvu, hudobnih despotih, očetomorilcih, tigrih in spet o krvi, ki naj »na-

¹² Zapis francoske revolucijske himne omenja A. Gspan v članku O Prešernovi *Zdravljici* (*Slavistična revija*, 1950).

¹³ Za vsebinsko in formalno interpretacijo Körnerjeve pesmi gl. Gudes *Erläuterungen Deutscher Dichtungen*. 4 knj., Leipzig, 1920.

¹⁴ B. Paternu: *France Prešeren in njegovo pesniško delo*, II. Ljubljana, 1977. Str. 244.

¹⁵ Prim.: J. Kos, *Primerjalna zgodovina slovenske literature*, Ljubljana, 1987, str. 58.

moči naše brazde«. Te predstave so pri Prešernu že sredi *Zdravljice*, še bolj pa proti njenemu koncu zanikane z geslom »edinost, sreča, sprava« in z željo »prepir iz sveta bo pregnan«, prav nazadnje pa s sklepno podobo »kar nas dobrih je ljudi«.

S tem se potrjuje, da pripada *Zdravljica* ne samo drugačnemu tipu pesmi kot *Marsejeza*, ampak da se v njenih podobah uveljavljajo ideološke prvine, ki so v očitnem nasprotju z bojno revolucijsko ideologijo iz leta 1792, ki sicer še ni istovetna z jakobinskimi radikalizmom iz leta 1793, vendar mu s svojim bojevitim patriotizmom pripravlja pot. *Zdravljica* se giblje v idejnem območju svobodomiseltva, ki je bilo verjetno značilno že za Linhartovo razumevanje francoske revolucije, a je v Prešernovem krogu postalo samoumevno, pač kot sprejemanje temeljnih načel, iz katerih se je leta 1789 sprožil revolucijski val, hkrati pa kot odklonitev fanatizma, ki je ta temeljna načela hotel spremeniti v totalitarno obliko skupnosti, v kateri bi bil posameznik popolnoma podrejen represivni »splošni volji« ljudstva.

Po letu 1848 je »velika« francoska revolucija polagoma postajala historično dejstvo, ki je s svojimi ideološkimi recidivami sicer še zmeraj lahko dobivalo aktualen pomen, vendar je bil literarni stik z njeno problematiko lahko samo še posreden, vsekakor pa tak, da je v posameznih literarnih delih le težko prepoznati sestavine, ki jih motivno, idejno ali formalno povezujejo z revolucijskim izročilom. Morda je edini pomembnejši primer takšne povezave mogoče videti v Jenkovi himni *Naprej* iz leta 1860. Pesem kaže v podrobnostih sicer predvsem odvisnost od Prešernovih domoljubnih in tudi »vojaških« verzov, predvsem v *Zdravljici* in *Soldaški*, morda tudi iz prevoda *Licova strelci*. V tem okviru pa nekatere motivne prvine prvih dveh kitic, ki iz celote izstopata s svojo bojevitostjo, vendarle spominjajo na znane topose, o katerih je mogoče trditi, da jih je v evropsko bojno poezijo uvedla predvsem *Marsejeza*. Sem spadajo v pesmi *Naprej* besedne zveze kot »zastava slave«, »junaška kri«, »blagost očetnjave«, »z orožjem«, »nesemo vragu grom«, »kri«, »pravica«, »naš dom«, in nato v zadnji kitici še »mati očetnjava«, »slava« in »boj«, čemur bi v *Marsejezi* ustrezali leksemi »patrie«, »gloire«, »étendard«, »aux armes«, »sang«, »leur mère«, »sous nos drapeaux« in »ennemis«.

Podobno kot za *Zdravljico* bi se dalo za Jenkov *Naprej* domnevati, da je tudi vanj prišel bojeviti ton vojaške koračnice z obveznim instrumentarijem bojaželjne metaforike posredno ali že kar neposredno iz *Marsejeze*. Vendar je tudi v Jenkovi nacionalni »himni« opaziti vrsto odmikov od francoske revolucijske koračnice, deloma enakih tistim v *Zdravljici*, deloma pa nekoliko drugačnih. Bistvena vsebinska in tudi formalna razlika je ta, da Jenkova pesem v tretji kitici omehča prvotno bojno razpoloženje, z motivom slovesa od matere in ljubice se nasloni na snovi ljudskih soldaških pesmi, ki so po svojem etosu seveda nasprotne novodobni vojaško-bojni himniki revolucijskega ali pa nacionalnega tipa. Iz tega nebojevitega položaja se pesem v zadnji kitici znova vrne k prvotnemu izhodišču, še enkrat poudari načelno bojevitost, kar je v nasprotju s končnim obratom *Zdravljice*. Kljub temu je v primerjavi z *Marsejezo* opazna njena središčna nalomljenost, pravzaprav že kar razpetost med dva načeloma nasprotna življenjska pola, kar je seveda znamenje, da se tudi *Naprej*, podobno kot pred njim že *Zdravljica*, giblje v drugačnem socialnopolitičnem svetu od *Marsejeze*, kar je seveda v zvezi s posebnim razmerjem slovenskih svobodomiselnih pesnikov 19. stoletja do motivnih, tematskih in idejnih spodbud francoske revolucije. Obstaja pa v *Napreju* še druga posebnost, in to je prevlada nacionalnega nad revolucijskim v njenem besednjaku, pa tudi v ideji celote. Ta premik je vsebovala že *Zdravljica*, vendar je v njenem besedišču, na primer v uporabi podobe o »sponah«, še zmeraj nekaj sledov nekdanje revolucijske retorike; je pa že popolnoma opuščena njena osrednja leksika s »tirani« in »krvavimi despoti«, ki je bila pri Rougetu de Lislu osrednja. V Jenkovi pe-

smi so izginili še zadnji elementi prvotne revolucijske poetike, kar seveda pomeni, da je uplahnila tudi njihova ideološka podlaga. S tem se je metaforika nekdanje revolucionarne poezije lahko docela prenesla na zgolj nacionalno ideologijo, prav to pa se je zgodilo v Jenkovem *Napreju*. O daljnosežnosti tega premika ni mogoče dvomiti. Razlagati bi ga bilo potrebno s splošno oseko revolucijske miselnosti po letu 1848 in seveda z valom agnostičnega pesimizma, schopenhauerjanstva in pozitivistične deziluzije, ki je zajel tudi Jenkovo pesnjenje in napravil iz njega osrednjega pesnika dobe. Ta položaj je povzročil, da je ravno v njegovi nacionalni »himni« mogoče prepoznati zaključek obdobja, v katerem je slovenska literatura vsaj posredno lahko še prevzemala motive, ideje in celo forme, nastale v času francoske revolucije, a se je prav zdaj njihova moč dokončno izčrpala, tako da se je za nekaj časa pretrgal vsak literarni stik s to revolucijsko tradicijo.

III

Da je ta zveza že sredi 19. stoletja oslabela, je videti iz dejstva, da je v obdobju moderne komajda najti káko literarno besedilo, ki iz posebne slovenske perspektive povzema problematiko francoske revolucije, in to kot pravi literarni motiv, temo in idejo. Tam, kjer se kaj takega vendar zgodi, je pa že opazna spremenjena perspektiva, iz katere je svobodomiselná kultura na Slovenskem doživljala »veliko« revolucijo. Medtem ko je razmerje konservativne strani do njenih dogajanj ostajalo bolj ali manj stalno, nespremenjeno in zato tradicionalno, je prišlo na svobodomiselni strani ravno v času moderne do presenetljivih premikov, ki pa se jih dá razumeti s premiki tega svobodomiselnosti iz liberalizma 19. stoletja k novim gibanjem anarhizma, socializma in sorodnih gibanj na začetku 20. stoletja.

Reprezentativen primer takó za redkost novejših slovenskih literarnih navezav na problematiko francoske revolucije kot tudi za njeno novo razumevanje v času moderne je Ivan Cankar. V njegovem obsežnem opusu je najti samo dvoje besedil, ki vsaj deloma tematizirata francosko revolucijo na literarni ravni in jo s tem ustrezno vpeljujeta v slovensko literaturo. Zlasti drugo besedilo je več kot značilno za novo svobodomiselnó razmerje, ki ga je našla generacija moderne do tradicionalne politične ideologije. Prvo teh besedil, satira *Pri nas*, se dotika francoske revolucije samo mimogrede. Pripada Cankarjevi mladostni prozi, saj je nastalo najbrž leta 1894. Ko v njem mladi Cankar riše satirično podobo svojega junaka Boba, ki da je bil mož »rdečega obraza, srđitih očíj, trđih brk, še trše brade in močnega telesa«, napravi tole primerjavo: »Bob govori kakor Mirabeau ali Danton. Jaz bi se odločil za poslednjega, ker je bogatejši na krepkih izrazih, torej po slogu Bobu nekoliko sorodnejši, kakor Mirabeau...«¹⁶ Ta primerjava, ki za Dantona ni ravno laskava, kaže, da je imel mladi Cankar do znamenitih osebnosti francoske revolucije zelo svobododnó odnos, ki meji na distancirano ravnodušnost, kot da ga ne zanima niti njihova revolucionarna pomembnost kot tudi ne krvoželjni fanatizem, kakršnega jim je od vsega začetka očitala konservativna nasprotna stran. Seveda bi bilo zanimivo vedeti, od kod je osemnajstletni srednješolec poznal govorniške razlike med Mirabeaum in Dantom; gotovo je bil o francoski revoluciji dobro poučen iz Staretove *Občne zgodovine*, toda k temu so prišli še drugi viri, morda tudi šolsko zgodovinsko znanje. Bolj od teh virov se zdi pomembno dejstvo, da se že v tej mladostni prozi nakazuje razmerje, ki ga je Cankar do francoske revolucije razvil šele v črtici *Spomladanska noč*, prvič natisnjeni leta 1900, nato postavljeni na čelo zbirke *Knjiga za lahkomišelné ljudi* (1901). Črtica je prvotno nosila naslov *Dionizijska noč*, kar je kazalo na zvezo z Nietzschejem, čigar vpliv na Cankarjevo misel pa tudi prozo je bil v tem času precejšen. Kot

¹⁶ I. Cankar: Zbrano delo. 6. knj. Ljubljana, 1967. Str. 328.

celotna *Knjiga za lahkomišelné ljudi* spada tudi *Spomladanska noč* v okvir mladostne Cankarjeve dekadence, v kateri se prepletajo prvine ničejanskega amoralizma z anarhističnimi, ponekod že tudi socialdemokratskimi idejami, toda v ozadju stoji seveda kot v večini Cankarjevih del tega časa neoromantična predstava o človeku, zaznamovanem z dualizmom »lepe duše«, njenega hrepenenja po višjem duhovnem življenju, in pa grde vsakdanjosti, posebljene v liku filistra. Nekatere sestavine te dekadence so pripete še na starejše romantično izročilo, zlasti na Heinejevo, od tod prihajajo v Cankarjevo prozo izraziti postopki romantične ironije, satire in sarkazma, vse do prave groteske. To velja tudi za *Spomladansko noč*, napisano v obliki sanjarjenja, brez prave zgodbe, vendar tako, da se v središču črtice to sanjarjenje zgosti v imaginaren pogovor z Robespierrom. Pogovor razvija osrednjo temo, ki je že na prvih straneh nazkana kot nasprotje med hrepenenjem človekove »lepe duše« in filistrstvom, razumljenim kot notranja instanca vsakega človeka. »Človeška natura je razcepjena v dvoje velikih nagnjenj, ki si nasprotujeta neprestano; prvo nagnjenje je revolucionarno, drugo policijsko. Časih nadvlada revolucionar, trenotek pozneje policist. In boj med tema dvema dušama se imenuje zgodovina človeškega rodú.«¹⁷ Že v tej opredelitvi je neoromantična dilema dobila anarhističen poudarek, saj se »hrepenenje«, naravnano k »zvezdi« visoko »tam gori«, povezuje s pojmom revolucije; filistrstvo v človeku, ponazorjeno v »lakajski sukni«, pa s policijo, represijo in s tem državo.

Na tej podlagi tematizira Cankar v pogovoru z Robespierrom čisto novo pojmovanje francoske revolucije, ki je ne le nasprotno konservativni tradiciji, ampak v svoji radikalni svobodomiselnosti, ki je zdaj prvič segla do anarhistične skrajnosti, tuje tudi slovenski liberalno-demokratski tradiciji, ki sega nazaj k Prešernu, Čopu in Linhartu. V ta horizont stopa Robespierre kot utelešenje filistrstva, skritega za navidezno revolucionarnostjo. Zato se prikaže kot »suhljat človek v dostojni, tesno zapeti sukni; na tenkih nogah je imel petelinje hlače; njegov obraz je bil dolgočasen, nakremžen, skrbno obrit in ves gubast.«¹⁸ Temu čisto alegoričnemu opisu pristavi Cankar razlago svojega osebnega odnosa do Robespierra, ki je sicer literarno imaginaren, vendar hoté tudi avtobiografski: »Ni mi bil simpatičen nikoli, — ne zaradi tega, ker govoré šolske knjige nespoštljivo o njem; še kot otrok sem čutil posebno zanimanje in spoštovanje do ljudi, ki so jih grajali profesorji; to je po navadi nezmotljivo merilo. Robespierre mi ni bil zoprni zaradi svoje revolucionarnosti, temveč zaradi svojega korektnega vedenja in zaradi svoje dostojne obleke.«¹⁹

Iz tega izhodišča se v pogovoru z Robespierrom izkaže, da je ta »navaden filister«, to pa zato, ker je svojo revolucionarnost kaj hitro spremenil v policijsko represijo, saj si je s kultom najvišjega Bitja znova oblekel »popovsko haljo«, s tem pa svobodnega človeka znova podredil splošnim pojmom, kot so »človeške pravice«, »narod« in podobno, za kar najde Cankar utemeljitev v tejle splošni resnici: »Vsi takoimenovani revolucionarji, kolikor jih je meni znanih, so bili filistri...« Šele po tej izjavi doseže njegov obračun z Robespierrom, pa tudi s francosko revolucijo in po nji s sleherno socialnopolitično revolucijo svoj vrh, ki je zmes ciničnega sarkazma in romantične ironije: »Ne odrekam vam zaslug. Dobro je bilo in koristno, da ste odrezali tistih par tisoč glav; kar je vzraslo iz krvi, je bilo nazadnje vendarle toliko vredno, da bi jih bili skinili lahko še drugih par tisoč; nihče bi vam tega ne očital. Pripravili ste pač tlá za pravo in poslednjo revolucijo. — Ali ta rodovitna tla ste posejali z osatom! Že so bogovi umirali, a vi ste oblekli popovsko haljo! Oglasil se je v vas večni filister. Potrgali ste bili vezi, ki so vam rezale v mesó, a takoj ste napravili nove, ki ne režejo nič manj.«²⁰

¹⁷ I. Cankar: Zbrano delo. 8. knj. Ljubljana, 1968. Str. 95.

¹⁸ N. m., str. 96.

¹⁹ N. m., str. 96.

²⁰ N. m., str. 97.

Kar preseneča v teh sarkastičnih, do paroksizma prignanih izjavah, je prelom s tradicionalnim pogledom na francosko revolucijo, ki se je od Linharta naprej utrdil v svobodomiselnostališče, da so bile izhodiščne ideje zanj — zlasti tiste o človekovih pravicah pa tudi o enakosti, ustavni državi in še vsem drugem, kar spada zraven — pravilne, da pa je bila napačna jakobinska »strahovlada«, ki je hotela te ideje stopnjevati v totalitarno utopijo. Cankar se v svoji črtici iz leta 1900 postavlja ravno na nasprotno stališče — da so bile te ideje v izhodišču napačne, ker so znova podrejale svobodnega posameznika »splošnim« instancam, naj se imenujejo kakorkoli; in da bi bila »strahovlada« čisto sprejemljiva, če bi se ji posrečilo predreti okope, ki jih okoli svobodnega posameznika postavlja »večno filistrstvo«. To bi se moralo zgoditi v tako imenovani »poslednji revoluciji«, s čimer je nedvomno mišljena prava anarhistična revolucija, ki bi brez preostanka odpravila vse oblike državnega, družbenega in moralnega nasilja, institucije in aparate z njihovimi ideološkimi opravičili vred. Iz zaključka črtice, v katerem navda pripovedovalca samo še »globoka otožnost«, je seveda videti, da takšna revolucija ni uresničljiva, ker je pač »večni filister« v človeku neuničljiv. Od tod bi sledilo, da so revolucijske »strahovlade« nesmiselne, saj z njimi ni mogoče doseči pravega »cilja«; in ker so revolucionarji po svojem bistvu »navadni filistri«, je od tod čisto naravno, da so vsakršne revolucije, ki jih vodijo taki revolucionarji, filistrske, z višjega stališča torej brez haska.

Stališče, ki ga je do francoske revolucije zapisal Cankar okoli leta 1900, je skrajna meja, do katere se je slovenska svobodomiselnost kultura dokopala v sto letih, odkar je bila prvič soočena s tem revolucijskim dogajanjem. Raven, na kateri se giblje Cankarjeva misel o revoluciji nasploh in francoski posebej, je raven skrajnega individualizma, vplivana seveda iz Nietzscheja, po svoji vsebini pa morda še najbližja Stirnerjevi poziciji, saj prav tako kot ta v delu *Der Einzige und sein Eigentum* odklanja vse »univerzalije«, ki omejujejo posameznika v njegovi lastni svobodi, s tem pa tudi tiste revolucijske vrednote, ki bi se hotele postaviti na mesto tradicionalnega Boga, cerkve, morale in države.²¹ V imenu takšnega svobodomiselnega nazora je Cankar tematiziral negacijo francoske revolucije v stališče, ki se zdi na prvi pogled nasprotno svobodomiselni tradiciji, a je po svojih bistvenih sestavinah tudi njeno nadaljevanje, saj revolucijska načela o svobodi izpeljuje do skrajnih posledic, s tem pa jih po njihovi lastni logiki pripelje »ad absurdum«.

IV

V pravem pomenu je postala francoska revolucija pristna téma slovenske literature šele z Ivanom Mrakom, ki je v letih od 1944 do 1962 napisal štiri drame *Mirabeau*, *Marat*, *André Chenier* in *Robespierre*, nato pa jih leta 1970 izdal skupaj v knjigi *Revolucijska tetralogija*. Po znanih podatkih je na dramsko obravnavo francoskih revolucijskih dogodkov, osebnosti in idej začel misliti že okoli leta 1930, vendar je k njeni izvedbi prišel pač šele po letu 1940 in jo v celoti koncipiral najbrž med vojno, saj je prvo dramo *Marat* napisal v letu 1944.²²

Dejstvo, da je šele z Mrakovo revolucijsko tetralogijo nastalo delo, ki se zares neposredno obrača k motivom francoske revolucije, saj so vsi prejšnji literarni primeri v primerjavi z njo samo fragmentarni drobci, ne more biti naključno. Gre seveda za to, da je slovenska literatura lahko našla pravi stik s to problematiko šele v času, ko so Slovenci tudi sami doživljali lastno socialnopolitično revolucijo. To se sklada z dejstvom, da je Mrak snoval svoj

²¹ Vprašanje, ali je Stirner vplival na Cankarja, je še neraziskano; da ga je poznal vsaj leta 1913, dokazuje predavanje Slovenci in Jugoslovani, kjer se je nanj skliceval, imenujoč ga »veliki mislec, filozof in zgodovinar«.

²² Prim.: Jože Koruza in Franc Zdravec, *Dramatika ter književna esejistika in kritika*, v knjigi *Slovenska književnost 1945–1965*, 2. knj., Ljubljana, 1967, str. 68.

dramski načrt že v predrevolucijskih tridesetih letih, nato pa ga začel uresničevati v vojnih letih, ko je bila revolucija že v polnem teku. Mraku se je torej problematika francoske revolucije odprla skoz doživetje sodobnih revolucijskih dogajanj, tako da je bila percepcija preteklosti v njegovih dramah določena s sedanostjo. Od tod bi bilo mogoče sklepati, da drame *Mirabeau*, *Marat*, *André Chenier* in *Robespierre* niso zgolj zgodovinske drame o francoski revoluciji, ampak so hkrati igre o revolucijah in njihovi zgodovinski usodi nasploh, nekako tako, kot to velja za Büchnerjevo dramo *Dantonova smrt*, ki je bila gotovo eden glavnih zgledeov za Mrakovo obravnavo teh snovi.

Vendar bi bil tak sklep nekoliko pretiran, ker ne bi bil v skladu z naravo Mrakove dramatike oziroma s pglavitnimi duhovnimi značilnostmi njegovega ustvarjanja. Büchnerjeva igra o Dantonu je eminentna drama o francoski revoluciji, ker je avtorja zanimal revolucijski problem kot problem zgodovine; v tej je videl mehanizem, ki je hkrati človekova usoda, tako da se v *Dantonovi smrti* izkažeta moč in nemoč človeka v mehanizmu také razumljene revolucije. Zdi se, da Mraka zgodovina in revolucija v tem smislu ne moreta zanimati, kajti edino zares pomembno, dramske ponazoritve vredno dogajanje mu je življenje velikih osebnosti, ki v svoji usodi doživljajo najvišjo duhovno, moralno in že kar metafizično usodo človeka nasploh. Takšne osebnosti nosijo v sebi dvige in padce vsega človeškega, dobro in zlo, greh in kesanje, ekstazo in obup — vse to pa po meri svoje nadpovprečne veličine, ki jih različno dviga nad povprečje človeških množic. Zgodovina je ob takšnih »junakih« v pravem pomenu besede predvsem okvir in material, skoz katerega se lahko ureniči njihova višja duhovno-moralna usoda, ne pa resničnost, ki bi bila sama na sebi vredna dramatikove pozornosti.

Vse to velja tudi za Mrakovo obravnavo francoske revolucije v *Revolucijski tetralogiji*. V središču vsake od štirih dram stoji eden ali več pomembnih »igralcev« in »protiigralcev« v dogodkih med leti 1789 in 1794, v glavnem revolucionarjev, pa tudi njihovih protirevolucijskih nasprotnikov. Toda zmeraj gre za ljudi nadpovprečne, izjemne in plemenite veličine, ki v krčih svojega duhovnega in telesnega življenja preskušajo skrajne možnosti človeške eksistence. Zato jih Mrak prikazuje vse z enako pozitivno pozornostjo, tako revolucionarje kot ljudi protirevolucije — Mirabeauja prav tako kot Ludvika XVI. in Marijo Antoinetto, tako Marata kot Charlotte Corday, Chéniera prav tako kot Robespierrea, čeprav so eni predvsem žrtve in drugi nasilni fanatiki. Negativno stališče kaže Mrak v teh dramah samo do postranskih, nepomembnih oseb, zlasti do oportunistov, kakršen je slikar David, in pa do predstavnikov meščansko-malomeščanskega življenja, ki ne samo da niso sposobni doumeti tragične veličine velikih osebnosti, ampak se že kar očitno vdajajo nemoralnemu uživaštvu, zaslužkarstvu in oblasti.

Iz opisanih razlogov je seveda težko ugotoviti, kakšno je v teh dramah pravzaprav Mrakovo stališče do francoske revolucije kot konkretnega zgodovinskega, socialnopolitičnega in ideološkega pojava. Na splošno se zdi, da je to stališče večstransko ali celo ambivalentno. Z ene strani avtor *Revolucijske tetralogije* občuduje revolucijo kot silovito, prvinsko in duhovno razgibano dogajanje, v katerem je prisojena velikim osebnostim tragična usoda, ustrezna njihovim nadpovprečnim potezam. S tega stališča gleda tudi na nasilje, diktaturo in teror revolucijskih časov. Z druge strani pa nedvomno obsoja revolucijo, kolikor je bila zgolj prizorišče, na katerem se sprošča poželjivost, strastnost in nasilnost povprečnih ljudi, množic in zlasti »drhali«. Iz tega zornega kota je težko določiti, kateri smeri v presoji francoske revolucije Mrak pravzaprav sledi, saj ponekod stoji blizu konservativni tradicionalni drži, drugje pa spet svobodomiselnemu liberalni in demokratični. Na splošno bi bilo mogoče trditi, da se v njegovi freski revolucijskih dogajanj mešata oba vidika. Kljub vsemu pa ni mogoče mimo dejstva, da se v njegovem razumevanju revolucij-

skih osebnosti, idej in dogodkov nadaljuje zlasti Cankarjevo anarhistično stališče iz leta 1900, čeprav v nekoliko spremenjeni različici. Kot se je Cankarju za glavni problem revolucije pokazalo nasprotje med »lepo dušo« in »fili-
strom«, tako je Mraku edina konkretna socialno-moralna razlika, ki jo opazi v revolucijskih dogodkih, nasprotje med veličino duhovno pomembnih osebnosti, ki nosijo v sebi najvišjo človeško dramo, in nizkotnostjo povprečnega »fili-
stra«. Zato lahko Chénier svojemu prijatelju-nasprotniku Robespieru zastavi retorično vprašanje »Kdo je nagnusnost malomeščanstva lomil?«, kar pomeni, da je poglavitni nasprotnik revolucije, ki hoče biti prava »duhovna«
revolucija v človeku, filistrsko meščanstvo in malomeščanstvo, kar je seveda nova formulacija za dilemo, ki jo je razvil že Cankar v *Spomladanski noči*.

Po vsem tem je mogoče ugotoviti, da je Mrakova tetralogija o francoski revoluciji ne samo najboljše slovensko literarno delo, ki je bilo napisano na njene motive, ampak da je v svojem razmerju do te revolucije tudi najbolj kompleksno, večplastno ali celo heterogeno. To se dodatno potrjuje iz analize virov, iz katerih je Mrak črpal gradivo za te drame, oziroma iz geneze, kako se mu je gradivo vraslo v posamezna dramska besedila, nazadnje pa še iz okoliščin, v katerih je besedila napisal. O vsem tem je na razpolago nekaj malega podatkov, ki sicer niso popolni, so pa sami na sebi dovolj značilni, saj posredno nakazujejo, iz kakšnih izhodišč je zgradil svojo lastno predstavo o francoski revoluciji, vrednotil njene ideje in osebnosti. Najprej so tu zgodovinopisna dela, iz katerih je črpal dejstva, interpretacijo in oceno dogodkov in situacij. Svoje prve, mladostne vtise o francoski revoluciji je Mrak — podobno kot Cankar — črpal najbrž še iz Staretove *Občne zgodovine*, kjer so bile posamezne osebe revolucijskih dogajanj po letu 1789 osvetljene slikovito, ganljivo, pogosto tudi sentimentalno. Mrakove podobe Mirabeauja, Marata, Dantona ali Robespierra niso zelo daleč od čustveno moralnih Staretovih predstav; zlasti velja za Ludvika XVI. in Marijo Antoinetto, da je utegnilo biti izhodišče Mrakovi dramski predstavitvi obeh kar Staretovo sočutno, včasih patetično in drugič spet moralistično slikanje njune kraljevsko-človeške usode. Še pomembnejša za snovno podlago *Revolucijske tetralogije* so bila seveda zgodovinopisna dela, ki so izhajala v izvirniku oziroma v slovenskem prevodu ravno v času, ko je Mrak snoval svoje drame. Leta 1932 in 1933 sta v prevodu izšli Zweigovi biografiji Fouchéja in Marije Antoinette. Leta 1937 je bil natisnjen tretji del Wellsove *Svetovne zgodovine*, z obsežnim opisom francoske revolucije; vanj je Wells vdela daljše odlomke iz znamenitega Carlylovega dela *The French Revolution* (1837), ki je utegnilo biti za Mraka tudi samo po sebi zanimivo, tako da smemo domnevati, da ga je v tem času vzel v roke, kolikor ga ni poznal že od prej; Carlyle je opisoval revolucijsko dogajanje skoz razumevanje zgodovine kot tvorbe velikih osebnosti, prav to pa je pojmovanje, ki je bilo Mraku samoumevno izhodišče v oris tragičnega propada izjemnih osebnosti, postavljenih pred ozadje človeške povprečnosti, brezbrčnosti ali že kar nizkotnosti. Vendar je bil Wells za Mraka pomemben še z druge strani; v njegovem opisu francoske revolucije zbuja pozornost dejstvo, da razmeroma brez predsodkov opisuje jakobince, brani Robespierrovo poštenost, in na nekaterih mestih opravičuje teror, kar je mogoče povezati z dejstvom, da ta teror v Mrakovi drami ni posebej tematiziran. To pa je mogoče spraviti že tudi v zvezo z Mrakovim poznavanjem Mathiezove *Francoske revolucije*, ki je v slovenskem prevodu izšla leta 1938. Mnoge podrobnosti v Mrakovih dramah o Maratu, zlasti pa o Chénieru in Robespieru opozarjajo na to, da mu je bil prav Mathiez glavni vir stvarnih podatkov o revoluciji, njenih nosilcih in položajih. Mathiezovo stališče do revolucije, ki je izrazito levičarsko, projakobinsko ali celo filokomunistično, sicer Mraku ni moglo biti v celoti sprejemljivo, vendar ni mogoče mimo domneve, da mu je Mathiezov način, ki opravičuje jakobinske ukrepe, nato pa poudarja predvsem strahote protirevolucijskega in praviloma zmanjšuje obseg jakobinskega terorja, pomagal pri

izdelavi koncepcije, v kateri sta obe strani bolj ali manj izenačeni, da bi se nato na tem izenačenem ozadju tem bolj lahko profilirala duhovna drama velikih posameznikov.

K tej koncepciji so precejšen delež prispevala tudi literarna dela, iz katerih je Mrak živopisne revolucijske slike podoživljal verjetno že v mladostnih letih. To velja predvsem za Dickensov roman *Povest o dveh mestih*, ki je izšel v prevodu Izidorja Cankarja leta 1911. Da je to delo bilo eden od virov za Mrakovo tetralogijo, dokazuje oseba Maščevalke, ki se pojavi na koncu drame o Robespieru; z imenom vred je prevzeta iz Dickensovega dela. Vendar bi lahko sklepali, da je v Mrakovi tetralogiji odigralo posebno vlogo tudi Dickensovo izenačevanje krivic, ki jih je ljudstvo trpelo pod »starim režimom«, in »strahovlade«, ki jo je prinesla jakobinska diktatura; seveda tako, da se je pri Mraku prepletlo z novodobnimi razlagami, kot jih je lahko našel pri Wellsu in Mathiezu.

S tem pa še ni konec literarnih besedil, ki so mu koristila pri izdelavi štiri-delne dramske freske o nosilcih francoske revolucije. Samo mimogrede je mogoče omeniti Hugojev roman *Quatre-vingt-treize*, ki je izšel v slovenščini pod naslovom *Leto strahote 1793* leta 1931, in Franceov roman *Les dieux ont soif*, ki je bil preveden šele po drugi svetovni vojni, a je bil v izvirniku znan že med vojnama. Še večjega pomena od teh pripovednih del so za genezo *Revolucijske tetralogije* bila seveda dramska besedila, morda troje dram Romaina Rollanda, ki sestavljajo njegovo trilogijo *Théâtre de la révolution* iz leta 1909, ki je utegnila biti Mraku zgled za večji cikel revolucijskih dram. Vendar mu je seveda najbližji, vsebinsko in formalno odločilni model bila *Dantonova smrt* Georga Büchnerja, ki so jo leta 1929 prvič zaigrali tudi v ljubljanski Drami.²³ Zveza s tem delom je v *Revolucijski tetralogiji* razvidna iz dejstva; da v Mrakovi tetralogiji manjka ravno drama o Dantonu, kar je seveda enako priznanju, da novejši dramatik ni več potrebno segati po tistem, kar je doživelo dokončno upodobitev že pri Büchnerju. Mrakovi drami o Chénieru in Robespieru sta nadaljevanje dogajanja, ki ga je postavil na oder Büchner. Ob tem pa je Danton kot stranska oseba ohranil pri Mraku samo nekatera od potéz Büchnerjeve upodobitve, izgubil pa tiste, s katerimi je bil v *Dantonovi smrti* enakovreden protiigralec Robespieru. Nasprotno je Mrakov naslovni junak v drami *Robespierre* ohranil večino potez Büchnerjevega Robespierra, samo da so zdaj stopnjevane do odlik, primernih tragični veličini izjemne osebnosti. Pri tem se tembolj razkrije bistvena razlika med Büchnerjevo in Mrakovo obdelavo enakih revolucijskih motivov, razlika, ki znova opozarja na to, da so pri Büchnerju revolucionarji nosilci tragičnosti, ki je zgodovinsko-revolucijska; Mrakovi pa stojijo na ravni, kjer je tragičnost prvenstveno duhovno-metafizična. To pa je tudi skrajni domet, do katerega je segla slovenska literarna recepcija francoske revolucije, potem ko se je z Linhartovim *Matičkom* pridružila njeni prvotni afirmaciji in se prav na koncu, s Cankarjem in Mrakom, dvignila do njene problematizacije.

²³ Za presojo socialnopolitičnega položaja tridesetih let, ko je Mrak začel snovati svoje revolucijske drame, ni brez pomena, da je Büchnerjevo dramo »leva« kritika na Slovenskem sprejela s pridržki. B. Kreft je v članku Gledališki fragmenti (Ljubljanski zvon, 1929) zapisal o Büchnerjevem junaku: »Ko je vero izgubil, se je predal smrti. Zato mu Robespierre po pravici očita kontrarevolucionarstvo in Büchnerjevo delo ni revolucionarno delo, temveč dramati-ziran obup, odpoved, smrt. Izpoved bivšega puntarja, ki je obupal.«

Résumé

LA RÉVOLUTION FRANÇAISE ET LA LITTÉRATURE SLOVÈNE

Janko Kos

Il est possible d'étudier les auteurs littéraires slovènes en rapport avec la révolution française surtout par moyen de leurs textes où ils emploient la révolution en tant que sujet, motif ou thème littéraire. De telles oeuvres ne sont pas nombreuses mais elles sont typiques puisqu'on peut y voir comment ce rapport changeait et combien il était différent dans de différentes périodes. Il fut constaté déjà par F. Kidrič que la première phase de la révolution, allant de 1789 à 1794 ou bien jusqu'à 1799, connut de rares échos dans la littérature slovène mais que, par contre, l'enthousiasme révolutionnaire engendra l'adaptation de la comédie de Beaumarchais, *Le mariage de Figaro* par A. T. Linhart et que quelques poèmes »de révolte« (bukovniške) médiocres furent composés en signe de contrariété contre la révolution. On pourrait ajouter à ces constatations l'avertissement que dans l'adaptation de Linhart, il s'agit d'un texte prérévolutionnaire et que par conséquent, on ne peut pas faire de conclusions précises concernant le rapport de Linhart envers la révolution. Il est possible, par contre, qu'il acceptat ses idées originaires et qu'il refusat la dictature et la terreur des Jacobins. Les poèmes »de révolte« sont intéressants en tant qu'ils montrent que la réaction conservatrice contre la révolution naquit du refus de l'exécution de Louis XVI et des conséquences que les guerres révolutionnaires exerçaient sur la paix en Europe tandis que le refus de l'idéologie révolutionnaire ne fit que suivre. Cette phase se termine par les dernières poésies de Vodnik où le ton polémique avec la révolution se perd et il ne reste que l'idée de ce que la période révolutionnaire-napoléonienne soit nuisible à la paix et à l'ordre en Europe.

La deuxième phase de la perception littéraire de la révolution française comprend le romantisme slovène et les premières dix années après 1848. Tandis qu'on peut considérer Čop comme favorable aux idées révolutionnaires libérales de 1789 et non à la terreur jacobine, la poésie de Prešeren manifeste quelques contacts plutôt concrets avec la poésie révolutionnaire des années 90, surtout avec la Marseillaise. On peut trouver des points communs avec le lexique et la rhétorique révolutionnaire dans la traduction de Prešeren de la poésie *Lützows wilde Jagd* de T. Körner (1830) et plus tard dans son poème *Zdravljica* (1844) où apparaît déjà la distance que Prešeren prend en ce qui concerne la poésie révolutionnaire militante atténuant son agressivité par l'idée de »l'unité, le bonheur, la concorde« et des »hommes de bonne volonté«. Après 1848, cette espèce de contact se perd et l'on ne trouve que quelques éléments de la Marseillaise dans »l'hymne« *Naprej* (*En Avant*) (1861) de Jenko qui sont, pareillement à ceux de *Zdravljica*, fortement atténués et surtout privés de l'idéologie révolutionnaire laquelle est remplacée par l'idée nationale.

Les thèmes révolutionnaires viennent interprétés d'une nouvelle façon par les auteurs du courant de la littérature moderne slovènes dans les années 1900. Cette interprétation est représentée par la nouvelle de Cankar, *Une nuit de printemps*, écrite en forme d'un dialogue fictif avec Robespierre. Mais chez Cankar, l'interprétation de la révolution provient de la tradition libérale à la quelle il introduit des éléments de l'anarchisme néo-romantique arrivant par là à une opinion extrême et paradoxale: les révolutionnaires français n'étaient que des »philistins« voulant rompre par la terreur la répression de l'ordre étatique mais ils ne firent que remplacer »l'ancienne« répression par »la nouvelle«. Cankar fut le premier dans la littérature slovène à traiter d'une manière problématique le thème de la révolution française.

La réception de la révolution française par la littérature slovène connut son apogée dans la période de la révolution sociale et politique de la Slovénie lorsque I. Mrak commença à écrire sa *Tétralogie révolutionnaire*, les drames *Mirabeau*, *Marat*, *André Chénier* et *Robespierre*. Mrak conçut ses drames en partie en relation avec le drame *Dantons Tod* de Büchner mais en faite il ne se servait de la révolution que comme du matériel pour réaliser ses idées personnelles sur les destins des grands personnages qui dans les périodes cruciales vivent la tragédie métaphysique, existentielle et morale de l'homme. Donc, la révolution elle-même n'est plus le sujet principal de ces drames quoique Mrak montre en partie le point de vue problématique de son caractère social et politique qui se manifeste soit du côté positif soit du côté négatif.

Latinka Perović

SOCIJALISTIČKA MISAO U SRBIJI U DRUGOJ POLOVINI 19. VEKA

Predavanje na oddelku za zgodovino na Filozofski fakulteti v. Ljubljani 17. maja 1990.

Moja proučavanja socijalističke misli u Srbiji nisu pošla sa gole ledine. Urađeno je bilo mnogo i do drugog svetskog rata, a posle njega ta je oblast u strategiji istorijske nauke, ako se o njoj može govoriti, bila favorizovana. Rezultati tih prethodnih proučavanja mogli bi se, malo pojednostavljeno, svesti na sledeće zaključke:

1. Socijalistička misao je jedna od tendencija u razvoju društvene i političke misli u Srbiji, koja se javlja kao refleks socijalističkih učenja sa strane. Pri tome, težište se, usled teorijske nesigurnosti, menjalo. U nekim razdobljima istoriografija je glavni izvor socijalističke misli u Srbiji nalazila u revolucionarnim učenjima Rusije 19. veka. U drugim, pak, razdobljima — u zapadnoevropskim socijalističkim učenjima i radničkom pokretu, posebno u Prvoj internacionali.

2. Uticaj socijalističke misli u Srbiji nije osporavan, ali je ograničavan, pretežno, na školsku omladinu.

3. Ključnom ličnošću smatran je uvek Svetozar Marković, ali je on, u veoma plodnoj i, u isto vreme, po vrednosti veoma nejednako, istoriografskoj produkciji različito ocenjivan.

4. U celini, čitavo razdoblje razvoja socijalističke misli u Srbiji do stvaranja Srpske socijaldemokratske partije, 1903. godine, smatrano je utopijskim socijalizmom. Taj pojam vuče koren iz Engelseve ocene svih socijalističkih učenja do Marksa kao utopijskih. U srpski socijalistički pokret, odakle ulazi i u historiografiju, pojam *utopijski socijalizam* prvi uvode marksisti da bi time označili razliku između svog razdoblja i razdoblja koje njemu prethodi.

5. Oseka u razvoju socijalističke misli i pokreta nastala je već sa smrću Svetozara Markovića (1875). Radikalna stranka, koju su, 1881. godine, stvorili njegovi najbliži saradnici viđena je kao napuštanje njegovog programa. To je napuštanje tumačeno dvojako. Jedni su u njemu videli znak da se socijalni program Svetozara Markovića istorijski iscrpeo, a drugi su ga videli kao izdaju toga programa.

6. Izgledalo je da gotovo tridesetogodišnje razdoblje, od smrti Svetozara Markovića do stvaranja Srpske socijaldemokratske partije (1875—1903), predstavlja prazan prostor. Uzroci toga nisu objašnjavani.

Ali, čim sam sa uskog prostora; kakav predstavlja Srbija u drugoj polovini 19. veka, prešla na komparativna proučavanja, problem se otkrivao kao mnogo složeniji. Počela sam da širim polje istraživanja i, šireći ga, postepeno sam se približavala objašnjenju pojave socijalističke misli i pokreta u Srbiji druge polovine 19. veka. Ključnu ulogu u tom pogledu odigrala su moja proučavanja ruskog narodnjaštva u svom bogatstvu njegovih struja. Ta su proučavanja kao rezultat dala ne samo nove dokaze, u historiografiji već znanih, veza između ruskih i srpskih socijalista, već su pomogla razumevanju suštine pojave. Ona su pokazala da se u Rusiji oblikuje ideologija, na kojoj se stvaraju program i instrumentarij, karakteristični za agrarna i autokratska društva na prelasku u industrijska i, u najširem smislu uzeto, u građanska društva. Dugo ostajanje na tom razmeđu dovodi do teorije skokova u društvenom

razvitku, do toga da se zaostajanje u stvarnosti kompenzira radikalizmom u idejama i u političkoj akciji. Ideje takvog radikalizma zakonite su za nerazvijene sredine, koje izlaz iz velike zaostalosti traže u skraćenju puteva razvoja, nužno se okrećući planiranju i organizovanju političke revolucije.

Ogroman udeo u stvaranju ideologije levice u ovim društvima, u formulisanju njenih ciljeva i pronalaženju sredstava za njihovo ostvarenje, ima razvoj zapadnoevropskog društva. Narodnjački socijalizam u Rusiji, koji je postao uzor-model, za sva nerazvijena društva je ruski odgovor na razvoj kapitalizma u Evropi i ruska reakcija na socijalističku misao koja se u njoj razvija. Zapadnoevropska socijalistička učenja, posebno Marks svojom kritikom kapitala, stvorila su negativan odnos prema kapitalizmu. Osnovna misao koja opседа ruskú revolucionarnu elitu, naročito od poraza Rusije u Krimskom ratu (1856) i ukidanja kreposnog prava (1861) bila je: kako izbeći kapitalizam. To je ideologija samobitnog razvoja Rusije, a to znači nekapitalističkog puta. Ona se oslanja na instituciju kolektivne svojine sačuvane u ruskoj opštini i nju poistovećuje sa idealom proizvođačke organizacije koju proklamuju zapadnoevropska socijalistička učenja. U Evropi se govori o socijalnoj revoluciji čiji cilj je ukidanje klasne podele društva i eksploatacije. Rusija ne treba da ponovi put koji je prošla Zapadna Evropa: ona taj put treba da skрати. A može ga skratiti samo političkom revolucijom, čiji je spiritus movens revolucionarna organizacija. Njen cilj je osvajanje državne vlasti i izvođenje socijalne revolucije putem države. To bi, najkraće i najpojednostavljenije, bio onaj teorijski okvir u kome ostaje i socijalistička misao u Srbiji druge polovine 19. veka.

Nju, dakle, oblikuje levice agrarnih društava sa namerom da revolucionarnom voljom ubrza hod istorije. Ali se ona, već na samom početku, uz slabost buržoazije, javlja i kao činilac dugoročne petrifikacije tih društava.

No, vratimo se počecima socijalističke misli u Srbiji. Prva obaveštenja o socijalizmu u Srbiji dolaze tokom revolucije 1848. godine. Ono malo pismenih ljudi što ih je Srbija imala u vreme revolucije 1848. godine i reakcije na nju srelo je, na stranicama »Srbskih novina«, koje su bile jedini list u Kneževini Srbiji, pojmove — socijalisti, socijalizam, komunizam i imena ljudi za koje se vezivalo značenje tih pojmova. Srelo ih je u interpretaciji kontrarevolucije kao pojmova koji znače opasnost za postojanost poretka, koji Evropu uvode u »stanje društveno rastrojavajuće«, u anarhiju. Tako su u Kneževinu Srbiju ovi pojmovi došli kao pojmovi progonjeni u Zapadnoj Evropi.

Udar Luja Napoleona bio je i za »Srbske novine« — događaj »najznamenitiji i najčerezvičajniji u francuskoj povestnici«. ¹ Posle državnog udara od 20. novembra 1851. godine — »socijalizam treba smatrati kao stranu politiku, koja se uništila . . . možemo i mi sada kazati: »Il n'y a plus de rouges« ² — pisale su »Srbske novine«.

Novi momenat u obaveštavanju o socijalizmu u novom kontekstu, nastaje u Srbiji sa talasom liberalizma posle 1858. godine. Liberalne ideje formulisali su mladi ljudi koji su se pedesetih godina školovali u Zapadnoj Evropi. Oni su ih, posle 1858. godine, ne samo iznosili u »Srbskim novinama«, u Društvu srbske slovesnosti i na Velikoj školi, već su i same ove institucije nastojali da preobrazu u duhu liberalnih ideja.

U pripremanju uslova za pojavu socijalističke misli u Srbiji najveći značaj imala je Velika škola u Beogradu. Istina, objektivistički, ali ona daje informaciju i o socijalističkim učenjima. Osim predavanja o nemačkoj filozofiji i engleskom naturalizmu, na Velikoj školi predavalo se i o socijalizmu. U programu predavanja iz filozofije, 1867. godine, sreću se imena zapadnoevropskih socijalista: Sen Simona, Furijsa, Prudona i ruskih: Hercena, Černiševskog, Ščapova, Pisareva, Tkačova.

¹ »Srbske novine«, br. 140, 1851.

² Isto, br. 148, 181.

Time se, međutim, ne mogu objasniti razmere koje razvoj socijalističke misli u Srbiji dostiže krajem 60-tih i tokom 70-tih godina 19. veka. Srbija je 1866. godine imala tek nešto više od 1.200.000 stanovnika; skoro 90 % njenog stanovništva činilo je seljaštvo; na hiljadu stanovnika samo su 42 bila pismena. Ovi činiooci su dugo u našoj historiografiji smatrani ograničavajućim za razvoj socijalističke misli i predstavljeni su kao njena glavna protivurečnost. Međutim, sam sadržaj socijalističke doktrine u drugoj polovini 19. veka pokazuje da su upravo oni bili njeno polazište. Zaostalost, to jest socijalna neizdiferenciranost agrarnog društva, kolektivna svojina sačuvana u zadrugi i opštini, princip narodne samouprave — bili su za srpske socijaliste, one pretpostavke na kojima se mogao trasirati put različit od zapadnoevropskog, tj. put nekapitalističkog razvoja.

Ideje liberalizma, koje su se u Srbiji javile krajem pedesetih godina 19. veka, nisu bile zakasnile za Srbiju. Naprotiv, do njihovog ostvarenja njoj je bio potreban dug korak. Ali, srpsko društvo se sa njima srelo u vreme kada je liberalizam u Evropi već doživljavao kritiku socijalističkih teorija. To je učinilo neminovnim podele u srpskom liberalnom pokretu. Istorijski, srpsko društvo je, razume se, tek stajalo u predvorju građanskog društva. Ali su njegov neizbežan pratilac već bile i socijalističke ideje. Njihov nosilac je radikalna inteligencija, koja ujedno predstavlja prvu školovanu generaciju izišlu direktno iz naroda. Ona kao svoj cilj postavlja uništenje građanske civilizacije — njenih ključnih vrednosti: privatne svojine i individualizma. Njen projekt nove civilizacije počiva na kolektivizmu i svekolikoj jednakosti: ekonomskoj, političkoj i duhovnoj. U perspektivi revolucije i novog socijalnog poretka, o čemu su govorili zapadnoevropski socijalisti, izgledalo je da ponavljanje kretanja koje je u svom razvoju obavila Zapadna Evropa, osuđuje Srbiju na novo zaostajanje. Zato se među srpskom inteligencijom, kao i u Rusiji, javljaju radikalne ideje o mogućem preskakanju pojedinih faza i direktnom vezivanju za buduću Evropu. U perspektivi socijalne revolucije u njoj, tu mogućnost nije isključivao ni Marks.³

Centralna ličnost socijalističke misli u Srbiji druge polovine 19. veka je Svetozar Marković. Nadahnut liberalnim idejama na Velikoj školi, on, po njenom svršetku, odlazi na školovanje u Rusiju, 1866. godine.

Vreme kada Marković stiže u Rusiju, u izvesnom smislu, je granično u istoriji ruske socijalističke misli. Reforme izvršene na samom početku šezdesetih godina 19. veka bile su delimične. Pokret, koji je zahtevao potpuno oslobođenje seljaka i računao sa seljačkom revolucijom, bio je već pogođen represijom. Njegov ideolog N. G. Černiševski uhapšen je 1862., a u proleće 1864. godine osuđen je na sedam godina robije i doživotno progonstvo u Sibir. Tajno revolucionarno društvo *Zemlja i Volja* prestalo je da postoji u proleće 1864. godine. Pred ruskom revolucionarnom omladinom stajalo je pitanje: šta da se radi? Pisarov će odgovor na to pitanje nalaziti, najpre, u realizmu, tj. u pozitivnim znanjima i prosvetivanju masa, kao uslovu preobražaja u »tamnom carstvu«, a zatim će, preispitujući svoju prosvetiteljsku koncepciju, doći do revolucionarne koncepcije i početi kritiku liberalizma. Već od 1861. godine radikalizovaće se ruska studentska omladina. Njena borba za autonomiju univerziteta, na koju će vlast odgovarati jedino represijom, doprineće da, kako je savetovao Nečajev, ruska omladina od svoga pitanja napravi pitanje ruske zemlje, da pređe na političke zahteve.

Progonjeni sa univerziteta, ruski studenti su se povlačili u tajne kružoke, koji su začetak stvaranja tajne sveruske revolucionarne organizacije. U jednom od takvih kružoka, u Smorgonskoj akademiji, u kojoj se prvo javila ideja o ubistvu cara, bio je i Svetozar Marković. Njegovo ime sreće se i u beleškama

³ O tome videti Marksove koncepte za odgovor na pismo ruske revolucionarke Vere Zasljuč o budućnosti ruske opštine. MED, Beograd, 1979, t. 30. i 42.

ruskog revolucionara Kovaljskog, prvog koji je pružio oružani otpor policiji prilikom hapšenja. U ovim društvima oblikovaće se jakobinsko-blankistička orijentacija u ruskom revolucionarnom pokretu — koja će formulirati teoriju uske tajne revolucionarne organizacije, koja vrši političku revoluciju. Njeni najistaknutiji protagonisti su Tkačov i Nečajev.

Nasuprot tom toku, u tajnim kružnicama formuliše se jedna druga orijentacija, koja sa *Istorijskim pismima* Lavrova (1868—1869.) i *Položajem radničke klase u Rusiji* Flerovskog (1869.) odgovor za rusku situaciju nalazi u svesnoj akciji »kritički mislećih ličnosti«, sposobnih da rukovode masama. Time su bile postavljene osnove narodnjaštvu, doktrini izrazito neprijateljskoj prema građanskom društvu, kapitalizmu i liberalizmu, koja će, tokom sedamdesetih godina 19. veka, ovladati duhovima revolucionarne omladine.

Svetozar Marković se odvaja od jakobinsko-blankističke struje i priklanja ovoj drugoj. To je i razlog njegovog odlaska u Cirihi. Njegova veza sa Prvom internacionalom u našoj istoriografiji je pojednostavljena. Na osnovu nje on je proglašavan **marksistom**. Ali, njegove veze sa Prvom internacionalom idu, prvenstveno, preko ruske sekcije Internacionale, koju je Marks stvorio kao važno oruđe u borbi protiv Bakunjinca. Sam Marković je ostao veran načelu da je Marks formulirao zakone koji važe za zapadnoevropsko društvo. Černiševskog, odnosno njegovu ideju o mogućnosti preskakanja kapitalizma, smatrao je osnovom i srpskog socijalizma. Kao socijalni mislilac, Svetozar je ostao zarobljenik nacionalne patrijarhalnosti: opštine i zadruga, kao prototipa političke i ekonomske organizacije budućeg društva. Ta shvatanja nisu stavljena na probu. Ostala su na ravni doktrine, odnosno društvene i političke kritike i na toj ravni vršila su širi uticaj.

Kritika autokratske Srbije od strane Svetozara Markovića profilirala je jedan liberalan politički program. Ali, on je, kao i Černiševski, bio čvrsto uveren da je taj program bez ekonomske jednakosti čista utopija. Sama po sebi, ta je kritika, međutim, imala važnu ulogu. Čitav niz socijalističkih listova i časopisa u trogodišnjem delovanju Svetozara Markovića u Srbiji, po povratku iz Ciriha (*Radnik*, *Javnost*, *Glas javnosti*, *Oslobođenje*, časopis *Rad*), prevodenje zapadnoevropskih i ruskih socijalista — bili su važni začeci kritičke misli i opozicionog delovanja.

U centru kritike Svetozara Markovića naći će se naročito nacionalni program Srbije. Ta će kritika, kako je govorio Slobodan Jovanović, izazvati krizu srpskog nacionalizma krajem 60-tih i početkom 70-tih godina i začće jednu novu istorijsku tendenciju u traženju odgovora na srpsko pitanje. Rečju, Svetozar Marković je svojom kritikom nacionalne politike liberala-legitimističkom rešenju srpskog pitanja suprotstavio revolucionarno rešenje.

Sa nacionalnom državom, koju je srpski narod stvorio revolucijom na samom početku 19. veka, stavljeno je na dnevni red pitanje dovršenja njegovog oslobođenja i ujedinjenja. Program građanske klase, koja je u Srbiji bila u nastajanju, izrazio je Ilija Garašanin u *Načertaniju* (1844). Srednjevekovna srpska država kao osnova, uvećanje i proširenje Srbije u momentu raspada Turskog carstva i pozivanje na istorijska prava Srbije — koja ostali Južni Sloveni moraju razumeti, jer su Srbi prvi počeli da se bore i imaju pravo da svoju borbu dovrše, nasledno kneževstvo, bez čega bi se Srbija raskomadala, pravo Srbije da govori u ime Južnih Slovena — to su glavne karakteristike Garašaninovog programa spoljne politike Srbije polovinom 19. veka.

Svetozar Marković, koji je socijalist i misli u kategorijama čovečanstva, ne odvaja nacionalnu revoluciju od temeljnog društvenog preobražaja. Šta je, iz ove perspektive, za njega značila politika »Velike Srbije«; kakve su njene posledice na unutaršnjem, a koje na spoljnjem planu? Na to pitanje on je odgovorio u svom članku »Velika Srbija« (1868.), kojim je, još iz Petrograda, javno obeležio svoje razilaženje sa liberalima. Sve ostalo je samo razrada sta-

novišta izloženih u njemu. »Politika ‚Velike Srbije‘ — pisao je — ujedinjava po formi umne i materijalne sile srpskog naroda, a ustvari sve bi te sile bile sprečene i okovane. Narod bi izašao iz borbe za ‚Veliku Srbiju‘ siromašniji i razoreniji no što je sada, a ostao bi opet okružen istim neprijateljima kojima je i sada okružen... ‚Velika Srbija‘ morala bi kupovati prijateljstvo u neprijatelja ponižavanjem i žrtvovanjem interesa svog naroda, morala bi sve više i više trošiti na vojnu silu, sve više zavoditi centralizaciju sa svim ‚dobrima‘ što ih ona donosi, sve više da opterećava narod raznim dacijama (po svoj prilici bilo bi i državnog duga), i ranije ili docnije takva politika morala bi izvršiti kakvom spoljašnjom ili unutrašnjom katastrofom. Srpski narod van Kneževine dobio bi vrlo malo, a narodu u Kneževini, u ‚Velikoj Srbiji‘, bilo bi mnogo gore no što mu je sada u maloj Srbiji.«⁴

Imajući u vidu geografski i etnički položaj srpskog naroda, njegovu vekovnu izdellenost i izmešanost sa drugim narodima, Svetozar Marković je »srpsko jedinstvo« zamišljao kao duhovno, kulturno jedinstvo, kao prožetost celokupnog srpskog naroda opštečovečanskim načelom o politički slobodnom i ekonomski pravednom društvu, a ne kao državno jedinstvo. Nije, međutim, ni njegovo gledanje na srpsko pitanje bez protivurečnosti. Kod njega će se naći na ideju da ujedinjenje mora dobiti neki određeni oblik, da se mora izraziti u političkoj, tj. državnoj formi. Ali, u osnovi, on rešenje srpskog pitanja nije video u nacionalnoj državi. Takva država, čak i kao teorijska pretpostavka, nikada za njega nije mogla biti centralistička država. Ideji nacionalne države, Svetozar Marković je suprotstavio načelo federacije — »koje vodi srpski narod ili u savez istočnih naroda, ili u savez jugoslovenski, ali nikako ne u jednu srpsku državu.«⁵ Ali, njegova ideja federacije nije dosledno izvedena: ona je negde između federacije na nacionalnom principu i federacije kao antipoda države u kojoj nacije iščezavaju.

U svakom slučaju, stanovište da je srpsko pitanje rešivo samo u savezu sa drugim balkanskim i jugoslovenskim narodima, i neodvojivo od društvenog pitanja, ostalo je opšte mesto srpske socijalističke levice. Utemeljeno je u razdoblju narodnjačkog socijalizma, sledila ga je srpska socijalna demokratija i, najzad, komunisti.

Razdoblje posle smrti Svetozara Markovića, sa stanovišta istorije socijalističke misli, najmanje je istraženo. Tačnije, ono je svedeno na jednu od tendencija u pokretu Svetozara Markovića, koje se manifestuju još za njegova života. Druga, daleko značajnija po svom uticaju na društvenu istoriju Srbije u poslednjoj četvrtini 19. veka, ostala je izvan predela istoriografije socijalističke misli i pokreta.

Za razumevanje pomenutih dveju tendencija ključne su godine od smrti Svetozara Markovića do njihovog manifestovanja i organizacionog uobličavanja (1881.). Prva se izrazila u stvaranju *Narodne radikalne stranke* — koja predstavlja širok narodni pokret. Drugu, socijalno-revolucionarnu predstavljala je manja grupa pristalica Svetozara Markovića, čija je najistaknutija ličnost bio Dimitrije Cenić. Ove dve struje sukobljavale su se oko nasleđa Svetozara Markovića i, svaka za sebe, dokazivala da je upravo ona autentični nastavljajući. Obe su reflektovale velike podele u ruskom narodnjaštvu: progresističku koja se oslanjala na narod i jakobinsko-blankističku koja je smatrala da, po osnovi znanja i tačno spoznatih interesa naroda, ima mandat istorije da radi u ime naroda. One se u suštini nisu razlikovale po ciljevima. Razlike između njih odnosile su se na sredstva, na karakter organizacije socijalista. U političkom, ekonomskom i nacionalnom pitanju one su ostale u okvirima ideja narodnjačkog socijalizma, koje je formulisao Svetozar Marković.

⁴ Svetozar Marković, »Velika Srbija«, *Sabrani spisi*, I, Beograd, 1965, str. 111.

⁵ Svetozar Marković, »Socijalizam ili društveno pitanje«, *Sabrani spisi*, IV, Beograd, 1965, str. 419.

Njima je ostao zajednički program za političke slobode; nekapitalistički put industrijalizacije — koji je sve više pomerao težište sa patrijarhalnih ekonomskih institucija, kakve su bile zadruga i opština, ka narodnoj državi; i rešenje srpskog pitanja u federaciji balkanskih naroda.

Srpski socijalisti druge polovine 19. veka doista su tačno videli socijalno-ekonomsku stvarnost Srbije 70-tih i 80-tih godina. Seljak je bio slobodan — ali na sitnom posedu; zelenaški karakter kapitala, koji je vodio brzog proletarizaciji sela; nerazvijeni gradovi, bez industrije, koja bi mogla da apsorbuje seoski proletarijat. Socijalisti nisu hteli ni buržoaziju ni birokratiju, već **narodnu državu**, kao vlasnika sredstava za proizvodnju, a naročito kao regulatora pravedne raspodele. U stvari, to je bilo odlaganje da se plati neizbežna cena modernizacije, ali je reflektovalo i strah patrijarhalnog društva od njenih posledica. Jedan od osnivača Narodne radikalne stranke i njen višedecenijski vođa, Nikola Pašić, pisao je neposredno uoči njenog stvaranja:

»Zapadna Evropa i Istočna Evropa to su dva sveta zasebna — ona se nikad nisu slagala a još teže će se složiti sada, kad pored vere, došlo je narodnosno pitanje i kad pored jednog i drugog dolazi još treće što je u ovima vremenima tako isto odsudno za sudbu naroda i države, a to je pogledi moralni na ekonomsko i političko uređenje naroda.«. »Srpski narod, nastavlja Pašić, od kako se je nastanio u tim zemljama, gde sada živi, uvek je u sudarima istočnog sveta sa zapadnim bio na strani Istoka.«

Pašić je kapitalizam smatrao nepravednim društvom i istočnu civilizaciju stavljao iznad zapadnoevropske: »Opština . . . to je duša slavenskog sveta. Ona je početak i ona se sada, u nauci društvenoj stavlja kao poslednji stepen uređenja današnjeg evropskog društva. Ona je dakle i početak slavenskog društva i završetak evropskog društvenog razvitka.«⁶

Prodor kapitala 80-tih godina izazvao je pravu paniku među srpskim socijalistima. Oni su bili principijelni protivnici podela naroda na klase, ali su strahovali i od činjenice da kapital dolazi sa strane, iz Austrije. Zato su zvonili na uzbunu i dokazivali da je narodna država kao vlasnik sredstava za proizvodnju jedina brana tome prodoru.

Stanovište da je u osloncu na patrijarhalne zajednice ne samo moguće nego i nužno izbeći kapitalizam, osamdesetih godina prošlog veka, kada se pod dejstvom robonovčanih odnosa ove ustanove raspadaju — dobija novu argumentaciju. Tada se nužnost socijalizma obrazlaže i nacionalnim razlogom. Kapital udara u patrijarhalnu osnovu društva, koja je srž srpstva. Osim toga, to je strani kapital. Dovodeći Srbiju u ekonomsku zavisnost, on ugrožava i njenu političku samostalnost. »Nas će stranci — pisao je tadašnji socijalista Dimitrije Cenić — i ekonomno i politički uništiti i na naše će mesto doći drugi narod, ekonomski razvijeniji od nas. Ekonomska borba Srbije protiv strane poplave mora biti borba protiv čivtinskog poretka, protiv čivtizma: a počem taj čivtizam dolazi nama sa strane od tuđih nacija: — to je nacionalna borba srpskog naroda protiv tuđinstina istovetna sa osnovnim tražbama socijalizma. Oni srpski državnici i patriote, koji budu hteli da zaustave tuđu poplavu i da podignu srpsku naciju, moraju se u ekonomiji držati socijalističkih načela. Stvari su se izvrnule: pre je socijalizam morao sa svećom tražiti pristalice, a danas ga, radi svoga spasa, mora tražiti čitava jedna nacija.«⁷ Jedan drugi srpski socijalista, dr Dragiša Stanojević, napraviće tada formulu — »srbizam = socijalizam«.

Ustanak u Bosni i Hercegovini 1875. i otvaranje istočne krize 1876—1878. stavili su, u izoštrenom vidu, na dnevni red nacionalno pitanje. Srpski socijalisti nisu delili doktrinarstvo ruskih revolucionara, koji su svoj odnos prema

⁶ Nikola Pašić, »Sloga Srba i Hrvata«, Arhiv SANU, sign. 11857.

⁷ Dimitrije Cenić, »Hoće li imati udela i mladi brat?«, Novi beogradski dnevnik, br. 89, 1887.

ustanku u Bosni i Hercegovini određivali u zavisnosti od toga da li je on samo nacionalnooslobodilački ili je i socijalna revolucija. Oni su dokazivali tesnu povezanost nacionalnooslobodilačke borbe sa socijalnom revolucijom. U pogledima na rešenje srpskog pitanja, ostali su dosledni idejama Svetozara Markovića. Smatrali su glavnim da se utvrdi načelo na kome treba organizovati buduću srpsku državu i 1876. godine o tome pisali u svom listu »Staro oslobođenje«:

»Buduća srpska država ne može i ne treba da se osnuje na načelu narodnosti. Država osnovana na načelu narodnosti pretpostavlja zaokrugljene granice po narodnosti. A srpski narod nema ni geografskih ni etnografskih granica. On se meša na severo-istoku s Bugarima i Rumunima, na severo-zapadu sa Rumunima, Nemcima, Madžarima i Hrvatima, na jugo-zapadu sa Hrvatima i Talijanima, na jugo-istoku sa Arbanasima i Bugarima. Balkansko poluostrvo i njegove okolne oblasti mozaik su od malih naroda. Srpski narod je u sredini ovog mozaika. On se preliva i meša sa svima svojim susedima; često se udubljuje i pruža venac srpskih sela čak do središta koga susednog naroda, često susedni narod zadire do središta srpskog... Kad bi se buduća srpska država osnovala na načelu narodnosti, ona bi, neizbežno, morala od srpskog naroda da učini osvajački narod. Time bi nas posvadila sa susednim bratskim narodima. Prema tome srpska država morala bi da se pretvori u vojničku državu. Takva država davila bi sam srpski narod, sprečavala bi mu kulturni razvitak, gložila bi se sa susednim narodima i najposle bi od njih bila rastrgnuta i uništena, kao smétnja napretka i slobode balkanskih naroda. Nikada ne treba zaboraviti da napredak korača, da sloboda postaje opštečovečanska potreba svakog naroda. Po tome, dakle, samo one države mogu računati na dug opstanak, pravilan razvitak i usavršavanje, koje se osnuju na naprednijim načelima. U koliko se srpska nova država osnuje na naprednijim načelima u toliko će njen opstanak biti čvršći, a budućnost svetlija. Srpsku državu, osnovanu na načelu narodnosti, razlupaće brzo koračajući napredak svojim teškim stopalama.

Nova srpska država ne može se osnovati ni na istorijskim pravima. Još samo fantaste i pusti zanesenjaci mogu sanjati o granicama Dušanove Carevine i pozivati se na istorijska prava. Mladom, čilom srpskom narodu nije potrebno prizivanje i pozivanje mrtvih. Život ne niče iz grobova. Nama nije potrebna apelata na mrtva istorijska prava. Srpski narod treba da se oslanja i apelira na mnogo čovečnija prava, na pravo svakoga naroda da živi, da se razvija i napreduje svestrano«.

Srpski socijalisti su ujedinjenje videli kao sredstvo, a ne kao cilj po sebi. »Narodu je potrebno, piše »Staro oslobođenje«, materijalno blagostanje, potpuna politička sloboda, svestrani i moralni napredak. To će se opet postići ako se buduća srpska država organizuje iznutra na temelju potpune opštinske samouprave sa narodnim suverenstvom, a spolja na načelu federacije sa grupama susednim narodima«.⁸

Između radikala i socijal-revolucionara nema razlike u gledanju na političko, ekonomsko i nacionalno pitanje. I jedni i drugi kao krajnji cilj imaju narodnu državu koja je isto što i društvo. Oni se razlikuju samo, kao što je rečeno, u pitanju sredstava, tj. karaktera partije koja treba da omogući takvu državu. Socijalni revolucionari su pristalice uske socijalističke organizacije i revolucije. Oni su verni sledbenici revolucionarne terorističke organizacije u Rusiji »Narodna volja«, sa kojom su održavali tesne veze, a njihov organ »Radnik«, koji su pokrenuli u Beogradu 1881. godine, bio je praktično jedino javno glasilo ove organizacije.

U Radikalnoj stranci, koja je bila širok seljački pokret, sa uskim jezgrom faktički profesionalnih revolucionara, bivših ruskih i ciriških đaka, socijal-

⁸ »Naše oslobođenje i ujedinjenje«, »Staro oslobođenje«, br. 74, 1876.

revolucionari su videli izdaju revolucije, pa i samog socijalizma. Ali, Radikalna stranka u svom početku nije bila nikakva građanska stranka. Njen program je izrastao iz ideologije narodnjačkog socijalizama Svetozara Markovića. Ona se odlepljuje od jakobinsko-blankističke varijante narodništva, tj. od osvajanja vlasti od strane uske revolucionarne organizacije, koja **putem države, u ime naroda**, sprečava podelu društva na klase i obezbeđuje pravednu raspodelu. Radikalna stranka teži mirnoj socijalnoj revoluciji, osvajanju vlasti putem izbora, uspostavljanju narodne države. Njena prava društvena priroda može se oceniti tek u odnosu prema drugim dvema strankama u Srbiji: Liberalnoj i naročito Naprednoj, koja teži uspostavljanju moderne države i građanskog društva. Napredna stranka je vođena od ljudi sa jasnim predstavama o modernoj evropskoj državi, ali je bez socijalnog oslonca i zato je sve više upućena na dvor, čiji će zarobljenik definitivno postati.

Radikalna stranka je delovala snagom elementarne stihije. Ona je bila protivnik svih mera modernizacije Srbije: zakona o železnici, bankama, stajaćoj vojsci. Sve je to bio spontani otpor institucionalizaciji građanskog društva, koji je svoj koren imao u ideologiji narodnjačkog socijalizma. Ne-kapitalistički put je napušten više pod pritiskom okolnosti. Stvarnost je razarala njen socijalno-ekonomski program i to je razaranje supstituisao nacionalni program, u kome je potisnuta i ideja federacije.

Dok je apsolutistička i feudalna Rusija oklevala sa reformama, na njenoj sceni su se pojavile snage koje su oblikovale najpre ideologiju a zatim i organizaciju, pod uticajem zapadnoevropskih socijalističkih ideja, ali do neprepoznatljivosti preobraženih tendencijama i stvarnošću Rusije. Narodnjački socijalizam nije bio nikakva utopija — on je bio vrlo realna pojava u jednom patrijarhalnom društvu na njegovom prelasku u moderno. Ta ideologija je već u vreme svoga nastanka imala najveći uticaj u balkanskim zemljama. Među njima, već i zbog činjenice da je srpski narod jedini imao nacionalnu državu, razvila se najviše: do zaokruženja u jedan sistem, koji je imao više uticaja na društvenu istoriju Srbije nego što se sluti. Ili, nego što hoće da se prizna.

R é s u m é

L'IDÉE SOCIALISTE EN SERBIE AU COURS DE LA SECONDE MOITIÉ DU XIXe SIÈCLE

Latinka Perović

L'idée socialiste telle que présentée par les historiographes n'est qu'une parmi plusieurs tendances du développement social et politique en Serbie. La société agraire ne remplissant pas les conditions nécessaires pour établir sa propre théorie, cette idée paraît avoir été, tout d'abord, un reflet des doctrines socialistes étrangères. Grâce aux flottements des théories appliquées, on en reconnaissait la source tantôt en Occident, tantôt en Russie. Cependant, une recherche plus poussée indique que l'idée socialiste, en Serbie comme en Russie, était une réponse modifiée aux questions que se posait l'Europe de l'Ouest à la suite des révolutions politiques et après la révolution industrielle. En Serbie, on vit naître une doctrine de développement non-capitaliste, profondément influencée par le »narodničestvo« russe. La notion fondamentale en était celle de la propriété collective (but proclamé aussi par la théorie socialiste occidentale) et l'on trouvait des éléments analogues et favorables dans les collectivités patriarcales de Serbie — la commune et la coopérative. Ainsi, l'idée socialiste reproduisait les formes d'une société en train de changer son caractère patriarcal au profit d'un développement plus moderne. Elle immobilise cet état de choses exerçant dans l'histoire sociale de la Serbie une influence plus profonde.

Le programme politique des socialistes serbes était libéral; cependant, les libertés politiques y étaient un moyen de réaliser l'égalité économique plutôt qu'un but en soi. Leur programme national s'opposait au premier projet serbe de politique extérieure, le **Natchertanié** d'Elie Garachanine (1844). A la solution légitimiste de la question serbe, ils opposaient la solution révolutionnaire, et à l'idée de la Grande Serbie, l'alliance du peuple serbe avec les nations balkaniques et yougoslaves.

Janez Cvirn

GOSPODARSKA POLITIKA CELJSKE OBČINE 1890—1914

Uvod

Liberalna občinska zakonodaja, ki je dala občinam ogromne pristojnosti (tako v samostojnem kot prenesenem delokrogu),¹ je bila že ob nastanku zastavljena nerealno, saj je bil obseg nalog v nesorazmerju z materialnimi zmožnostmi občin. Pri izvrševanju prenesenega in še bolj lastnega delokroga občin so namreč nastajali velikanski stroški, bistveno višji kot pred uvedbo občin, medtem ko so bili občinski prihodki relativno omejeni. Zaradi tega so nasprotniki nove občinske ureditve že od vsega začetka poudarjali, da je posledica prevelikih občin in preštevilnih nalog v zadevah lastnega delokroga (zlasti krajne policije) ta, da »srenje niso velikim poslom kos, ktere so jim naložili«, nasproti temu pa »javna nevarnost tako narašča, da je groza«,² in zlasti opozarjali na vedno slabši finančni položaj občin. Vendar njihove zahteve niso bile uslišane³ in vse do razpada monarhije se je finančni položaj občin iz leta v leto slabšal.

Občinska zakonodaja je štela za povsem normalno pokrivanje občinskih izdatkov iz občinskega premoženja, s katerim naj občine gospodarijo kar se da racionalno. Ker so nekatere občine stopile v ustavno življenje skoraj brez vsakega premoženja, so se morali občinski proračuni napajati še z drugimi viri, ki so jih občinski redi iz šestdesetih let označili s skupnim terminom: občinske doklade (Gemeindeumlagen). V ta okvir so spadale zlasti doklade na direktne in užitninske davke, ki so se proti koncu prejšnjega stoletja stalno zviševale. Po preliminarnih podatkih za leto 1884 je bilo od 10.504 občin v Cislajtaciji (brez Češke, Galicije in statutarjih mest) le 2108 občin brez takšnih doklad,⁴ njihovo število pa se je iz leta v leto manjšalo. Na drugi strani pa je bila prisotna tendenca zviševanja občinskih doklad. Čeprav je občinska zakonodaja limitirala najvišje možne doklade na direktne in užitninske davke (prekoračitev je moral odobriti deželni odbor oziroma deželna politična oblast), so se občinske doklade v povprečju stalno zviševale. Na Štajerskem so leta 1862 znašale v povprečju 12,3 % na direktne davke, leta 1880 pa že 22,3 %.⁵

Kot skrajno sredstvo za povečanje lastnih prihodkov so lahko občine predpisale tudi posebne občinske davke, ki niso spadali v kategorijo doklad na direktne in užitninske davke. Takšni samostojni občinski davki so eksistirali sicer že pred revolucijo 1848, vendar le kot izredno sredstvo pomoči.⁶ Z državnim občinskim zakonom iz leta 1862 je bilo določeno, da smejo občine pobirati takšne doklade le na podlagi posebnega deželnega zakona. Deželna občinska zakonodaja, ki je to načelo povzela, pa je določala tudi nekatere dovoljene oblike samostojnih občinskih doklad, kot npr. davek na pse, pristojbino za sprejem v domovinsko zvezo, užitnino na pivo in špirit in še nekatere druge.⁷ Vsi navedeni prihodki pa največkrat niso zadoščali za pokrivanje ogromnih in stalno naraščajočih občinskih izdatkov, tako da se je večina občin ob koncu

¹ Na splošno o tem; Jiří Klabouch: Die Gemeindeselbstverwaltung in Österreich 1848—1918, München—Wien, 1968.

² Slovenski Gospodar, 1. 10. 1874.

³ Velik nasprotnik liberalne občinske zakonodaje je bil tudi slovenski poslanec Mihael Hermann; Slovenski Gospodar 13. 3. 1873, 20. 3. 1873, 27. 3. 1873, 3. 4. 1873, 17. 4. 1873, 24. 4. 1873; 5. 2. 1874, 26. 2. 1874, 5. 3. 1874, 9. 4. 1874, 6. 8. 1874, 1. 10. 1874, 8. 10. 1874, 30. 11. 1874.

⁴ J. Klabouch, n. d., str. 118.

⁵ Prav tam.

⁶ J. Klabouch, n. d., str. 120.

⁷ Prav tam.

19. stoletja znašla v težavnem finančnem položaju. Že leta 1884 je bilo od 10.049 občin v Cislajtaniji (brez Češke, Galicije in statutarnih mest) le 1300 občin aktivnih, vse ostale pa so izkazovale izgubo,⁸ na prelomu stoletja pa se je finančni položaj občin še poslabšal. Občinske uprave so si iz finančnih zagat poskušale pomagati na različne načine, njihove možnosti pri iskanju finančnih injekcij pa so bile v primerjavi z možnostmi države omejene. Pri reševanju težkega finančnega položaja so se občine (ob skrbnem gospodarjenju z občinskimi premoženjem in pospeševanju obrti, trgovine in industrije) največkrat zatekale k zviševanju občinskih doklad na direktne in užitninske davke ter uvajanju samostojnih občinskih doklad izven te kategorije, na drugi strani pa so se bile prisiljene zadolževati pri različnih denarnih zavodih. Celotna gospodarska in finančna politika občin je bila v veliki meri odvisna tudi od različnih drugih (neekonomskih) faktorjev, ki so v nekaterih primerih tudi prevladali. Takšen primer nam nudi Celje, kjer so se od devetdesetih let prejšnjega stoletja v občinski gospodarski politiki močno odražala nacionalna nasprotja med obema v mestu živečima narodoma.

Gospodarska politika celjske občine

Celjska mestna občina je v ustavno življenje stopila s precejšnjim občinskim premoženjem,⁹ ki je pomenil dobro osnovo za financiranje občinskih izdatkov. Dodaten vir prihodkov so predstavljale občinske doklade na direktne in užitninske davke, pa tudi samostojne občinske davščine (Auflagen und Abgaben), ki niso spadale v kategorijo doklad na direktne in užitninske davke. Po celjskem občinskem statutu iz leta 1867¹⁰ je smela občina samostojno določati doklade na direktne davke le do višine 40 %; za 40—60 % doklade na direktne davke je morala pridobiti soglasje deželnega odbora, več kot 60 % doklade na direktne in več kot 20 % doklade na užitninske davke pa je moral sankcionirati deželni zbor z izdajo posebnega zakona. Deželni zakon je bil potreben tudi za samostojne občinske doklade izven kategorije direktnih in užitninskih davkov, in sicer tako za uvajanje novih, kot tudi za povišanje že obstoječih davkov te vrste. Zato se je višina in vrsta teh doklad spreminjala počasneje kot višina doklad na užitninske in direktne davke.

Od leta 1867 dalje je celjska mestna občina pobirala 50 % doklade na direktne in 15 % doklade na užitninske davke, ter 15 % užitnino na v mesto uvoženo pivo, konjak in špirit.¹¹ Medtem ko se doklade na užitninske davke v naslednjih letih niso bistveno spreminjale, so se doklade na direktne davke, ki so predstavljale glavni vir občinskih dohodkov, postopoma zniževale. Že leta 1873 jih je občina znižala na 35 %, leta 1884 pa na 32 %, kar nam kaže, da je bil finančni položaj celjske občine v tem obdobju izjemno ugoden.¹² Poleg doklad na direktne in užitninske davke je občina pobirala tudi nekatere (z deželno zakonodajo dovoljene) samostojne občinske davke, ki niso spadali v prvo kategorijo. Od šestdesetih let dalje je pobirala pristojbino za sprejem v domovinsko zvezo v višini 5 gld, ki jo je leta 1872 zvišala na 10 gld, ne glede na to, da je celjski občinski statut predvideval možnost do dvajset goldinarskih pristojbin.¹³ Po sprejetju zakona z dne 4. 12. 1881, ki je limitiral pristojbine za sprejem v domovinsko zvezo na 200 gld,¹⁴ se je tudi celjska občina odločila povišati navedeno pristojbino na najvišjo možno mero. Od leta 1863 je občina pobirala tudi davek na pse v višini 2 gld, ki ga je leta 1884 zvišala na

⁸ J. Klabouch, n. d., str. 122.

⁹ J. Orožen: Zgodovina Celja in okolice II., Celje 1974, str. 29—30; Thomas Fürstbauer: Cilli 1867—1892. Fünfundzwanzig Jahre selbständigen Gemeindegewesens, Celje 1892, str. 114—117.

¹⁰ Andreas Gubo: Geschichte der Stadt Cilli, Graz 1909, str. 384—398.

¹¹ Fürstbauer, n. d., str. 114; Orožen, n. d., str. 41.

¹² Prav tam.

¹³ Fürstbauer, n. d., str. 114; Gubo, n. d., str. 385 (člen 5 celjskega statuta).

¹⁴ Fürstbauer, n. d., str. 114; Orožen, n. d., str. 41.

4 gld in leta 1895 na 5 gld,¹⁵ leta 1884 pa je vpeljala še t. i. najemniški krajcar (Zinskreuzeraufgabe), nekakšen progresiven davek od hišne najemnine.¹⁶

Če vsemu temu dodamo še nekatere druge izredne prihodke, kot npr. dohodek od mitnine, ki jo je od sedemdesetih let dalje občina pobirala samostojno, nadalje dohodek od tržnice, sejmov in občinskih podjetij¹⁷ ter vsakoletna gotovinska darila Celjske mestne hranilnice za »občekoristne lokalne namene«,¹⁸ postane jasno, da je v sedemdesetih in osemdesetih letih občina razpolagala s precejšnjimi sredstvi, ki so na splošno zadostovala za pokrivanje stroškov sicer ambiciozno zastavljene občinske politike. Tako lahko označimo obdobje do konca osemdesetih let za čas velikanskega uspeha liberalne občinske uprave, za čas, v katerem se je Celje razvilo iz malega provincialnega gnezda v mesto v pravem pomenu besede. Zlasti v času župana dr. Josefa Neckermanna (1870—1893), ki si je z vsemi silami prizadeval za gospodarski in kulturni razvoj mesta (začetki turizma in ustanovitve Cinkarne 1873 sta njegova zasluga), je bilo veliko storjenega tudi za izboljšanje življenja v mestu:¹⁹ urbanistično zaključene ulice in trgi so se postopoma tlakovali, leta 1873 je bila v mestu vpeljana plinska razsvetljava, v letih 1884—1885 je bilo zgrajeno novo gledališče, leta 1882 se je odprl mestni muzej, pet let kasneje pa je mesto dobilo novo mestno (Gizelino) bolnišnico.

V sedemdesetih in osemdesetih letih je občini uspevalo, da je večino stroškov pokrila iz občinskega premoženja in ostalih rednih prihodkov, in le redko se je zgodilo (kot npr. pri gradnji mestnega gledališča), da je bila primorana najeti posojilo. Od konca osemdesetih let pa se je začela občinska gospodarska in finančna politika bistveno spreminjati. Napredovanje Slovencev od druge polovice osemdesetih let, ki se je kazalo na vseh nivojih družbenega življenja, in v zvezi z njim zaostrovanje nacionalnih odnosov med obema v mestu živečima narodoma, sta povzročila, da je postala občinska gospodarska in finančna politika instrument, s katerim je poskušalo celjsko nemštvo obvarovati »nemško posestno stanje« pred slovenskimi napadi. Od ustanovitve Južnoštajerske hranilnice 1889 dalje²⁰ so postajale reakcije celjskega nemštva na nove slovenske pridobitve vedno bolj radikalne in iracionalne²¹ ter v nasprotju z ekonomskimi koristmi občine kot celote. Tako je od devetdesetih let dalje glavna značilnost občinske gospodarske in finančne politike načrtno in vsestransko zaviranje slovenskega napredovanja v mestu (varovanje nemškega posestnega stanja), ki ji je vse ostalo podrejeno. In kot bomo videli ob boju za slovensko knjigarno in težavah pri gradnji Narodnega doma, si občina pri tem ne pomaga le z različnimi administrativnimi ukrepi in vplivanjem na nadrejene instance, temveč tudi z davčno politiko ter podporami Celjske mestne hranilnice in različnih obrambnih organizacij (Südmarke).

Boj za slovensko knjigarno

Kljub nasprotovanju celjske mestne občine je leta 1890 Zvezi slovenskih posojilnic uspelo dobiti koncesijo za tiskarno in licenco za trgovino s papirjem. Oba obrata je Zveza prepustila Dragotinu Hribarju, ki je v relativno kratkem

¹⁵ Fürstbauer, n. d., str. 115; isti: Cilli 1893—1907 (rokopis), Knjižnica Edvarda Kardašja (KEK) Celje, Ms 244.

¹⁶ Fürstbauer, n. d., str. 114—115; Orožen, n. d., str. 41—41.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Prav tam; o Celjski mestni hranilnici na splošno: Janko Orožen: Denarništvo v Celju, Celje 1973; Aleksander Videčnik: Denarništvo v Celju, Celje 1989.

¹⁹ Fürstbauer, n. d., str. 83—113; Moritz Rüpschl: Bürgermeister Neckermann; v: Südsteiermark. Ein Gedenkbuch von Franz Hausmann, Graz 1925, str. 257—266.

²⁰ Slovenski Gospodar, 8. 8. 1889; 15. 8. 1889; Fürstbauer, n. d., str. 59—60.

²¹ Lep primer iracionalne reakcije je zavrnitev 200 K darila za občinski ubožni fond, ki ga je ob otvoritvi trgovine z železno Merkur (1900) občini podaril podjetnik Peter Majdič. Na tajni seji občinskega odbora dne 8. 6. 1900 je občinski odbornik Karl Mörtl ponudil občinskemu ubožnemu skladu 400 K, pod pogojem, da se Majdičev prispevek zavrne. Njegov predlog je bil enoglasno sprejet, saj so se vsi strinjali, da je Majdičevo darilo zgolj premišljena provokacija. ZAC, MOC, fasc. 13; zapisnik tajne seje občinskega odbora z dne 8. 6. 1900.

času razvejal založniško dejavnost do zavidljivega nivoja. V Hribarjevi tiskarni se je poleg Domovine in Ilustrovanega narodnega koledarja natisnilo precejne število slovenskih knjig, ki so si zaradi slabo razvitega slovenskega knjigotrštva na Spodnjem Štajerskem le s težavo utirale pot v domove slovenskih bralcev. Knjigarne po spodnještajerskih mestih so bile namreč izključno nemške in tudi Hribarju je licenca dovoljevala le prodajo papirja in pisarniških rekvizitov, svetih podob, molitvenikov in šolskih knjig za ljudske šole, izdanih pri državni založbi Šolska knjiga. Ker je bila za prodajo ostale literature potrebna knjigotrška koncesija, si je Hribar sprva pomagal s kršitvijo predpisov (leta 1893 je mestna policija kar dvakrat odstranila iz njegove knjigarne večje število slovenskih knjig),²² potem pa se je zadeve lotil po uradni poti.

Potreba po slovenski knjigarni v Celju je bila po pisanju Domovine iz leta v leto bolj pereča,²³ zato je Dragotin Hribar junija 1894 zaprosil celjsko mestno občino za podelitev knjigotrške koncesije.²⁴ V prošnji je poudaril, da v Celju sicer obstajajo tri knjigarne (s tem, da ima v svojih rokah dve koncesiji knjigarnar Fritz Rasch), ki pa nikakor ne morejo pokriti povpraševanja po slovenskih knjigah v južnem delu Spodnje Štajerske, saj prodajajo skoraj izključno nemško literaturo. Zaradi tega so Slovenci, ki tvorijo veliko večino prebivalstva v tem delu Štajerske, prisiljeni naročati knjige iz Ljubljane, kar je povezano z dodatnimi stroški. Čeprav si je Hribar zagotovil podporo okrajnih zastopov Celja, Vranskega in Šoštanja, je celjski občinski odbor njegovo prošnjo zavrnil; enako je storilo tudi štajersko namestništvo (3. 9. 1894), ki je v svoji odločbi ponovilo stališča celjskega občinskega odbora, češ da v Celju obstajata že dve knjigarni, ki prodajata tudi slovenske knjige, in da ima Dragotin Hribar prenziko izobrazbo.

Na takšno odločitev se je Dragotin Hribar pritožil na notranje ministrstvo in v pritožbi argumentirano izpodbijal oba glavna razloga namestništva. Glede trditve, da lokalne razmere (obstoj dveh knjigarn) ne dovoljujejo ustanovitve nove knjigarne, je poudaril, da gre za stališče mestnega sveta, ki

»je pa najmanj zmožen, črez to stvarno in nepristransko mnenje oddati. Celjski mestni svet obstoji izključno iz mož takozvane nemško-nacionalne stranke najostrejše vrste, in, lahko se reče, v celi Avstriji je znano, da niso skoraj v nobednem mestu Avstrije nacionalna in politična nasprotja tako huda, kakor ravno v Celji. Torej je očitvidno, da je nemško-nacionalna stranka, ki se po svoji mržnji zoper druge nemške narode še posebno odlikuje, odločno zoper vse in se bo zoper vse izjavila, kar bi koristilo ne-nemškemu ljudstvu, posebno pa še tako zelo sovražnemu drugemu narodu dežele, Slovincem... Na to mnenje celjskega magistrata se torej ne more nikakor ozirati, in to tem manje, ker prošena podelitev koncesije ni bila namenjena za mesto Celje, ampak, kakor sem v moji prošnji posebno naglaševal, služila bi potrebam slovenskega ljudstva na Spodnjem Štajerskem... Za to slovensko prebivalstvo, ki je s Celjem vedno v dotiki, in je posebno tudi v kupčiji na to mesto navezano, ni nobene knjigotržnice, med tem ko ima to tako malo številce nemškogovorečega ljudstva tri prodajalnice v Celji v porabo. K temu še pride, da za prodajanje proizvodov slovenske literature ni na celem Štajerskem nobene knjigarne, tako da nima slovensko ljudstvo, ki šteje 400.480 duš, nobene knjigotržnice«.

Na drug in kar malce žaljiv očitek, da za opravljanje knjigotrštva nima zadostne izobrazbe, je Hribar cinično pripomnil, da »stoji moje izobraženje najmanj na tisti stopinji, kakor drugih celjskih knjigotršcev; da, jaz imam trdno prepričanje, da se splošna omika zadnjih še dolgo ne povzdigne do površja moje omike«. In upravičeno je dodal:

»Čudim se, da se je takrat, ko so se tem gospodom celjskim knjigotrščem koncesije podeljevale, tako mala mera rabila glede na splošno izobraženost, da pa se rabi sedaj, ko prosim jaz za tako dovoljenje, tako ostra mera, kakor se gotovo nikdar ne rabi pri vprašanju za dovoljenje slične koncesije v državnem stolnem mestu, na Dunaju. Skoraj neumljivo je, zakaj se rabi ravno pri vprašanju splošne omike prosilca

²² ZAC, MOC, fasc. 66; št. 7642/1893; 7813/1893.

²³ Domovina, 16. 5. 1891.

²⁴ ZAC, MOC, fasc. 69; št. 6072/1894; celotna zadeva je združena v posebnem konvolutu, zato posameznih spisov ne navajam.

slovenske narodnosti tako ostrá mera, kakor se ne rabi nikdar pri prosilcih nemške narodnosti, in se nikdar ni rabila«.

Ker tudi ministrstvo notranjih zadev ni upoštevalo Hribarjevih argumentov in je potrdilo odločbo štajerskega namestništva z dne 3. 9. 1894, se je akcija za pridobitev knjigotrške koncesije za nekaj časa ustavila, čeprav je Hribar še vedno poskušal v svoji papirnici prodajati slovenske knjige in revije. Tako je npr. leta 1899 mestni urad ponovno s policijo interveniral v njegovi papirnici in mu zaplenil precejšnje število slovenskih knjig in revij.²⁵ Boj za slovensko knjigarino pa se je z vso silo nadaljeval v desetletju pred prvo svetovno vojno, ko si je poskušala pridobiti knjigotrško (in tiskarsko) koncesijo Narodna založba. Leta 1905 se je namreč Zveza slovenskih posojilnic kot organizacijska in denarna centrala vanjo včlanjenih zadrug preimenovala v Zadržno zvezo, registrovano zadrugo z omejeno zavezo s sedežem v Celju, ki pa nase ni prenesla koncesije za tiskarno in licence za trgovino s papirjem. Spričó nevarnosti izgube tiskarske koncesije in licence za trgovino pa celjski Slovenci Zveze slovenskih posojilnic, na katero sta se glasili koncesija in licenca, niso ukinili, tako da je Zveza slovenskih posojilnic od tega leta dalje delovala kot posebno društvo z nalogo vodenja Zvezne tiskarne in Zvezne trgovine s papirjem.²⁶

Čeprav je bila od reorganizacije dalje Zveza slovenskih posojilnic povsem samostojno gospodarsko podjetje in v organizacijskem pogledu v nobeni zvezi z Zadržno zvezo, je zaradi prevzetega imena prihajalo do različnih nesporazumov, spričó katerih je poskušalo vodstvo Zveze prenesti koncesijo za tiskarno in licenco za papirnico na kakšno posebno ustanovo. S tem namenom se je v začetku leta 1908 ustanovila zadruga Narodna založba, katere namen je bil »pospeševati gospodarsko korist in podpirati izdelke zadržnikov s skupnim izdajanjem knjig, muzikalij, umetnin, časopisov, političnih, strokovnih in leposlovnih, z izvrševanjem knjigotrške, grafiško-artistiške ter tiskarske obrti, z založništvom knjig vseh vrst«.²⁷ Za izvajanje svoje raznovrstne dejavnosti pa je Narodna založba morala najprej pridobiti koncesijo za tiskarsko in knjigotrško obrt, kar je bilo v Celju izredno težko.

Neposredno po ustanovitvi in vpisu zadruge v register je vodstvo Narodne založbe (30. 3. 1908) nasloвило na štajersko namestništvo obsežno prošnjo za podelitev knjigotrške koncesije v Celju. Dr. Vekoslav Kukovec, predsednik Narodne založbe, je prošnjo utemeljil s podobnimi argumenti kot Dragotin Hribar štirinajst let poprej.

»Spodnje Štajersko šteje blizu pol milijona prebivalcev slovenske narodnosti. Duševna produkcija je s splošno kulturo na Spodnjem Štajerskem v zadnjem desetletju znatno napredovala. Zato je naravnost nekaj neverjetnega, naravnost anomalija, da pol milijona ljudi na Spodnjem Štajerskem doslej nima niti ene knjigarne. Spodnještajerski Slovenci si nabavljajo vsled tega vse svoje knjižne potrebščine izven dežele v Ljubljani. Na Spodnjem Štajerskem se nahajajo sicer nemške knjigarne, niti ena izmed teh se pa ne peča z založništvom slovenskih knjig, niti ena ne goji slovenske literature. Ker so pa vsled tega spodnještajerski Slovenci navezani pri nakupu slovenskih knjig na Ljubljano, pokrivajo od tamkaj svoje potrebščine tudi glede knjig tujih književnosti in kupujejo tudi nemške in druge tujejezične knjige, muzikalije in umetnine, bodisi izven dežele v Ljubljani ali pa dajejo zaslužek tujim agentom iz Dunaja in celo iz inozemstva. Ves knjižni promet je torej razpršen izven dežele in s tem tudi ves dobiček v ti stroki oddide v druge dežele. S tem pa se izredno ovira vsak napredek zlasti v praktični književnosti... Ta položaj je naravnost nevzdržljiv; zato se je pred nekaj meseci ustanovila na Spodnjem Štajerskem posebna zadruga, ki bi z založništvom in razpečevanjem knjig med slovenskim občinstvom na Spodnjem Štajerskem na eni strani čuvala interese slovenskih pisateljev, svojih članov, na drugi strani pa pospeševala gospodarstvene interese čitajočega občinstva z ureditvijo moderne knjigarne«.

²⁵ ZAC, MOC, fasc. 88; št. 9601/1899; poročilo mestne varnostne straže z dne 16. 10. 1899 s seznamom zaplenjenih knjig in revij.

²⁶ Zadruga, 1911, str. 60.

²⁷ ZAC, MOC, fasc. 122; št. 5625/1908; celotna zadeva je združena v posebnem konvolutu, zato posameznih spisov ne navajam.

Vendar tudi Kukovčevi argumenti niso prepričali štajerskega namestništva, ki je po skoraj enoletnem zavlačevanju z odločbo z dne 23. 1. 1909 zavrnilo zahtevo Narodne založbe z obrazložitvijo, da v Celju ne obstaja realna lokalna potreba za ustanovitev še tretje knjigarne. Zoper odločbo namestništva se je Narodna založba 15. 2. 1909 pritožila na trgovinsko ministrstvo in v njej ponovila svoje stare argumente, obenem pa opozorila na odločujoč vpliv celjske mestne občine pri negativni rešitvi njene vloge: »Istina je, da je bil odločilen za razsodbo glas celjskega občinskega sveta, na katerega se je namestnija preje obrnila in v katerem občinskem svetu sedi celjski knjigotržec Fritz Rasch, kateri je nacijonalen Nемеc in sam knjigotržec in je takorekoč sodil v lastni zadevi. Ne da bi mu predbacivali kake pristranosti, vendar opravičeno trdimo, da njegova sodba ne more in ne sme v poštev priti, ker je pač od nekdanj splošno veljavna *lex naturalis*, da nihče ne sme v lastni zadevi soditi«. Vendar trgovinsko ministrstvo tej pritožbi ni ugodilo in z odlokom z dne 15. 6. 1909 potrdilo razsodbo štajerskega namestništva.

V naslednjem letu je predložil občinskemu odboru prošnjo za podelitev knjigotrske koncesije Karl Goričar, ki je prevzel Zvezno trgovino s papirjem. O njegovi prošnji je razpravljaj občinski odbor na seji 3. 6. 1910 in sprejel enoglasni sklep, da se tretja (slovenska) knjigarna v mestu ne sme ustanoviti.²⁸ Na predlog dr. Augusta Schurbija je občinski odbor štajerskemu namestništvu skupaj z Goričarjevo prošnjo posredoval tudi statistiko knjigotrštva na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, in v njej poudaril, da pride v Celju knjigarna že na 3400 ljudi, kar je bolje od razmer v Ljubljani, Mariboru, Gradcu ali Celovcu.²⁹ Tudi tokrat so bili argumenti občine, češ da lokalne potrebe ne dovoljujejo ustanovitve nove knjigarne v Celju, odločilnega pomena za štajersko namestništvo, ki je zavrnilo Goričarjevo prošnjo,

Tudi v naslednjih letih so Karel Goričar, Narodna založba in drugi slovenski podjetniki pridno vlagali prošnje za podelitev knjigotrske koncesije,³⁰ ki jih je štajersko namestništvo na podlagi negativnega mnenja celjske mestne občine zavračalo s podobnimi argumenti. Tik pred izbruhom prve svetovne vojne pa je Slovencem končno uspelo, in maja 1914 sta Goričar in Leskošek dobila knjigotrsko koncesijo.³¹

Gradnja Narodnega doma

Če se je morala občina pri zavračanju prošenj za podeljevanje koncesioniranih obrti v veliki meri zanašati na štajersko namestništvo, pa je imela pri zaviranju slovenskega napredovanja v mestu na razpolago še različne druge možnosti, ki jih je nemalokrat izvajala v kombinaciji. Uporaba cele palete zaviralnih ukrepov je prišla do polnega izraza med gradnjo celjskega Narodnega doma, ki se je prav zaradi tega močno zavlekla.

²⁸ ZAC, MOC, fasc. 11; zapisnik seje občinskega odbora z dne 3. 6. 1910.

²⁹ Prav tam; po zbranih podatkih občinskega odbora je statistika knjigarn naslednja:

Kraj	Št. prebivalcev	Št. koncesij	Koncesij na preb.
Ptuj	4.300	1	4.300
Wolfsberg	4.900	1	4.900
Judenburg	5.000	1	5.000
Celje	6.800	2	3.400
Bruck a/M	7.600	1	7.600
Beljak	9.700	1	9.700
Leoben	10.300	2	5.150
Celovec	24.300	6	4.050
Maribor	24.700	3	8.230
Ljubljana	36.600	4	9.150
Gradec	138.100	11	12.550
Štajerska	1.400.000	22	63.632
Koroška	370.000	8	46.250
Kranjska	510.000	6	85.000

³⁰ ZAC, MOC, fasc. 11; zapisnik sej občinskega odbora z dne 3. 11. 1911, 5. 5. 1911, 2. 6. 1911 itd.

³¹ KEK Celje, Dnevnik Srečka Puncerjca, 1914; Ms 154/1, 2; J. Orožen (n. d., str. 248) napačno navaja, da so Slovenci v Celju dobili prvo knjigarno šele pred konec prve svetovne vojne.

Leta 1891 je dr. Ivanu Dečku v imenu Posojilnice uspelo kupiti za 25.000 gld t. i. Reitterjevo zemljišče na vogalu Ljubljanske ceste in Jožefovega trga, na katerem je Posojilnica nameravala zgraditi Narodni dom.³² Celjski občinski odbor je »z velikimi žrtvami, da bi ubranil napredek slovenskih prebivalcev in vzdrževal celjsko nemštvo«, takoj pokupil vse proste gradbene parcele v Celju³³ in istočasno sklenil zgraditi novo cesto od mesta do Otoka (Villenviertel) prav preko Reitterjevega zemljišča.³⁴ Še preden pa je občini uspelo vrisati nameravano cesto v mestni urbanistični načrt, se je Posojilnica pritožila na štajerski deželni odbor, ki je sklep občinskega odbora razveljavil. S tem se je »toraj Slovincem namenjena ljubeznivost Celjanom ponesrečila«.³⁵

Po začetnih ovirah in izdelavi načrtov³⁶ se je Posojilnica v začetku leta 1895 končno odločila, da začne z gradnjo Narodnega doma. Glede na visoko predračunsko vrednost stavbe (160.000 gld) in na določilo mitninskega reda za mesto Celje, da lahko občinski odbor v določenih primerih stranke oprosti plačevanja mitnine, je vodstvo Posojilnice v začetku februarja naslovilo na občinski odbor prošnjo za oprostitev plačevanja mitnine za gradbeni material.³⁷ Občinski odbor je prošnjo Posojilnice obravnaval na seji 15. 2. 1895 in na predlog mitninskega nadzornega komiteja sprejel sklep, da je treba za vsak voz gradbenega materiala plačati polovično mitnino. Na navedeni sklep se je Posojilnica 27. 2. 1895 pritožila na štajersko namestništvo in v obsežni pritožbi izpodbijala protislovensko naravnani sklep občinskega odbora. Po mnenju vodstva Posojilnice je sklep občinskega odbora v direktnem nasprotju s členom 18 zakona z dne 28. 8. 1891 (RGB1 140), po katerem so vsi pri prevažanju gradbenega materiala v mesta v času gradnje oproščeni plačevanja mitnin. To bi moralo veljati tudi za Celje, saj je znano, da se gradbenega materiala v mestu ne dobi. Če bi morala Posojilnica plačati za vsak voz gradbenega materiala mitnino, bi se predračunska vrednost stavbe bistveno povečala. Za 3000 voženj opeke bi morala npr. Posojilnica plačati 225 gld mitnine (8,5 kr za voz), za 4000 voženj peska skozi mostno in cestno mitnico 720 gld (18 kr za voz), za 1200 voženj gradbenega kamna 216 gld (18 kr za voz), da o voznjah za gradnjo potrebnega lesa, železja in cementa sploh ne govorimo. S tem pa bi se končna cena projekta bistveno povečala.

Čeprav je bil sklep občinskega odbora v nasprotju z interesi gradbenega razvoja mesta, je tudi štajersko namestništvo zavrnilo zahteve Posojilnice in v svoji odločbi z dne 18. 4. 1895 poudarilo, da je občina postopala zakonito in v skladu z mestno mitninsko tarifo iz leta 1894. Zato se je Posojilnica pritožila še na ministrstvo notranjih zadev (17. 6. 1895) in ga poskušala prepričati, da je občinski urad prekoračil svoje kompetence. Zaman. Tudi ministrstvo notranjih zadev je z odločbo z dne 10. 1. 1896 zavrnilo rekurz Posojilnice in potrdilo sklep mestne občine. Ta je v posebni okrožnici 29. 1. 1896 obvestila vse mitninske zakupnike, naj si beležijo vsak voz gradbenega materiala za gradnjo Narodnega doma. In že 12. 2. 1896 je mestni urad Posojilnici izstavil prvi račun za mitnino v skupni vrednosti 399,18 gld.

Ne glede na obvezno plačevanje mitnine, ki je povečalo predračunsko vrednost stavbe za nekaj tisoč goldinarjev, je gradnja Narodnega doma hitro napredovala. Od slavnostne položitve temeljnega kamna 8. 4. 1895 pa vse do konca leta 1896, ko je bila stavba zgrajena, so dela potekala brez večjih zastojev, medtem pa si je Posojilnica poskušala pridobiti koncesijo za restavra-

³² Domovina, 19. 12. 1891.

³³ Domovina, 16. 1. 1892.

³⁴ Domovina, 19. 12. 1891.

³⁵ Domovina, 7. 5. 1892.

³⁶ Domovina, je 3. 9. 1892 zapisala, da je načrte že izdelal »naš rojak prof. Pečnik v Gradcu«. Kasneje se je Narodni dom gradil po načrtih kranjskega deželnega arhitekta Vl. Hraskya.

³⁷ ZAC, MOC, fasc. 71; št. 2100/1895; celotna zadeva je združena v posebnem konvolutu, zato posameznih spisov ne navajam.

cijo v pritličnih prostorih Narodnega doma. Upravičena in pričakovana zahteva Posojilnice pa je ponovno naletela na gluha ušesa celjskega občinskega odbora, ki je poskusil na vsak način preprečiti podelitev koncesije.³⁸

Ko je celjski občinski odbor z odlokom z dne 3. 5. 1896 zavrnil prošnjo Posojilnice z dne 19. 3. 1896, češ da lokalne razmere ne dovoljujejo odprtja nove gostilne v Celju, se je vodstvo Posojilnice pritožilo (12. 5. 1896) na štajersko namestništvo v Gradec in v pritožbi posebej poudarilo napete nacionalne razmere v mestu, ki Slovincem onemogočajo normalno družabno življenje. Večina gostinskih lokalov v Celju je namreč nemških, zato v njih prihaja do različnih nacionalnih ekscesov. V zadnjih desetih letih je v gostilnah prišlo do številnih napadov na Slovence. Leta 1886 je Andreja Perca iz kavarne Pratter vrgel znani celjski pretepač Viljem Oechs, samo zato, ker je govoril slovensko. V noči od 1. na 2. julij 1890 so celjski turnarji v kavarni Central napadli dr. Alojza Krauta in Janeza Glaserja. Dne 9. marca 1894 so nemški študentje v kavarni Merkur zahtevali od Franca Drenika in Franca Kalana, da govorita nemško, potem pa so ju vrgli iz lokala. Spomladi 1895 je Karl Balogh v kavarni Schneid vrgel stotniku Prokopu Dimitrazinoviću kozarec vode v obraz, za kar je bil obsojen na 5 gld kazni. Konec septembra istega leta stá se v hotelu Nadvojvoda Ivan ob kozarčku pijače slovensko pogovarjala Filip Zupančič iz Ljubljane in Ivan Kapus. Pri sosednji mizi je sedel Eugen Negri, ki se je natakarku zadril: »Tragen Sie mir das Bier in das andere Zimmer, ich kann dieses windische Gerede nicht hören«. Za to žalitev je bil Negri obsojen na 5 gld kazni. Še bolj karakterističen pa je naslednji primer. Dr. Ivan Dečko, ki je hodil vsak dan opoldne v kavarno Merkur, da bi ob skodelici kave prelistal časopisje, je 15. 2. 1896 od lastnice kavarne Rose Artl prejel pismo prošnjo, naj v bodoče ne zahaja več v njen lokal, ker mu ne more zagotoviti osebne varnosti. Ti in številni drugi primeri kažejo, je zapisala Posojilnica na koncu pritožbe, da Slovenci niso zaželeni v celjskih (pretežno nemških) gostilnah in hotelih, zaradi tega je zahteva za podelitev koncesije za gostilno in hotel v Narodnem domu še toliko bolj upravičena.

Štajersko namestništvo je pritožbo Posojilnice z odlokom z dne 4. 12. 1896 zavrnilo in v obrazložitvi izhajalo iz stališča celjske mestne občine, da v Celju ne obstaja lokalna potreba po novih gostinskih obratih in da tudi drugi člen posojilničnega statuta, ki definira namene Posojilnice, nikjer ne navaja »vzdrževanja društvene gostilne«. Ker se na ta sklep Posojilnica ni mogla več pritožiti, je 31. 12. 1896 prošnjo za podelitev koncesije vložila celjska Čitalnica, ki je dobila v prostorih Narodnega doma društvene prostore. Dr. Ivan Dečko je v prošnji poudaril, da ima Narodna čitalnica v statutih predvideno vzdrževanje društvene gostilne in kavarne (člen 3), zaradi tega ni nobenih pravnih ovir za podelitev koncesije »za gostilno in kavarno«, z dovoljenjem prenočevanja gostov v »treh sobah v prvem nadstropju in desetih sobah v mansardi«. Občinski odbor je zahtevo Čitalnice obravnaval že na seji 8. 1. 1897, vendar se o zadevi ni mogel odločiti. Tri tedne zatem je Čitalnica na namestništvo naslovila zahtevo, naj nemudoma zahteva od občinskega odbora odgovor na njeno prošnjo. Štajersko namestništvo je z dopisom z dne 6. 2. 1897 zahtevalo od občinskega odbora, naj se o zadevi odloči v najkrajšem možnem času, in na seji 19. 2. 1897 je občinski odbor sklenil Čitalnici ugoditi.³⁹ Tako so Slovenci po dolgotrajnih zapletih končno uspeli. Ne le, da so si sredi mesta zgradili veličastno narodno poslopje, v katerem so našla prostor vsa celjska slovenska društva, ampak so prišli tudi do prepotrebni gostinskih prostorov, v katerih so se lahko brez strahu zabavali.

³⁸ ZAC, MOC, fasc. 77; št. 3042/1896; celotna zadeva je združena v posebnem konvolutu, zato posameznih spisov ne navajam.

³⁹ ZAC, MOC, fasc. 7; zapisnik seje občinskega odbora z dne 19. 2. 1897; občinski odborniki so sprejeli prošnjo Čitalnice po ostrih polemikah in z več kot tesnim izidom (11 : 9) glasovanja.

Davčna politika

Zaviranje slovenskega napredovanja v mestu na eni in agresivna občinska politika krepitve nemškega posestnega stanja na drugi strani (gradnja novih ljudskih šol z nemškim učnim jezikom, gradnja Nemške hiše, podpiranje nemško-nacionalnih društev in organizacij) sta od devetdesetih let prejšnjega stoletja dalje pehala občino v vedno težavnejši finančni položaj, ki je bil pač posledica dejstva, da občinske moče pri gospodarskih odločitvah niso vodili ekonomski, temveč nacionalni interesi. Iz neugodne finančne situacije si je občinski odbor poskušal pomagati na različne načine (najemanje posojil, sprejemanje podpor nemških obrambnih organizacij pod določenimi pogoji),⁴⁰ nikoli pa ni pomislil na realno uskladitev občinskih investicij s finančnimi zmožnostmi občine. Posledica tega se ni kazala le v prenapeti davčni politiki občine (od srede devetdesetih let občinske doklade na direktne in užitninske davke stalno rasejo), temveč tudi v njeni protislovenski naravnosti.

Iz fragmentarno ohranjenih podatkov je razvidno, da je občina v letih 1900—1903 pobirala 40 % doklade na vse vrste direktnih davkov, 3 % doklade na hišnonajemniški davek, užitninski davek na vino in meso v skupni višini 3600 K letno in 2 vinarja užitnine na vsak hektoliter v mestu spitega piva.⁴¹ Kljub relativno visokim davkom je občinski proračun vsako leto izkazoval primanjkljaj, ki je leta 1901 znašal 75.955,35 kron, leta 1902 74.332,16 K in leta 1903 75.955,12 K. Tudi pri izdelavi proračuna za leto 1904 se je finančni odbor soočil z deficitom 100.861 K in ga, kot že tolikokrat poprej, nameraval pokriti z zvišanjem doklad. Od leta 1904 dalje bi naj po njegovem predlogu občina pobirala: 45 % doklade na zemljiški in hišni davek, 50 % doklade na splošni prihodninski davek, 60 % doklade na prihodninski davek denarnih zavodov, ki so dolžni polagati javne račune, 60 % doklade na rentni davek in davek od plač, 5 % doklade na hišnonajemninski davek in 1,5 K užitnine na vsak hektoliter spitega piva.⁴²

Znatno povišanje občinskih doklad, ki je bilo z določilom o 60 % dokladah na prihodninski davek denarnih zavodov naperjeno tudi zoper slovenske denarne zavode v mestu, je sprožilo na slovenski strani ostre reakcije. Zoper sklep občinskega odbora se je že nekaj dni po njegovem sprejetju pritožila celjska Posojilnica, ki je v obsežni pritožbi na deželni odbor poskušala dokazati, da je posledica visokih doklad v mestu slabo in preveč nacionalistično gospodarstvo mestne občine, ki iz občinskega premoženja podpira najrazličnejša nemška društva, namesto da bi sredstva porabila v občekoristne lokalne namene.⁴³ Vodstvo Posojilnice je deželni odbor opozorilo tudi na nezakonit in proti slovenskim denarnim zavodom naperjen sklep, ki določa različno višino doklad na prihodninski davek (50 % doklade na prihodninski davek obrtnikov in 60 % doklade na prihodninski davek denarnih zavodov), pa tudi na preambiciozno in nacionalno usmerjeno investicijsko politiko občine, ki je v nasprotju s finančnimi zmožnostmi mesta.

»Kaj se tiče prvih izdatkov za ova društva, ki imajo le namen zatirati slovenski in češki narod v prid nemškega, protestujemo zoper take izdatke kot enakopravni državljani in davkoplačevalci te občine. Višja dekliška šola pa se tudi naj ne napravi v občini, ki je že itak v grozovitih stroških, ampak se naj tako osnovanje preloži na čas, kadar bojo finančne razmere dopustile to brez grozovitih gmotnih težav... Kaj je pa posebno protipostavno in zaradi česar se moramo največ pritožiti je, da se je določilo pri dohodninskem davku zastran raznih oseb po razni meri, namreč, da se mislijo obložiti prihodninski davek navadnih obrtnikov s 50 % in — pri denarnih zavodih pa na 60 %. —! Kaj takega je neuslišano. Prva stvar je, da so priklade iste za

⁴⁰ Subvencije Deutscher Schulvereina so bile vedno (kot npr. pri gradnji nove deške ljudske šole) vezane na pogoje, ki so občino siliti v dodatne zadožitve. Npr. ZAC, MOC, fasc. 10; zapisnik seje občinskega odbora z dne 9. 11. 1906; 22. 3. 1907 itd.

⁴¹ ZAC, MOC, fasc. 9; zapisniki seje občinskega odbora z dne 25. 1. 1901; 30. 12. 1901; 19. 2. 1902; 30. 12. 1903; 30. 12. 1904.

⁴² ZAC, MOC, fasc. 9; zapisnik seje občinskega odbora z dne 30. 12. 1903.

⁴³ ZAC, MOC, fasc. 100, št. 156/1904.

vse osebe, ki plačajo kak davek. Vse to je tudi izraženo v členu 56 zgoraj navedene deželne postave. Po tem sklepu prizadeti ste skoro edino le podpisana Posojilnica in Južnoštajerska hranilnica; kajti celjska mestna Hranilnica vsako leto daje ogromno svoto od svojega čistega dohodka mestni občini in je tudi v letošnjem proračunu za 1904 postavljen znesek po 22.000 K kot prispevek mestne Hranilnice celjske k dohodkom. Vse druge osebe bi plačale le 50 % priklad od svojega prihodninskega davka, celjska Posojilnica in Južnoštajerska hranilnica pa 60 %! Kaj takega je popolnoma protipostavno in mi zatorej proti temu sklepu protestujemo«.

O pritožbi celjske Posojilnice, ki je na koncu zahtevala razveljavitev sklepa o različni višini doklad na prihodninski davek, brisanje nepotrebnih izdatkov iz proračuna in znižanje občinskih doklad »kakor so bile leta 1903«, je štajerski deželni odbor razsodil z odlokom z dne 6. 7. 1904, a potrdil vse proračunske postavke mestne občine.⁴⁴ Posojilnico pa je še posebej podučil, da člen 56 občinskega statuta ne izključuje različnih prispevnih stopenj za doklade na državne direktne davke.

Tako je od tega časa dalje občina pobirala relativno visoke občinske doklade,⁴⁵ zaradi česar so bili v Celju v desetletju pred prvo svetovno vojno življenjski stroški višji kot v Mariboru.⁴⁶

Občina in celjska Mestna hranilnica

Kljub protislovenski naravnosti občinske davčne politike, kot je razvidna iz pritožbe celjske Posojilnice zoper proračun za leto 1904, lahko rečemo, da je bila politika visokih davkov bolj posledica kot pa element zaviranja slovenskega napredovanja v mestu. Glavna podpora protislovenski politiki občinskega odbora pa je prihajala iz celjske Mestne hranilnice, ki se je od ustanovitve 1864 dalje razvila v enega izmed najpomembnejših denarnih zavodov na Spodnjem Štajerskem.⁴⁷ Ker je bila dolgo časa edini denarni zavod v mestu in bližnji okolici, so njeni skladi hitro rasli, čeprav je sprva dajala le hipotekarna in od leta 1870 tudi menična posojila. Z dajanjem posojil širšim krogom prebivalstva je začela šele leta 1885, ko se je v njenem okviru ustanovilo Kreditno

⁴⁴ Prav tam.

⁴⁵ ZAC, MOC, fasc. 11; zapisnik seje občinskega odbora z dne 28. 12. 1909; v prilogi zapisnika s proračunom za leto 1910 je pritožba dr. Jure Hrašovca, ki se v imenu Posojilnice ponovno pritožuje nad načinom pokrivanja občinskega primanjkljaja. »Gotovo je, da bi bile tako visoke doklade popolnoma nepotrebne, ako bi mestno občinsko gospodarstvo popolnoma odgovarjalo zahtevam občinskega reda, oziroma mestnega statuta, in bi se od občinskega odbora dovoljevali le taki izdatki, ki se smejo smatrati kot občinske potrebe... Izdatki v celjskem občinskem gospodarstvu rastejo od leta do leta in to nikakor ne v isti meri, kakor rastejo tudi občinske potrebe. Zvišanje doklad bi se v smislu zakona z dne 21. 4. 1867 smelo dovoliti le v izrednih slučajih, nikakor pa ne redno... Posebej poudarjamo, da je občinski svet celjski stalil v svoj proračun tudi prispevek za takoimenovani »Roseggerjev fond« društva »Deutscher Schulverein« po 2000 K ali več. Jasno je, da ta prispevek nikakor ne spada med potrebe celjske občine. »Deutscher Schulverein« vzdržuje šole izven okrožja celjske mestne občine in nikakor ne obstoji neposreden interes za to občino, oziroma njene prebivalce, da tako društvo podpira. Nikakor ni prezreti, da davkoplačevalci mestne občine celjske niso samo nemške narodnosti, ampak je med njimi veliko Slovencev... Iz tega sledi... da bi moralo veliko število celjskih davkoplačevalcev občutiti podporo bojnega in obrambnega društva druge narodnosti kot ne ljubo breme«.

⁴⁶ ZAC, MOC, fasc. 121; št. 4508/1908; v prošnji za povišanje aktivnostnega dodatka državnim uradnikom z dne 14. 1. 1907, navaja občina tudi naslednjo primerjavo cen med Mariborom in Celjem:

Tržna cena za kilogram (v vinarjih)

Predmet	Celje	Maribor
goveje meso	148—280	148—220
teletina	160—300	160—300
svinjina	160—220	160—220
dimljeno svinjsko meso	200—240	200—240
slanina	160—170	140—154
mleko (1 liter)	20	20
smetana	80	72
maslo	320	200—300
jajca (komad)	8—14	8—10
zelje (1 glava)	20—24	12—14
krompir (1 škač)	150	150
premog	240	250

Ob tem občinski odbor navaja, da je v Celju tudi konfekcijsko blago dražje kot v Mariboru, medtem ko je cena plina (30 v za kubični meter) tako in tako najvišja v Avstriji.

⁴⁷ Kot v op. 18.

društvo. Kakšna je bila vloga Mestne hranilnice v tem prvem obdobju, je težko presoditi (Slovenski Gospodar je leta 1882 opozarjal, »da so tam največ slovenskih kmetov s posestev zapodili, kder se nahajajo nemške hranilnice«),⁴⁸ vendar je dejstvo, da je od ustanovitve dalje delovala kot denarna ustanova mestne občine, kot ustanova, ki je z vsakoletnim dajanjem gotovinskih daril in po potrebi nizkoobrestnih posojil občini bistveno olajšala izvajanje ambiciozno zastavljene liberalne komunalne politike. Potemtakem je razumljivo, da je z zaostrovanjem nacionalnih odnosov v mestu od konca osemdesetih let dalje postala Mestna hranilnica glavni podpornik nemško nacionalne politike občinskega odbora,⁴⁹ zaradi česar je v letih pred prvo svetovno vojno prišla v nezavidljiv položaj.

Ceprav razpolagamo le s fragmentarnimi podatki, je evidentno, da je bila Mestna hranilnica za občino neusahljiv vir kapitala, vreča brez dna, iz katere so občinski odborniki redno zajemali sredstva za zaviranje slovenskega napredovanja v mestu. Ali kot je zapisal Narodni Dnevnik: »Celjska nemška šparkasa deluje v vsakem oziru kvarljivo za slovensko narodnost. Celjska nemškutarija v vsakem oziru skuša oškodovati Slovenstvu in ravno to nemškutarijo podpira nemška šparkasa izključno. Prvič s tem, da daje tem celjskim nemškutarjem ogromna posojila. Drugič pa tudi s tem, da deli čisti dobiček samo takim društvom, katerih glavni namen je vsenemška propaganda in uničevanje slovenstva.«⁵⁰ Že leta 1901 je mestna občina hranilnici dolgovala 1.222.445,44 K glavnice in 107.824,11 K obresti za skupaj 31 posojil, ki jih je občina v glavnem porabila za protislovensko naravnane akcije (nakupi prostih gradbenih parcel, adaptacija Nemškega dijaškega doma),⁵¹ leta 1909 pa je njen dolg znašal že 2.152.597,70 K za skupaj 42 posojil, medtem ko so obresti za zadnji dve leti znašale 169.509,65 K.⁵² Če pa k temu dodamo še to, da je Mestna hranilnica od leta 1879 dalje občini dajala vsakoletna gotovinska darila za občekoristne lokalne namene, ki so skoraj vedno presegali znesek 10.000 gld (v desetletju 1879—1889 je občina prejela od hranilnice 117.623 gld),⁵³ ne preseneča, da je vodstvo Mestne hranilnice 17. 2. 1913 občino obvestilo, da ji ne more dajati novih posojil, ker je že prevelik dolžnik.⁵⁴ Ne glede na to se v času prve svetovne vojne dolgovi občine pri Mestni hranilnici več kot podvojijo (občina posojila uporabljala za nakup obveznic vojnega posojila), zaradi česar se znajde celjska Mestna hranilnica po razpadu dvojne monarhije v izredno težavnem položaju, ki ga novim upraviteljem uspe sanirati šele v drugi polovici dvajsetih let.⁵⁵

Občina in nemške obrambne organizacije

Med nemškonacionalnimi obrambnimi organizacijami, ki so se začele pojavljati v osemdesetih letih prejšnjega stoletja, je bila z razvojem v slovenskih deželah najtesneje povezana Südmarka, ustanovljena konec leta 1889 v Gradcu.⁵⁶ Društvo je bilo organizirano po vzoru Böhmerwaldbunda (1884) in Bund der Deutschen Nordmährens (1886), po statutih pa je bil njegov glavni namen gospodarska podpora nemško govorečega kmečkega in obrtniškega prebival-

⁴⁸ Slovenski Gospodar, 17. 8. 1882.

⁴⁹ Občina si je zagotovila neposreden vpliv na Celjsko mestno hranilnico že pri izdelavi njenih statotov, saj je člen 37 določal, da odbornike hranilnice (18 članov) voli občinski odbor, s tem, da je župan že po svoji funkciji član hranilničnega odbora. ZAC, MOC, fasc. 17; predsedstveni spisi za leto 1879; osnutek statuta Celjske mestne hranilnice.

⁵⁰ Narodni dnevnik, 13. 4. 1910.

⁵¹ ZAC, MOC, fasc. 200; št. 3141/1902.

⁵² ZAC, MOC, fasc. 128; št. 4779/1909.

⁵³ J. Orožen: Denarništvo v Celju, Celje 1973, str. 20.

⁵⁴ ZAC, MOC, fasc. 12; zapisnik seje občinskega odbora z dne 21. 2. 1913; fasc. 150; št. 2019/1913.

⁵⁵ J. Orožen, n. d., str. 42—43.

⁵⁶ Splošno o Südmarki glej: Eduard G. Staudinger: Die Südmark. Aspekte der Programmatik und Struktur eines deutschen Schutzvereins in der Steiermark bis 1914; v: Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848—1941; izdala: H. Rumpler in A. Suppan; Verlag für Geschichte und Politik Wien, R. Oldenbourg Verlag München, 1988. Friedrich Pock: Grenzwatch im Südosten. Ein halbes Jahrhundert Südmark, Graz—Wien—Leipzig, 1940.

stva v jezikovno mešanih področjih Štajerske, Koroške, Kranjske in Primorske. Poleg gospodarsko podpornih akcij v jezikovnih otokih je društvo že na samem začetku planiralo tudi kolonizacijo, ki jo je skoncentriralo na Šentilj z okolico, da bi ustvarilo nemški most do Maribora. Prve akcije v tej smeri so potekale v obliki seznanjanja potencialnih kolonistov v Avstriji in v rajhu z možnostmi nakupa posesti in dajanju denarnih pomoči nemškim kmetom, k neposrednemu kupovanju zemljišč pa je društvo pristopilo bistveno kasneje.

Delovanje Südmarke je bilo že od samega začetka usmerjeno predvsem varovanju in krepitvi nemškega posestnega stanja na (Spodnjem) Štajerskem, zaradi česar je imelo društvo v prvem obdobju prav v tej deželi največ pristašev. Krajevne skupine društva na Štajerskem so rasle kot gobe po dežju (celjska krajevna skupina se je ustanovila že spomladi 1890),⁵⁷ število članov se je iz leta v leto večalo,⁵⁸ zbrana sredstva so postajala vse večja in vedno več je bilo denarnih podpor za ogroženo nemštvo v slovenskih deželah.⁵⁹ Vpliv Südmarke na (Spodnjem) Štajerskem je izhajal tudi iz dejstva, da je pobuda za njeno ustanovitev prišla prav iz nemško nacionalnih krogov v deželi. Že pri njeni ustanovitvi je sodelovalo več državnih in deželnih poslancev iz Spodnje Štajerske (med drugimi tudi trije Celjani: dr. Josef Neckermann, dr. Richard Foregger in Julius Rakusch) in čeprav se je od preloma stoletja dalje vpliv politike (strank) na društvo nekoliko zmanjšal, si je Celje kot ustanovni član zadržalo svoj vpliv na društveno politiko preko lastnega predstavnika v glavnem vodstvu društva.⁶⁰

Od ustanovitve celjske moške krajevne skupine društva leta 1890, ki ji 1894 sledi še ženska krajevna skupina, vse do srede prvega desetletja dvajsetega stoletja v virih ne zasledimo kakršnihkoli nesporazumov med politiko celjskega nemštva in usmeritvami Südmarke. Nasprotno. Lahko rečemo, da je sodelovanje med njima več kot zgledno. Celjska mestna občina kot ustanovni član društva redno plačuje letni prispevek in leta 1900 omogoči ustanovitev Südmarkine knjižnice v prostorih magistrata,⁶¹ obe celjski krajevni skupini sta med najaktivnejšimi na Štajerskem (zaradi tega so glavni občni zbori društva kar trikrat — 1890, 1899, 1911 — v Celju), Südmarka pa od ustanovitve Nemškega dijaškega doma (1895—1896) dalje tudi finančno podpira nekatere akcije v Celju in okolici.

Po sklepu občnega zbora leta 1906, da se začne z načrtno kolonizacijo Šentilja in okolice in da se v ta namen razporedi večina društvenih sredstev, pride do prvih večjih nesporazumov, ki privedejo celjsko nemštvo v odkrit spopad z društvenim vodstvom. Kolonizacijska politika Südmarke, ki do konca leta 1908 osvoji in okolici že več kot tisoč oralov zemlje, postaja za celjsko nemštvo vedno bolj nesmiselna, še zlasti, ker v Celju in okolici nemška posest prehaja v slovenske roke. Zato Deutsche Wacht v komentarju slovenskega nakupa hotela Orosel v Dobrni in hotela Beli vol v Celju zapiše, da se aktivnost Südmarke ne bi smela omejevati na nakupe zemljiške posesti v Šentilju in Slovenskih goricah, temveč bi se moralo društvo usmeriti na zaščito nemške posesti povsod tam, kjer je ogrožena. »Was nützt es, wenn in St. Egidii Hunderttausende von Kronen ausgeworfen werden, um diese eine Gemeinde zu erobern, wenn inzwischen die bedrohten Sprachinseln des Unterlandes vom slavischen Meere verschlungen werden.«⁶²

⁵⁷ Deutsche Wacht, 19. 3. 1890; Staudinger, n. d., str. 132—140.

⁵⁸ Staudinger, n. d., str. 132—140; celjska moška in ženska krajevna skupina sta leta 1904 steli skupaj 277 članov, leta 1909 360 članov in leta 1910 389 članov.

⁵⁹ V letih 1895—1896 je Südmarka podprla akcijo za ustanovitev celjskega Nemškega dijaškega doma; ZAC, MOC, fasc. 19; predsedstveni spisi za leto 1895; dopis vodstva Südmarke mestni občini z dne 4. 8. 1895 itd.

⁶⁰ Na seji občinskega odbora dne 3. 1. 1890 so sprejeli sklep, da občina pristopi društvu kot ustanovni član; ZAC, MOC, fasc. 18; predsedstveni spisi za leto 1890; dopis občine na vodstvo društva z dne 16. 1. 1890.

⁶¹ ZAC, MOC, fasc. 13; zapisnik tajne seje občinskega odbora z dne 21. 9. 1900.

⁶² Deutsche Wacht, 26. 8. 1908.

Po mnenju lista so nacionalni nasprotniki spremenili taktiko. Že nekaj časa ni več bučnih sokolskih slavij, ob katerih je morala mesto ščititi vojska, zato pa so Slovenci vse sile vrgli na gospodarsko osvojitve mesta. Pri tem ne igra nobene vloge dejstvo, da je slovenski tabor v mestu razcepljen. Tako klerikalci kot liberalci (in njihovi denarni zavodi) združujejo svoje sile in sredstva, da bi osvojili mesto. Ob tem se zavedajo pomena Celja za nemštvo v »spodnjih deželah«: če pade Celje, padejo tudi manjše nemške trdnjave na jugu. S strani nemškega prebivalstva je bilo narejeno vse, kar je mogoče za obrambo nemškega posestnega stanja. Vendar celjski Nemci z lastnimi silami in sredstvi ne morejo preprečiti vseh napadov, ker nasprotnik operira z ogromnimi sredstvi. (V zadnjem času sta obe slovenski stranki v Celju investirali več kot 2 milijona kron za širjenje slovenske posesti v mestu). Zato je npr. v Graški ulici razmerje med slovenskimi in nemškimi hišami prišlo že na 13 : 19. Stanje je takšno, da potrebujejo celjski Nemci izdatno pomoč nemških denarnih zavodov in obrambnih organizacij. Ti pa na žalost vlagajo svoja sredstva le v okolico Šentilja, kot da je podeželje pomembnejše od mest. Po mnenju Deutsche Wacht so napadi Slovencev skoncentrirani predvsem na mesta, še zlasti na Celje, zaradi tega je tukaj obramba najpotrebnejša. Usoda spodnještajerskega nemštva, ki se bori za biti ali ne biti, se bo reševala prav v mestih, zato Deutsche Wacht izraža upanje, da bo vodstvo Südmarke že na bližnjem občnem zboru v Beljaku (7. 9. 1908) prišlo do pravih zaključkov.⁶³

Isto stališče zavzame tudi celjska krajevna skupina društva, ki pred občnim zborom s posebno resolucijo zahteva podporo nemštvu po mestih in trgih, ki so najbolj na udaru slovenske osvajalne politike:

»In der Erwägung, dass der Besitzstand der Deutschen in Steiermark nur gewahrt werden kann, wenn die deutschen Städte und Märkte des steirischen Unterlandes ihren deutschen Charakter bewahren; in Erwägung, dass die deutschen Orte des steirischen Unterlandes nur dann deutsch erhalten werden können, wenn ein Übergang des Realbesitzes in slovenische Hände verhindert wird, wenn die ansässigen deutschen Gewerbetreibenden in ihrem erschwerten Kampfe Unterstützung finden, wenn für neuen Zuzug deutscher Handels- und Gewerbetreibender Sorge getragen wird, und wenn mit allen Mitteln für den Nachwuchs eines deutschen Beamtenstandes im bedrohten Gebiete gesorgt wird; endlich in der Erwägung, dass durch die von der Sprachengrenze ausgehende Besiedlungstätigkeit des Vereines Südmark, welche sich dormalen auf die Dorfgemeinde beschränkt, die Mittel des Vereines unverhältnismässig in Anspruch genommen werden, wird die Hauptleitung aufgefordert, ihre Tätigkeit eingedenk des Leitspruches:

Den Brüdern im bedrohten Land
Wahrmühndes Herz, hilfreiche Hand

in Steiermark hauptsächlich den schwer bedrohten deutschen Orten des Unterlandes zuzuwenden und im allgemeinen die bisherige Besiedlungstätigkeit so weit einzuschränken, dass dabei die notwendige und keinen Aufschub erleidende Fürsorge für die bedrohten Orte des Kampfgebietes nicht vernachlässigt wird.«⁶⁴

Resolucija celjske krajevne skupine Südmarke, ki se neposredno dotika osnovne politike društva, glasno odmeva po (Spodnjem) Štajerskem in že nekaj dni po njenem sprejemu se v Celju pojavi tajnik Südmarke Heegger, ki po pogovorih z načelnikom celjske krajevne skupine dr. Ottom Ambroschitschem pritegne »upravičenim zahtevam Celjanov«. ⁶⁵ Resolucija celjske krajevne skupine Südmarke naleti na nerazumevanje le pri mariborskem nemštvu, ki je zainteresirano za gradnjo nemškega mostu do Maribora, in že 2. 9. 1908 Deutsche Wacht ostro napade Marburger Zeitung, ki se je izrekel zoper zahteve Celjanov. Deutsche Wacht pravi, da je resolucija celjske krajevne skupine le obupen klic na pomoč vsega spodnještajerskega nemštva, ki ga že preplavlja slovansko morje. Sestavljena pa je bila tudi zaradi tega, da se končno reši

⁶³ Prav tam.

⁶⁴ Deutsche Wacht, 29. 8. 1908.

⁶⁵ Prav tam.

principielno vprašanje, ali naj Súdmarka predvsem brani ogroženo nemško posest, ali naj pridobiva nazaj že izgubljeno. Zastopniki vseh spodnještajerskih skupin Súdmarke so se že v letu 1907 na zborovanju v Mariboru odločili, da je bolj kot osvajanje pomembna obramba (v času osvajanja Šentilja se je število Slovencev v Mariboru bistveno povečalo), enakega mnjenja pa je bil tudi nemški Spodnještajerski narodni svet in vse ostale spodnještajerske krajevne skupine društva, ki so se na zborovanju 30. 8. 1908 v Celju povezale v Súdmarkgau Súdsteiermark.⁶⁶

Na glavnem občnem zboru v Beljaku, ki se ga je iz Celja udeležil dr. Otto Ambroschitsch, je celjski predlog sprožil ostre polemike, ki so se končale s kompromisom. Večina delegatov je bila za nadaljevanje kolonizacije Šentilja, vendar je upoštevala tudi zahteve Celjanov, tako da so se sredstva za kolonizacijsko delo omejila na 150.000 K letno, od česar naj bi bilo 50.000 K namenjenih za podporo nemškemu obrtništvu po mestih in trgih na Spodnjem Štajerskem. Celjske zahteve so dobile potrditev tudi v sklepu, naj se ustanovi poseben posojilni fond, ki bo izključno namenjen kreditiranju tovarišev »na južnem bojnem področju«, pa tudi v odločitvi, naj bo eno izmed prihodnjih zborovanj društva ponovno v Celju.⁶⁷

Sklepi glavnega občnega zбора v Beljaku so po pisanju Deutsche Wacht zadovoljili vse predstavnike krajevnih skupin in tudi celjsko nemštvo je bilo zadovoljno, četudi njegove zahteve niso bile povsem upoštrevane. Pa vendar zadovoljstvo ni trajalo dolgo. Slovenski gospodarski bojkot, ki se je intenziviral po znanih dogodkih v Ptujju, je celjsko nemštvo utrjeval v prepričanju, da je slovensko napredovanje na gospodarskem področju v nenehnem porastu, medtem ko ostaja vloga nemških obrambnih organizacij pri nemški samopomoči nespremenjena. Stopnjujoče se, dolgo časa zadrževano nezadovoljstvo s politiko Súdmarke je s podvojeno močjo izbruhnilo pred občnim zborom društva leta 1910 v Linzu, ko je celjsko nemštvo ponovno načelo vprašanje osnovne usmeritve Súdmarke. Neposredno pred občnim zborom je Deutsche Wacht v dveh člankih podrobneje osvetlila svoje poglede na kolonizacijo Šentilja in okolice in poudarila, da načelno ne nasprotuje kolonizacijskemu delu na jezikovni meji, vendar je glede na stanje ogroženosti spodnještajerskega nemštva veliko bolj pomembno varovanje in širitev nemške »realne posesti« v jezikovnih otokih, pri čemer pride v poštev tudi naseljevanje obrtnikov in trgovcev.⁶⁸ Nemški jezikovni otoki so namreč most med Baltikom in Jadranom, zaradi tega bi morala biti glavna ost Súdmarke naperjena k njihovi krepitvi, tudi na ta način, da bi jih obdali z nemškimi kmeti.⁶⁹

Na občnem zboru Súdmarke je razprava potekala v smislu zahtev celjske Deutsche Wacht in sprejeti sklep, da se za namene kolonizacije nasploh (ne samo za Šentilj) odobri največ 250.000 K, se je v veliki meri pokrival z zahtevami celjskega nemštva.⁷⁰ Nezadovoljstvo s politiko Súdmarke pa je še vedno ostalo, saj so celjski Nemci menili, da društvo še vedno namenja preveč sredstev nekoristnemu kolonizacijskemu delu, medtem ko zanemarja ogroženo nemštvo v jezikovnih otokih. Na zborovanju celjske moške krajevne skupine Súdmarke marca 1911 so si bili vsi člani enotni, da se lahko nemški jezikovni otoki na Spodnjem Štajerskem ohranijo le na ta način, da se obdajo z vencem nemških okoliških občin (mestó svoje okolice ne more germanizirati, lahko pa je obratno), v mestih pa s pomočjo vseh slojev prebivalstva zavarujejo vedno šibkejšo plast nemškega obrtništvá.⁷¹ S podobnimi zahtevami pa so nastopili tudi na glavnem občnem zboru Súdmarke leta 1911 v Celju in na domačih tleh

⁶⁶ Deutsche Wacht, 2. 9. 1908.

⁶⁷ Deutsche Wacht, 12. 9. 1908.

⁶⁸ Deutsche Wacht, 20. 4. 1910.

⁶⁹ Deutsche Wacht, 4. 5. 1910.

⁷⁰ Deutsche Wacht, 11. 10. 1910.

⁷¹ Deutsche Wacht, 29. 3. 1911.

z njimi popolnoma uspeli. Eden izmed sklepov občnega zбора je bil namreč tudi ta, da se kolonizacijska dejavnost Südmarke v Šentilju omeji le na ohranjanje že pridobljene posesti in da se glavna pozornost posveti ogroženim jezikovnim otokom na Štajerskem, Koroškem in drugih področjih, kjer deluje društvo.⁷² To pa pomeni, da je celjsko nemštvo s svojimi zahtevami od leta 1908 dalje bistveno prispevalo k postopni prevladi ekspanzivnih, k jugovzhodu usmerjenih političnih in ekonomskih nemških koncepcij (Drang nach Osten), ki so postale v letih pred prvo svetovno vojno najpomembnejši element delovanja Südmarke.⁷³

Zusammenfassung

DIE WIRTSCHAFTSPOLITIK DER GEMEINDE CELJE (CILLI) UM DIE JAHRHUNDERTWENDE

Janez Cvirn

Die Stadtgemeinde Celje (Cilli) trat ins Verfassungsleben mit beträchtlichem Gemeindevermögen, das eine gute Grundlage für die Finanzierung der Gemeindeausgaben bedeutete. Eine Zusatzeinkommensteuer stellten die Gemeindeforschläge zu den direkten Steuern und zur Verzehrungssteuer dar, so wie auch selbstständige Auflagen und Abgaben.

Seit dem Jahr 1867 erhob die Stadtgemeinde eine 50 %-ige Umlage auf die direkten Steuern, einen 15 %-igen Zuschlag zur Verzehrungssteuer und eine Abgabe von Bier, Cognac und Spiritus, die in die Stadt eingeführt wurden. Während sich die Umlagen auf Verzehrungssteuer in den folgenden Jahren nicht wesentlich verändert hatten, wurden aber die Zuschläge zu den direkten Steuern, welche die Hauptquelle der Gemeindeeinkommen darstellten, stufenweise erniedrigt. Schon im Jahre 1873 wurden sie auf 35 %, in 1884 aber auf 32 % reduziert, was uns zeigt, daß die finanzielle Lage der Gemeinde in diesem Zeitraum äußerst günstig war. Neben den Zuschlägen erhob die Gemeinde auch einige andere selbstständige Auflagen und Abgaben, so wie z. B. die Gebühr für die Aufnahme in den Heimatverband die Hundesteuer, die Zinskreuzerauflage u. a. Wenn wir zu diesen noch einige andere außerordentliche Einkommen hinzufügen, so wie z. B. die Mautgebühr, die Markt- und Messogelder und Einkommen von der Gemeindeunternehmen, so wie die alljährlichen Bargeldgeschenke der Stadtparkasse für sogenannte »gemeinnützige lokale Zwecke«, wird uns ganz klar, daß die Gemeinde in den siebziger und achtziger Jahren über beträchtliche Mittel verfügte, die im allgemeinen für die Deckung der Ausgaben der zwar ambitiös gestellten Gemeindepolitik genügten. So können wir diese Epoche bis zum Ende der achtziger Jahre als die Zeit des riesengroßen Erfolges der liberalen Gemeindeverwaltung bezeichnen, als eine Zeit, in der sich Celje aus einem kleinen Provinzialnest in eine Stadt im wahren Sinne dieses Wortes entwickelte.

In den siebziger und achtziger Jahren gelang es der Gemeinde die Mehrzahl der Ausgaben aus dem Gemeindevermögen und anderen regelmäßigen Einkommen zu decken und nur selten geschah es, daß die Gemeinde ein Darlehen aufzunehmen gezwungen war. Seit dem Ende der achtziger Jahre begann sich aber die Wirtschafts- und Finanzpolitik der Gemeinde wesentlich zu verändern. Der Fortschritt der Slowenen seit der zweiten Hälfte der achtziger Jahre, der sich auf allen Ebenen des gesellschaftlichen Lebens zeigte, und im Zusammenhang damit die Verschärfung der Beziehungen zwischen den beiden in der Stadt lebenden Nationalitäten, verursachten, daß die Wirtschafts- und Finanzpolitik der Gemeinde zum Instrument wurde, mit welchem das Cillier Deutschtum »die deutsche Besitzlage« vor slowenischen Angriffen zu bewahren versuchte. Seit der Gründung der Südsteirischen Sparkasse in 1889 wurden die Reaktionen des Cillier Deutschtums immer radikaler und standen sogar im Gegensatz mit den ökonomischen Interessen der Gemeinde.

Bei der Führung der Wirtschaftspolitik, welche für die Erhaltung der bestehenden Verhältnisse motiviert war, verfuhr die Stadtgemeinde mit verschiedensten Maßnahmen. So führte die Gemeinde seit dem Ende der achtziger Jahre (mit Unterstützung der steirischen Statthalterei) eine Politik der Nichterteilung der Gewerbecon-

⁷² Deutsche Wacht, 13. 9. 1911.

⁷³ Staudinger, n. d., str. 137.

cessionen den slowenischen Ersuchern, was sich besonders in dem zwanzigjährigen Kampf (1894—1914) um die slowenische Buchhandlung in der Stadt erwies. Eine ganze Palette der hemmenden Maßnahmen kam besonders beim Bau des *Narodni dom* (Nationalheim) zum Ausdruck, welcher gerade deswegen sehr verzögert wurde. Nachdem der slowenischen Sparkasse in der Stadtmitte ein Grundstück für den Bau des *Narodni dom* (1891) zu erwerben gelungen war, kaufte die Gemeinde alle freien Baugrundstücke in der Stadt auf (diese Politik setzte sie fort bis zum Ausbruch des ersten Weltkrieges). In der Bauzeit wurde dem Investor (der slowenischen Sparkasse) die Mautgebühr für jede Baumaterialfuhr angelegt, was natürlich die Kosten für einige Tausend Gulden vergrößerte. Dann aber verzögerte die Gemeinde für mehr als ein Jahr das Erteilen der Gastwirtschaftsgenehmigung dem *Narodni dom* und diese wurde erst nach zahlreichen Beschwerden und Intervention der steirischen Statthalterei bewilligt.

Solche und andere Maßnahmen trieben die Gemeinde in eine immer schlechtere finanzielle Lage, welche sie mit Erhöhungen der Gemeindeumlagen besonders aber mit den Darlehen bei der Stadt- Sparkasse zu retten versuchte. Diese wirkte seit ihrer Gründung (1864) als eine Finanzstiftung der Stadtgemeinde. Mit alljährlichen Bargeldgeschenken und nach Bedürfnis auch mit zinsenlosen Darlehen erleichterte sie wesentlich die ambitiös gestellte Kommunalpolitik. Mit der Verschärfung der nationalen Verhältnisse wurde sie aber zum Hauptunterstützer der deutschen Nationalpolitik des Gemeindegremiums, zum grundlosen Geldbeutel, woraus die Gemeinde regelmäßig die Mittel für die Hinderung des slowenischen Fortschrittes in der Stadt schöpfte. Schon 1901 betrug die Gemeindegeldschulden bei der Sparkasse 1.222.445 K. 1909 betrugen die Schulden 2.152.598 K, die Zinsen für die letzten zwei Jahre aber 169.510 K.

Natürlich konnte sich die Gemeinde auf deutsche Abwehrorganisationen, vor allem auf den Schutzverein Südmark anlehnen. Die Zusammenarbeit der Gemeinde und des erwähnten Vereins, bei dessen Gründung auch die Cillier dr. R. Foregger, dr. J. Neckermann und J. Rakusch mitwirkten, war bis zur Mitte des ersten Jahrzehntes des 20. Jahrhunderts mehr als vorbildlich. Nach dem Beschluß der Hauptversammlung in 1906 mit plangemäßer Kolonisierung von Sentilj (St. Agyd / St. Ilger) zu beginnen, kam es zu den ersten Mißverständnissen, die das Cillier Deutschtum in einen offenen Zusammenstoß mit der Vereinsleitung gebracht hatten. Den Cillier Deutschen, die den slowenischen Fortschritt mit eigenen Mitteln nicht mehr verhindern konnten, schien die Kolonisierungspolitik der Südmark immer sinnloser, insbesondere, weil in Celje und deren Umgebung der deutsche Besitz in slowenische Hände zu übergehen begann. Darum waren sie der Meinung, daß sich die Tätigkeit der Südmark nicht nur auf Kolonisierung begrenzen durfte, sondern müßte der Verein den deutschen Besitz schützen, vor allem dort, wo er bedroht war. Mit diesem Anspruch trat das Cillier Deutschtum auf der Hauptversammlung in Villach in 1908 auf, wiederholt auch auf Versammlungen in Linz in 1910 und in Cilli in 1911, wo diese Forderung auch endgültig akzeptiert wurde.

VESTNIK KOROŠKIH PARTIZANOV

glasilo Osrednjega odbora koroških partizanov

Vestnik koroških partizanov — VKP izhaja v Ljubljani že od leta 1967. Iz organizacijskega glasila se je kmalu razvil v strokovno revijo, ki poleg zgodovine koroškega partizanstva obravnava tudi druga vprašanja iz zgodovine in sodobne problematike koroških Slovencev. VKP občasno z obsežnejšimi pregledi dopolnjuje tudi poročanje dnevnega tiska o drugih delih slovenskega zamejstva ter o splošni manjšinski problematiki v svetu.

Vestnik koroških partizanov lahko naročite pri njegovem izdajatelju in založniku: Osrednji odbor koroških partizanov, YU-61000 Ljubljana, Titova 123, p. p. 501.

ZAPISI

Irena Gantar Godina

SLOVENSKI DOKTORJI V PRAGI 1882—1916

28. februarja 1882 se je praška cesarsko-kraljeva Karel-Ferdinandova univerza razdelila na nemško in češko univerzo. Češka se je imenovala »cesarsko-kraljeva češka Karel-Ferdinandova univerza« in je v kratkem času pritegnila k sodelovanju češke znanstvenike in številne češke študente. Od istoimenske nemške univerze se je razlikovala le po tem, da je bil učni jezik izključno češki, medtem ko je ostala organizacija študija povsem enaka. Tako na češki kot na nemški univerzi so se lahko vpisovali na različne fakultete, od teološke do medicinske. Tehniške visoke šole so imele posebno ureditev in niso spadale v okvir univerz. Doktorati so bili urejeni s splošnimi avstrijskimi predpisi.

Doktor teologije je moral biti absolvent teološkega fakultetnega študija (kato-liške teološke fakultete so bile na univerzah na Dunaju, v Gradcu, Innsbrucku, Pragi, Krakovu in Lvovu, razen tega pa še dve samostojni fakulteti v Salzburgu in Olo-moucu) ali absolvent teološkega študija na škofijskih bogoslovnih učiliščih (kakor so bila v Ljubljani, Mariboru, Celovcu in Gorici), če so bili nanje sprejeti na podlagi maturitetnega spričevala; podobno je veljalo za samostanska bogoslovna učilišča. Opraviti je moral štiri stroge izpite ali rigoroze. Ti rigorozni so obsegali naslednje predmete: a) celoten študij biblije starega in novega testamenta; b) splošna in spe-cialna dogmatika; c) zgodovina cerkve in cerkveno pravo ter d) moralna in pasto-ralna teologija. Rigoroze so lahko opravljali po poljubnem vrstnem redu, toda vse na isti fakulteti. Vse rigoroze so opravljali v latinskem jeziku, z delno izjemo pastoralne teologije. Vsak rigoroz je trajal dve uri. Komisijo so sestavljali dekan kot predsednik, štirje oziroma trije izpraševalci ter dva izpitna komisarja iz dieceze, v katero je spa-dala univerza. Rigoroze so ocenjevali z ocenami »eminenter«, »bene« ali »insufficien-ter«. Po uspešno opravljenih rigorozih je moral kandidat predložiti večje pisano delo — disertacijo, katere temo je določil dekan v sporazumu s profesorjem stroke.

Doktorat na pravni in državnoznanjski fakulteti je kandidat pridobil s tem, da je opravil tri rigoroze. Pravico do prijave k rigorozom je pridobil z dokazilom, da je absolviral redni, osem semestrski študij. Opraviti je moral: a) rigoroz iz rimskega, kanonskega in nemškega prava; b) iz avstrijskega civilnega prava, trgovskega in meničnega prava, iz avstrijskega civilnega procesa ter avstrijskega kazenskega prava (s kazenskim postopkom); c) rigoroz iz splošnega in avstrijskega državnega prava, mednarodnega prava ter iz politične ekonomije (nacionalne ekonomije in finančne vede). Rigoroze so kandidati lahko opravljali v poljubnem vrstnem redu, vendar na isti univerzi. Komisijo, pred katero so kandidati opravljali rigoroze, so sestavljali dekan kot predsednik ter štirje redni profesorji kot izpraševalci. Ocene so bile od-lično (ausgezeichnet), zadostno (genügend) in nezadostno (ungenügend).

Filozofska fakulteta je za doktorat zahtevala, da je bil kandidat štiri leta redno vpisan na domači ali tuji univerzi, da je predložil disertacijo in opravil dva rigoroz. Predložena pisana ali tiskana znanstvena razprava je obravnavala svobodno izbrano temo iz obsega fakultetnih strok in naj bi dokazala, da je kandidat temeljito poučen o izbranem predmetu, da ga zna obravnavati s samostojno sodbo in v primerni ob-liku. Prvi rigoroz je obsegal filozofijo, drugi pa (po izbiri kandidata) glavno in drugo stroko, razen tega pa še posebno znanstveno področje, ki je vanj spadala disertacija, če ni spadalo v prej navedene stroke. Pri rigorozih so bili dekan (predsednik) in dva do štirje izpraševalci. Rigoroze, povezan s disertacijo, je trajal dve uri, drugi pa eno uro.

Najstrožja določila za pridobitev doktorskega naziva so bila na medicinski fakul-teti. Za doktorat vsega zdravilstva so bili potrebni trije rigorozni. Za prijavo k prvemu rigorozu je moral kandidat predložiti krstni in rojstni list, maturitetno spričevalo, po-trdilo, da je obiskoval najmanj 4 semestre predavanj ter sodeloval najmanj 2 seme-stra pri vajah iz seciranja; da je uspešno opravil izpite iz treh prirodoslovnih pred-metov, botanike, zoologije in mineralogije. Prvi rigoroz je obsegal fiziko, kemijo, ana-tomijo in fiziologijo. Za drugi rigoroz je bil potreben opravljen medicinski quinquen-nium z dokazom o štirih semestrih interne in kirurške klinike in enem semestru očes-ne klinike in porodništva. Drugi rigoroz je obsegal splošno patologijo in terapijo, patološko anatomijo (patološko histologijo), farmakologijo (farmakodinamiko, toksiko-logijo in recepturo) in interno medicino (specialno patologijo in terapijo notranjih bolezni). Tretji rigoroz je obsegal kirurgijo (specialno patologijo in terapijo zunanjih

bolezni), okulistiko, ginekologijo (porodništvo), sodno medicino. Vsi rigorozji so imeli praktičen in teoretičen del. Poleg rednih izpraševalcev je na vseh rigoroznih sodeloval še vladni komisar, na drugem in tretjem pa še vladni koeksaminator; komisar in koeksaminator sta morala biti doktorja medicine, lahko sta bila tudi člana učnega kolegija.

Neuspeh pri rigorozu je bilo na vseh fakultetah mogoče popraviti s ponovnim izpitom; kdor pa je padel tretjič, mu je bila za vselej odvzeta možnost doktorata na avstrijskih univerzah, pa tudi možnost nostrifikacije v tujini doseženega doktorata. Pri promocijah so na vseh fakultetah sodelovali rektor (kot predsednik), dekan in promotor. Kot promotorji so se per turnum vrstili redni profesorji. Za promocijo je bilo treba plačati takso 60 goldinarjev, na filozofski fakulteti samo 30. Za večino rigorozov je bila predpisana taksa 60 gld, na filozofski fakulteti je veljal glavni rigoroz 40 gld, drugi 20 gld, disertacija pa prav tako 20 gld, na teološki fakulteti je znašala rigorozna taksa 36 gld. Ti predpisi so veljali na avstrijskih univerzah po letu 1872 (glej Mayrhofer's Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst, Vierter Band, Wien 1898, str. 1113 in naslednje).

Zenske so po določbah iz leta 1878 lahko samo izjemoma obiskovale predavanja (prošnje so reševali posamično, od primera do primera). Tudi če so dobile dovoljenje za obisk predavanj, jim imatrikulacija, to je vpis na univerzo, ni bila dovoljena; dobile so lahko samo fiktivno frekvenco za točno določena predavanja. Uradnega dokumenta o dovoljenju za obisk predavanj ali uradnega potrdila o obisku predavanj niso mogle dobiti. Marca 1896 je bila dovoljena nostrifikacija v inozemstvu doseženega medicinskega doktorata. Vpis na filozofsko fakulteto je bil dovoljen marca 1897: kandidatka je morala predložiti dokaz o avstrijskem državljanstvu, o starosti 18 let in o maturi na domači ali tuji gimnaziji. Septembra 1900 je bil dovoljen tudi vpis na medicinsko fakulteto (Mayrhofer, str. 1096, Das Zeitalter Kaiser Franz Josephs, 2. Teil, Katalog, Wien 1987, str. 145).

Doktorati na češki univerzi v Pragi so vpisani v posebne knjige, t. i. matrike doktorjev (matrike doktorů), shranjene v univerzitetnem arhivu. Te matrike nam nudijo dokaj natančne podatke o doktorjih. Zapisani so: ime in priimek, kraj rojstva, veroizpoved, ime očeta in matere (včasih tudi poklic ali status očeta), maturitetna gimnazija, študij na drugih univerzah, datum promocije, promotor, naslov disertacije. Narodnost ni navedena. Matrike so praviloma pisane češko, včasih tudi delno latinško. Prva knjiga je oštevilčena s stranmi 1—589 in zajema študijska leta 1882/3 do 1899/1900. Druga knjiga obsega strani 590—1000 in zajema leta 1900/1 do 1907/8. Tretja knjiga, strani 1001—1499, zajema leta 1908/9—1916/7.

V seznam slovenskih doktorjev sem vnesla ime in priimek, rojstni datum in kraj, maturitetno gimnazijo (g.), študij na drugih univerzah (un.), fakulteto, dan promocije in pri filozofih naslov disertacije. Veroizpovedi nisem vnašala, ker je pri vseh rimsko-katoliška. Krstna imena so v matrikah zapisana v češki, slovenski ali, pri nekaterih zgodnejših, v latinski obliki (Emilius Gorišek, Guidonius Serneck 1902). V seznamu sem navedla slovensko obliko. Pri imenih z več oblikami (Ivan-Janez) sem navedla, če je bilo mogoče, tisto, ki jo je nosilec sam večinoma uporabljal, sicer pa sem pisala Franc, Janez, Jožef. Ponekod so v matrikah podatki pomanjkljivi; deloma sem jih dopolnila po Slovenskem biografskem leksikonu. Rojstnim krajem sem, kjer se mi je zdelo potrebno, dodala v oklepaju bližnji večji kraj ali ime sodnega okraja. Ker narodnost v matrikah ni navedena, tudi ni gotovo, ali so vsi zajeti doktorji res bili Slovenci. Ravnala sem se po rojstnem kraju in domnevi, da so se na češko univerzo vpisovali predvsem tisti, ki niso hoteli študirati na nemških univerzah in, so si zavestno izbrali slovansko, torej Slovenci, ne Nemci ali Italijani.

Morebiti najbolj sporen je prav prvi v seznamu, 1864 v Celju rojeni Rihard Lindner. Njegov oče je bil namreč Gustav Adolf Lindner, rojen v Roždalovicah na Češkem leta 1828, ki je bil v letih 1854—1871 gimnazijski profesor v Celju, potem pa je znova služboval na Češkem, kot ravnatelj nemške gimnazije v Prachaticah in na različnih drugih mestih, bil izvoljen 1882 za profesorja pedagogike in filozofije na češki univerzi v Pragi, kar je bil vse do smrti 1887 (Ottův slovník naučný). Riharda Lindnerja med Slovence najbrž ne moremo šteti.

SLOVENSKI DOKTORATI V PRAGI

1. Rihard Lindner, r. 21. 3. 1864 Celje, pravo 31. 10. 1887.
2. Stanko Lapajne, r. 11. 7. 1878 Ljutomer, pravo 1. 7. 1901 (podatki so pomanjkljivi; po SBL je končal gimnazijo v Ljubljani, pravo pa je študiral v Gradcu, na nemški in nato češki univerzi v Pragi).
3. Dragotin Lončar, r. 5. 11. 1876 Brdo pri Lukovici, g. Ljubljana, filozofija (zemljepis in narodopisje) 22. 5. 1902 (disertacija O gostoti prebivalstva in krajev na Kranjskem; izšla v Izvestju c. kr. II. drž. gimnazije v Ljubljani 1901/2, z zemljevidom 1903/4).
4. Emil Gorišek, r. Celje, g. Pulj, pravo 24. 7. 1902.

5. Gvido Sernek, r. 7. 1. 1879 Celje, g. Celje, pravo 18. 12. 1902.
6. Ivan Lavrenčič, r. 22. 2. 1878 Sodražica, g. Ljubljana, pravo 16. 12. 1905.
7. Pavel Pestotnik, r. 10. 1. 1879 Kostanj (Tuhinj), g. Ljubljana, filozofija (zgodovina) 6. 4. 1906 (disertacija Prebuja Slovencev do Bleiweisovih Novic 1843; SBL navaja naslov Nacionalni in politični preporod Slovencev pred 1848; češki zapis v matriki doktorjev Probuzeni Slovincu do Bleiweisovych Novic 1843).
8. Egon Stare, r. 4. 3. 1882 Ljubljana, g. Ljubljana, pravo 29. 9. 1906.
9. Josip Ferfolja, r. 27. 10. 1880 Doberdob, g. Gorica, pravo 17. 12. 1906.
10. Janez Zabukovšek, r. 6. 5. 1871 Ponikve (Trebnje), g. Novo mesto, pravo 2. 3. 1907.
11. Anton Dermota, r. 1. 1. 1876 Železniki, g. Ljubljana, pravo 9. 3. 1907.
12. Franc Gabršček, r. 28. 9. 1880 Kobarid, g. Gorica, pravo 27. 2. 1908.
13. Jožef Rapoc, r. 6. 7. 1881 Maribor, g. Maribor, pravo 12. 3. 1908.
14. Arnošt Rekar, r. 6. 1. 1883 Ljubljana, g. Ljubljana, pravo 16. 7. 1908.
15. Jožef Lavrenčič, r. 5. 12. 1884 Postojna, g. Ljubljana, pravo 16. 7. 1908.
16. Franjo Lipold, r. 23. 3. 1885 Celje, g. Novo mesto, pravo 23. 7. 1909.
17. Jakob Konda, r. 13. 2. 1881 Gradnik (Metlika), g. Ljubljana, pravo 3. 11. 1909.
18. Ivan Lah, r. 9. 12. 1881 Trnovo (Ilirska Bistrica), g. Ljubljana, filozofija 18. 2. 1910 (disertacija Šolstvo na Slovenskem za časa reformacije).
19. Albert Kramer, r. 6. 10. 1882 Trbovlje, g. Celje, pravo 14. 4. 1910.
20. Vekoslav Kisovec, r. 7. 5. 1885 Sv. Križ (Mokronog), g. Ljubljana, pravo 31. 5. 1910.
21. Janko Berce, r. 6. 10. 1884 Mozirje, g. Ljubljana, pravo 8. 6. 1910.
22. Janko Leskovec, r. 25. 4. 1884 Škofja Loka, g. Kranj, Beljak, un. Gradec, Dunaj, Praga, pravo 23. 7. 1910.
23. Franc Bončina, r. 15. 1. 1883 Spodnja Idrija, g. Ljubljana, pravo 17. 10. 1910.
24. Franc Zenko, r. 29. 2. 1884 Spodnja Šiška, g. Ljubljana, pravo 1. 12. 1910.
25. Vladimir Orel, r. 12. 10. 1886 Prvačina, g. Pulj, pravo 29. 1. 1911.
26. Rudolf Rannik, r. 15. 4. 1883 Otrovca (Borovlje), g. Celovec, un. Dunaj, Gradec, Praga, pravo 21. 3. 1911.
27. Franc Toplak, r. 22. 5. 1885 Brengova (Sv. Lenart), g. Maribor, medicina 27. 5. 1911 (SBL poudarja, da je bil prvi Slovenec, ki je promoviral iz medicine v Pragi; navaja kot rojstni datum 24. 3. 1885; ime matere ima opremljeno z vprašajem — matrika doktorjev potrjuje, da je bila Gertruda).
28. Lev Brunčko, r. 27. 10. 1884 Ribnica na Pohorju, g. Maribor, pravo 17. 6. 1911.
29. Drago Marušič, r. 10. 12. 1884 Opatje selo, g. Gorica, pravo 23. 6. 1911.
30. Bogomil Hrašovec, r. 17. 9. 1887 Slovenj Gradec, g. Gradec, un. Gradec, Praga, pravo 27. 6. 1911.
31. Josip Wieser, 1919 spremenil priimek v Šašel, r. 15. 3. 1883 Slov. Plajberk, g. Celovec, pravo 8. 7. 1911.
32. Ivan Kavčič, r. 29. 8. 1883 Žiri, g. Ljubljana, pravo 12. 7. 1911.
33. Ivan Marija Čok, r. 21. 3. 1886 Trst, g. Ljubljana, pravo 15. 7. 1911.
34. Jožef Pučnik, r. 19. 3. 1886 Dobrova na Štajerskem (katera?), g. Maribor, un. Gradec, Praga, pravo 20. 7. 1911.
35. Ana Jenko, r. 9. 6. 1886 Ljubljana, g. Ljubljana, filozofija 22. 7. 1911 (disertacija iz kemije: Deleni kyselin jantorovi, jablečne z vinmi).
36. Davorin Senjor, r. 8. 10. 1882 Vičanci (Slov. gorice), g. Ljubljana, pravo 13. 12. 1911.
37. Ernest Kobe, r. 12. 1. 1886 Novo mesto, g. Novo mesto, pravo 12. 2. 1912.
38. Anton Alojzij Delak, r. 8. 6. 1883 Trst, g. Trst, pravo 17. 2. 1912.
39. Milan Orožen, r. 12. 3. 1885 Soštanj, g. Sušak, pravo 16. 3. 1912.
40. Franc Heric, r. 8. 12. 1875 Kokoriči (Ljutomer), g. Maribor, pravo 23. 3. 1912.
41. Franc Suhadolnik, r. 26. 11. 1885 Kranj, g. Kranj, pravo 21. 3. 1912.
42. Franc Salamun, r. 1. 11. 1883 Obrež (Ormož), g. Celje, un. Gradec, Praga, pravo 29. 4. 1912.
43. Dragotin Vrečko, r. 14. 3. 1888 Celje, g. Celje, un. Dunaj, Praga, pravo 28. 6. 1912.
44. Franc Hojnik, r. 23. 1. 1888 Zgornja Polskava, g. Maribor, un. Gradec, Praga, pravo 28. 6. 1912.
45. Josip Klepec, r. 16. 2. 1887 Ljubljana, g. Ljubljana, pravo 11. 7. 1912.
46. Lenart Božio, r. 6. 1. 1886 Velike Rodne (Rogaška Slatina), g. Maribor, un. Gradec, Praga, pravo 20. 7. 1912.
47. Rudolf Sajovic, r. 15. 4. 1888 Ljubljana, g. Ljubljana, un. Gradec, Praga, pravo 20. 7. 1912.
48. Jakob Štefančič, r. 19. 8. 1885 Borovlje, g. Kranj, pravo 10. 10. 1912.
49. Rudolf Krivic, r. 24. 3. 1887 Volčji potok, g. Kranj, un. Dunaj, Praga, pravo 10. 12. 1912.
50. Janko Hacin, r. 20. 12. 1884 Češnjevke (Kranj), g. Kranj, pravo 6. 2. 1913.
51. Bruno Weixl, r. 13. 8. 1887 Zgornja Sv. Kungota (Maribor), g. Maribor, medicina 15. 2. 1913.

52. Alojz Visenjajk, r. 3. 7. 1885 Žamenci (Ptuj), g. Maribor, pravo 4. 3. 1913.
53. Julijan Pavliček, r. 24. 12. 1880 Kobarid, g. Gorica, un. nemška in češka v Pragi, pravo 4. 3. 1913.
54. Karel Ferluga, r. 23. 8. 1885 Opčine (Trst), g. Trst, pravo 22. 4. 1913.
55. Ivan Jurečko, r. 12. 4. 1884 Kočno-Laporje (Slov. Bistrica), g. Maribor, medicina 7. 6. 1913.
56. Edvard Weixl, r. 24. 2. 1886 Zgornja Sv. Kungota (Maribor), g. Maribor, un. Gradec, Praga, pravo 28. 6. 1913.
57. Tomo Tollazzi, r. 8. 11. 1884 Logatec, g. Ljubljana, pravo 19. 7. 1913.
58. Jožef Vidmar, r. 12. 3. 1887 Kapela (Radenci), g. Celje, un. Dunaj, Praga, pravo 21. 7. 1913.
59. Adalbert Strnad, r. 2. 2. 1886 Ljubljana, g. Ljubljana, un. nemška in češka v Pragi, pravo 21. 7. 1913.
60. Fran Rapotec, r. 7. 10. 1887 Nabrežina, g. Pazin, un. Dunaj, Praga, pravo 13. 12. 1913.
61. Josip Darovič, r. 22. 11. 1885 Ločna (Novo mesto), g. Novo mesto, un. Dunaj, Praga, pravo 13. 12. 1913.
62. Rihard Fux, r. 30. 3. 1887 Metlika, g. Novo mesto, pravo 7. 2. 1914.
63. Mate Suhač, r. 25. 12. 1887 Ljubljana, g. Celje, un. Dunaj, Praga, pravo 14. 3. 1914.
64. Jožef Goljevšček, r. 17. 5. 1884 Sežana, g. Trst, pravo 30. 4. 1914.
65. Franc Tavželj, r. 11. 2. 1886 Zdenska vas (Dobrepolje), g. Kranj, pravo 30. 4. 1914.
66. Ivan Dobravec, r. 28. 2. 1887 Češnjica (Železniki), g. Kranj, un. Dunaj, Praga, pravo 23. 5. 1914.
67. Milan Bogataj, r. 20. 8. 1887 Soča, g. Gorica, un. Gradec, Praga, pravo 17. 7. 1914.
68. Henrik Lašič, r. 9. 8. 1890 Male Žablje, g. Gorica, pravo 21. 7. 1914.
69. Vinko Rapotec, r. 6. 2. 1889 Nabrežina, g. Pazin, pravo 23. 7. 1914.
70. Ljudevit Perič, r. 4. 8. 1884 Borovnica, g. Ljubljana, pravo 23. 7. 1914.
71. Jožef Čemer, r. 12. 4. 1888 Borovlje, g. Celovec, pravo 13. 11. 1914.
72. Vladimir Knaflič, r. 13. 1. 1888 Šmarje pri Jelšah, g. Celje, un. Gradec, Praga, pravo 12. 1. 1915.
73. Anton Novačan, r. 9. 7. 1887 Zadobrova (Celje), g. Varaždin, pravo 20. 3. 1915.
74. Anton Farčnik, r. 9. 11. 1888 Polzela, g. Celje, pravo 6. 6. 1915.
75. Janez Bole, r. 20. 8. 1888 Laze pri Planini, g. Ljubljana, un. Dunaj, Praga, pravo 20. 11. 1915.
76. Jožef Bavdek, r. 12. 9. 1884 Sv. Vid nad Cerknico, g. Ljubljana, pravo 20. 6. 1916.
77. Jožef Sedmak, r. 7. 9. 1889 Sv. Križ pri Trstu, g. Trst, pravo 28. 6. 1916.
78. Ferdinand Perhac, r. 6. 2. 1890 Komen, g. Trst, pravo 28. 6. 1916.
79. Joahim Ražem, r. 14. 8. 1886 Trst, g. Kranj, pravo 4. 7. 1916.
80. Vladimir Borštnik, r. 20. 11. 1886 Hrib (Žužemberk), g. Ljubljana, un. Dunaj, Praga, pravo 14. 7. 1916.
81. Roman Simčič, r. 25. 2. 1889 Gorica, g. Gorica, pravo 18. 7. 1916.
82. Franc Stegenšek, r. 24. 1. 1889 Drožanje (Sevnica), g. Maribor, pravo 22. 7. 1916.
83. Slavko Šumenjak, r. 10. 5. 1885 Slomi pri Ptuj, g. Maribor, un. Gradec, Praga, pravo 25. 7. 1916.
84. Valentin Wiegeler, r. 2. 12. 1888 Zahomec (Ziljska dolina), g. Celovec, pravo 11. 9. 1916.
85. Josip Kernev, r. 28. 11. 1886 Trst, g. Trst, pravo 30. 10. 1916.

Če ne štejemo Lindnerja, ki je doktoriral 1887, je bil prvi Slovenec, doktor češke praške univerze Stanko Lapažne leta 1901. Temu so leta 1902 sledili trije, med katerimi je bil najbolj znan Dragotin Lončar, nato pa dve leti (1903, 1904) ni bilo nikogar. Neprekinjena vrsta Slovencev se začne z letom 1905. Odtlej pa do leta 1909 so na leto po dva, trije, največ štirje (1908). Porast se začne leta 1910 s sedmimi doktorji, nato pa jih je vsako leto deset ali več, največ 13 (1912), le v drugem letu vojne (1915) je število močno padlo (na 4). Med vsemi temi naj posebej omenim Ivana Laha, člana narodno-radikalne struje, stalnega dopisnika Omladine, sodelavca pri novoslovenskem gibanju, propagatorja za večjo veljavo slovanske ideje med Slovenci, pa Alberta Kramerja, enega ustanoviteljev narodno-radikalne struje, ki je potem kot starešina vstopil v Narodno napredno stranko (oba 1910), potem Leva Brunčka, enega redkih narodnih radikalov, ki se je zavzemal za vključevanje pripadnikov struje v socialno demokratsko stranko (znane so njegove polemike z Mihajlom Rostoharjem na straneh Omladine in Napredne misli), med vojno pa Vladimira Knafliča in Antona Novačana.

Prva in edina doktorica med 85 naštetimi je Ana Jenko, hči ljubljanskega zdravnika dr. Ljudevita (Ludovika) Jenka in njegove žene »Terezine Mihajlovne«, agilnih propagatorjev učenja ruskega jezika (Ivan Hribar, Moji spomini I, 1983, 184). Z disertacijo iz kemije je postala doktor filozofije 22. 7. 1911. Po Slovenskem biografskem leksikonu naj bi leta 1916 promovirala tudi Valerija Strnad, »prva slovenska zdravnica s popolno medicinsko fakulteto«.

Med 85 v seznamu navedenimi doktorji popolnoma prevladujejo pravniki. Teh je bilo 78, filozofski doktorat so delali štirje, doktorat medicine so pridobili le trije, teologije nihče. Po rojstnem kraju je bilo 38 Kranjcev, 24 Štajercev, 18 Primorcev in 5 Korošcev. Gimnazijo je končalo največ praških doktorjev v Ljubljani (27), nato pa 13 v Mariboru, 8 v Celju, po 7 v Gorici in Kranju, 6 v Trstu, 5 v Novem mestu, 4 v Celovcu, 2 v Pazinu, po eden v Gradcu, Pulju, Varaždinu, na Sušaku. Za 2 ni podatkov ali pa so nejasni (št. 1 in 22).

* * *

Pregledala sem tudi matrike doktorjev na nemški univerzi v Pragi. Pisane so izključno v nemškem jeziku, vsa osebna in krajevna imena so zapisana v nemški inščici. Sicer pa so zapisovali povsem enake podatke kakor na češki univerzi.

Prvi, ki bi ga lahko glede na priimek in kraje gimnazijskega šolanja opredelili kot Slovenca je bil Franc Perko, rojen v Budi (Budimpešti) 15. 11. 1868. Gimnazijo je obiskoval v Celovcu, Mariboru in Jihlavi. Doktoriral je na medicinski fakulteti 13. 5. 1893. Kot prvi nesporni pa tudi znameniti Slovenec je na nemški univerzi v Pragi promoviral 11. 7. 1898 Ivan Žmavc, v matriki zapisan kot Johann Zmauc. Sprva se je Žmavc vpisal na graško univerzo, že 1895 je prešel na češko univerzo v Pragi. Kot je zapisal sam, se je vpisal predvsem zaradi Masaryka: »Zasledoval sem njegovo delo in čutil v njegovih razpravah mogočno življenjsko elementarnost...«. Toda že po treh semestrih si je premislil ter se vpisal na nemško filozofsko fakulteto, kjer je po sedmih semestrih doktoriral z disertacijo *Die Willens freiheit bei Thomas von Aquino* (glej moj prispevek k Žmavčevemu življenjepisu, PZDG 25, 1985). Istega leta kot Žmavc je doktoriral tudi kočevski Nемеc Johann Tschinkel iz Svetlega potoka (Lichtenbach). Gimnazijo je obiskoval v Kočevju in Ljubljani. Doktoriral je na filozofski fakulteti, smer študija in naslov disertacije pa nista navedena (6. 7. 1898). Pozneje je pisal o dialektu in zgodovini Kočevjarjev. Edini možni Slovenec, ki je v Pragi postal doktor teoloških znanosti, je bil Miroslav (?) Mogolič iz Novega mesta. Gimnazijo je obiskoval v Ljubljani, preden se je vpisal na praško univerzo, pa je poslušal predavanja tudi v Gradcu in na Dunaju. Promoviral je 5. 7. 1900.

Summary

DOCTORS' DEGREES OF SLOVENE STUDENTS AT THE CZECH UNIVERSITY IN PRAGUE FROM 1882 UNTIL 1917

Irena Gantar Godina

The article is a survey of Slovene students who had done their doctors degrees at the Czech University in Prague from its foundation in 1882 until the school-year 1916—1917. The contribution is based on University matrikas which are kept in the Archiv University Karlovy in Prague.

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

Na upravi Zgodovinskega časopisa (YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, tel. (061) 332 611, int. 210) lahko naročite naslednje zvezke knjižne zbirke ZČ:

1. Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinopisje. Ljubljana 1980, 44 strani. — **28 din**

Zbornik objavlja predvsem gradivo z izrednega občnega zbora Zgodovinskega društva za Slovenijo (2. marca 1979) ob štiridesetletnici izida knjige Edvarda Kardelja-Speransa »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«.

2. Franc Šebjanič: Šolnik in domoljub Adam Farkaš (1730—1786). Ljubljana 1982, 24 strani. — **20 din**

Razprava o doslej skoraj nepoznanem zaslužnem prekmurskem protestantskem učenjaku in rektorju šopronskega liceja.

3. Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem. Posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije, Ljubljana, 11. in 12. decembra 1984. Ljubljana 1987, 134 strani. — **68 din**

Zbornik objavlja 15 razprav o denarstvu, bančništvu, zaslužkih, cenah in življenjskih stroških na Slovenskem od antike do obdobja po drugi svetovni vojni.

4. Dušan Kos: Bela krajina v poznem srednjem veku. Ljubljana 1987, 76 strani. — **46 din**

Razprava o srednjeveški zgodovini Bele krajine (politične, upravne, cerkvene razmere, plemstvo, gospostva, mesta, agrarna kolonizacija).

5. Janez Cvirn: Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861—1907. Ljubljana 1988, 88 strani. — **48 din**

Na podlagi nemških virov je avtor prikazal postopen prehod celjskih Nemcev od liberalne, v nacionalnem oziru manj napadalne politike do narodnostnega radikalizma, vsenemštva, antisemitizma in poudarjanja superiornosti arijske rase, ki so prevladali v desetletju pred 1. svetovno vojno.

6. Predrag Bellić: Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546—1569). Ljubljana 1989, 40 strani. — **28 din**

Predvsem na podlagi korespondence škofa Textorja z Ignacijem Lojolskim so prikazane cerkvene razmere v Sloveniji, Textorjeva prizadevanja, da bi jezuit postal ljubljanski ali tržaški škof ter filoprotestantsko razpoloženje slovenskih študentov teologije v Rimu.

7. Marta Verginella: Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju. Ljubljana — Trst 1990, 36 strani. — **28 din**

Večplasten vpogled v družinsko življenje vaške skupnosti, tipologija družin in poročnih zvez ter spremembe zaradi bližine mesta Trsta.

8. Rajko Bratož: Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja. Ljubljana 1990, 72 strani + pril. — **56 din**

Zgodovinska sinteza razvoja krščanstva v nekdanjem slovenskem prostoru od nastopa verske svobode do pokristjanjenja Slovencev.

INSTITUCIJE

INSTITUT FÜR ZEITGESCHICHTE — INŠTITUT ZA SODOBNO ZGODOVINO MÜNCHEN

Se v času, ko je bila usoda povojne Nemčije še močno nejasna in v času, ko so bile rane iz druge svetovne vojne še odprte ter katastrofalne posledice Hitlerjevega časa vidne na vsakem koraku, je v nekaterih južnonemških deželah vzniknila ideja o »strogo znanstvenem raziskovanju nacionalsocializma in pogojev zanj«. Leta 1947 so se ministrski predsedniki Bavarske, Hessna in Württemberg-Badna dogovorili, da bodo ustanovili »Inštitut za raziskovanje nacionalsocialistične politike — Institut zur Erforschung der nationalsozialistischen Politik«. Mnogi razlogi, med njimi tudi finančni, niso dopustili takojšnje realizacije te ideje. Šele po denarni reformi v decembru 1948 je bila dana možnost novega poskusa ustanovitve inštituta. To pot je imel inicialno vlogo bavarski državni urad (Bayerische Staatskanzlei). Ta je v maju 1949 omogočil začetek dela Inštituta, čeprav finančna konstrukcija še ni bila jasna. Toda že oktobra naslednjega leta (1950) je vendarle uspelo, da je zvezni minister Gustav Heinemann podpisal pravila »Nemškega inštituta za zgodovino nacionalsocialističnega časa — Deutsches Institut für Geschichte der nationalsozialistischen Zeit«. Inštitut naj bi bil institucija, nad katero naj bi gmotno bedela Zvezna republika Nemčija in dežela Bavarska. Leta 1952 pa je Inštitut še enkrat spremenil ime v današnje: *Inštitut za sodobno zgodovino — Institut für Zeitgeschichte*.

Inštitut ni univerzitetna ustanova, čeprav 'je tesno povezan z delom münchen-ske in drugih nemških univerz. Septembra 1961 je dobil današnjo pravno-organizacijsko podobo. Je »ustanova za znanstveno raziskovanje sodobne zgodovine«. Tako sprememba imena, kot tudi opredelitev statusa iz leta 1961 močno razširjata področje dejavnosti, čeprav je središče znanstvenega zanimanja in temelj arhivsko-dokumentacijske pa tudi bibliotečne zbirke nacistična problematika. Vodstvo Inštituta predstavlja nekaj organov in direktor. Nekakšen »družben nadzor« pomeni »Svet ustanove — Stiftungsrat«, ki ga sestavljajo predstavniki zveze, dežel bivše ameriške okupacijske cone (Bavarska, Baden-Württemberg in Hessen) in dežel Nordrhein-Westfalen in Niedersachsen. »Znanstveni svet — Wissenschaftlicher Beirat«, ki daje Inštitutu smer znanstvenega razvoja in bdi nad njegovo strokovnostjo, je sestavljen iz 15 znanstvenikov zgodovinarjev in strokovnjakov sorodnih znanstvenih disciplin. Izvoljeni so za pet let, stalna člana Znanstvenega sosveta pa sta predsednik Zveznega arhiva (Bundesarchiv) in generalni direktor Bavarskih državnih arhivov (Staatliche Archive Bayerns).

Inštitut sestavljajo trije enakopravni deli: Raziskovalni oddelek, Knjižnica in Arhiv. Od srede šestdesetih let je postala pomembna dejavnost inštituta odpiranje inštitutskih bibliotek in arhivskih fondov najširši javnosti. Da bi lahko zadovoljili tudi tem potrebam, je inštitut leta 1972 dobil novo stavbo na Leonrodstrasse 36 b. Zlasti pomembna pridobitev sta dve čitalnici za tuje raziskovalce (bibliotečna in arhivska) in velik depo. Pomembnost uslužnostne dejavnosti, tudi tujim raziskovalcem, dokazuje tudi številni odnos med raziskovalci in drugimi uslužbenci. Med več kot šestdesetimi zaposlenimi je na inštitutu le tretjina raziskovalcev. Toda ne glede na kvantiteto dejavnosti inštituta, ki je na strani uslužnostnih dejavnosti, moramo zlasti poudariti kvaliteto. Inštitut za sodobno zgodovino v Münchnu je zagotovo med najpomembnejšimi, če že ne najpomembnejša, tovrstna institucija v Evropi. V mnogočem gre zahvala za tak status dolgoletnemu, lahi preminulemu direktorju in zgodovinarju svetovnega slovesa, prof. dr. Martinu Broszatu. Njegovo delo bo, kot kaže, nadaljeval njegov namestnik in sodelavec prof. dr. Ludolf Herbst.

Raziskovalni oddelek. Raziskovalna dejavnost Inštituta ima tri težišča. Najpomembnejše je delo na raziskovalnih in publikacijskih projektih, sledijo redne publikacije inštituta in končno še znanstveno svetovanje in izstavljanja različnih potrdil. Osnova raziskovalne dejavnosti Inštituta je bila in je v določeni meri še danes proučevanje nacističnega časa. Toda novejši projekti, ki tečejo od leta 1985 dalje, kažejo na mnogo širšo osnovo, ki sega vse do današnjega časa. Najprej naj opozorimo na nekatere starejše projekte in publikacije, na katere se veže današnja raziskovalna dejavnost inštituta. Že leta 1968 je bil realiziran projekt »Nemško sodstvo in nacizem« (Deutsche Justiz und der Nationalsozialismus). Izšel je v treh zvezkih. V letih 1971 do 1973 so končali projekt »Nemška zgodovina po prvi svetovni vojni« (Deutsche Geschichte seit dem Ersten Weltkrieg) — trije zvezki. Med leti 1976 in 1983 je

izšlo pet zvezkov »Aktov k predzgodovini Zvezne republike Nemčije 1945—1949« (Akten zur Vorgeschichte der Bundesrepublik Deutschland), v letih 1980—1983 pa trije zvezki »Biografskega priročnika nemškogovoreče emigracije po 1933« (Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration). Lokalno pobarvana je publikacija v šestih zvezkih (1977—1983): »Bavarska v nacističnem času« (Bayern in der NS-Zeit), zanimivi za najširši krog raziskovalcev pa sta publikaciji in projekta »Rekonstrukcija aktov pisarne NSDAP« (Rekonstruktion der Akten der Partei-Kanzlei der NSDAP, Teil I) v dveh zvezkih registrov in z zvezkom registrom z edicijo mikrofišev, 1983) in »Biografski viri za nemško zgodovino po 1945« (Biographische Quellen zur deutschen Geschichte nach 1945) v treh zvezkih, od leta 1984. V pripravi je še publikacija v štirih delih »Družba in politika v ameriški coni 1945—1949« (Gesellschaft und Politik in der US — Zone 1945—1949).

Med tekočimi projekti so najpomembnejši naslednji: »Zbirka Hitlerjevih dokumentov 1925—1933« (Sammlung, Nachweisung und Edition von Hitler-Dokumenten 1925—1933) bo dopolnila dosedanje vedenje o pomembnejših Hitlerjevih dokumentih pred prihodom na oblast, tudi za nas pa bo uporabna raziskava »Številčno ovrednotenje v času nacistične vladavine umorjenih in pobitih Židov« v seriji »Dokumenti o položaju Židov v Nemčiji 1933—1945« (Zahlmässige Erfassung der im NS-Herrschaftsbereich getöteten und umgekommenen Juden, Dokumente zur Lage der Juden in Deutschland 1933—1945). Poleg še nekaterih projektov o nacistični problematiki — »Izdaja Goebbelsovih dnevnikov«, »Nacistična visokošolska politika«, »Rekonstrukcija aktov pisarne NSDAP II«, »Literarna politika v času nacizma« — pa je Inštitut začel vrsto raziskav iz povojnega časa. Nekateri so celo taki, da nudijo možnost sodelovanja tudi našemu zgodovinopisju. Tak je zagotovo projekt »Zahodna Nemčija v mednarodnih odnosih 1945—1955« (Westdeutschland in den internationalen Beziehungen 1945—1955), dodajmo pa še raziskavi »Zavezniški kontrolni svet 1945—1948« (Der Alliierte Kontrollrat 1945—1948) in »Priročnik za zgodovino inštitucij sovjetske okupacijske cone/DDR 1945—1952« (Handbuch zur Institutionengeschichte der sowjetischen Besatzungszone/DDR). Nekaj tem je bolj zanimivih za ožjenemško zgodovino: »Predzgodovina Montanunion« (Vorgeschichte der Montanunion), »Življenje in politika Waldemarija von Knoeringena« (Biographie Waldemar von Knoeringen) in »Politika do Nemčije in javno mnenje v ZDA po 1945« (Deutschlandpolitik und öffentliche Meinung in den USA nach 1945), o širini raziskovalne politike Inštituta pa priča raziskovalni projekt »Zgodovina pospeševanja raziskovanja v Zvezni republiki Nemčiji (Geschichte der Forschungsförderung in der Bundesrepublik Deutschland).

Inštitutski delavci se dobro zavedajo pomena objave rezultatov svojega dela. Že leta 1953 so ustanovili glasilo »Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte« (VfZ), ki je ena najpomembnejših revij za sodobno zgodovino v Evropi in kjer je mogoče najti prispevke strokovnjakov različnih držav sveta. Uredništvo VfZ je leta 1982 izdalo dodaten zvezek, ki obsega skupni register vseh prispevkov, izšlih do konca leta 1982. Kot priloga revije izhaja »Bibliografija o sodobni zgodovini« (Bibliographie zur Zeitgeschichte), v številke 1—28 VfZ obstoja kumulativni reprint bibliografij (Bibliographie zur Zeitgeschichte für die Jahre 1953—1980, München 1983). V zvezi z revijo so leta 1961 začeli izdajati tudi serijo »Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte«. Vsako leto izideta dva zvezka. Do leta 1985 je izšlo petdeset rednih zvezkov in vrsta posebnih, s povprečno 150—200 tiskanimi stranmi. Neredno od leta 1970 izhajajo »Studien zur Zeitgeschichte« — doslej jih je izšlo 29, v povprečnem obsegu 300—350 strani. V njih so objavljene predvsem disertacije in habilitacijska dela s področja sodobne zgodovine. Starejša serija publikacij so *Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte*, ki izhaja že od leta 1957. Ta serija je »rezervirana« za izdaje virov in za obsežnejša monografska dela. Do leta 1985 je izšlo 23 zvezkov te serije. Po pravilu enkrat letno izhaja tudi publikacija »Kolloquien des Instituts für Zeitgeschichte«, v kateri so objavljeni prispevki z znanstvenih sestankov na Inštitutu. Sodelavci Inštituta niso vezani samo na inštitutske publikacije. Tozadevna politika vodstva inštituta je dosti širša. Inštitut sodeluje z znano Münchensko založbo R. Oldenbourg, ki letno izdaja seznam vseh publikacij Inštituta in ga je mogoče dobiti gratis. Raziskovalci Inštituta so tudi uredniki različnih serij publikacij o sodobni zgodovini, *Deutsche Geschichte der neuesten Zeit* pri založbi DTV in »Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts« pri isti založbi (Broszat, Benz, Graml).

Nezanemarljiva dejavnost IfZ je svetovalna dejavnost študentom, raziskovalcem in tesno tozadevno sodelovanje z Univerzo. Posebej velja poudariti, da jim to široko razvejano dejavnost ne omogoča le takšna politika vodstva in pripravljenost delavcev Inštituta, temveč tudi izredno dobra opremljenost inštitucije. Knjižnična in arhivska pomagala — mikročitalci, fotokopirni aparati, kabine z audiovizuelnimi rekviziti — so zelo uporabna, dostopna in enostavna, svetovalna služba pa visoko izobražena in strokovno usposobljena.

Knjižnica je nastajala skupaj z inštitutom. Postala naj bi središče zbiranja težko najdljivih in težko dostopnih pisanih del iz nacističnega časa, pa tudi del iz tujine

o nemški in obči zgodovini, ki jih v času nacizma ni bilo mogoče najti v širši uporabi. Od leta 1951 sta iz prvotno enotnega knjižnično-dokumentacijskega fonda nastala Knjižnica in Arhiv inštituta kot samostojni enoti. Knjižnični fond je bil v začetku predviden kot priročna biblioteka raziskovalcem nacističnega časa. Z leti pa je prerasel v eno najpopolnejših knjižnih zbirk za sodobno, posebej nemško zgodovino. Osnovo zbirke tvorijo — poleg stalnega nakupovanja novitet in antikvaričnih knjig — številna darila in donacije ter okoli 10.000 zvezkov knjig in časnikov, ki so jih zasegle ameriške okupacijske oblasti ob koncu vojne. Do danes je knjižnica IfZ dozorela v osrednjo knjižnico za sodobno zgodovino. Osnovno področje zbiranja literature je zgodovina dvajsetega stoletja. Težišče predstavlja nemška zgodovina po letu 1918: Weimarska republika, nacizem in »tretji rajh«, Nemčije v času zavezniške okupacije, Zvezna republika Nemčija in DDR. V manjšem obsegu zbirajo literaturo o cesarski Nemčiji, načrtno pa zbirajo tudi najpomembnejše publikacije o evropski in izvenevropski zgodovini in zgodovini mednarodnih odnosov. Poleg literature o politični zgodovini je mogoče v fondih knjižnice IfZ najti še literaturo s področja pravne in ustavne, gospodarske in socialne, vojaške in vojne, verske in kulturne zgodovine ter dela iz teorije zgodovine in zgodovine filozofije. Ne manjkajo tudi publikacije iz zgodovini sorodnih ved politologije, sociologije itd. S posebno skrbjo zbirajo zgodovinsko periodiko širom sveta, nekoliko šibkejši so pri publikacijah, ki so izšle pred letom 1950, zato pa ne manjka skoraj nobeno relevantno delo, ki zadeva zgodovino po letu 1945. Knjižnica ima okoli 115.000 zvezkov knjig, revij, visokoškolskih del, rokopisov predavanj, brošur, posebnih tiskov, mikrofilmov in mikrofišev. Časopisje, izdaje organov oblasti, organizacij in neobjavljene rokopise hrani arhiv. Literatura je večinoma pisana v nemškem jeziku in le eno četrtino fonda sestavljajo knjige v drugih jezikih, predvsem v angleščini in francoščini. Knjižnica ima razvejano izmenjavo, velja pa omeniti, da ima tudi primeren izbor literature in periodike v slovanskih jezikih. Žal med revijami ni našega Zgodovinskega časopisa in vredno bi se bilo potruditi za izmenjavo. Letni priliv je približno 3000 zvezkov in kakih 300 revij, katerih prispevki se sproti katalogizirajo. Knjižnica pozna šest katalogov, ki omogočajo nemoteno uporabo fondov tudi uporabniku s pomanjkljivimi podatki: abecedni, stvarni, sistematični, biografski, geografski katalog in katalog nemških dežel. Za vse kataloge obstojajo priročniki za uporabo in svetovalna služba. Kakih 8000 najpomembnejših del je na razpolago, kot priročna biblioteka, v čitalnici.

Arhiv je specializirana ustanova, ki dopolnjuje in razširjuje državne arhive. Osrednje fonde arhiva predstavljajo državni in partijski dokumenti tretjega rajha. V glavnem gre za fotokopije tega gradiva, razen tistega, ki ga je IfZ dobil od zahodnih zaveznikov. Drugi pomembni del arhiva IfZ sestavljajo dokumenti iz zgodnjega povojnega razdobja, zlasti dokumenti ameriške vojaške vlade v Nemčiji. Trajna naloga arhiva je zbiranje originalnega gradiva nedržavne proveniencie, posebej osebnih papirjev, pričevanj in zapuščin, kakor tudi dokumentov zasebnih organizacij, neuradnih in uradnih tiskov, časopisja in časopisnih izrezkov. Posebna vrednost tega arhiva je, da hrani gradivo za tisti čas, za katerega uradni, državni arhivi še niso povsem dostopni. Arhiv IfZ se trudi, da bi dajal podatke o arhivskih fondih drugih institucij in zato zbira pomagala za iskanje v drugih arhivih in dokumentacijskih ustanovah.

Med fondi arhiva naj omenimo zlasti *fond različnih državnih ministrstev rajha, armade, NSDAP in njenih sestavnih delov (1933—1945), fond nürnberških procesov*, v katerem so zbrani tudi pomembni dokumenti različnih provenienc o nacionalsocializmu. Posebej znana in pomembna je *zbirka sodnih aktov* z vsega sveta proti nacistom, ki obsega kakih 2500 sodnih aktov za čas po letu 1945. V mikrofišni reprodukciji ima arhiv IfZ shranjeno gradivo »*Office of Military Government for Germany, US (OMGUS)*«. Gradivo, ki je nastalo ob raziskovalni dejavnosti Inštituta, je shranjeno v fondu »*Reprodukcije domačih in tujih arhivskih »fondov« (Reproduktionen in- und ausländischer Archivbestände)*. Zasebni dokumenti, zapuščine in večje zbirke zasebnih papirjev in papirjev društev, zvez in strank po letu 1945, kakor tudi zbirka pričevanj so zelo obsežna in raznolika skupina. Gre za dokumente ljudi, ki so bili tako ali drugače pomembni, s posebnim poudarkom na bivših najvišjih predstavnikih nacistične civilne in vojaške oblasti. Pri dokumentih zvez, društev in strank gre največkrat za manjše in manj pomembne organizacije, ki so delovale ali še delujejo od leta 1945 dalje.

Pri orisu arhivskega dela IfZ nikakor ne moremo mimo zbirke tiskanih virov. Tudi tu leži poudarek na tiskanih virih za nemško zgodovino po letu 1919, čeprav ima že priročna knjižnica vse najpomembnejše edicije virov ameriške, angleške, francoske in italijanske proveniencie. Med tiskanimi viri za nemško zgodovino izstopajo: »*Bestand amtlicher und parteiamtlicher Drucksachen vor 1945*« (Fond uradnih in strankinih tiskov pred letom 1945 — cca 200 tekočih metrov) in »*Drucksachen aus*

der Vor- und Frühgeschichte der Bundesrepublik« (Tiski iz predzgodovine in zgodnje zgodovine Zvezne republike Nemčije — cca 40 tekočih metrov in 35 filmskih zvitkov). Različni letaki, razglasi, propagandni material itd. je zbran v zbirki »*Zeitgeschichtliche Sammlung*« (Sodobnozgodovinska zbirka). Zbirka časopisov obsega kakih 5000 zvezkov in 1500 zvitkov mikrofilmov, zbirka časopisnih izrezkov pa je sestavljena večji del iz izrezkov, nastalih zunaj Inštituta (npr. kot sestavni del zapuščin). Posebno dokumentacijo predstavlja »*Dokumentation zur deutschsprachigen Emigration nach 1933*« (Dokumentacija o nemškogovoreči emigraciji po 1933). Gre za dokumentacijo, ki je nastala v zvezi z mednarodno raziskavo, ki jo je financirala Nemška raziskovalna skupnost (Deutsche Forschungsgemeinschaft) in jo sestavljajo trije deli: netiskani viri, osebna dokumentacija o kakih 25.000 emigrantih in kartoteka avtobiografskih zapisov. Tako kot knjižnica ima tudi arhiv na voljo pomagala, kataloge in svetovalno službo.

Ta zapis ima namen posredovati prvo informacijo o inštituciji, ki hrani gradivo in opravlja raziskave, pomembne tudi za našo sodobno zgodovino. Sodelovanje s to inštitucijo bi moralo biti »*conditio sine qua non*« za vsako našo sorodno inštitucijo, vsakemu našemu raziskovalcu te problematike pa bi poznavanje dela in zbirke IFZ zagotovo le vsestransko koristilo.

Dušan Nečak

Inštitut za novejšo zgodovino, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Od leta 1960 izdaja revijo **Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (PZDG)**, ki je doslej izšla v 25 letnikih (1964 ni izšla). Leta 1986 se je preimenovala v **Prispevke za novejšo zgodovino**. Revija objavlja razprave, članke, historično dokumentacijo, poročila o simpozijih, knjižna poročila in recenzije, različne bibliografije in tekočo bibliografijo sodelavcev inštituta. V prvih letih izhajanja je bila revija izrazito usmerjena v zgodovino naprednega delavskega gibanja in NOB, vedno bolj pa je širila krog svojega objavljanja tudi na širša področja slovenske zgodovine. Zdaj lahko rečemo, da je to revija za novejšo slovensko zgodovino. Uredništvo se trudi, da bi bila revija pestra, kvalitetna in sodobna.

Prilagamo seznam še dostopnih letnikov, pri čemer opozarjamo, da sta letnika 1962 in 1973 že razprodana, nekaj letnikov pa je že skoraj razprodanih. Revijo lahko naročite pri založbi Partizanska knjiga, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 13, kupite pa pri vseh slovenskih knjigarnah.

PZDG 1960/1
 PZDG 1960/2
 PZDG 1961/1-2
 PZDG 1963/1-2
 PZDG 1965/1-2
 PZDG 1966/1-2
 PZDG 1967/1-2
 PZDG 1968/69, 1-2
 PZDG 1970/1-2
 PZDG 1971/72
 PZDG 1974
 PZDG 1975/76
 PZDG 1977

PZDG 1978/79
 PZDG 1980
 PZDG 1981
 PZDG 1982
 PZDG 1983
 PZDG 1984
 PZDG 1985
 PNZ 1986
 PNZ 1987
 PNZ 1988
 PNZ 1989/1 — Trideset let Inštituta
 za zgodovino delavskega gibanja. — Biobibliografije.
 PNZ 1989/2

JUBILEJI

MILICA KACIN-WOHINZ, ŠESTDESETLETNICA

Sredi ustvarjalnega dela, prav ob izidu svoje nove monografije o zgodovini primorskih Slovencev med obema vojnama, praznuje 13. oktobra šestdesetletni življenjski jubilej dr. Milica Kacin-Wohinz, znanstvena svetnica na Inštitutu za novejšo zgodovino. Rodila se je leta 1930 na Reki pri Cerknem. Šolanje na italijanskem učiteljskišću v Tolminu je morala leta 1942 zaradi očetove aretacije prekiniti. Aktivno je sodelovala v NOB, po osvoboditvi pa je šolanje nadaljevala na gimnaziji v Postojni in železniški tehniški gradbeni šoli, ki jo je končala leta 1950. Po dveletni zaposlitvi na železnici in po opravljeni gimnazijski maturi se je vpisala na študij zgodovine na ljubljanski filozofski fakulteti, kjer je diplomirala leta 1958. Že med študijem se je zaposlila v Zgodovinskem arhivu CK ZKS, kjer je začela proučevati mladinsko gibanje v NOB. Po ustanovitvi Inštituta za zgodovino delavskega gibanja leta 1959 se je zaposlila v tej osrednji slovenski ustanovi za novejšo zgodovino. Prvih pet let je bila asistentka, do leta 1971 višja strokovna sodelavka. Po uspešnem zagovoru doktorske disertacije *Politične stranke in Slovenci v Julijski krajini* (16. 10. 1970) ji je Filozofska fakulteta priznala naziv znanstvene sodelavke, leta 1976 naziv višje znanstvene sodelavke, leta 1981 in 1987 pa naziv znanstvene svetnice s področja zgodovine. Na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja je v letih 1976—1979 vodila znanstveno-raziskovalni oddelek, v letih 1979—1983 je bila direktorica, sedaj pa je predsednica sveta. Z opravljanjem teh nalog je pomembno prispevala k uveljavitvi Inštituta za zgodovino delavskega gibanja oziroma Inštituta za novejšo zgodovino, še tehtnejši pa je njen prispevek k njegovi znanstveni rasti z bogatim lastnim opusom. Ilustrira ga že kvantitativni podatek, da je v obdobju tridesetletnega delovanja te ustanove objavila 185 različnih del, med njimi pet samostojnih publikacij, 57 znanstvenih razprav in člankov ter številne strokovne prispevke, objave virov, poročila, ocene, biografije in prevode.* V zadnjem letu je svojo bibliografijo obogatila še za novo monografijo ter 21 razprav in člankov. Ta dela v vsebinskem in časovnem pogledu zajemajo zlasti problematiko primorskih Slovencev in tudi Hrvatov pod Italijo med obema vojnama in njihov boj proti fašistični raznarodovalni politiki. V več prispevkih je obravnavala tudi nekatera dogajanja na Primorskem v času NOB in pred prvo svetovno vojno.

Temeljna dela dr. Milice Kacin-Wohinz so monografije *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918—1921* iz leta 1972, *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev 1921—1928* (dve knjigi) iz leta 1977 in *Prvi antifašizem v Evropi, Primorska 1925—1935*, ki je izšla pri koprski založbi Lipa ob šestdesetletnici bazoviških žrtev septembra 1990 in obsega 532 strani, skupaj z dr. Tonetom Ferencem in dr. Tonetom Zornom pa je avtorica knjige *Slovenci v zamejstvu, Pregled zgodovine 1918—1945* (1974). V teh delih je vsestransko in poglobljeno osvetlila vse poglavitno dogajanje in procese v zgodovini primorskih Slovencev. Ob tem naj posebej poudarimo pomen njene zadnje monografije, v kateri je analitično in sintetično obdelala izjemno pomembno desetletje v zgodovini primorskih Slovencev po uvedbi totalitarnega režima, ki so se tedaj prvi v Evropi, tudi z orožjem, uprli fašizmu in njegovi raznarodovalni politiki, kar daje delu posebno mesto tudi v zgodovini evropskega antifašizma.

V razpravah in člankih je obravnavala številna pomembna vprašanja, kot so odnos italijanske države do državljanov slovenske in hrvaške narodnosti, fašistični program in metode raznarodovanja Slovencev in Hrvatov ter oblike njihovega protifašističnega boja, problematika Julijske krajine v jugoslovansko-italijanskih meddržavnih odnosih, delovanje meščanskih in delavskih političnih strank Slovencev in Hrvatov, pri čemer je posebej podrobno prikazala stališča KP Italije in KPJ — KPS do položaja primorskih Slovencev, vlogo duhovščine pri zaščiti Slovencev in Hrvatov v Italiji itd.

Prva odlika obsežnega znanstvenega opusa jubilarke je skrbno zbiranje gradiva. Opravila je pionirsko delo pri proučevanju dokumentov, ki jih hranijo centralni državni arhiv in drugi arhivi v Rimu, sistematično pa je pregledala tudi vse arhivsko gradivo, ki ga hranijo domači arhivi in druge ustanove. Poleg arhivskih virov je proučevala zlasti slovensko, hrvaško in italijansko časopisje, parlamentarne stenografske zapisnike, spominsko gradivo ter jugoslovansko in italijansko literaturo. To ji je omogočilo, da je številna vprašanja iz zgodovine Slovencev in Hrvatov, ki so po prvi svetovni vojni živeli v italijanski državi, osvetlila prva, poznavanje mnogih proble-

* Bibliografija je objavljena v *Prispevkih za novejšo zgodovino*. Trideset let Inštituta za zgodovino delavskega gibanja. Bibliografije, XXIX, 1989, št. 1, str. 87—99.

mov pa poglobila in dopolnila, vse svoje ugotovitve in ocene pa bogato dokumentirala (v zadnji monografiji npr. v okoli tisoč opombah). Ocene njenih del posebej poudarjajo ustreznost znanstvene metode obdelave različnih vidikov nacionalnega vraščanja. Za svojo raziskovalno tematiko je danes vodilni strokovnjak v slovenskem oziroma jugoslovanskem zgodovinopisju, pomembno pa se je uveljavila tudi v Italiji, kjer je izšlo okrog dvajset njenih razprav. Za znanstvene dosežke je dobila dve visoki priznanji, Kajuhovo nagrado in nagrado Sklada Borisa Kidriča.

Rezultate svojih raziskav je predstavila v referatih na več kot tridesetih znanstvenih posvetih, zborovanjih in kongresih v Jugoslaviji in Italiji ter v številnih predavanjih. Je tudi mentorica slovenskim in italijanskim raziskovalcem problematike Julijske krajine med vojnami, uspešno pa sodeluje tudi pri podiplomskem študiju na ljubljanski filozofski fakulteti. Plodovito je tudi njeno sodelovanje pri nekaterih zgodovinskih projektih, v uredniških zgodovinskih publikacij in pri enciklopedijah, v svetih znanstvenih ustanov in raziskovalnih organizacijah. Za uspešno znanstveno in družbenopolitično delo je bila leta 1979 odlikovana z redom dela z zlatim vencem, za sodelovanje v NOB pa z redom zasluže za narod III. stopnje.

Kolegi in prijatelji hkrati z iskrenimi čestitkami za pomembne znanstvene dosežke želimo naši dragi jubilarntki uspešno izpolnjevanje nadaljnjih načrtov, posebno toplo pa se ji zahvaljujemo za vse strokovno sodelovanje in za iskreno prijateljstvo.

Miroslav Stiplovšek

TEREZIJA TRAVEN — 80 LET

1. oktobra stopa v deveto desetletje svojega življenja Rezka (Terezija) Traven, ena naših redkih specialistk za zgodovino partizanskega gibanja.

Rezka izvira iz znane Travnove družine iz Tacna pod Šmarno goro, kjer se je rodila pred 80 leti zidarju in gostilničarju pri »Koširju«. Njen stric po očetovi strani, Ivan (1874—1918), kateremu se ni odpovedala tudi takrat, ko ni bilo dobro govoriti o »črni« žlahti, je bil znan zadružni voditelj in eden bližjih sodelavcev Janeza Evangelista Kreka. V širši krog njenega sorodstva sodi tudi znamenita Franja Frana Levstika.

Rezki so starši namenili trgovsko izobrazbo, ki jo je 1938/39 končala s tečajem na Trgovskem učnem zavodu v Ljubljani. Že pred tem pa se je povezala s komunističnim gibanjem ter bila sprva aktivna v raznih društvih, tik pred vojno pa se je začela povzpeljati med »strukture«. Ob izbruhu vojne so ji začeli nalagati težke naloge, saj je bila od oktobra 1941 do januarja 1942 celo kurirka Borisa Kraigherja. Kasneje so ji naložili še številna druga odgovorna dela, februarja 1944 je bila poslana na Štajersko, prestala tamkajšnjo kalvarijo kot delavka na organizacijskem področju. V političnem delu je morala ostati tudi še nekaj let po vojni. Vmes je v letih 1946—1953 s triletnim premorom končala gimnazijo. Nato se je vpisala na zgodovinski oddelek Filozofske fakultete in 1960. leta diplomirala. Zaposlila se je na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, kjer so jo 1981. leta tudi upokojili.

Včasih se nam dozdeva, da življenje usmerja ene ljudi med delavce, druge med raznovrstne voditelje. Rezko Traven bi morala glede na izobrazbo, partijski staž in aktivno partizanstvo čakati ugledna kariera, saj so mnogi, ki so po vseh naštetih elementih za njo zaostajali, to izredno izrabili in se celo povzpeli med »ljubljenec« voditelje ali voditeljice. Pri Rezki se je zgodilo drugače. Njej je bilo očitno že ob rojstvu namenjeno, da bo delala, in to predvsem za druge, česar ni spremenila ne revolucija sama na sebi, ne ona kot njena aktivna udeleženka. Če ji je bilo sprva namenjeno fizično »izkoriščanje«, je končala svoje aktivno službovanje ob intelektualnem razdajanju. Ob nastavitvi na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja, kjer je bila sprva ena izmed redkih z ustrežno strokovno izobrazbo, so ji bila namenjena predvsem težakša dela, ki ne prinašajo odmevnih rezultatov. Namenili so ji raziskovanje socialne in politične pripadnosti slovenskih partizanov v letu 1941, o čemer je zbrala ogromno gradiva. Tudi sicer se je najraje zadrževala predvsem pri raziskovanju začetkov NOB, o čemer je napisala tudi nekaj samostojnih publikacij in še več člankov v številnih revijah in zbornikih (Bibliografija: Prispевki za novejšo zgodovino, Ljubljana 1989, let. XXIX, št. 1, str. 258—263). Vzrok za vztrajanje na raziskovanju začetkov verjetno izhaja iz Rezkiine osebne narave in tudi narave gibanja, ki mu je dala svoja najboljša leta: takrat je bilo še vse veliko bolj pošteno, manj politično, slonelo je na osebni predanosti in osebnem delu. Drugo pomembno delo Rezke Traven na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja je sodelovanje pri bibliografiji člankov o delavskem gibanju na Slovenskem v obdobju 1917—1941.

Ce analiziramo delo Rezke Traven, lahko le potrdimo že zgoraj zapisano trditev, da je bila jubilarntka vedno delavka, ki bi je bil vesel vsak gospodar. Svoje sposobnosti je uporabljala predvsem v tisti meri, ki ji je omogočila, da je naloženo delo opravila po najboljših močeh v gospodarjevo zadovoljstvo. Z leti pa je začela spoznavati, da pravega plačila in hvaležnosti ne bo, da je dobrine, ki jih je prejela, večkratno preplačala, da ostaja sama tako kot v tistih burnih dneh vojne, ko se je v hudi štajerski zimi v visokem snegu borila za golo preživetje in uspeh gibanja, kateremu se je v celoti predala. Zgodovinarica Rezka Traven je uvidela, da ima tudi pieteten strokoven odnos do predmetov raziskovanja svoje meje. V pisanju o začetkih NOB v širši okolici Novega mesta (glej Kronika 38, 1990, str. 95—96) je potrdila spoznanje, da prikrivanje lumparij škodi vsem in da ni nobene potrebe, da bi pomagala nositi kolektivno odgovornost za individualne napake ali pa še kaj hujšega. Ugotovila je, da na nevarnost revanšizma opozarjajo predvsem tisti, ki bi v vseh normalnih civilizacijah zaslužili kazen. Poštenjakov, kamor sodi tudi Rezka Traven, ni strah ničesar. Kot vojak revolucije je izpolnjevala ukaze, bitke in kolajne so dobili generali, naj pa jim tudi zgodovina da, kar so zaslužili.

Poleg strokovnega dela moramo ob življenjskem jubileju Terezije Traven opozoriti še na nekatere njene človeške lastnosti. Za na videz zelo samozavestno in nekoliko težje dostopno žensko se skriva krhka, skromna in dobra Rezka, ki bo vsakemu pomagala po najboljših močeh. Kot njen večletni sosed na inštitutu se spominjam, kako je mnogim posredovala dragocene podatke, kako so si mnogi utirali svoje strokovne pozicije z njeno pomočjo. Ponižno trkanje na njena vrata in zahvala za podatke je spremljala praznina na tistih mestih v publikacijah, kjer bi moralo pisati »na podlagi podatkov Rezke Traven«. Je že tako, da na Slovenskem vedno bolj prevladuje mnenje, da je sistematično raziskovanje primarnih virov le »petit point«, ki se ga »velikim« ni treba lotevati. Tudi zaradi tega je naše zgodovinopisje tam, kjer pač je. Da je pa kitenje s tujim perjem že naša stara bolezen, pa primer Rezke Traven kaže, da tudi najnovejša zgodovina pri tem ni izjema. Veliko njenega dela je ostalo skritega v razpravah mnogih raziskovalcev.

Ob vstopu v deveto desetletje življenja želimo Rezki Traven, da bi končno od življenja začela tudi prejemati, da mu ne bi vedno samo dajala. S pomočjo svojih partizanskih zvez je mnogim pomagala, da so si olajšali socialno ali zdravstveno stanje. Če ji bo vrnjen samo delček tistega dobrega, ki ga je storila drugim, se ji starosti ni bati.

Stane Granda

IN MEMORIAM

DR. IRMA ČREMOŠNIK
(12. I. 1916 — 29. VI. 1990)

Iznenadila in pretresla nas je novica o nenadni smrti arheologinje dr. Irme Čremošnik, hčerke nekdanjega priljubljenega člana ljubljanskega oddelka za zgodovino, rednega profesorja dr. Gregorja Čremošnika, katerega stoletnico rojstva smo prav letos obhajali.

Po očetovi smrti leta 1958 je bila Irma Čremošnik vse do prerane smrti povezana na razne načine z našim oddelkom. Skrbela je za očetovo zapuščino, velik del očetove dragocene knjižnice je kot separatum prepustila knjižnici oddelka, v Zgodovinskem društvu Ljubljana je 12. marca 1981 predavala o rezultatih raziskovanj zgodnjeslovanskih naselij v Bosni in Hercegovini (objavljeno v Zgodovinskem časopisu 23, 1981, str. 93—99), udeležila se je proslave ob 70-letnici oddelka za zgodovino 19. februarja 1990 in sestanka, ki sta ga Zgodovinsko društvo Ljubljana in oddlek priredila 15. marca 1990 v počastitev stoletnice rojstva Gregorja Čremošnika. Konec maja se je zadnjič oglasila na oddelku za zgodovino v zvezi z objavo očetovega spominskega zapisa v Zgodovinskem časopisu.

Irma Čremošnik se je rodila 12. januarja 1916 v Aradu na Ogrskem, zdaj v Romuniji, umrla pa v Slanem pri Dubrovniku 29. junija 1990. Diplomirala je iz klasične filologije na Filozofski fakulteti v Skopju. Po diplomi je bila nekaj časa srednješolski profesor, nato pa od 1944 do 1947 kustos v muzeju v Beogradu. Kot njen oče je tudi ona našla svoje stalno delovno področje v Sarajevu, kjer je v Zemaljskem muzeju kot arheologinja preživela najplodnejši del svojega življenja, od 1947 do upokojitve 1976. Doktorirala je v Ljubljani na Filozofski fakulteti leta 1952 s tezo »Sledovi Kelto v na grobnih spomenikih rimskega obdobja južno od Save«. Irma Čremošnik je bila kot arheolog odličen in neumoren terenski delavec. Na področju Bosne in Hercegovine je raziskovala rimska najdišča, med katerimi so največja v Višičih pri Čapljinah in Panik pri Bileči. Proučevala in odkrivala je rimske vile in naselja, rimsko keramiko, nošo in nakit, sledove keltskih elementov na grobnih spomenikih ipd. Izjemen dosežek predstavlja knjiga »Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba«, ki je izšla v Sarajevu 1984 in je zanj prejela nagrado založbe Veselin Masleša. Pomembna so njena odkritja pri proučevanju zgodnjefevdalnega obdobja, ko je pri raziskovanjih rimskih najdišč odkrila ostanke slovanskih naselij. Gre za najdišča v Mušičih pri Višegradu (VI. do VII. stoletje) in Jazbinah pri Bijeljini (VII. do IX. stoletje). Njena odkritja so dokazala, da so se ohranili tudi pri nas ostanki zemunic in polzemunic iz obdobja naselitve Slovanov na Balkanskem polotoku.

Irma Čremošnik ima velike zasluge pri objavljajanju bogate očetove zapuščine. Uspelo ji je, da je fragmentarno gradivo o cirilski diplomatiki in sfragistiki uredila in pripravila za tisk. Akademija nauka i umjetnosti BiH je to delo objavila v posebni publikaciji pod naslovom »Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slavena« (Građa 22, Odjelenje društvenih nauka 18, Sarajevo 1976). Pred smrtjo je Irma Čremošnik našla več krajših predavanj, ki jih je imel njen oče v Skopju okrog leta 1938. Eno od njih je priredila za tisk in so ga objavili Dubrovniški horizonti (zv. 30, Zagreb 1990, str. 31—37) v počastitev 100-letnice rojstva pod naslovom »Činovnički stalež u srednjem vijeku u Dubrovniku«.

Irma Čremošnik je bila v stalnih stikih tudi s slovenskimi arheologi in je nekatere rezultate svojih izkopavanj objavila v Arheološkem vestniku. Trajno sled pa je zapustila v Zemaljskem muzeju v Sarajevu, kjer so cenili njeno požrtvovalno in visoko strokovno delo, kjer je vzgajala mlade arheološke kadre in pripravila več odmevnih arheoloških razstav. Trajni rezultati njenega dela so ohranjeni v številnih objavah v Glasniku Zemaljskog muzeja v Sarajevu.

Ignacij Voje

RUDOLF NOLL

(1906—1990)

27. aprila 1990 je v starosti štiriinosemdeset let umrl avstrijski arheolog Rudolf Noll, čigar življenje in delo se v znatni meri navezujeta na slovenski prostor.

Rudolf Noll je študiral arheologijo in klasično filologijo na dunajski univerzi in je po doktoratu (1930) postal sodelavec pri urejanju antične zbirke v dunajskem Kunsthistorisches Museum. Globoko vrzel v njegovem strokovnem razvoju in na njegovi življenjski poti sploh je napravila vojna. Težka vojna leta je bil v Jugoslaviji, kjer je ob koncu vojne padel v ujetništvo. Kot vojni invalid se je od leta 1947 preživljal s priložnostnimi deli. V povojnem času se je pričel njegov vzpon na strokovnem področju. Ob delu za preživetje ob neustrezni zaposlitvi je v povojnih letih objavil tri knjige: *Eugippius. Das Leben des heiligen Severin* (1947), *Die Kunst der Römerzeit in Österreich* (1949) in kot najpomembnejšo *Frühes Christentum in Österreich von den Anfängen bis um 600 nach Chr.* (1954). V tej dobi je tudi začel v zelo skromnih materialnih razmerah izdajati glasilo *Pro Austria Romana*, ki je prinašalo tekoče novosti s področja raziskovanja antične dobe na ozemlju Avstrije. Od leta 1952 je bil Noll ponovno zaposlen v dunajskem Kunsthistorisches Museum in je pripravil več pomembnih razstav. Leta 1963 je postal najprej direktor antičnega oddelka muzeja, nato tudi honorarni profesor na dunajski univerzi, leta 1966 izredni in štiri leta kasneje redni član Avstrijske akademije znanosti.

Nollovo raziskovalno in publicistično delo se nanaša predvsem na poznoantično in zgodnjekrščansko dobo na ozemlju Avstrije. V skladu s tradicijo avstrijske arheološke znanosti, ki se je posvečala tudi vprašanju severnoadrijskega in balkanskega prostora, je Noll v več prispevkih segel na to področje, ki je bilo za razvoj v vzhodnoalpskem prostoru v pozni antiki izjemno pomembno. Posebej naj poudarimo pomen dveh študij. Monografija *Frühes Christentum in Österreich* je prvi moderni prikaz zgodnjekrščanske dobe na ozemlju celotne Avstrije, ki prinaša kritično analizo vseh historičnih in zlasti materialnih virov. Kljub celi vrsti novih odkritij je delo še danes, po šestintridesetih letih, aktualno, in spada med standardne regionalno zasnovane preglede zgodnjekrščanske dobe. Rezultate svoje študije je Noll dve desetletji kasneje dopolnil z raziskovalnim poročilom, ki skupaj s študijo predstavlja smiselno celoto in prinaša kritično podobo zgodnjekrščanskih študij v Avstriji do leta 1974.¹ V okviru proučevanja zgodnjekrščanske dobe v vzhodnoalpskem prostoru je Noll posvetil posebno pozornost Evgipijevemu življenjepisu sv. Severina, ki je vključen vir za poznavanje zgodovine druge polovice 5. stoletja na prostoru med Panonijo na vzhodu in Recijo na zahodu, med Donavo na severu in vključno Sredozemskim Norikom na jugu. Spis je izdal prvič s komentarjem že leta 1947, temeljna izdaja z uvodno študijo, z latinskim izvirnim tekstom (ki ga je pripravil filolog Emil Vetter), z nemškimi prevodom ter obsežnim komentarjem, pa je izšla leta 1963 v seriji *Schriften und Quellen der Alten Welt*. Nollova izdaja Evgipijevega življenjepisa sv. Severina je postala standardno delo, podlaga kasnejšim izdajam,² komentar kljub vrsti novih študij po letu 1963 ni izgubil aktualnosti. Tudi ostre diskusije v sedemdesetih in na začetku osemdesetih let, ki jih je imel Noll zlasti z nemškimi zgodovinarji,³ rezultatov njegovega dela niso omajale.

Od arheoloških monografij, ki segajo v starejša obdobja rimske navzočnosti v vzhodnoalpskem prostoru, naj omenimo študijo o rimskem cestnem omrežju na področju zgornje Avstrije (1958) in nadvse pomembno objavo najdb iz svetišča Jupitra Dolihenskega v kraju Mauer an der Url iz prve polovice 3. stoletja (1980).⁴ Nekaj pomembnih študij je bistveno obogatilo poznavanje zgodnjekrščanske dobe na vzhodnoalpskem področju: to so študija o zgodnjekrščanskih relikviarijih z južne Tirolske, študija o Modestovem grobu v Gospe Sveti in zlasti študija o poznoantičnih pojavih

¹ *Neuere Funde und Forschungen zum frühen Christentum in Österreich (1954—1974)*, Mitteilungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte 25, 1974—1975, 195—216. Azurno silko za čas po 1974 prinaša R. PILLINGER, *Neue Ausgrabungen und Befunde frühchristlicher Denkmäler in Österreich (1974—1986)*, Actes du XIe Congrès international d'archéologie chrétienne (Lyon 1986), Collection de l'École française de Rome 123 — Studi di antichità cristiana 41, 1989, 2089—2124.

² Ponatis dela: Passau 1982; Nollova izdaja je v tekstnem delu podlaga slovenske (EVGI-PIJ, *Zivljenje svetega Severina*, Uvod, prevod in komentar napisal R. Bratož, Ljubljana 1982) in prav tako francoske izdaje (Ph. RÈGERAT, *Recherches sur la fin de la première vague de christianisation dans le Norique romain* Université de Paris — Sorbonne 1978), ki je dostopna zaenkrat kot tipkopijsna disertacija.

³ Prim. njegova raziskovalna poročila: *Die Vita sancti Severini des Eugippius im Lichte der neueren Forschung*, Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philologisch-historische Klasse 112, 1975, 61—75; *Literatur zur Vita sancti Severini aus den Jahren 1975—1980*, Anzeiger ... 118, 1981, 195—221.

⁴ *Römische Siedlungen und Strassen im Limesgebiet zwischen Inn und Enns (Oberösterreich)*, *Der römische Limes in Österreich*, Heft 21, Wien 1958; *Das Inventar des Dolichenusheiligtums von Mauer an der Url (Norikum)*, *Der Römische Limes in Österreich*, Heft 30, Wien 1980 (rec. J. ŠASEL, *Arheološki vestnik* 33, 1982, 542—543).

katastrofe na ozemlju Avstrije, v kateri je avtor korigiral dotlej vse preveč poenostavljeno gledanje na propad antičnih struktur v vzhodnih Alpah od začetka 5. stoletja dalje.⁵

Pomen Nollovega dela za naš prostor se kaže tako z objavami posameznih poznoantičnih spomenikov, na primer dveh drobnih najdb iz Emone in več najdb iz Akvileje,⁶ kot tudi s sintetičnim pristopom pri obravnavanju zgodnjekrščanske oziroma poznoantične dobe na ozemlju Avstrije, s katerim je postavil trdna izhodišča za celoten vzhodnoalpski prostor. Rudolf Noll, ki je bil prijazen, po obnašanju skromen in prijeten človek, je desetletja vzdrževal osebne in strokovne stike z več slovenskimi arheologi in zgodovinarji povojne generacije. Po odhodu več vidnih arheologov za antično dobo v zadnjih letih na Slovenskem in na Madžarskem, kot so bili Peter Petru (†1983), Jaroslav Šašel (†1988), András Mócsy (†1987) in Edit B. Thomas (†1988), je z Rudolfom Nollom odšel še en velik poznavalec tega dela srednje Evrope, strokovnjak evropskega formata.

Rajko Bratož

⁵ Ein Reliquiar aus Sanzeno im Nonsberg und das frühe Christentum im Trentino, Anzeiger d. phil.-hist. Klasse d. Österr. Akad. d. Wiss. 109, 1972, 319–337; Das Modestus-Grab im Dom zu Maria Saal (Kärnten) und seine antiken Bestandteile, Anzeiger d. phil.-hist. Klasse der Österr. Akad. d. Wiss. 116, 1979, 268–275; Spätantike Katastrophenbefunde in der Austria Romana. Zur Problematik ihrer Deutung und Datierung, Anzeiger . . . 113, 1976, 372–388. Rezultate Nollovih ugotovitev je v svoji razpravi upoštevala in predstavila R. FILLINGER, Preganjanje kristjanov in uničevanje templjev na ozemlju Avstrije v rimski dobi, Zgodovinski časopis 39, 1985, 173–183, zlasti 179 ss.

⁶ Zwei unscheinbare Kleinfunde aus Emona, Arheološki vestnik 19, 1968, 79–88; Zum Monogrammkreuz aus Aquileia in der Wiener Antikensammlung, Aquileia nostra 45–46, 1974–1975, 609–616; La collezione Aquileiese di Vienna, Antichità Altoadriatiche 23, 1983, 239–257. Po avtorjevi smrti je izšla razprava, v kateri je Noll predstavil znameniti napis iz Sirmija iz časa avarskega obleganja mesta 582: Ein Ziegel als sprechendes Zeugnis einer historischen Katastrophe (Zum Untergang Sirmiums 582 n. Chr.), Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österr. Akad. d. Wiss. 126, 1989 (Wien 1990) 139–154.

OCENE IN POROČILA

Lexikon des Mittelalters, vierter Band, Lieferung 8 — 10. München und Zürich : Artemis Verlag, 1989.

Če smo pravilno šteli, je to že deseta ocena (zadnja v ZČ 43, 1989, 141), ki jo ZČ posveča enemu največjih projektov evropske medievistike. Torej, na zdravje! Drugače pa se z zadnjimi tremi snopiči četrtega zvezka, ki obsegajo gesla *Göss — Hildensee*, zaključuje po 12 letih (prvi snopič prvega zvezka je izšel 1977) prva polovica leksikona. Priznajmo si, da je to še večji razlog za slavlje kot naših deset ocen. Sicer pa nas, kot po navadi, leksikon tudi tokrat ne razočara in na svoj račun bodo prišli sladokusci različnih vrst. Kdor se naslaja nad *Henriki*, jih bo v 10. snopiču našel kar 149; *Hermanov* je samo 33 in *Gregorjev* 31. Ljubiteljem pravne zgodovine priporočamo gesla kot so npr. *Gottesfrieden*, *Gottesurteil*, *Grundherrschaft*, *Gut*, *Handfeste*, *Heerschildordnung*, *Heimfall* ali pa *Hexen*, *Hexerei*. Za cerkvenega zgodovinarja bodo prav gotovo zanimiva gesla *Gott*, *Gottesbeweise*, *Gottesdienst*, *Gral*, *Gratian*, *Gregor (Veliki)*, *Hagiographie* itd. Prof. Otorepca bodo razveselila gesla *Gotische Buchschrift*, *Halbunziale*, *Handschriften*, *Heraldik*; zlasti slednje je odlično. Ob geslih *Hafen*, *Handel*, *Handwerk*, *Hansa* pa hitreje utripne srce vsakemu pravemu gospodarskemu zgodovinarju. Skratka, podučimo se lahko o najrazličnejših stvareh, med drugim tudi o tem, da je npr. srednjeveški človek uporabljal konopljo (*Hanf*) za izdelavo vreč, jader ali vrvi, pa tudi za hašiš (omenjen pri Marcu Polu) in vedel za njegovo delovanje (o čemer poročajo arabski zdravniki).

Gledano z naše, bolj lokalne perspektive, smo tudi lahko zelo zadovoljni, saj je gesel, ki se tako ali drugače dotikajo našega prostora in zgodovine, kar nekaj. Začnimo kar s Sasom *Godescalcom*, benediktincem iz Orbaisa (avtor gesla L. Hödl), ki je bil zaradi svojega učenja o dvojni predestinaciji preganjan in se je nekaj časa (846—848) nahajal tudi na dvoru hrvaškega kneza Trpimira (rex Sclavorum, kakor ga imenuje) in nato v teološkem spisu De trina deitate opisal njegovo uspešno bojevanje z bizantinskimi dalmatinskimi mesti. Na žalost je ta dalmatinska epizoda njegovega življenja omenjena le z eno samo besedo. Kratko, a dobro geslo je posvečeno Kočevju in Kočevskemu (*Gottschee*, G. Hödl): od literature pa sta navedena samo B. Saria in W. Baum. Odlični poznavalec oglejske zgodovine H. Schmidinger (npr. Patriarch und Landesherr, Graz—Köln 1954) je napisal geslo o Gradežu (*Grado*), kamor je pred Langobardi leta 568 prebežal oglejski patriarh Pavlin I., njegov naslednik Elija pa ga je proklamiral za »Aquileia Nova«. V zvezi s tem geslom bi želeli opozoriti še na dva naslova, ki sta omenjena v seznamu literature in ki prostorsko daleč presegata samo geslo, tako, da sta zelo uporabna še za kaj, ne samo za zgodovino Gradeža. Prvega, *Bischofe und Bischofssitze im Ostalpen- und Donauraum vom 4. bis zum 8. Jahrhundert* (v: Die Bayern und ihre Nachbarn, Teil 1, Hgg. H. Wolfram, A. Schwarz, DAW 179, Wien 1985, str. 61—108), je prispeval H. Berg in je gotovo eden najboljših pregledov cerkvene organizacije v pozni antiki in na prehodu v zgodnji srednji vek v vzhodnoalpsko-obdonskem prostoru. Drugi, *Friaul im Frühmittelalter*, Diss. masch., Wien 1985, je obsežna doktorska disertacija H. Krahwinklerja, ki je na žalost še neobjavljena, je pa dosegljiva v Avstrijski nacionalni biblioteki in na Inštitutu za avstrijske zgodovinske raziskave na Dunaju. Schmidinger je seveda tudi avtor gesla o *Gregorju v. Montelongo*, oglejskem patriarhu v letih 1251—1269. Po stoletjih je bil to prvi Italijan, ki je postal oglejski patriarh. Čeprav si je zelo prizadeval za ponoven dvig moči patriarhata, se z njim definitivno začne tista pot navzdol, ki se je končala leta 1420 s propadom oglejske svetne oblasti. Usoda, ki se je napovedovala, se kaže tudi v tem, da ga je leta 1267 ujel in zaprl goriški grof Albert, odvetnik oglejske cerkve. Kot zadnje geslo 8. snopiča omenimo še tisto o štajerskem Gradcu (*Graz*; H. Ebner), ki je v zgodovino vstopil v drugi polovici 10. stoletja kot obmejni kastel Karantanske krajine.

V 9. snopiču naletimo najprej na geslo o koroški škofiji Krki (*Gurk*, H. Dopsch), ki je nastala po vzoru na nekdanje karantanske pomožne škofo in je bila prva salzburška »lastniška škofija« (1072); salzburški nadškof je imel namreč v okviru katoliške cerkve edinstveno pravico, da je krškega škofa sam določil, posvetil in investiral. Materialna podlaga nove škofije so bila bogata posestva ženskega samostana v Krki, ki ga je leta 1043 ustanovila *Hemma* (Ema), žena savinjskega krajišnika Viljema in sorodnica cesarja Henrika II. Geslo o njej najdemo v 10. snopiču in ga je prav tako napisal H. Dopsch. Med literaturo navaja tudi L. Hauptmannovo razpravo *Hema i Svetopuk*, Rad JAZU 255, 1936. Le obžalujemo lahko, da ni navedena še druga Hauptmannova razprava: *Grofovi Višnjegorski*, Rad JAZU 250, 1935, v kateri

je Hauptmann rekonstruiral ogromno posest Heminega rodu (ponatis karte gl. tudi v lažje dostopni Gospodarski in družbeni zgodovini Slovencev II, Ljubljana 1980, 144—145). Vrnimo se na kratko v 9. snopič, kjer moramo omeniti še dve gesli. Prvo je namenjeno Habsburžanom (*Habsburger*, G. Scheibelreiter), sega pa samo do Friderika III. (torej do konca srednjega veka); drugo pa papežu *Hadrijanu II.* (R. Schiefer), ki ima nedvomne zasluge za uspešno misijonsko delo Metoda in je v našem zgodovinopisju znan predvsem po toliko diskutiranem pismu Rastislavu, Svetopolku in Koclju iz leta 869, s katerim naj bi dovolil slovansko bogoslužje (glej *Acta ecclesiastica Sloveniae* 7, 1985, 61 sl.).

V 10. snopiču prevladujejo Henriki. Omenimo jih le nekaj. Zadnji Luitpoldinec *Henrik III.* (A. Schmid) je bil v letih 976—978 in 985—989 koroški vojvoda, v letih 989—995 mu je sledil *Henrik II. Prepirljivec* (A. Schmid), drugače bavarski vojvoda (955—976 in 985—995). Koroški vojvode so bili tudi *Henrik III.* Eppensteinski (1090—1122), *Henrik V.* Spanheimski (1144—1161) in *Henrik VI.* Tirolsko-goriški v letih 1295—1335 (zadnja tri gesla je napisal H. Dopsch). S Koroško je po imenu povezan tudi Herman Koroški (*Hermannus de Carinthia*, H. L. L. Busard), ki je iz arabščine v latinščino prevedel številna dela, med njimi Evklidove *Elemente* in skupaj z Robertom iz Chestra opravil prvi prevod Korana v latinščino. Na žalost med 33 Hermani ni Celjana Hermana II., ki bi si to nedvomno zaslužil. Čisto na koncu omenimo še ime *Herranda v. Wildonie* (U. Schulze) iz 13. stoletja, štajerskega plemiča in stolnika (Truchsess), ki je bil poročen s hčerko Ulrika iz Lichtensteina in je tudi sam napisal nekaj viteških pesmi.

Peter Štih

Günter Weiss, *Das Ethnikon Sklabenoi, Sklaboi in den griechischen Quellen bis 1025, Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*, Beihefte Nr. 5. Wiesbaden : Franz Steiner Verlag, 1988. 176 strani.

Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa je obsežen znanstven projekt, ki se je začel že leta 1973 in katerega cilj je v abecednem vrstnem redu zajeti vsa krajevna in osebna imena, ki se pojavljajo v zgodovinskih virih v določenem obdobju. Gre torej za izredno koristen pripomoček, a hkrati za zelo zahtevno in dolgotrajno delo, ki je pogojeno s skoraj nepregledno množino virov. Serija A objavlja latinska imena do leta 900. Doslej (do 1986) so izšli trije zvezki s skupno 20 snopiči, ki so obdelali imena od *Aba* do *Crocco*. V 7. snopiču 2. zvezka (1982) najdemo tudi zabeležene vse vire (z odgovarjajočimi pasusi), v katerih se pojavljajo imena *Carantana*, *Carantani*, *Carantania* (str. 305—331). To nemajhno delo je opravil Klaus Bertels (skupaj z Renate Möhlenkamp), iz njega pa mu je kasneje zrasla odlična in obsežna razprava *Carantania, Beobachtungen zur politisch-geographischen Terminologie und zur Geschichte des Landes und seiner Bevölkerung im frühen Mittelalter, Carinthia I*, 177, 1987. Serija B obravnava grška imena do leta 1025. Doslej (1986) so bila v dveh zvezkih (16 snopičev) obdelana imena *Aaron* — *Armeniakon* tema. Poleg teh dveh serij naj bi bila v pripravi tudi serija C, ki naj bi obravnavala slovanska imena. Vendar pa se je pri delu na *Glosarju* pokazala nuja, opraviti nekatera predдела, ki so sploh omogočala uspešno nadaljevanje projekta in pripravo posameznih gesel. Nekatera teh preddel so bila zaokrožena, da so lahko izšla v posebni, »stranski« seriji (Beihefte) *Glosarja*. V tem okviru je doslej izšlo pet zvezkov: *W. Schule, Bibliographie der Übersetzungen griechisch — byzantinischer Quellen*, 1982; *R. Mihajličić, L. Steindorff, Namentragende Steininschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*, 1982 (za oba zvezka glej oceno R. Bratoža v *ZČ*, 37, 1983, 255 sl.); *N. Henkelmann, A. Ludat, Namenregister zu Miklosich-Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi Vol. IV und V*, 1986; *V. Đurić, A. Tsitouridou, Namentragende Inschriften auf Fresken und Mosaiken der Balkanhalbinsel vom 7. bis 13. Jahrhundert*, 1986 in zvezek, ki ga predstavljamo.

Ta vsebuje v kronološkem redu — od poročila *Prokopija* k letu 512 do neke vesti iz *Vita Lazari* iz 1005/12 — vse bizantinsko-grške tekste, v katerih se v različnih oblikah pojavlja ime *Slovani*. Niso pa obravnavana tista slovanska plemena, ki niso izrecno označena kot slovanska. Delo je vzorno opravljeno in sam pripravljalec gradiva *G. Weiss* pravi v uvodu, da se je težilo k popolnosti. Vsak citat vira je opremljen še s kratkim nemškim registrom in seznamom osnovne literature, ki omogoča nadaljnje poglobljanje v problematiko. Uvodoma stojita seznama virov (z navedbo izdaje) in literature. Slednji seznam obsega v obliki izbrane bibliografije sto naslovov, ki so izšli po letu 1945 in omogočajo nadaljnji študij. Naslovov jugoslovanskih avtorjev (zlasti iz Beograda) je v tem seznamu kar nekaj, od Slovencev pa samo *B. Grafenauer* (Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov, *ZČ* 4, 1950; *Proces doseljavanja Slovena na zapadni Balkan i u istočne Alpe*, Posebna izdanja ANU BiH 12, 1969)

in J. Ferluga, ki pa je po svojem delu vezan na izvenslovenski prostor. Tudi to kaže na pomanjkanje zanimanja za bizantologijo pri Slovencih.

Na koncu lahko samo rečemo, da gre za pomemben pripomoček medievistu pri njegovem delu, za kar gre posebna zasluga tudi bizantinologu slovenskega rodu J. Ferlugi, profesorju v Münstru, ki je bil eden izmed ustanoviteljev Glosarja in še posebej njegove »stranske« serije. Toda, kot smo lahko prebrali v predgovoru knjige, ki jo predstavljamo, je bilo, na žalost, delo na Glosarju zaustavljeno in vprašanje je, ali bo ta nadvse koristni in pomembni projekt sploh kdaj nadaljevan, oziroma pripeljan do konca, do katerega je še daleč.

Peter Štih

Atti del convegno »La ceramica graffita medievale e rinascimentale nel Veneto«.

Bollettino del Museo Civico di Padova. Numero Speciale. Padova 1989. 219 strani, ilustrirano.

Leta 1986 je bila v padovanskem Museo Civico agli Eremitani na ogled razstava z naslovom »Il ritrovamento di Torretta — Per uno studio della ceramica padana«. Predstavila je srednjeveško keramiko, ki so jo izkopali pod benečanskim stolpom (torretta) Crosetta, postavljenim ob starem toku reke Tartaro, na meji med provinca Rovigo in Verona. Stolp je bil v XV. in XVI. stoletju križišče rečnih povezav in trgovskega prometa na tem mejnem področju med Beneško republiko in vojvodstvom Ferrara in Mantova. Odkriti material je zelo kvaliteten in pokriva kronološki lok padanske graffito-keramike v XV. stoletju. Problematika, ki jo je odprl, je vzpodbudila sestanek nekaterih vodilnih, večinoma italijanskih strokovnjakov za tovrstno srednjeveško keramiko 6. marca 1987 v Padovi na temo: Srednjeveška in renesančna graffito-keramika v Benečiji. Njegov rezultat je pričujoči zbornik.¹ Štirim kratkim nagovorom organizatorjev sestanka sledi 13 prispevkov (eden v angleščini, ostali v italijanščini) ter zapis razprave med avtorji. Prispevke lahko razdelimo v tri skupine. Najvažnejša združuje 9 člankov o izvoru in razvoju severnoitalijanske graffite. Druga obravnava pravne in muzeološke probleme zaščite postklasične keramike (2 članka), tretja pa projekt standardizacije terminologije za postklasično keramiko oziroma projekt muzejske ureditve glinenega materiala (2 članka).

Prispevke prve skupine uvaja L. Lazzarini, ki prinaša nove podatke o začetkih in razvoju benečanske graffite (»graffito veneziano«, str. 19—28). Najprej obravnava 97 kosov, najdenih v Benetkah, ki so po arheometričnih oziroma kemijsko-mineraloških raziskavah bizantinskega izvora in segajo v čas od 1. polovice XII. do 2. polovice XIII. stoletja. So rumene, rdeče ali rjave okraسته barve, večinoma engobirani in postekleni, okrašeni pa predvsem z geometričnimi in zoomorfnimi motivi. Take prototipe posnemajo lokalne lončarske delavnice, zlasti v XIII. stoletju, ko po padcu Bizanca (1204) Benetke povečajo uvoz tamkajšnje keramike. Tako že 1301 »Capitulare Artis Scutellariorum de petra« s predpisi ureja lončarsko proizvodnjo. Ni pa jasno, kakšno keramiko (tipološko) so delali in celo izvažali v Benetkah v XIII. stoletju. Problem avtor rešuje z najdbami iz Fusine, ki posnemajo bizantinski tip »Zeuxippus« (1. polovica XIII. stoletja) in jih po okrasu spiral in krogov imenuje tip »spirale-cerchio«. Verjetno sodijo že v XIII. stoletje, zagotovo pa v čas pred 1319, kamor se večinoma uvrščajo tudi še neobjavljene najdbe z lokalitete Scuola Vecchia della Misericordia v centru Benetk. Tako naj bi Benetke že v 1. polovici, če ne kar v začetku XIII. stoletja proizvajale postekleno keramiko z okrasom, ki je bil najprej morebiti vpraskan neposredno na podlago, pozneje pa na engobo. Na te najdbe se navezuje graffita iz San Leonarda (na otoku Fossa Malla), katere motivi izhajajo iz bizantinskih in ki sega v čas od srede oziroma konca XIII. stoletja do kuge 1347. Nato nastopi vrzel, saj poznejšo »graffito arcaico« S. Gelichi datira šele v čas po 1375, kar pa je po Lazzariniju precej pozno. Slednji k zgodnji benečanski graffiti šteje tudi tip »San Bartolo«, ki ga je Gelichi tako imenoval po cerkvi v Ferrari in ki po njem spada v konec XIII. in v 1. polovico XIV. stoletja.

O izvoru in razvoju padanske graffite (to je graffite s področja padanske ravnine) govori S. Gelichi (str. 29—42). Na začetek postavlja že omenjeni tip »San Bartolo«, imenovan tako po dokaj širokih skledah (»bacini architetonici«), vzdanih v fasado istoimenske ferrarske cerkve, ki je z napisom datirana v leto 1294. Posode tega tipa (»catini, scodelle«) so monohromne ali tudi poslikane, v zeleni in rumeni barvi, okrasje je preprosto geometrijsko ali rastlinsko. Posamezni kosi se skupaj z novci in »maioliche arcaiche« pojavljajo še v tretji četrtini XIV. stoletja, npr. na po-

¹ Izraz »graffito-keramika« (tudi sgraffito- ali sgraffiato-keramika oziroma graffita) splošno označuje keramiko z okrasom, ki je s koničastim orodjem vpraskan skozi glinasto prevleko (engobo) posode in nato lahko posteklen (glej katalog razstave Koper med Rimom in Benetkami, Ljubljana 1989, str. 37 ss.: »gravirana keramika« oziroma »keramika, okrašena z graviranjem«); terminologija ni enotna.

kopališču v Faenzi. Sicer je tip bil prinešen v Ferraro iz Benetk oziroma iz Benečije. V pozno XIII. stoletje je po Stillwell Mackayu (1967) datirana tudi t. i. »Roulette Ware«, keramika, ki je bila večinoma najdena v Korintu, vendar so jo glede na mineraloške raziskave zelo verjetno uvozili iz Benetk. Ime je dobila po okrasu, vtisnjenem z nazobčanim kolescem. Gelichi najpodrobneje obravnava »graffito arcaico«, ki je bila včasih smatrana za najstarejšo graffito, vendar se pojavi šele v poznem XIV. stoletju in sicer najprej v Emiliji-Romagni. Njena kronologija stratigrafsko ni dobro podprta. Oblike so podobne v vsej padanski ravnini: polkrožne skodelice (»ciotole«), sklede z nizkim ostenjem (»catini«), prisekano stožčasti ali jajčasti vrči (»boccali«) s trakastim ročajem. Okras je geometričen (rombi), rastlinski (razni listi) ali zoomorfen, navadno je le na notranji strani ter ločen na osrednji medaljon in ostenje. Barvi: zelena in rumena. Posteklina (enobarvna) ni pravilo, tudi ne engoba. Z gornjim pojmom se meša nejasno uporabljan izraz »beneška graffita arcaica«. Gelichi meni, da je »graffita arcaica« tipično celinska, padanska produkcija, ki se konec XIV. stoletja razširi tudi v Benečijo (in nima zveze z bizantinsko graffito). Beneška graffita tako ne predstavlja lokalne evolucije tipa »San Bartolo«. Avtor na podlagi važnega gradiva iz Torrette za XV. stoletje opiše tudi razvoj »graffite arcaice«: od razvite (»graffita arcaica evoluta«, 1. polovica tega stoletja) z bolj izdelanim okrasom (tehniko »fondo ribassato«) preko predrenesančne graffite (od druge četrtine stoletja dalje) vodi ena smer v renesančno graffito, ki izvira najbrž v Ferrari v 2. polovici XV. stoletja. Pod vplivom slikarskih prototipov se tako na posodah pojavijo grbi, živali, gotske črke, moška doprsja: motivi, ki bodo tipični tudi v XVI. stoletju. Vzporedno pa se še proizvaja »pozna graffita arcaica« (»tardiva«), v glavnem z rastlinskimi in geometričnimi okrasjem (listi, rombi...).

S. Nepoti obravnava širitev »graffite arcaice padane« (str. 43—50). Tip datira v zadnjo četrtino XIV. in v 1. polovico XV. stoletja in ga loči od »graffite arcaice«. Omenja starejše severnoitalijske tipe graffite: tip »San Bartolo«, »graffite arcaiche veneziane« (po Lazzariniju in Canalu, 1983, najstarejše izdelane v Benetkah) in »graffite arcaiche piemontesi« (izdelovane v Piemontu vsaj od začetka XIV. stoletja). Z izrazom »graffite arcaiche tirreniche« pa označuje tipe keramike, najdene v Liguriji, Provansi, v Pisi, ki sodijo v čas vsaj od začetka XIII. do 3. desetletja XIV. stoletja in so določali razvoj lokalnih graffit XV. stoletja v zahodnem Piemontu. V vzhodnem Piemontu je nasprotno viden vpliv lombardske »graffite arcaice padane«. Avtor meni, da je slednja od zadnje četrtine XIV. stoletja (čas vzpona lombardskih Viscontijev v severni Italiji) bistveno vplivala na razvoj v širšem prostoru, kar dokazujejo arheološke najdbe, »bacini architetonici« in zapisi o migracijah lombardskih lončarjev, zlasti proti Padovi. Hipotetična shema o širjenju graffite v severni Italiji od okrog 1200 do začetka XV. stoletja je takšna: predloga za engobirano in graffito-keramiko bi bil bizantinski tip »Zeuxippus«; graffite na jadranski strani so ostale lokalno omejene, one na tirenski pa so preko graffit v zahodni Lombardiji vplivale na širitev tehnologije proti vzhodu, v Emilijo-Romagno, Benečijo in Furlanijo.

M. Munarini je analiziral oblike in okrase na »graffito arcaico« iz Padove (str. 51—90). To naj bi pomagalo pri razjasnitvi tipologije in utrditvi kronoloških meja v presplošni shemi razvoja »graffite arcaice«, ki jo avtor deli na izvorno starejšo tirensko in mlajšo padansko. Prvo postavlja predvsem v Ligurijo in Toskano (?), drugo pa v srednje in vzhodne dele padanske ravnine in jo datira v čas od 2. polovice XIV. do konca XV. stoletja. Znotraj obdelanega materiala avtor loči pet skupin, od katerih prve tri datira pretežno v 2. polovico XIV. stoletja, zadnji dve (večina najdb) pa v začetek XV. stoletja. V vsaki obravnava oblike posod, vrsto gline, barve, engobe, postekline in okras, ki je s svojo razporeditvijo in motiviko najvažnejši. Skupine 1, 2 in 3 poznajo le odprte oblike (»scodelle, bacini, catini«), okras je razdeljen na osrednji medaljon in trak na ostenju posode. Motivi so geometrični (križi, zvezde, rombi, loki, gotska črka), rastlinski (akantovi listi, »drevo življenja«, palmete), zoomorfni (ptiči), pojavi se tudi doprsje vojščaka (?) s čelado (kapo?). Skupina 4, označena za dejansko padansko »graffito arcaico«, je največja. Poleg že znanih odprtih oblik, to je krožnikov (»piatti, piatelli«) in raznih skodel oziroma skled (»scodelle, scodelloni, bacini, catini«) so zastopane tudi zaprte: vrči s trodelnim ustjem in trakastim ročajem. Okras je kljub skromnim barvam (rumena in zelena) dokaj raznovrsten, podoben je, a razvitejši kot v prejšnjih skupinah. Zelo pogosta so moška doprsja z različnimi pokrivali. Skupina 5 je podobna predhodni, le skromnejša. Zanimivi so prepleti travkov (npr. »Salomonovi vozli«).

F. Cozza je zbral pričevanja o dejavnosti lončarjev v Padovi od XII. do XIX. stoletja (str. 91—137) in sicer arhivska in arheološka. Med prva štejejo predvsem notarski zapisi in cenovni listi, ki navajajo lončarje od 1359 do 1876, najstarejša omemba pa je iz leta 1169. Ti viri včasih omogočajo ubikacijo bivališč, delavnic in trgovin lončarjev, tako lastnikov peči kot delavcev. Dopolnjujejo jih stare karte z načrti mest oziroma mestnih predelov ter akvareli z njihovimi vedutami, kjer so označene ali narisane peči (ali lončarske ali opekarne, ni omenjano). Važni so tudi ulični toponimi

(npr. »via Fornaci«, »via delle Ceramiche«), ki pogosto kažejo kontinuiteto lončarjenja na nekem mestu, tako kot tovrstni srednjeveški priročniki (najbolj znan je Piccolpassov »I tre libri dell'arte del vasaio« iz let 1556—1559, v katerem se tudi prvič pojavi pojem »sgraffiato«). Arheološka pričevanja so v prvi vrsti same najdbe keramike, predvsem ostanki žganja oziroma produkcije, ki se najdejo v odpadnih jamah (v Benetkah pa uporabljeni za zgraditev oziroma popravilo lagunjskih nasipov), a tudi ostanki lončarskih peči. Žal je najdišč z dobro stratigrafijo zelo malo. Cozza predstavi keramiko z devetih najdišč iz centra Padove, ki sodijo v čas od XV. do začetka XVII. stoletja: odlomki in celi kosi v glavnem predrenesančne in renesančne graffite, tudi majolike, neokrašena kuhinjska keramika ter ločevalni trinožniki, plošče in pregrade (»treppiedi, dischi distanziatori, caselle«), ki so služili za ločevanje posod med pečenjem. Poleg običajnih okrasnih motivov sta zanimiva »hortus conclusus« in glava angelčka. Cozza meni, da arhivski zapisi in arheološki podatki zaenkrat še ne omogočajo vzpostavitve dobre tipologije za keramiko padovanskih delavnic. Nejasna je npr. lokalna produkcija majolike, tako »arcaice« kot renesančne, in njen odnos do graffite.

E. J. Grube je napisal v angleščini članek o orientalskih vplivih na okras beneške graffite (str. 145—157). Ti so vidni že od VIII. stoletja, važni pa skozi ves srednji vek in renesanso vse do oslavitve Turčije. Predlagana tradicija od kitajske T'ang keramike (VII.—X. stoletje) preko islamskih »imitacij« do bizantinske produkcije, ki naj bi vplivala na italijansko sgraffito XIV. in XV. stoletja, je problematična zaradi redkih in fragmentiranih bizantinskih najdb v Italiji, hkrati pa je tudi T'ang tip »sgraffito — splash-glazed« keramike v Bizancu dokaj redek in pozen. Na osnovi velike podobnosti nekaterih italijanskih kosov, tudi iz Torrette, z islamskimi modeli X.—XII. stoletja Grube misli, da je bil islamski vpliv močnejši in direktnejši kot se je doslej menilo.

G. Siviero je predstavil graffito v privatnih beneških zbirkah (str. 165—179), za katero pa pogosto manjkajo najdiščni podatki. Odlomki in celi kosi delno pripadajo »graffiti arcaici«, ki naj bi ob stikih z bizantinsko produkcijo morda nastala v Benetkah, večinoma pa renesančni graffiti. Pogosti so portreti, ki kažejo razvoj od običajnih obrazov preko debelih kmetič do karikatur: odsevajo upad graffite, ki ni mogla tekrovati z novo tehniko, majoliko, in se je ob prehodu v XVII. stoletje obrzala le še v provincialnih delavnicah. Zanimiv ljubezenski motiv kaže fragmentirana skleda (»bacile«) iz XV. stoletja, ki jo avtor drugje sicer označi kot krožnik (»piatto«): hrt znotraj »hortus conclusus« in za njim trak z napisom AMORE MIO BELO, ki ga Siviero (ali tiskarski škrat?) začuda prebere kot AMOR MIO BELLO.

F. Saccardo je opisala najdbe iz XIV. do XVII. stoletja z vrta ob Scuola Vecchia della Misericordia v Benetkah (str. 203—211). Tam so sicer našli tudi še neobjavljene, a zelo važne kose iz časa pred 1319. V tem članku zbrani odlomki v glavnem pripadajo renesančni graffiti in majoliki, ki sta tu najštevilčnejši v XVI. stoletju. Avtorica za odlomke s poslikavo čez engobo uporablja zastarel izraz »mezzamaiolica«. Sklop člankov o severnoitalijanski graffiti zaključuje P. Marsilli s slučajno, brezimno najdbo s Trentinskega, odlomkom posteklene graffite (str. 213—219). Karikiran, v levo obrnjen moški obraz s poudarjeno brado in kodri pod klobukom zre neznanu kam... Vseeno ga avtor pripíše beneški delavnici in 2. polovici XV. stoletja. Preostali štirje prispevki so dokaj splošni, omeniti velja le članek G. Ericani in M. Cortelazza o nujnem poenotenju terminologije za postklasično keramiko (str. 181—187).

Slika, ki jo nudi predstavljeni zbornik, je dokaj neenotna in približna. To velja že za terminologijo (npr. izraz graffita/-o je enkrat ženskega, drugič moškega spola, rabljen pridevniško ali samostalniško), še bolj pa za tipologijo. Ta se šele vzpostavlja in je pogosto hipotetična, kar mnogi avtorji tudi poudarijo. Vzrok je v pomanjkanju trdnih arheoloških podatkov (stratigrafija), posebej za Benečijo, oziroma elementov za datacijo. Tako večinoma preostanejo le stilistični kriteriji, ki so pa dokaj nezanesljivi. Odtod izgubljanje v tipih in podtipih: npr. skupino 3 po Munariniju sestavljata le dva kosa. Različna mnenja avtorjev, vidna tudi v njihovi medsebojni razpravi (str. 139—143), pokažejo naslednje nerešene probleme: vprašanje izvora in širitve tehnike engobe in graffite, pomen bizantinske keramike za izvor italijanske graffite, vprašanje širitve graffite v severni Italiji, odnos »graffite arcaice« do »maiolice arcaice«, prehod v renesančno dobo z njenimi tehnikami in motivi oziroma problem zakasnitev padanske »graffite arcaice«. Pri tem pisani viri ne pomagajo mnogo. Važna bodo predvsem prihodnja stratigrafsko izpovedna izkopavanja in razne analize (arheometrične, mineraloško-kemijske, stilistične), tako keramike kot glin. Šele to bo omogočilo vzpostavitev natančnejše tipologije in kronologije graffito-keramike. Nekateri članki so tehnično precej površno napisani: risbe ne povedo dovolj, saj ponekod ni meril, pogosto niti ne presekov posod (Gelichijev članek), ali pa risb sploh ni (Nepotijev članek). Fotografije so z izjemo naslovnice žal vse črno-bele. Tiskovnih napak ni malo: npr. na str. 136 »fig. 38 b« namesto »fig. 41 b«; na str. 156 manjkata (?) opisa Fig. 7 in 9; na str. 168 »Fig. 4«, »Fig. 5« in »Fig. 6—7« namesto »Fig. 3«, »Fig. 4« in

»Fig. 5—6«; na str. 196 »Fig. 6« namesto »Fig. 7«; na str. 199 »Fig. 7—12« namesto »Fig. 8—13«; na str. 173 je škodela (Fig. 11) datirana v XV. stoletje, na str. 174 (pod sliko) pa v konec XIV. stoletja (avtorjeva napaka?).

Kakšen je pomen zbornika o beneški graffito-keramiki za nas? V slovenskih muzejih je precej tovrstnih najdb, a večinoma niso obdelane niti objavljene. Izjema je npr. zbirka »meščanske poslikane keramike« XVI. stoletja v Loškem muzeju, ki pa je bolj predstavitvena. Pričujoči zbornik ponuja v premislek možnosti primerjav slovenskega materiala z italijanskim. Osnova za to je že tesna povezanost zahodnega dela našega ozemlja s severnoitalijanskim, zlasti beneškim, v srednjem veku. Ne gre le za stike Benetk in drugih mest z našimi primorskimi (cf. katalog razstave Koper med Rimom in Benetkami, Ljubljana 1989), ampak tudi z notranjostjo, s katero so npr. trgovali italijanski trgovci (glej študije F. Gestrina) in kjer so imeli svoje posesti oglejski patriarhi. Pri nas najdena graffita, bodisi uvožena iz Italije bodisi doma delana po tamkajšnjih vzorih, se pridružuje vsej še neobdelani visoko- in poznosrednjeveški keramiki, ki kot zelo važen del materialne kulture in eden glavnih elementov za datacijo lahko služi za vzpostavitev kronologije materialne kulture slovenskega srednjega veka. Najprej bi bilo seveda potrebno sistematično zbrati in obdelati gradivo (in ob tem uvesti enotno terminologijo), ga obravnavati skupaj z drugimi materialnimi viri (važni so npr. novci) ter po možnosti izvesti mineraloško-kemijske in druge analize (npr. najdišč gline). Upoštevanju raznih arheoloških podatkov in pisanih virov bi končno lahko dodali tudi možne ikonografske analize poslikane keramike (tega oziroma umetnostno-zgodovinskega pristopa v italijanskem zborniku skoraj ni zaslediti). S tem bi bila keramika, tako graffita kot ostala, postavljena v širši kulturni kontekst in bi poleg gospodarskih in drugih stikov boljše pojasnila predvsem zgodovino vsakdanjega življenja v srednjem veku.

Tomaž Nabergoj

Beno Kotruljević (Benedetto Cotrugli), O trgovini i o savršenom trgovcu (prevedel Žarko Muljačić, spremna beseda in opombe Anđelko Runjić), Dubrovnik : Dubrovački trgovačko-turistički sistem, 1989. 518 strani.

Usoda dela Dubrovčana Bena Kotruljevića, O trgovini in popolnem trgovcu, ki je bilo napisano leta 1458, je bila zelo nenavadna. Avtor ni slutil, kako čudna pota bo ubral njegov rokopis, čeprav je želel, »naj to delo koristi njegovim sodobnikom in njegovim potomcem«. Kdo je pravzaprav ta slavni Dubrovčan, eden prvih teoretikov trgovskega poslovanja? Ne vemo točno niti kdaj je bil rojen, niti kdaj je umrl. Rojen naj bi bil med leti 1400 in 1416, umrl pa verjetno v južni Italiji leta 1469. O njegovem življenju in poreklu se je ohranilo dosti podatkov v dubrovniškem arhivu. Njegovi predniki naj bi prišli iz Kotora in se naselili v Dubrovniku okrog leta 1350. Njegov praded Beno Givo naj bi bil bogat človek. Njegov ded Rusko je bil že član bratovščine sv. Antona. V to bratovščino so se vključevali bogati dubrovniški trgovci, ki so trgovali v dubrovniškem zaledju. Benov oče Jakov se večkrat omenja v dokumentih kot ugleden dubrovniški trgovec. Beno je zapisal v nekem posvetilu, da mu usoda ni namenila posvetiti se študiju, zato se je ves predal trgovini. Njegova življenjska pot je bila zelo burna in bogata. Posli so ga vodili tudi izven Dubrovnika, kjer je pridobil bogate izkušnje in razširil svoja poznanstva. Zaradi izrednih sposobnosti je dosegel visok položaj na političnem področju. Postal je diplomat in državnik. Kljub temu, da se ni mogel posvetiti študiju, je bil zelo izobražen, odlično je obvladal več jezikov in bil poučen o pravu in filozofiji. Verjetno je nekaj časa opravljal funkcijo dubrovniškega konzula v Neaplju. Tu je postal nanj pozoren aragonski kralj Alfonz in mu ponudil visok položaj na neapeljskem dvoru. Bil je upravnik (magister) kraljeve kovnice in prvi minister kraljevine.

V času, ko je opravljal odgovorno službo na aragonskem dvoru v Neaplju, je prišel v spor z rodnim mestom Dubrovnikom. Dubrovniška republika je prepustila Benu Kotruljeviću konec oktobra 1452, ko je že bival na aragonskem dvoru in užival zupanje kralja Alfonza, izterjatev večje vsote denarja (17.976 dukatov), kolikor je znašala škoda, ki so jo povzročili gusarji aragonskega vladarja dubrovniškim trgovcem. Način, kako je Beno sklenil pogodbo z dubrovniško vlado in svojimi družabniki, kaže, da je bil trgovec velikega stila. Z izterjatvijo škode od kralja Alfonza je prišel do velikih materialnih sredstev, kajti kljub pogodbi denarja ni izročil dubrovniški komuni oziroma družabnikom. Kljub temu je dubrovniški Senat še nekaj časa vzdrževal z Benom poslovne zveze, predvsem takrat, ko je šlo za nabavo žita in soli iz južne Italije. Po letu 1458 je Beno večkrat prišel v Dubrovnik kot odposlanec neapeljskega kralja, toda pritožbe Dubrovčanov proti njegovim postopkom pri finančnem poslovanju so bile tako hude, da ga je vlada večkrat pozvala, naj se javi na sodišču. Toda aragonski kralj Ferante se je zavzel za svojega varovanca in ga zaščitil. Stiki med

Dubrovnikom in Benom so se po letu 1464 zmanjšali. Momčilo Spremić navaja v neki svoji raziskavi, da v dubrovniškem arhivskem gradivu ni podatkov, ki bi dokazovali, da je bil obsojen na izgnanstvo iz Dubrovnika, kot so trdili nekateri raziskovalci. (Presuda Benku Kotruljeviću, Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. XI/1, Beograd 1970, str. 393—398).

Za stoletje, v katerem je Beno deloval, je značilna oživitvev gospodarskega razvoja in njegov polet. Še posebej velja to za Dubrovnik. Dubrovnik postaja prvorazredni trgovski center, križišče za menjavo trgovske robe in denarja. Opravljajo se najrazličnejše finančne in trgovske transakcije in špekulacije. Iz Dubrovnika vodijo mnoge poti v široko balkansko zaledje, dubrovniške ladje plovejo po Sredozemlju ter dosežejo Anglijo in Flandrijo. Vzporedno z razvojem gospodarstva raste zanimanje za znanost, književnost in umetnost. Iz tega bogatega življenjskega okolja je izšel človek, ki je izkušnje, pridobljene doma, oplemenitil z izkušnjami, ki jih je pridobil na tujem. Kot sinteza tega delovanja je nastalo njegovo izjemno teoretsko delo o sodobnem trgovcu.

Rokopis je Beno končal 25. avgusta 1458 in ga posvetil svojemu prijatelju po stroki, zelo uglednemu dubrovniškemu meščanu in trgovcu Stefaniju (Stjepoviću ali Stjepiću). Verjetno je Stefani vzpodbujal Bena, naj delo čimprej konča, ker je nameraval prispevati delež v zvezi z objavo. Ker do tega takrat ni prišlo, se je Benovo delo prepisovalo in širilo v rokopisni obliki. Kljub temu pa ostaja nepojasnjeno, zakaj je morala Benova teoretska knjiga o trgovanju čakati kar 115 let, da je našla pot v tiskarno. To se je zgodilo šele leta 1573 v Benetkah po zaslugi Dubrovčana Giovannija Giuseppija. V Benetkah je Giuseppi naletel na znamenitega Hrvata Franja Petriševića, po rodu s Cresa, ki se je zavzel za objavo dela. Tisk Kotruljevičevega rokopisa je izzval živahno zanimanje takratne poslovne javnosti. Devet let kasneje se je v Franciji pojavila izdaja v francoskem prevodu (nekateri trdijo, da je francoski prevod doživel kar 15 izdaj!). Leta 1602 je izšla v Bresciji v Italiji druga italijanska izdaja z nekaterimi spremembami. Vse te izdaje so zelo redke in jih najdemo le v največjih svetovnih bibliotekah. V Jugoslaviji se je prva beneška izdaja iz leta 1573 ohranila le v enem primerku v Bogišičevi biblioteki v Cavtatu, od dveh primerkov druge italijanske izdaje iz leta 1602 pa je eden v zadarskem, drugi pa v dubrovniškem arhivu. Zanimivo je, da sta se v beneški izdaji iz leta 1573 ohranili dve posvetili, vendar v različnih primerkih, v nobenem pa obe hkrati. V enem primerku je Franjo Petrišević napisal posvetilo svojemu prijatelju Jakovu Ragazzoniju, v drugem pa najdemo Giuseppijevo posvetilo uglednemu trgovcu, rojaku in prijatelju Radaljeviću (Francesco Radaleo). Mogoče je bila beneška izdaja organizirana tako, da je del naklade Giuseppi namenil Dubrovniku (v njej je posvetilo Radaljeviću), drugi del naklade pa beneškim poslovnim krogom s posvetilom Ragazzoniju. Možno je, da sta Radaljević in Ragazzoni finančno podprla izdajo knjige.

Reprint sedanje izdaje je narejen na podlagi cavtatskega primerka, ki ima samo Giuseppijevo posvetilo. Toda izdajatelj se je pravilno odločil, da v reprint uvrsti tudi Petriševićovo posvetilo Ragazzoniju in to na podlagi beneškega primerka, ki ga hranijo v biblioteki Marciana v Benetkah.

Na kratko še o vsebini Kotruljevičevega dela in njegovem pomenu. Zanimiva je odločitev Bena glede jezika, v katerem je delo napisal. Kot je razvidno iz posvetila Stefaniju, je Beno razmišljal, ali naj delo napiše v latinščini ali italijanščini. Menil je, da bi spis napravil vtis večje učenosti in pomembnosti, če bi ga napisal v latinščini. Odločil se je za italijanski jezik (vulgato), ker bi bil spis tako bolj dostopen najširšim krogom uporabnikov, torej trgovcem, katerim je bil v prvi vrsti namenjen. Spis o trgovini in popolnem trgovcu je razdeljen na štiri knjige. V prvi knjigi, ki jo sestavlja 19 poglavij, razpravlja o poreklu oziroma začetkih trgovine, o značilnosti trgovčeve osebnosti, o oblikah trgovske menjave, o načinih terjatve dolgov, o splošnih pravilih trgovskega prometa, o menici, o lombardnih posojilih, o vodenju trgovskih knjig, o zavarovanju in posebej o draguljarjih in trgovcih s suknom. Glede tehnike trgovanja predstavlja prva knjiga osnovo teoretskega razglabljanja. Druga knjiga je namenjena obravnavi verskih predpisov, ki so vezani na trgovsko poslovanje, in še posebej prepovedi določenih trgovskih postopkov. V tretji knjigi v 18 poglavjih razglablja Kotruljević o splošnih, družbenih in karakternih posebnostih, ki jih trgovec potrebuje pri svojem delu. Še posebej govori o njegovem moralnem liku. Zadnja, četrta knjiga je namenjena napotkom za trgovčevev privatno življenje.

Raziskovalci Kotruljevičevega dela (npr. prof. Pietro Rigibon ali prof. Karel P. Kheil iz Prage) smatrajo, da je Beno prvi do danes znani pisec spisa o dvojnem knjigovodstvu in utemeljitelj splošne znanosti o trgovini. O vrednosti Kotruljevičevega dela v svetovni ekonomski literaturi (pri čemer opozarjajo na izrazit vpliv na kasnejše avtorje o teoriji trgovine) in o njegovem delu za razvoj naše ekonomske misli so najpodrobneje in najtemeljiteje doslej pisali pri nas Mihajlo Vujić (1900), M. Zebić (Zivot i rad Dubrovčanina Benka Kotruljevića i njegov spis o trgovini i savršenom trgovcu, Titograd 1963) in M. Spremić (Dubrovnik i Aragonci 1442—1495, Beograd 1971,

na več mestih). Leta 1985 je JAZU prvič izdala celotni prevod Benovega dela v seriji »Djela znanosti Hrvatske« zv. 1. Prevod je odlično oskrbel Žarko Muljačić.

Nova izdaja, ki jo je v Dubrovniku po 531 letih nastanka rokopisa izdal Dubrovački trgovačko-turistički sistem, je značilna po tem, da je vzporedno z reprintom objavljen tudi že omenjeni hrvaški prevod Žarka Muljačića. Anđelko Runjić je napisal kratko spremno besedo o avtorju in njegovem delu in dodal temeljite opombe. Brez dvoma predstavlja izdaja odličen pripomoček vsakomur, ki ga zanima razvoj ekonomske znanosti, lahko pa služi tudi kot priročnik za poznavanje tedanjih razmer, predvsem značilnosti dubrovnške kulturne sredine. Delo je namreč napisal eden najvidnejših in najuspešnejših predstavnikov tedanje trgovske in duhovne elite srednjeveškega Dubrovnika, ki se je pri pisanju spisa opiral na izkušnje in praktično znanje, pridobljeno v dolgoletni trgovski aktivnosti. Delo je torej prvovrsten dokument svojega časa.

Ignacij Voje

OB DVESTOTI OBLETNICI FRANCOŠKE REVOLUCIJE

(Nekaj novih zgodovinskih objav)

Dvestota obletnica francoske revolucije je v letu 1989 na ta dogodek še posebej opozorila. Pariz je bil prizorišče velike proslave, na obletnico so opozarjali tudi domala vsi najvidnejši evropski in svetovni časopisi. Objavljene so bile številne študije in knjige, ki posredujejo najnovejša spoznanja. Gledanje z dvestoletno distanco kaže francosko revolucijo v marsičem v novi luči. Njen zgodovinski pomen ni v ničemer zmanjšan, le da so se spremenila njena ovrednotenja.

Slovenci sicer nismo dobili obsežnih novih del o francoski revoluciji, čeprav je tudi pri nas vsaj po vojni bil njen pomen zelo poudarjan. Širši javnosti je dogajanje francoske revolucije iz najnovejših evropskih in svetovnih vidikov predstavil **dr. Peter Vodopivec** v enajstih nadaljevanjih v Dnevniku pod naslovom »V začetku je bila Bastilja. Francoska revolucija iz razdalje 200 let.«¹ Gotovo je posebne pozornosti vredna njegova ugotovitev, da »se zdi ob nepregledni množici knjig in razprav (našteli so jih na tisoče), ki obravnavajo francosko revolucijo in so izšle samo v zadnjih treh/štirih desetletjih skoraj neverjetno, kako postaja v zgodovini — dvesto let po napadu na Bastiljo — sporno skoraj vse: od tega, kdaj se je revolucija začela, do tega kdaj se je končala. Od tega ali je bila ena sama, meščanska revolucija, do tega ali jih je bilo več: parlamentarna, plemiško-meščanska na ravni državnih ustanov, mestna ljudsko-plebejska v mestih in kmečka na podeželju. In končno: pod vprašaj je postavljena sama »buržoazna« — meščanska narava francoske revolucije, saj kot vse bolj kažejo novejša raziskave, revolucionarni dogodki v letih 1789—1794 niso zagotovili prevlade kapitalističnega podjetništva in gospodarstva, temveč so napovedovali sistemski prevrat, ki ga je Francija lahko polno zaživela šele po letu 1830.« Ugotavlja tudi, da se »zgodovinarji danes v veliki večini strinjajo, da je bila francoska revolucija epohalni zgodovinski dogodek, toda hkrati močno razlikujejo ob vprašanju, v čem je njen epohalni zgodovinski pomen.«²

Nasprotujoče so si sodbe o jakobinski republiki. »Dvaindvajsetmesečno obdobje jakobinske republike (tako imenovane po vodilni politični skupini jakobincev) je bržčas najbolj sporno obdobje francoske revolucionarne preteklosti. Del, zlasti socialistično in komunistično usmerjenih zgodovinarjev, ga ima za vrhunec francoske revolucije, njen socialni in demokratični vrh. Drugi del, posebej liberalnega, ideološko manj opredeljenega, k antropološki problematiki usmerjenega zgodovinijsja ga ocenjuje kot odmik od načel leta 1789 in napoved tragičnih zlorab socialnoosvobodiljskih gesel v 19. in 20. stoletju.« Nova vprašanja se postavljajo tudi ob pojmovanju odnosa francoskega ljudstva do revolucije. »In razdeljeno je bilo francosko ljudstvo, ki ga je ločeval vse globlji prepad med mestno, k malolastniškemu egalitarizmu usmerjeno revščino ter na tradicijo in zemljo vezanim kmetstvom. Zgodovinijsje je bržčas predelgo posevečalo pozornost predvsem prvi, ki je postajala glavni pobudnik revolucionarnih ukrepov in sprememb. Toda danes se vse bolj uveljavlja prepričanje, da zaostali in konservativni francoski kmet v Vandéeeji ali Bretanji ni bil nič manj francosko ljudstvo kot pariški ali lyonski »sansquillot«. Protirevolucija v tem smislu ni bila le rezultat plemiške in duhovniške propagande, temveč tudi rezultat povsem konkretne francoske socialne resničnosti, ki ni dovoljevala prehitevanja zgodovine.«³

V slovenskem prevodu smo leta 1989 dobili prevod knjige **Walter Markov** in **Albert Soboul**: »Velika revolucija Francozov.«⁴ Oba avtorja sta mednarodno priznana

¹ 5. julij — 17. julij 1989.

² Dnevnik, 6. 7. 1989.

³ Dnevnik, četrtek, 13. julija 1989.

⁴ Walter Markov, Albert Soboul, Die große Revolution der Franzosen, Akademie-Verlag, Berlin, 1973, 332 strani. V slovenščino prevedel Dušan Voglár, dopolnila za slovensko izdajo dodal Walter Markov, Ljubljana 1989.

strokovnjaka za francosko revolucijo. Vendar pripadata skupaj z A. Mathiezom in Georgesom Lefebvrom med zagovornike strukturalnih vzrokov revolucije. V skladu z marksističnimi naziranjmi je v knjigi še posebej poudarjena razrednobojna komponenta francoske revolucije, ki je v sodobnem zgodovinopisju že dokaj relativizirana. Knjiga je faktografsko bogata, predvsem v predstavljanju poteka revolucije v Parizu. Komaj opaženo pa ostaja dogajanje v ostalih delih Francije, v kolikor dogodki niso povezani s »kontrarevolucijo«, ki pa je tudi dokaj enostavno »marksistično« predstavljena. Knjiga prinaša tudi bibliografijo, večji del, razumljivo, izšlo pred prvim izidom knjige.

Leta 1989 je bila v slovenščino prevedena knjiga **Michel Vovelle**: »Kratka zgodovina francoske revolucije: družbena gibanja in prelom mentalitet«.⁵ Knjižica prinaša kratek in zgoščen pregled poteka revolucije, predstavitev zgodovinopisja o francoski revoluciji, predstavitev zgodovine mentalitet v času revolucije, bibliografijo in časovni pregled poteka revolucije.

Vlasta Jelusič je v razpravi »Ženske v francoski revoluciji« opozorila na žensko vprašanje, o katerem sicer zgodovinopisje o francoski revoluciji ne govori prav obširno.⁶

Z izdajo knjige **Die Französische Revolution**⁷ opozarja založba **Ploetz** na aktualnost in pomen francoske revolucije tudi še za današnji čas. Z njo je želela predstaviti francosko revolucijo ob njeni dvestoti obletnici na čim bolj poljuden, kljub temu pa dovolj strokoven način. Priznati moramo, da ji je to uspelo. Knjiga nam nudi dober sistematičen pregled revolucije. Ta je predstavljena v kronoloških in sistematičnih poglavjih, ki obravnavajo temeljne probleme. Posamezna poglavja so napisali različni avtorji. Podroben kronološki pregled revolucije prinaša knjiga v pregledni tabeli. V posameznih rubrikah je predstavljeno dogajanje v Parizu, na podeželju, na področju kulture in odnosov z zunanjim svetom ter sosednjimi državami. Poglavja so koncipirana tako, da predstavljajo osnovni zgodovinski potek, ob tem pa nove koncepte razlag in tolmačenj. K nazornosti tolmačenj veliko pripomorejo viri, ki zajemajo dobršen del knjige in so tesno vtikani v tekst. Pisani viri so podani v nemškem prevodu, kot zelo nazoren vir pa služijo tudi slikovne ilustracije iz tistega časa, ki nam čas dogajanja tudi na ta način približajo. Slike so opremljene s podrobnimi podatki in razlagami. Na koncu nam knjiga prinaša najnovejšo literaturo o francoski revoluciji.

Hans Ulrich Thamer predstavlja pod naslovom »Začetki in vzroki francoske revolucije« razmere v državi pred revolucijo. Zavrača mit o popolnih revolucionarnih spremembah na gospodarskem in družbenem področju, po katerem bi naj leta 1789 fevdalni družbeni red zamenjal kapitalizem in plemstvo buržoazija. Opozarja, da je bilo v drugi polovici 18. stoletja v Franciji še vedno 85 % prebivalstva kmečkega. To je bilo še vedno neposredno izpostavljeno naravnim nesrečam in slabim letinam. Na podeželju tudi ni bilo ostre meje med fevdalnimi posestvi plemičev in posesti meščanov. Oboji so vlagali v zemljo, medtem ko je delovno silo predstavljalo kmečko prebivalstvo. Na podeželju pa so se tudi že širili industrijski obrati, v katere so prav tako vlagali plemiči in meščani. Življenjske razmere v državi se v osemnajstem stoletju tudi niso slabšale ampak izboljševale, o čemer med drugim priča tudi rast prebivalstva. Leta 1720 je Francija štela še 23 milijonov ljudi, leta 1740 24 milijonov, na predvečer revolucije pa se je število prebivalstva že povzpelo na 28 milijonov. Prebivalstvo je najbolj naraslo v letih 1745—1770. Osemdeseta leta so bila krizna leta, zadnja leta pred revolucijo predvsem zaradi slabih letin. Povečano število prebivalstva je to krizo samo še zaostrovalo. Povečevala se je brezposelnost, naraščala pa so tudi nasprotja med mestom in vasjo. V mestih je namreč prevladal velik del uživalec kmečkega dela, tako meščanskega kot plemiškega stanu. Uradno je stanovska ureditev obstajala, praktično pa niti plemstvo niti meščanstvo nista bila znotraj sebe ne socialno in ne ekonomsko enotna.

V meščanskih vrstah je vladalo še nezadovoljstvo druge vrste. V desetletjih pred revolucijo se je povečalo število šolanih ljudi, ki pa so jim že bila vrata v službe in s tem vrata za družbeni vzpon zaprta. Večina delovnih mest v akademijah in uradniških mest je bila že zasedena. Mnogi so postali priložnostni pisci v časnikih, sestavljalci pamfletov in so si s tem pridobili velik vpliv na javno mnenje. Finančna neučinkovitost države je vzbujala v vrstah bogatega meščanstva strah pred bankrotom države in s tem strah za lasten kapital. V krizi pa je bil tudi absolutizem, ki je dotlej uravnaval ravnotežje v državi. Vsi ti najrazličnejši momenti so pripravljali ugodna tla za izbruh revolucije in ne sama razredna nasprotja.

⁵ Ljubljana 1989, 123 strani. Prevod: Neda Pagon. Prevedeno po: »Breve storia della rivoluzione francese. Universale Laterza. Bari 1979.

⁶ Problemi in eseji 8—10, 1990, str. 25—42.

⁷ Herausgegeben von Rolf Reichardt. Mit 39 Abbildungen. Verlag Ploetz Freiburg—Würzburg 1988, 335 strani.

Rolf Reichardt predstavlja mestno revolucijo pod naslovom »Mestna revolucija kot politično-kulturni proces« in poudarja, da je francoska revolucija iz leta 1789 doživela tako velik uspeh in odmev v svetu ob geslih svoboda, enakost, ki sta v tej revoluciji pridobili pomen mesianizma in se širili po Evropi tako ob koncu 18. stoletja kot tudi v naslednjih stoletjih. Takega odmeva ni doživela nobena od dotakratnih revolucij (nizozemska, angleška, ameriška). Ko se sprašuje po *sili, ki je revoluciji dajala zagon*, opozarja na podlagi virov na velik pomen, ki ga imelo javno mnenje. To je zajelo v mestu široke plasti prebivalstva na takrat nov način komuniciranja s pomočjo pisane in ilustrirane besede.

Tradicionalno so bile v hierarhičnem redu starega režima (to pa ne velja le za Francijo) vse politične odločitve monopol določenih, največkrat privilegiranih korporacij, v zadnji instanci absolutnega vladarja. S francosko revolucijo je bil proces odločanja postavljen na glavo: v sicer tendenciozno egalitarni družbi bi naj imeli vsi državljani možnost v svojih občinah in na državni ravni v prostem natečaju, z volilno udeležbo in pravico biti izvoljeni v vse službe, uravnjavati državo kot svojo lastno zadevo. To pa se ni dogajalo postopoma, temveč takoj, spontano, izvojevano z lastno močjo, kar je pri najširših plasteh vzbujalo nepopisno navdušenje. Tako se je v novi politični kulturi uveljavil princip politične vladavine z ljudstvom in za ljudstvo v nacionalnem merilu in je veljal do konca kot osnovna legitimacija in cilj revolucionarne politike. V tej politični kulturi je tudi docela zmagal nov komunikacijski sistem: mreža shodov in klubov, časnikov, letakov, ilustriranih letakov, pesmi in drugih medijev informiranja. Vse to je lažje in učinkoviteje dosegalo najnižje socialne plasti. V nadaljevanju avtor spremlja potek revolucije v Parizu.

Posebno poglavje je posvečeno kmečki revoluciji, ki je bila v zgodovini pisnjú o revoluciji dolgo časa v senci premise meščanske revolucije proti plemiškim privilegijem in absolutni monarhiji. Revolucionarno vrenje se je širilo tudi med kmeti. Vendar revolucija še zdaleč ni zadovoljivo odgovorila na probleme kmeta in malega posestnika. Nasprotja med mestom in vasjo so se v času revolucije samo še povečevala.

Michael Wagner v poglavju »Protirevolucija« prav tako opozarja, da je to poglavje šele v zadnjem času deležno večje pozornosti. Ugotavlja, da za revolucijo nista bila toliko nevarna protirevolucionarno usmerjeno plemstvo in duhovščina, katerih odpor je bil do leta 1792 že zlomljen. Veliko bolj nevarni so bili odpori kmetov, meščanov in obubožanega plemstva v srednji Franciji. V številnih okoljih je namreč revolucionarna zakonodaja prinašala večje koristi meščanom, ki so bili tudi lastniki zemljišč, kot kmetom samim. Kmetje so imeli tudi zelo majhne možnosti pri nakupovanju državnih posesti pri razprodajah v konkurenci z meščani. Kmečko prebivalstvo je z nezadovoljstvom sprejemalo cerkveno zakonodajo. Protirevolucijo v Vendéji je izzval vojaški nabor, v letu 1794 pa je nasprotja še zaostrovala brutalna represivna politika, s katero so revolucionarne oblasti obračunavale z nasprotniki. Brez izjeme so pobijale odrasle, starčke in otroke. V posebnem poglavju so predstavljene revolucijske vojne s sosednjimi državami, učinki vojn in vpliv vojaštva na potek revolucije.

V drugem delu razprav »Vpliv revolucije na posameznih področjih« so predstavljene razmere, spremembe in učinki v pravu in ustavni ureditvi, revolucionarna gospodarska in socialna politika, položaj žene in družine v revoluciji, cerkev, kler in religija, umetnost in revolucija ter jezik in literatura. V zadnjem poglavju je opisan vpliv revolucije izven Francije v Angliji, Italiji, Švici in v nemških deželah.

Vpliv francoske revolucije v Avstriji in avstrijskih deželah, tako tudi v naših, v tem delu ni posebej predstavljen, pač pa nam ga osvetljuje knjiga: **Helmut Reinalter**: Oesterreich und die Französische Revolution.⁸ Glavni poudarek je namenjen jakobinskemu gibanju v avstrijskih deželah. Jakobinsko gibanje (za takšno so ga označevale predvsem oblasti v času preganjanj pod cesarjem Francem II.) je izhajalo iz reformnega gibanja v času cesarja Jožefa II. in deloma njegovega naslednika Leopolda II.

Čas vladanja cesarice Marije Terezije in Jožefa II. je bil zaznamovan s prizadevanjem obeh vladarjev po reformah. Reforme so zajele domala vsa področja družbene življenja: centralizacijo birokracije, spremembe v upravi, izključevanje mestnih in deželnih samoupravnih organov iz sistema političnega odločanja, uvajanje splošne šolske obveze in državnega šolstva, poenotenje prava, odpravo osebne odvisnosti in uvedbo verske tolerance. Na novo je bilo urejano razmerje med Cerkvijo in državo, popuščala je cenzura. Vse to je zmanjševalo možnosti za revolucijo, obenem pa vključevalo veliko število reformno usmerjenih ljudi. Vendar reformni prosvetljeni absolutizem ni uspel premagati fevdalizma na socialni ravni. Delne uspehe je dosegel pri odpravljanju pravnih in ekonomskih privilegijev plemstva. Meščanstvo je ostajalo še naprej zapostavljeno. To je nekatere radikalne demokrate le navdajalo z mislijo, da bo fevdalne strukture mogoče zlomiti le s političnim bojem. Zahtevali so politično

⁸ Oesterreichischer Bundesverlag, Wien 1988, 235 strani.

enakost in svobodo vseh državljanov ne glede na poreklo, posest in socialni položaj. Krog simpatizerjev francoske revolucije je bil tudi med uradništvom precej velik, čeprav so bili jakobinci ali radikalni demokrati v manjšini. Ti tudi niso razvijali nikakršne strategije in taktike revolucije. Cesar Jožef II. je imel tesne stike z ljudmi, ki so bili kasneje obtoženi kot jakobinci.

Poglavje »Socialno gibanje in jakobinci« obravnava vprašanje vpliva francoske revolucije na kmečke nemire na Češkem, Kranjskem in v okolici Dunaja. Tesnejši vpliv je težko dokazati, francoski vpliv so videle predvsem oblasti. Z nastopom vlade Franca II. so se razmere v državi zelo spremenile. Najrazličnejši krožki, v katerih so se razsvetljenci svobodno zbirali v času Jožefa II., so bili zdaj označeni kot skrajno nevarni. Nevarni so postali zagovorniki reform, njihovo gibanje pa je budno nadzirala policija. Profesor na dunajski univerzi Alois Hoffmann je razvijal v časopisu »Wiener Zeitschrift« teorije zarote, po kateri je bila francoska revolucija del svetovne zarote, zarotnik pa je bil naenkrat tudi vsakdo, ki je zagovarjal kakršnokoli sorodno idejo s francosko revolucijo.

Avtor se sprašuje, kakšen je bil odnos jakobincev do nacionalnega vprašanja. Ugotavlja, da so svoje ideje povezovali z nacionalnim vprašanjem in tako z nacionalno neodvisnostjo le jakobinci na Ogrskem, drugače pa je bilo v avstrijskem delu države, kjer da sta »Marija Terezija in Jožef II. s centralizacijskimi posegi že položila pomembne temelje enotni nacionalni in moderni ozemeljsko sklenjeni državi«. Ugotavlja tudi, da so bili avstrijski jakobinci, tako kot večina srednjeevropskih jakobincev in revolucionarnih demokratov, za močno centralizirano državo, proti vsakršnim posebnim položajem posameznih teritorijev ali dežel. V posebnem poglavju predstavlja še posebej jakobince: Andreja Riedla, duhovnika Jožefa Rendlerja in Jožefa Sonnenfelsa. Leta 1794—1795 je bil uprizorjen proti jakobincem v Avstriji velik izdajniški proces. Na Dunaju sta bila dva obsojena na smrt, na Ogrskem pa je bilo izvršenih sedem smrtnih obsodb, med njimi je najbolj znan obsojenec Ignaz von Martinovics. Večje število jih je bilo obsojenih na dosmrtno ječo. Leta 1796 je bil usmrčen še baron Taufferer iz Kranjske, ki je s Francozi v resnici tudi sodeloval.

Francoski revoluciji je posvečen tudi prvi zvezek 25. letnika internacionalne teološke revije *Concilium*. Revija izhaja v sedmih jezikih: v nemščini, angleščini, francoščini, italijansčini, nizozemščini, portugalsčini in španščini. Claude Geffré in Jean-Pierre Jossua v predgovoru opozarjata na velike spremembe pri gledanju na francosko revolucijo med proslavami njene stoletnice in sedanje dvestoletnice. Na eni strani je katoliško zgodovinopisje prenehalo obsojati francosko revolucijo zaradi njenega domnevnega satanskega karakterja, na drugi strani pa zgodovinarji na splošno, na osnovi opazovanja modernih totalitarizmov, treznejše presojuje utopijo revolucije. Revija je objavila prispevke različnih evropskih avtorjev, ki odkrivajo nove odnose med katoliško Cerkvijo in revolucijo.

Chr. F. Mooney piše o nasprotju med ameriško in francosko revolucijo s stališča njenega odnosa do krščanstva. Medtem ko predstavlja francoska revolucija inkarnacijo sovraštva proti veri, ki jo je enačila s katoliško Cerkvijo, so si avtorji ameriške ustave prizadevali za čim večji religiozni pluralizem. Zaradi tega so odklanjali vsako misel na državno vero. — Jean Comby opisuje težavno uresničevanje republikanskih gesel »svoboda, enakost, bratstvo« v vsakdanjem življenju in neposredni vpliv teh gesel na življenje cerkve. Geslo enakosti je imelo za cerkev takoj konkretne posledice, saj je po njem kler zginil kot poseben stan in se je 4. avgusta odpovedal svojim posebnim pravicam, 2. septembra pa je predal svojo posest naciji. Avtor meni, da to klera ni toliko prizadelo kot geslo svobode, s katerim je Cerkev izgubila privilegirani položaj. V imenu istega gesla so bile prepovedane zaobljube redovnikov, zaradi česar so bili ti dejansko ukinjeni. S konstitucijo o cerkvi 12. julija 1792 je bila suverenost ljudstva razširjena tudi na cerkev. Odslej je kot uradnike volilo ljudstvo tudi škofe in župnike. Papež Pij VI. je civilno konstitucijo obsodil skupaj z revolucionarnimi temelji predvsem tistih o človeških pravicah, ki so veljali tudi kot osnova nove francoske cerkve: svoboda vere, svoboda vesti, svoboda tiska kakor tudi enakost vseh ljudi. Po njegovem so bile vse te pravice v nasprotju z voljo Stvarnika. Ta papežev nastop je bil tudi eden poglavitnih vzrokov, da je cerkev začela veljati za prvo sovražnico revolucije. Razmere so se sicer začele umirjati že po smrti Robespiera, šele v najnovejši dobi pa se je utrdilo spoznanje, da iz besed enakost, svoboda, bratstvo — nekateri so tako mislili že leta 1789 — odmeva Evangelij.

Bernard Plongeron predstavlja pod naslovom »Rojstvo republikanskega krščanstva (1789—1801) Abbé Grégoire« življenjsko pot tega francoskega škofa iz vrst revolucije, ki je želel »spraviti božje pravice s človeškimi pravicami«, ideale revolucije in ideale krščanstva. Med drugim si je prizadeval za uvedbo živega jezika v bogoslužje, ima pa tudi velike »zasluge«, da je v šolstvu popolnoma prevladala francoščina nad drugimi jeziki ali »dialekti« v državi. Kljub pomembnemu položaju in vlogi, ki jo je imel, avtor ugotavlja, da njegovo delo še do danes ni v celoti predstavljeno. — Nekaj prispevkov obravnava razloge, zakaj cerkev revolucije ni sprejela. V Nemčiji sta jo

na primer odklanjali tako protestantska kot katoliška Cerkev. — V tretjem delu avtorji kritično obravnavajo vprašanje, koliko so človeške pravice, proklamirane v francoski revoluciji, ki jih Cerkev po drugem vatikanskem koncilu tudi uradno sprejema, uresničene tudi v njej sami.

Vincenc Rajšp

Giulio Sapelli, **Trieste itallana. Mito e destino economico**. Milano : Franco Angeli, 1990. 343 strani.

V zbirki zgodovinskih razprav je pri milanski založbi Franco Angeli izšla obsežna publikacija, ki obravnava gospodarski razvoj Trsta v 20. stoletju. Avtor tega v več pogledih izzivalnega dela je Giulio Sapelli, zgodovinar iz Turina, večletni predavatelj na tržaški univerzi, trenutno pa profesor sodobne italijanske zgodovine v Milanu. Sapelli je svoje dosedanje raziskovalne napore dosledno vložil v proučevanje italijanske gospodarske zgodovine. Proučil je razmerje, ki se je v Italiji izoblikovalo med krajevnimi gospodarskimi sistemi in širšim tržiščem ter razvoj kapitalistične proizvodnje. V italijanskem gospodarskem okviru je raziskal industrijsko kulturo italijanskih gospodarstvenikov in podjetij. Osvetlil je na primer vlogo in delo Adriana Olivettija. Pričel je tudi s študijem ene izmed danes najpomembnejših italijanskih zavarovalniških družb, Riunione adriatica di sicurtà, in ugotovil, da ne more mimo njenih tržaških korenin in mimo izvora njenega dolgoletnega vodilnega kadra, ki se je začetno izoblikoval prav v tržaškem gospodarskem okolju. Sapelli je namreč prepričan, da je pisanje zgodovine tudi ene same zavarovalniške družbe neločljivo povezano s poznavanjem njenega okolja. Odtod potreba po celovitejšem poznavanju tržaške gospodarske preteklosti in po proučitvi političnega ozadja, ki je neštetokrat odločalo o usodi tržaškega gospodarstva.

Sapellija je Trst očaral s svojo kozmopolitsko preteklostjo, kakor sam pove v uvodu, a tudi izzval z nepogrešljivim prepletanjem mita in resničnosti. Kot zgodovinar se je okoristil s statusom zunanjega opazovalca in s primerno odmaknjenostjo razkril gospodarske silnice tega stoletja, da bi podrl vizijo o Trstu kot srečnem otoku. Raziskal je doslej poznane, a tudi še neraziskane arhivske vire (npr. arhiv Banca d'Italia); nekatere ustanove (npr. Banca Commerciale Italiana) pa so mu prepečile vpogled v dokumentacijo, ki jo hranijo.

Propad tržaškega gospodarstva se po Sapellijevem mnenju začne z razpadom Avstro-Ogrske in s priključitvijo Trsta k Italiji. Gospodarstvo Trsta je bilo znotraj novih meja zapisano propadu iz enostavnega razloga, ker je Trst postal mesto brez zaledja. Izguba zaledja je bila namreč za tržaški gospodarski sistem pogubna ne glede na gesla irendentističnih in nacionalističnih krogov, ki so bili zaverovani v gospodarsko neodvisnost Trsta. Nasprotno so celo menili, da je tržaško gospodarstvo italijansko, ker je bila večina tržaške delovne sile, po njihovem mnenju, italijanske narodnosti. Isti krogi so zanikali večnarodnost tržaškega kapitala v prepričanju, da je bil avstrijski državni okvir prava ovira za celovit razvoj tržaškega gospodarstva in za uspešen prodor italijanskega kapitala na balkansko območje. Programi liberalnacionalnih in irendentističnih veljakov so se izkazali v novem državnem okviru za utopistične. Vsa vitalna področja tukajšnje ekonomije (industrijo, trgovino, zavarovalništvo in bančništvo) je takoj po koncu prve svetovne vojne zajela huda kriza. Italijanske oblasti so nacionalizirale avstrijsko-ogrske bančne podružnice, s tem pa so onesposobile krajevni finančni kapital. Kot ugotavlja Sapelli, ni šlo zgolj za resanacijo tržaškega bančništva, temveč tudi za njegovo omejitve, ki se je v najjasnejši obliki pokazala zlasti pri uničenju slovenskega bančništva. Zakladni minister Stringher je že leta 1919 pisal v Trst, da je treba tržaško bančništvo popolnoma poitalijančiti. Isti težav so imele tudi tržaške zavarovalnice, ki so se morale vključiti v povsem nov državni okvir. Ladjedelnštvo je medtem životarilo kljub posojilom in vojni odškodnini, ki so mu jih nudile nove oblasti. Razblinil se je sen o Trstu kot industrijskem centru v rokah zasebnega kapitala. Iz čisto političnih razlogov je »Trst moral gledati proti Milanu in ne proti Dunaju«. Taka usmeritev je bila pa povsem nasprotna Trstu, saj je sprožila konkurenco med tržaškim in ostalimi italijanskimi pristanišči.

Pomoč državnega kapitala ni torej preprečila, da bi tržaško gospodarstvo ne zašlo v hudo krizo. Zaman je bilo posredovanje Arminia Brunnerja in vseh tistih, ki so se zavzeli, da bi Trst ne izgubil nekdanj privilegiranega razmerja s srednjeevropskim prostorom. Dejansko se je že v začetku tridesetih let pokazalo, da je gospodarska ekspanzija italijanskega kapitala na Balkanu le retorično geslo italijanskega kolonializma. Tržaški gospodarski krogi niso bili več kos novi politični in gospodarski situaciji, poleg tega pa niso znali kljubovati konkurenci severnonemških pristanišč. Glavni vzrok hude krize, ki je že sredi dvajsetih let zajela tržaško gospodarstvo, pripisuje Sapelli manj splošni gospodarski konjunkturi kot predvsem krajevnim gospodarskim

okolnostim. Mnenja je, da so v 20. in 30. letih nacionalne zahteve dokončno preglasile ekonomske. Nekdanja kozmopolitska gospodarska elita, prava lokomotiva tržaškega gospodarstva v 19. stoletju, se je morala umakniti, člani najpomembnejših podjetniških družin (Brunner, Morpurgo, Coslovich in drugi) so bili v večini primerov postavljeni ob stran. Nove oblasti so na vodilna mesta tržaških denarnih zavodov, zavarovalnic in industrijskih obratov nameščale njim podrejene kadre ne glede na poklicno usposobljenost. Marsikateri novi gospodarstvenik se je izsolal v škvadrastičnih vrstah (dovolj zgovoren je primer Francesca Giunte). Toda niti prihod novih vodilnih kadrov, niti vedno večja prisotnost javnega kapitala nista rešila bistvenih vprašanj tržaškega gospodarstva. Tukajšnji ekonomski sistem je še naprej propadal. Pristaniška dejavnost je ohromela, zlasti potem ko sta Avstrija in Češka preusmerili svoje blago v severnonemška pristanišča.

Z zaostritvijo gospodarskega stanja so se v Trstu oglašali prvi avtonomistični klici in zahteve po zaščiti mesta ter njegove ekonomije. Jokavost tržaških politikov ni obrodila nikakršnih sadov, saj je v oktobru 1940 dopisnik italijanskega gospodarskega dnevnika »Il sole« zapisal, da je Trst podobno kot vsa velika nemška pristanišča imel nekdanj živahno borzo, skladišča prepolna raznovrstnega blaga, na stotine trgovskih podjetij, velike kapitale in številen podjetniški razred. Ugotovil pa je, »da danes Trst nima skoraj nič od vsega tega«. Jugoslovska zasedba in zavezniška uprava sta negativno učinkovali na tržaško gospodarstvo. V drugi polovici petdesetih let in zlasti v šestdesetih letih je javni kapital še naprej financiral velike industrijske obrate, istočasno pa je pripomogel k razkrajanju ekonomskega tkiva, ki so ga sestavljali nekaj desetletij predvsem srednji in mali industrijski obrati. Krivdo za to neenakomerno porazdeljeno finančno pomoč Sapelli ne pripisuje le rimski vladi, temveč tudi krajevnim gospodarstvenikom. Trst s svojimi političnimi voditelji je na primer križem rok opazoval izseljevanje visoko kvalificirane delovne sile in privatnega kapitala, istočasno pa sprejemal nesmotrno rast služb v javnih upravah. Sapellijeva analiza je dovolj jasna, ko trdi, da je Trst mesto, ki je v zadnjih desetletjih živelo od državne miloščine. Tudi zato, ker se ni znalo otresti svojega avtonomističnega čuta in vzpostaviti pozitiven odnos s furlansko in slovensko stvarnostjo. Trst se je zapiral sam vase, v avtonomizem in municipalizem, ki predstavljata kulturni milieu mestnega vodilnega razreda. Kolikšen je še danes vpliv teh krogov, pa je bilo po mnenju avtorja zelo razvidno ob reakciji na Osimski sporazum, ki je bil zadnja pomembna priložnost za gospodarski in kulturni dvig Trsta.

Avtor ne zanemara slovenskega gospodarstva, pogrēša pa ustrezno literaturo, in naglašā, da je razmerje mesta do zaledja in do slovenske manjšine eno izmed ključnih vprašanj, ki danes negativno pogojujejo tržaško ekonomsko realnost. Nacionalistična mržnja še vedno ovira vsakršen vzlet ekonomskih dejavnosti. Z ozirom na to avtor zastavlja dovolj provokativno tezo, češ da v mestu še vedno deluje nasprotje med italijansko in slovensko buržoazijo, ne pa konflikt med italijanskim meščanstvom in slovenskim delavstvom. Knjiga o tržaškem gospodarstvu se tako v drugem delu prelevi iz znanstvene študije v živahno diagnosticiranje tukajšnje ekonomije. Se več, Sapelli daje celo napotke, kako bi se lahko mesto rešilo pred splošnim gospodarskim propadom. Potrebno bi bilo po njegovem vzpostaviti ploden odnos z zaledjem, oživetiti nekdanjo podjetniško tradicijo ter korenito spremeniti politično in gospodarsko miselnost tržaških vodilnih krogov.

Marta Verginella

Kranjski zbornik 1990. Kranj 1990, 345 str.

Sredi leta je izšel Kranjski zbornik 1990, ki je že sedmi po vrsti. Poleg uvodnih besed predsednika občine Kranj je v zborniku objavljeno kar 32 prispevkov, ki jih je napisalo 30 avtorjev. Publikacija je koncipirana enako kot zadnji štirje kranjski in večina slovenskih krajevnih zbornikov. Prispevki so razporejeni v naslednje celote: gospodarstvo, kulturna podoba Kranja, arhitektura, zgodovinopisje, šolstvo, zdravstvo, šport in kronika.

Poglavje o gospodarstvu začenja prispevek *Vide Prinčič-Gorjanc*, ki opisuje značilnosti gospodarskih gibanj v kranjski občini v letih 1985–1990 in ugotavlja, da ima vse večja gospodarska in družbena kriza v državi odločilen vpliv na gospodarsko-razvojna prizadevanja v Kranju. Preglednice gospodarskega gibanja v občini Kranj ilustrirajo dejstvo, da v Kranju v omenjenih petih letih niso uspeli zadržati pozitivnih gospodarskih razvojnih trendov, ki so bili za občino značilni vse do začetka osemdesetih let. Kljub vsemu pa so nekatera kranjska podjetja v petletnem obdobju do leta 1990 le uspela z nekaterimi gospodarskimi investicijami, s katerimi so želeli vsaj delno prestrukturirati sorazmerno zastarelo kranjsko gospodarstvo. *Janez Tavčar* se je lotil prikaza kmetijskega razvoja v občini od leta 1953 do 1990. Ugotavlja, da je bilo kmetijstvo po drugi svetovni vojni v Jugoslaviji v podrejenem

položaju, saj so se »...poskusi in ukrepi, kako kmeta odvrniti od tradicionalne navezanosti na zemljo... vrstili v hitrem zaporedju« (str. 14). Šele po letu 1953 so se razmere za kmetijstvo začele počasi izboljševati. Okrajna zadružna zveza Kranj je ta del Gorenjske pretežno orientirala na živinorejo. Prispevek nas seznanja z ustanavljanjem kmetijskih podjetij, z uvajanjem modernejšega kmetovanja in postopnim uvajanjem kmetijske strojne mehanizacije, z ustanavljanjem kmetijskih zadrug na območju Kranja, kmetovanjem na občinskih družbenih posevstvih (tudi na tovarniških ekonomijah). *Janez Kopač* je obdelal kmečke obveznosti na območju Mestnega ljudskega odbora Kranj v obdobju od konca druge svetovne vojne do leta 1950. Mestni ljudski odbor Kranj kot najnižja upravna enota je obsegal mestno središče in neposredno okolico. Prebivalstvo se je precej ukvarjalo tudi s kmetijstvom. Prispevek je napravljen skoraj izključno po arhivskem gradivu, ob upoštevanju tedanje republiške in zvezne zakonodaje z t. i. revolucionarnimi ukrepi, ki so urejali to področje kmečkega življenja v prvih petih letih po vojni. V članku spoznamo številne obremenitve kranjskega kmečkega prebivalstva: obvezne in prostovoljne oddaje, odkupe in kontrahaže kmetijskih pridelkov in živinorejskih proizvodov. Te uredbe so začeli ukinjati leta 1951, odpravili pa so jih sredi leta 1952. Prispevek *Janeza Gradišarja* obravnava samoprispevke in njihov pomen za kranjsko občino. Občinskega razvojnega programa v šestdesetih letih ni bilo mogoče uresničiti samo z družbenimi sredstvi, saj se je z intenzivnim razvojem kranjskega gospodarstva hitro povečevalo tudi število prebivalstva, kar je zahtevalo vse večje število objektov družbenega standarda (otroški vrtci, šole, komunalni objekti itd.). Te probleme so poskušali reševati z uvajanjem občinskih in krajevnih samoprispevkov. Obdobje samoprispevkov se je začelo spomladi leta 1964 in občina Kranj je bila »... prva v Sloveniji in Jugoslaviji, ki se je odločila zbirati sredstva krajevnih samoprispevkov za zadovoljevanje skupnih potreb občanov...« (str. 46). Članek natančno navaja vse občinske in krajevne samoprispevke in pridobitve, ki so jih zgradili s tako nabranim denarjem v kranjski občini do konca osemdesetih let. *Franc Puhar* je obdelal gospodarski vzpon Kranja od konca prve svetovne vojne do leta 1986 s poudarkom na razvoju po drugi svetovni vojni. Industrijski razvoj Kranja se je začel šele po letu 1920 in to na tekstilnem, čevljarškem, gumarskem in gradbenem področju. Strokovnjaki so prišli iz Češke, Poljske in Avstrije. Industrija je za seboj potegnila tudi večje število delavstva, sprva v glavnem le iz okoliških krajev. Industrializacija v začetku ni bistveno vplivala na povečanje kranjskega prebivalstva. Zaradi fašistične represije se je povečal le dotok Primorcev. V letih pred drugo svetovno vojno so se v Kranj priseljevali tudi Dolenjci in Štajerci. Opisana je industrijska rast mesta in s tem povezano pomanjkanje delovne sile po drugi svetovni vojni. Stari industriji se je pridružila še Iskra, sprva kovinsko, kasneje pa elektrotehnično podjetje. Ker domače zaledje delovne sile ni zadostovalo, so se prva leta po vojni v Kranj priseljevali delavci iz manj razvitih predelov Slovenije, po letu 1962 pa se je začelo obdobje »...novačenja in migracije prek republiških meja...« (str. 59). Ta proces je v glavnem potekal nenačrtno, kar je kranjskim oblastem kmalu povzročalo in še povzroča hude probleme. Opisane priliv delavcev v Kranj iz vseh predelov Jugoslavije.

Poglavje o kulturni podobi mesta začenja razprava *Stanka Šimenca* z naslovom Povojna literarna podoba Kranja. Po uvodnem opozorilu, da pot, po kateri je hodila slovenska književnost po drugi svetovni vojni, še ni docela pojasnjena, sledi natančen pregled povojnih kranjskih literatov. Niso obdelani le v Kranju rojeni in živeči literati, ampak tudi tisti, ki so v gorenjski prestolnici službovali krajši ali daljši čas. Opisana so prizadevanja literatov, ki so želeli dobiti svojo literarno revijo, kjer gre pomembna vloga tudi gibanjem na kranjski gimnaziji. Posebej so obdelani pisci poezije, prozni ustvarjalci ter dramski pisci, katerih dela so nastala po drugi svetovni vojni. Prikazana je partizanska in taboriščna spominsko-dokumentarna proza, prevodna književnost, kulturni kronisti, literarni in jezikovni publicisti, kritiki in literarni zgodovinarji. *Matija Logar* je prikazal razvoj kranjskega Prešernovega gledališča po letu 1945. V uvodu je kratek opis začetkov gledališča, katerega osnova je leta 1863 ustanovljena Narodna čitalnica, ki jo je na gledališkem področju po letu 1902 dopolnjevalo Katoliško izobraževalno društvo, med obema vojnama pa se jima je pridružila še igralska skupina v okviru Cankarjevega odra. Kranjski gledališčniki so se leta 1925 preselili v novozgrajene prostore kranjskega narodnega doma. Po drugi svetovni vojni so se vsa dotedanja tri kranjska gledališča zlila v mestno gledališče, ki so ga poimenovali po Prešernu in se je ob koncu štiridesetih let razvilo v eno najkvalitetnejših slovenskih amaterskih gledališč. Leta 1950 se je preoblikovalo v poklicno gledališče. Ta leta je umetniško vodstvo sledilo modernim gledališkim principom, kar pa tedanjim političnim kritikom ni bilo všeč. Sledile so hitre menjave umetniških vodij, kar je ob očitkih, da gledališče ne skrbi »...za svojo publiko, posebej še za delavsko...« (str. 90) leta 1958 pripeljalo do ponovne amaterizacije gledališča. V naslednjih letih so si v teatru ponovno prizadevali, da bi postali profesionalno gledališče, kar jim je konec osemdesetih let do neke mere tudi uspelo.

Marian Dolgan je obdelal Kranj v pripovedništvu Ivana Preglja. V uvodu ugotavlja, da so vsi kraji, v katerih je prebival Ivan Pregelj, pustili svoje sledove v literarnih delih. Najbolj močne sledi je zapustil Tolmin, za njim pa Gorenjska s Kranjem. V Kranju je služboval Pregelj kot srednješolski profesor med leti 1912 in 1925. Kranjska leta pomenijo vrh njegovega literarnega ustvarjanja, saj so v tem času nastala najpomembnejša dela. Mesto Kranj se pojavlja v dveh romanih. Bogovec Jernej govori o protestantizmu. Simon iz Praš pa je biografski roman o Simonu Jenku. V obeh delih Kranj ni opisan v lepi luči, saj je mesto »...nagnjeno k neposredni koristi ne pa k duhovnim vrednotam...« (str. 96).

Barbara Boltar je obdelala življenje in delo slikarja Ljuba Ravnika. Leta 1945, ko se je slikar kot gimnazijski profesor likovne umetnosti naselil v Kranju, je bil že priznan umetnik, zlasti na področju akvarelov, krajine in gledališke scenske umetnosti. Avtorica je slikarjevo umetniško delo razdelila na tri obdobja. Prvo obdobje je čas do druge svetovne vojne. Likovni opus te dobe nosi predvsem socialna sporočila. Vojna leta je slikar preživel v italijanski internaciji. Spomladi leta 1945 se je s prekomorci vrnil v domovino. Tudi iz tega časa je znana vrsta likovnih del. V tretjem umetniškem obdobju, ko je deloval pretežno v Kranju in na Gorenjskem, je nastalo veliko del, vezanih na ta del Slovenije. *Beba Jenčič* je opisala slikarsko družino Layer, posebej pa še Leopolda Layerja. Sredi 17. stoletja se v kranjskih matičnih knjigah prvič pojavi Layerjev priimek. Družina se je v Kranj verjetno priselila s Tirolske. Marko Layer je sredi 18. stoletja v Kranju odprl podobarsko in slikarsko delavnico, opravljal je tudi pozlatarska dela. Sloves slikarske družine so po Gorenjskem, Dolenjskem, Štajerskem in Koroškem ponesli sin Leopold, ki se je rodil leta 1752, ter njegova brata Valentin in Anton. Zaradi gmotne stiske so bratje v francoski dobi zašli celo na kriminalna pota. V svoji delavnici so ponarejali denar, zaradi česar so Leopolda in Valentina leta 1810 aretirali. Valentin je v zaporu umrl, Leopold pa je prišel na svobodo po odhodu Francozov. Glede na zaobljubo ob srečnem razpletu te stiske je Leopold leta 1814 naslikal sliko Marije Pomagaj na Brezjah. Obenem je poslikal tudi tamkajšnjo Marijino kapelico. Prikazan je slikarski opus Layerjev in opisan vpliv različnih tedanjih slikarjev na Leopoldovo umetniško rast. Dodan je še seznam umetnostno-zgodovinsko dokumentiranih in lociranih Laverievih del na območju občine Kranj. *Mirko Kambič* je pripravil razpravo o novih prispevkih k bibliografiji kranjskega fotografa duhovnika Janeza Puharja. Po kratkem orisu zgodovine fotografije v Evropi ob koncu tridesetih let 19. stoletja navaja osnovne bibliografske podatke o Puharju, enem pionirjev fotografije, ki je »... že leta 1843 objavil poročilo o lastni zamisli fotografije na steklo, z lastnim kemičnim postopkom...« (str. 115), kar je pri določanju prioritete te iznajdbe povzročalo in še povzroča veliko problemov. Puhar je namreč svoj izum pri cesarsko-kraljevi akademiji znanosti na Dunaju prijavil šele leta 1850, ko so bile znane že različne metode slikanja na steklo. Kambič je na kratko prikazal vseh dosedanjih osem Puharievih biografov. Ob rodovniku Puharjeve družine ugotavlja, da so se Puharji in Pucherji v Kranju pojavljali že sredi 17. stoletja. Tretji del razprave govori o Puharjih v Kranju, med katerimi je bilo največ kamnosekov.

Poglavje o arhitekturi vsebuje le članek *Ceneta Avgušтина* z naslovom *Liudska arhitektura v okolici Kranja*. Avtor ugotavlja, da je bila naselbinska in arhitekturna dediščina v novejšem obdobju zelo izpostavljena številnim spremembam. Zlasti je to zaradi številnih družbenih sprememb in živahne gradbene dejavnosti po drugi svetovni vojni opazno na podeželju. Poleg gradbene se je spreminjala tudi urbanistična podoba vasi, kar je popolnoma spremenilo prvotno tiško zasnovana naselja. Ob opisu značilnosti pristne kmečke arhitekture avtor navaja nekaj tipičnih primerov hiš v Voklem, Voglih, Šenčurju in Zgornjih Bitniah. Zaradi zelo slabega stanja pri varovanju tovrstne kulturne dediščine meni, da bi vzporedno s prenovo mest morali spremljati tudi prenovo vasi in skrbeti za ohranitev niene arhitekturne in urbanistične značilnosti.

Razprava *Andreja Valiča* z naslovom *Rimska grobnica v Šenčurju pri Kranju* začenja najobsežnejši del zbornika. Zgodovinopisje. Avtor je zapisal, da je po arheoloških najdbah in po arhivskih virih dokazano, »... da so rimski trgovci in vojščaki prihajali in pronicali z rimsko kulturo v naše kraje... že v 1. stoletju našega štetja...« (str. 134). Arheološke najdbe pripadajo naselitvenim in grobiščnim kompleksom. V 4. stoletje našega štetja spada osamljena naldba rimske grobnice v Šenčurju pri Kranju, kjer so arheologi pri izkopavanjih leta 1964 našli kamnito rakev. Natančen je opis izkopavani kamnitega sarkofaga, na katerem je delno ohranjen latinski napis, nakazanih je še nekaj strokovnih vprašanj, ki še niso zadovoljivo rešena. Šenčurju in okoliškim krajem v srednjem veku je namenjena tudi razprava *Boža Otorepca*, ki poudarja, da so bili največji srednjeveški zemljiški posestniki na območju med Kranjem in Kamnikom bavarski grofje Andeški, ki so za opravljanje vojaške službe svoja posestva v okolici Kranja dali v fevd nižjim plemičem, ki so se najpogosteje imenovali po vaseh, ki so jih dobili v fevd. Med najbolj znanimi so

bili vitezi iz Velesovega oziroma Kamnika, ki so leta 1238 v Velesovem ustanovili samostan dominikank. Podelili so mu posesti v Senčurju in okolici. Avtor obdela velesovski samostanski urbar iz leta 1458, na kratko opiše turške pohode, podrobneje pa obravnava srednjeveški razvoj Senčurja in okoliških vasi Srednja vas, Luže, Olševček, Hotemaže, Visoko, Milje, Voglje, Voklo, Prebačevo in Hrastje. *Dušan Kos* je pripravil razpravo o zgodovinskem razvoju vasi Goriče, Letence, Srednja vas in Zalog ter zaselkov Vevarje in Svarje od naselitve do 19. stoletja. Ta prispevek k poznavanju kolonizacijske zgodovine Slovencev prinaša številna nova spoznanja o nastanku in zlasti agrarnem razvoju omenjenih vasi in zaselkov. Na osnovi študija srednjeveških in kasnejših listin, franciscejskega katastra in zemljiško-knjižne dokumentacije z rekonstrukcijo ugotavlja razvojne smeri. Razprava je opremljena s številnimi skicami.

Majda Žontar prikazuje Obdobje fevdalizma na šenčurskem območju. Trideset let pred formalno odpravo fevdalizma je na levem bregu reke Kokre svoje podložnike imelo kar osemindvajset svetnih in cerkvenih zemljiških gospostev. Razprava pojasnjuje, zakaj je na sorazmerno majhnem geografskem območju nastala tako pisana množica zemljiškospospe posesti. Prvotni lastniki ozemlja so bili kranjski mejni grofje, v začetku 12. stoletja pa grofje andeški. Že v njihovem času, še bolj pa za časa njihovih naslednikov »... se je s podeljevanjem omenjenega ozemlja v fevd, z darili, z rodbinskimi povezavami in delitvami, a tudi z nakupi nekdanja sklenjena posest vse bolj delila...« (str. 174). Največji posestnik na šenčurskem območju je bil samostan dominikank v Velesovem. *Vinko Demšar* je pripravil članek z naslovom Barvarji (Firbarji) Pirci v Kranju v 18. in 19. stoletju. K gospodarski moči barvarske družine Pirc je bistveno pripomogla poroka Lovrenca Pirca leta 1754 z Marijo Ano Marenko; hčerjo prav tako barvarskega mojstra iz Kranja. Vsa naslednja leta so Pirci z nakupi posestev povečevali premoženje. Po hišnem inventarju iz leta 1852 prikazuje pisec premoženjsko stanje Pirčeve družine, tehnično opremljenost barvarske delavnice, hišno in bivalno opremo. *Franc Puhar* obravnava Obrtništvo v Kranju od rokodelskih cehov do danes. Obrtno dejavnost v Kranju so najbolj prizadele številne naravne nesreče (najpogosteje požari). Novega zagona je kranjskemu obrtništvu dal obrtni zakon iz leta 1859. Avtor nakazuje začetke industrializacije na prelomu 19. v 20. stoletje, ki pa je zašla ob koncu prve svetovne vojne v hudo krizo. In obravnava kranjsko obrtništvo med obema svetovnima vojnama in ugotavlja, da je obrt v Kranju živel tudi v tem času. Kljub temu, da preglednica za leto 1930 prikazuje kar lepo število kranjskih obrtnikov, vendar so le redki imeli zaposlenih več kot pet ljudi. V razvoju obrti od konca 2. svetovne vojne do današnjih dni so se obrtniki nekaj let srečevali z velikimi problemi, saj jim tudi družbena klima ni bila naklonjena.

Jože Žontar je prispeval razpravo Občine na kranjskem območju do leta 1941, ki sodi v sklop njegovega širšega proučevanja slovenske upravne zgodovine, in nas seznanja z razvojem katastrskih občin, z upravno dejavnostjo v času Ilirskih provinc in avstrijske restavracije ter s prizadevanji, da bi v državi organizirali moderno upravo na najnižjem nivoju. To je bilo do marčne revolucije nemogoče, ker so zemljiška gospostva opravljala številne upravne funkcije nad podložniki. Prelomnico pri ustanavljanju modernih upravnih teritorialnih enot pomeni začasni zakon o občinah z dne 17. marca 1849. Po tem letu so po monarhiji začeli ustanavljati prave krajevne upravne občine. Razprava ima večje število razpredelnic, ki zajemajo katastrske občine po letu 1785 in občine po letu 1849. Njihovo število se vse do leta 1933 ni bistveno spreminjalo. To leto je zakon o občinah uzakonil komasacijo, ki so jo po številnih zapletih zaključili leta 1937. *Milan Križelj* je napisal članek o sedmih mlinih na Kokri med Tupaličami in Visokim. Po magnetofonskem zapisu razgovora z lastnikom enega še delujočih mlinov iz leta 1965 je opisal tehnično opremo in delovanje mlinov. V šestdesetih letih tega stoletja so nekateri mlini prenehali delovati, nekateri so se modernizirali, kar pa jih tudi ni rešilo počasnega propadanja.

France Benedik je proučil razvoj narodnoosvobodilnega gibanja v Stražišču in okolici. Nemci so sredi oktobra 1941 razpustili dotedanjo občino Stražišče in jo razdelili med občini Kranj in Žabnica. Avtor opiše začetke organiziranja krajevnega OF, katere pobudniki so bili komunisti iz stražiških tovarn, in opozori na povezave, ki so v času dražgoške bitke potekale preko Stražišča in njegove okolice. Kompletna organizacija krajevnih partij, SKOJ in OF je bila v gestapu poznana že v začetku leta 1942, čemur so sledile množične aretacije, najprej v Stražišču, nato v Kranju in nazadnje po celi Gorenjski. Posledica je bila, da v Stražišču do pozne jeseni 1942 ni bilo odporniškega gibanja. Šele pomladi 1943 so se spet začeli ustanavljati odbori OF na krajevem in rajonskem oziroma kasneje okrajnem nivoju, kar pa je bilo zaradi stalne nemške navzočnosti v naselju izredno težko. Avtor opisuje dokaj uspešno, od ustanovitve domobranske postojanke v kraju zgodaj leta 1945, pa skoraj zamrlo delovanje krajevnih partij. SKOJ, OF in njenih množičnih organizacij do konca vojne. Najobsežnejši je prispevek *Franca Štefeta-Miška* z naslovom Senčur z okolico v na-

rodnoosvobodilnem boju. V Šenčurju je bila že leta 1934 ustanovljena partijska organizacija, ki je bila pred drugo svetovno vojno precej dejavna. Opisani so prvi dnevi nemške okupacije in dejavnosti tamkajšnjih komunistov in skojevcev, ustanovitev Kokrške čete v Šenčurju 10. decembra 1941, številčna rast čete in njeni spopadi s sovražnikom. Zaradi odhoda Kokrške čete spomladi 1942 in stopnjevanega nemškega nasilja je terensko delo krajevne partijske organizacije in OF ter njenih množičnih organizacij do pozne jeseni oziroma do pomladi 1943 zamrlo. Aprila 1943 so ustanovili rajon Šenčur in imenovali rajonskega sekretarja partije, poletna poročila pa že omenjajo krajevne organizacije OF in nekaterih njenih organizacij. V začetku leta 1944 so formirali še rajonski odbor OF. Prispevek nas podrobno seznanja z razmahom narodnoosvobodilnega gibanja v šenčurskem rajonu oziroma kraju. Od leta 1944 so partizanske akcije in terensko politično delo resno ovirale domobranske postojanke v okoliških krajih (v Šenčurju domobranske postojanke niso ustanovili).

Zarko Bizjak je napisal prispevek o Olševku v narodnoosvobodilnem boju. Jeseni 1942 so v vasi Nemci postavili opazovalnico z desetimi policisti, kar je v precejšnji meri onemogočilo tesnejše sodelovanje vaščanov s partizani. Vse do pomladi 1943, ko so v vas začeli prihajati terenci iz Šenčurja, je bila OF slabo razvita. Obdobje od poletja 1943 do sredi leta 1944 pomeni višek delovanja OF in njenih organizacij ter narodnoosvobodilnega gibanja. Z ustanovitvijo domobranskih postojank in neposredni okolici se je opazno zmanjšalo delovanje OF in njenih organizacij, saj so bile izdaje in aretacije zelo pogoste. Prispevek *Marjana Masterla* nosi naslov Tehnika Jošt. Jošt je bilo zadnje ime za tehniko Okrožnega komiteja KPS Kranj v Zgornji Kokri. Ves čas je delovala v izjemno težkih razmerah, posebno v zimskem času 1944/1945. Vodil jo je Lojze Dežman-Branko. Tehniko so 13. januarja 1945 zaradi izdaje napadli in uničili domobranci iz Tupalič, pri tem pa je Dežman padel. Pretresljiv je opis pokojnikove žene o prevozu trupla v dolino in pokopu zunaj cerkvenega zidu pokopališča na Kokrici. *Janko Osel* je napisal prispevek z naslovom Voglje v prvem letu narodnoosvobodilnega gibanja. Najbolj aktivni so bili člani Društva kmečkih fantov in deklet. Del mladincev iz vasi je sodeloval tudi pri pripravah na oborožen odpor v Šenčurju. 22. novembra 1941 je Tomo Brejč-Pavle ustanovil krajevni odbor OF. Zadnjo razpravo v skupini zgodovinopisje je napisal *Vladimir Žumer* in nosi naslov Prispevek Vokla v narodnoosvobodilnem gibanju 1941—1945. Pred začetkom druge svetovne vojne je v vasi živelo približno 400 ljudi, pretežno kmetov. Tovarniških delavcev je bilo v primerjavi s sosednjimi vasi zelo malo. »...Le redki so... v zadnjih letih pred vojno sodelovali v ljudskofrontnem gibanju ali simpatizirali s komunisti...« (str. 275). Po napadu na Jugoslavijo je vas sprva za teden dni zasedla italijanska vojska, ki pa zaradi svojega nereda ni uživala simpatij med domačini. Veliko bolj so bili vaščani naklonjeni nemškemu redu. Vseeno pa so v vasi že zelo zgodaj sledili nemški raznarodovalni ukrepi in vpisovanje v organizacijo Kärntner Volksbund. Vse to je prebivalstvo navedlo na simpatiziranje z OF. Dejavnost OF in njenih organizacij je zamrla, ko so Nemci v Kranju in okolici v začetku leta 1942 zaprli večino aktivistov. Tako kot drugod je tudi v Voklem OF in narodnoosvobodilno gibanje doseglo največji razmah od poletja 1943 do poletja 1944. Po tem obdobju pa so nemško nasilje, domobranske postojanke in nekatere slabo izvedene partizanske mobilizacije zelo slabo vplivale na razpoloženje vaščanov, tako da je bilo delovanje OF do konca vojne skoraj popolnoma onemogočeno.

Za poglavje o šolstvu so prispevke napisali trije avtorji. *Franc Lebar* nas ob spoznanju, da je izobrazbena struktura zaposlenih tesno povezana z razvitostjo gospodarstva, seznanja z razvojem Iskrine šole. Njene zametke najdemo že leta 1941, ko so Nemci za tedanje potrebe letalske tovarne ustanovili vajeniško šolo. Po vojni je šolanje vajencev prevzela tovarniška oziroma višja industrijska šola. Iz obeh se je v kasnejših letih razvila Industrijska šola Iskra, kasneje Zavod za izobraževanje kadrov Iskra Kranj in končno šolski center Iskra Kranj. Pomembno kulturno pedagoško vrednoto v Kranju predstavlja kranjska glasbena šola, ki je bila na pobudo Narodne čitalnice v Kranju ustanovljena 1909. Že prvo leto je bilo vpisanih preko 100 učencev. Skozi 80-letno zgodovino kranjske glasbene šole nas popelje prispevek, ki ga je pripravil *Peter Škerjanc*. Šolstvo v Šenčurju in okolici v obdobju do leta 1945 je obdelal *Jože Ciperle*. Podatki iz kronike osnovne šole postavljajo začetek pouka v leto 1820, nekateri dokumenti pa celo v leto 1788. Prispevek nas podrobno seznanja s kadrovskim, prostorskim in učnim uspehom šenčurske osnovne šole in ljudskih šol v Voklem in na Olševku.

Mario Kocijančič je napisal prispevek Zdravstveno varstvo in zdravstveno stanje v Kranju. Gre za nadaljevanje prispevkov o zdravstveni problematiki iz prejšnjih zbornikov. Zgoščeno so prikazani historiat kranjskih zdravstvenih ustanov od leta 1936, ko je začel delovati zdravstveni dom. Drugi del prispevka opisuje delovanje Zavoda za socialno medicino in higieno Gorenjske, Gorenjske lekarne, Bolnišnice za ginekologijo in porodništvo ter Inštituta za pljučne bolezni in tuberkulozo na Golniku. Za konec je podano še zdravstveno stanje občanov Kranja.

Kranj je mesto, kjer je doma tudi precejšnje število slovenskih in jugoslovanskih vrhunskih športnikov. Razmere v kranjskem vrhunskem športu v zadnjih letih je po športnih panogah temeljito obdelal *Borut Farčnik*. Sezname nam posredujejo pregled nad številnimi kranjskimi športnimi objekti, ki so v lasti ali upravljanju kranjske zveze telesno-kulturnih organizacij, posameznih športnih društev ali šol.

Povsem na koncu Kranjskega zbornika je dokaj obsežen pregled najrazličnejšega dogajanja v kranjski občini v obdobju od 1986 do 1989, ki na kratko, a dovolj informativno opozarja, da se je v Kranju na vseh področjih, od političnega preko gospodarskega, do športnega in kulturnega dogajalo veliko, včasih bolj včasih pa manj pomembnih, a vendar za Kranj in Kranjčane zanimivih zadev. Kronološki pregled je sestavil *Janez Kopač*.

Kranjski zbornik 1990 je oblikoval *ing. Matija Suhadolc*. Obsežni publikaciji s številnimi fotografijami v glavnem iz fototeke Gorenjskega muzeja Kranj lahko očitamo nekaj konceptijskih nedoslednosti. To pa ne zmanjšuje njenega velikega pomena, saj prinaša obilo historičnih in sodobnih podatkov o Kranju in okolici. Zlasti številčni so prispevki o Šenčurju in njegovi okolici, saj je uredniški odbor v Kranjski zbornik 1990 vključil precej prispevkov, ki so bili napisani za šenčurski zbornik, ki pa zaradi pomanjkanja denarja ni izšel.

Janez Kopač

Vladimir Čorović, *Istorija Srba*, knjiga 1, knjiga 2 in knjiga 3. Beograd : BIGZ, 1989. 272 + XV, 279 in 268 strani, cirilica.

Za uvod najprej nekaj besed o avtorju. Vladimir Čorović, rojen 15. 10. 1885 v Mostarju, na Dunaju v letih 1904—1908 študiral slavistiko in zgodovino (pri V. Jagiću, K. Jirečku, M. Rešetarju idr.). Doktoriral je leta 1908 z disertacijo o Lukijanju Mušičkem. Izpopolnjeval se je v Münchnu (pri bizantologu K. Krumbacherju), v Parizu ter Bologni. V letih 1909—1914 in 1919 je bil predstojnik slovanskega oddelka Zemaljskega muzeja v Sarajevu. Leta 1914 so ga avstro-ogrsko oblasti zaprle zaradi veleizdaje in na banjaluškem procesu obsodile na pet let težke ječe, višje sodišče pa na osem. Leta 1919 je bil izvoljen za izrednega profesorja beograjske univerze, leta 1921 pa za rednega. Leta 1922 je bil izbran za dopisnega, leta 1931 pa za rednega člana Srbske Kraljevske Akademije. Kot rektor beograjske univerze (1935—1936) se je angažiral tudi pri razbijanju tako imenovanega naprednega študentskega gibanja. Bil je blizu dvoru in občasno politično aktiven. To velja še posebej za čas, ko se je v Jugoslaviji odprlo hrvaško vprašanje. Bil je namreč čvrst zagovornik ideje o integralnem jugoslovanstvu. Znan je bil tudi kot prostozidar visokega ranga in kot tak izrazit nasprotnik fašizma in nacizma. Gestapo ga je zato obsodil na smrt, še preden je bila zasedena Jugoslavija. To je bil tudi razlog, da se je skupaj z vlado poskusil umakniti iz države. Vendar zaradi okvare njegovo letalo nikoli ni prispelo na cilj v Grčijo, strmoglavilo je 16. aprila 1941.

Čorović je bil znanstvenik z veliko energije in vsestranskim zanimanjem. Znanstveno dejavnost je začel z literarno-zgodovinskimi in filološkimi deli, predvsem s področja kulturne dediščine srednjeveške Srbije ter srednjeveške in sodobne Bosne. Poleg tiskanih virov in lokalnih arhivov je proučeval tudi fonde na Dunaju, v Zagrebu in Dubrovniku ter napisal vrsto del na podlagi izvirnih podatkov. Ukvarjal se je z zgodovino jugoslovanske historiografije. Raziskoval je zgodovino Bosne. Njegova *Historija Bosne* (1940) sega do leta 1482. Delo je nastalo na podlagi literature in arhivskih raziskav s težiščem na političnih razmerah.

Temeljita študija *Odnosi između Srbije i Austro-Ugarske u XX veku* (Beograd 1936) iz zunanjepolitičnih razlogov ni prišla v prodajo. Njeno objavo je namreč na raznorazne načine ovirala naziška vlada. Knjiga *Velika Srbija* (Beograd 1924), ponatisnjena 1928 z naslovom *Ujedinjenje* kot tudi druga njegova dela o problematiki nastajanja Jugoslavije vsebujejo tudi moralistična, didaktična in nacionalistična stališča. Obsežno delo *Istorija Jugoslavije* (Beograd 1933), prvo, s katerim je skušal sintetično podati zgodovino jugoslovanskih narodov, je naletelo ob svojem izidu na pohvale in graje, ki pa so bile že takrat praviloma razporejene po geografski provenienci.

Svoje zadnje veliko delo — *Istorija Srba* — je Vladimir Čorović dokončal tik pred nemškimi napadom na Jugoslavijo leta 1941. Rokopis je ohranjen po previdnosti in premišljenosti Čorovičevega založnika Petra Petroviča, ki je poskrbel, da je na varnem prebil viharne čase okupacije. Toda delo, ki spada v vrsto t. i. »velikih sintez«, je ostalo v rokopisu kar pol stoletja. Tudi ni bilo podlaga kolektivnemu delu z enakim naslovom v izdaji Srpske književne zadruge, pri katerem je sodelovalo več kot štirideset avtorjev različnih strok. Čorovičevo ogromno delo, ki ga je opravil en sam avtor, je nastajalo skoraj deset let, in ni samo rezultat vseh takrat znanih zgo-

dovinskih virov in bogate strokovne literature, temveč tudi njegovih osebnih večletnih raziskovanj dokumentov dunajskega in dubrovniškega arhiva ter knjižnice samostana Hilandar. Za Čorovića je še posebej značilno, da ni priznaval načela distance v zgodovinskem raziskovanju. Že predhodno delo *Istorija Jugoslavije* je pisal tudi kot sodobnik in udeleženec dogajanja. Zato je doba med obema vojnama v *Istoriji Srba* tudi prvi prikaz zgodovine Kraljevine Jugoslavije.

Istorija Srba je razdeljena v tri knjige. Prva in druga knjiga sta razdeljeni na po tri obdobja. **Prvo obdobje** obsega prodiranje Slovanov na Balkan, slovansko povezavo z Obri, slovansko naseljevanje Balkana, balkansko kulturo v času selitve Slovanov, »slovanska plemena« in njihovo kulturo ter organizacijo na Balkanu. V **drugem obdobju** obravnava odnose med Bolgari in balkanskimi Slovani, prvo skupno gibanje Srbov, Hrvatov in Slovencev, to je za Čorovića upor Ljudevita Posavskega, saj med drugim pravi, da je »za etničku saradnju slovenskih plemena na severnom delu Balkanskog poluostrva ovo grupisanje oko Ljudevita Posavskog od posebnog... značaja kao prvo u našoj istoriji«* (str. 83), prvo srbsko državo, pokristjanjevanje južnih Slovanov, Srbe med Bizancem, Hrvatsko in Bolgarijo, državo makedonskih Slovanov, Zeto in končno Srbijo v času borb med Bizantinci in Ogrsko. V **tretjem obdobju** obravnava Štefana Nemanjo, Latinsko cesarstvo in nastanek srbske kraljevine, spore v Srbiji, zahodno orientacijo v Srbiji, Srbijo kot glavno balkansko državo, izrivanje Bolgarov kot srbskih tekmecev, nastajanje srbskega cesarstva, delo carja Dušana, razpad cesarstva, bitko na Marici, Bosno kot kraljevino, Bosno kot središče nove srbskohrvaške države in pa bitko na Kosovu. **Cetrto obdobje** obravnava Srbe med Turki in Madžari, madžarsko prevlado v Bosni in Srbiji, razdore v Bosni, despota Đurđa Brankovića, prvi padeč Srbije, razhod med despotom in Madžari, padeč Srbije, padeč Bosne, nastanek nove srbske despotovine, padeč Hercegovine in padeč Črne gore. V **petem obdobju** obravnava Čorović napredovanje Turkov, srbsko despotovino v Sremu in dubrovniško republiko. **Šesto obdobje** pa vsebuje naslednja poglavja: Srbe pod turško oblastjo, turška osvajanja, nove srbske selitve, obnovo patriarhije v Peći, verska gibanja, nadaljnje borbe s Turki, veliko selitev Srbov v Avstrijo, Srbe na Ogrskem, osvobajanje Črne gore, novo zavezniško vojno proti Turkom, ruski vpliv med Srbi, avstrijske poraze, ruski vpliv Črni gori in sosedstvu, Kočino krajino, duhovno osvobajanje Srbov in razmah Črnogorcev. Tretja knjiga vsebuje obdobje od prve srbske vstaje pa do druge svetovne vojne ali, kot to obdobje imenuje sam Čorović, »**ново dobo**«. Na koncu vsake knjige je register osebnih imen.

Pri oceni Čorovićevega dela bo prav gotovo potrebno upoštevati tudi čas nastanka. Verjetno bo naletel na najbolj kritičen odmev prav zadnji del, še posebej tisti, ki obravnava zadnji dve desetletji. Povsem jasno je, da tudi deli ostalega teksta po tolikih letih niso v skladu z novejšimi rezultati sodobnega zgodovinarstva. To delo je prav tako kot *Istorija Jugoslavije* pisano s stališča integralnega jugoslovanstva. Kljub vsemu je izid prav gotovo tudi velik kulturni dogodek in verjetno ni naključje, da je izšlo prav v času lanskega beograjskega knjižnega sejma. Če je vsem razumljivo, da ni moglo biti izdano med okupacijo, pa to seveda nikakor ne velja za obdobje naše povojne »graditve«. Določene stvari, s katerimi je mogoče in je tudi potrebno polemizirati, prav gotovo niso opravičilo za to, da je bilo potrebno skoraj pol stoletja, da je postalo dostopno širši strokovni javnosti in seveda tudi kritiki.

Boris Radosavljevič

* V. Čorović, *Istorija Srba*, knjiga 1, str. 83.

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: (061) 332 611, int. 210

vas vabi, da kot redni član vstopite v eno izmed slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev

Društveni člani po nižji ceni prejema osrednje glasilo slovenskih zgodovinarjev »Zgodovinski časopis«, imajo popust pri nabavi knjig iz zaloge zveze, lahko sodelujejo pri strokovnih in družabnih prireditvah društev (zborovanja, predavanja, strokovne ekskurzije in podobno), brezplačno prejmejo zvezino značko in izkaznico ter uporabljajo zvezino knjižnico. Potrjena izkaznica ZZDS omogoča brezplačen ali cenejši vstop v številnih domačih in tujih muzejih ter galerijah. Člani slovenskih društev s popustom kupujejo knjige »Slovenske matice«, občasno pa tudi publikacije drugih slovenskih založb.

Članarino in naročnino lahko vplačate vsako dopoldne (od ponedeljka do petka) na zvezinem sedežu ali pa s položnico na žiro račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, Aškerčeva 12, 50101-678-49040.

Vplačilo vseh članskih obveznosti je možno tudi pri vseh matičnih pokrajinskih zgodovinskih in muzejskih društvih. Tu so njihovi naslovi:

Zgodovinsko društvo Ljubljana, Filozofska fakulteta, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Zgodovinsko društvo v Mariboru, Muzej narodne osvoboditve, 62000 Maribor, Heroja Tomšiča 5

Zgodovinsko društvo v Ptujju, Pokrajinski muzej, 62250 Ptuj, Muzejski trg 1

Zgodovinsko društvo v Celju, Muzej revolucije, 63000 Celje, Trg V. kongresa 1 (63001 Celje, pp. 87)

Zgodovinsko društvo za Gorenjsko, Gorenjski muzej, 64000 Kranj, Tavčarjeva 43

Zgodovinsko društvo za severno Primorsko, Pokrajinski arhiv, 65000 Nova Gorica, Trg Edvarda Kardelja 1/III

Zgodovinsko društvo v Novem mestu, Zavod za šolstvo R. Slovenije — organizacijska enota, 68000 Novo mesto, Glavni trg 7

Muzejsko društvo v Škofji Loki, Muzej na gradu, 64220 Škofja Loka, Grajska pot

Belokranjsko muzejsko društvo, Belokranjski muzej, 68330 Metlika

Zgodovinsko društvo v Slovenskih Konjicah, 63210 Slovenske Konjice

Klub slovenskih zgodovinarjev in geografov na Koroškem, Postf. 38, 9020 Celovec/Klagenfurt, Avstrija

Zgodovinsko društvo za Pomurje, Pokrajinski muzej, 69000 Murska Soba, Trubarjev drevored 4

Zgodovinsko društvo za Koroško, Koroški pokrajinski muzej revolucije, 62380 Slovenj Gradec, Glavni trg 24

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko — Società storica del Litorale, Pokrajinski muzej, 66000 Koper-Capodistria, Gramscijev trg 4

Zahtevajte prijavnico za vpis pri enem izmed pokrajinskih zgodovinskih društev ali na sedežu osrednje zveze!

UDK 329.45 (47) "1924/1927" : 329 Trocki L. D.

LEŠNIK AVGUŠT, mag., asistent, Filozofska fakulteta, XU-61000 Ljubljana, Aškercева 12

Izključitev Tročkega iz Centralnega komiteja VKP (b)

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 44/1990, št. 2, s. 271—277, 42 cit.

Sn. (De, Sn., En.)

Avtor v razpravi obravnava francoski boj za Leninovo dediščino v sovjetskem partijskem in državnem vrhu v letih 1924—1927. V tem okviru analizira nasprotujoče si teoretične poglede Tročkega, Stalina in Zinovjeva glede perspektiv »graditve socializma v eni državi«, kot tudi njihovo različno pojmovanje notranje partijske demokracije. V tem ostrem boju je Stalin zmagal, saj je z grobo politično diskvalifikacijo onemogočil delovanje opozidjce ter dosegel izključitev Tročkega in Zinovjeva iz partije.

Avtorski izvirček

UDK 929 Attens K. M. 948.712 "17"

TAVANO LUIGI, Istituto za družbeno in versko zgodovino/Istituto di storia sociale e religiosa, I-34170 Gorizia/Gorizia, Via/ul. Seminario 7

Prvi goriski nadškof Karel Michael grof Attens (1711—1774) in Slovenci

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 44/1990, št. 3, s. 387—392, 36 cit.

Sn. (It., Sn., En.)

Ustanovitev goriske nadškofije (1751—1752) je pomembno dejanje v zgodovini slovenskega naroda, kajti prebivalstvo, ki ga je zajemala (Kranjska, Slovenska Stajerska, južna Koroška, Goriska) je bilo v pretežni večini slovensko. To dejstvo, posebej pomembno za globalno zgodovino ozemlja zaradi institucionalnega, družbenega in kulturnega pomena, ki ga je imela Cerkev v tem stoletju, se očituje v osebnosti in dejavnosti prvega goriskega nadškofa K. M. Attensa (od 1752 do 1774). Ker se je Attens zavedal, da je škof slovenskih pokrajinj, je — tudi sam vešč slovenskega jezika — pospeševal uporabo slovenskega v pridigovanju in pri katehezah, pospeševal slovenski delež v semeniški in v Gorici sam ustanovil (1757), in na drugih področjih cerkvenega življenja. Tudi nekateri tiski verskega značaja v slovenski se povezujejo z njegovimi pastoralnimi smernicami.

Avtorski izvirček

UDK 949.713 (282.35) "05/12"

PERLUGA JADRAN, dr., redni profesor, sedaj emeritus, Westfälische Wilhelms Universität zu Münster, Fachbereich 10 Geschichtliche Seminar für Byzantinistik, Ludwigstrasse 113, BRD-4600 Münster

Bizanc na Jadranu (6.—13. stoletje)

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 44/1990, št. 3, s. 363—386, 92 cit.

Sn. (It., Sn., De.)

Avtor opisuje na podlagi pisanih, arheoloških in drugih virov politiko bizantinskega cesarstva na Jadranu in v njegovem bazenu: obnovo bizantinske oblasti v Italiji in Dalmaciji za vlade cesarja Justinijana (6. st.) borbo in napore cesarstva, da obdrži talasokracijo, postopen umik Bizanca na juž ter vzpon Beneke, zadnje krajkortralne poskuse Bizanca v 12. stoletju, da obnovi svojo oblast. In prvi padec bizantinskega cesarstva v letu 4. križarske vojne, po katerem se je Bizanc dokončno odrekel vsake pretenzije na to področje.

Avtorski izvirček

UDK 35.08 (487.12/13) "1809/1813"

SENKOWSKA-GLUČEK Monika, dr., redna profesorica, Umverza v Warszawa, PL-00-621 Warszawa, Boya 4/72

Uradništvo v Ilirskih provinciah

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 44/1990, št. 3, s. 393—398, 12 cit.

Sn. (Fr., Sn., En.)

Značilnost uradništva v Ilirskih provinciah je bila velika nacionalna in strokovna heterogenost. Poleg izsojanih in sposobnih uradnikov, ki so bili državni svetniki in avtoritaj so bili tudi dilettanti in ne-sposobnejši. Forezeji, značilni za upravne uslužbence v Iliriji, se zdi-jo značilne za vsako upravo na zasedenem ozemlju.

N. Stergar

UDC 949.713 (262.35) "05/12"

FERLUGA Jadran, Dr., Full Professor, now emeritus, Westfälische Wilhelms Universität zu Münster, Fachbereich 10 Geschichte, Seminar für Byzantinistik, Ludgeri-Strasse 113, BRD-4400 Münster

Byzantium and the Adriatic (6th-13th Century)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 44/1990, No. 3, pp. 363-386, 92 notes

Sn. (It., Sn., En.)

The author describes on the base of written, archeological and other sources the policy of the Byzantine empire in the Adriatic and its basin: the renewal of byzantine power in Italy and Dalmatia under emperor Justinian I (6. Cent.), the struggle and the efforts of the Empire to maintain its thalassocracy, the gradual retreat of byzantine power to the South and the rise of Venice, the last ephemeral byzantine attempts in the 12th century to renew its power in the region and the first collapse of the Empire during the 4th crusade which put an end to all byzantine pretensions to this area.

Author's Abstract

UDC 329.45 (47) "1924/1927":929 Trocki L. D.

LEŠNIK Avgust, M. A., Assistant, Faculty of Arts, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Expulsion of Lev D. Trocki from the Central Committee of Allfederal Communist Party (of Bolsheviks)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 44/1990, No. 2, pp. 271-277, 42 notes

Sn. (De., Sn., En.)

The author deals with fraction struggle for Lenin's inheritance in the Soviet party and state summit in the years 1924-1927. In this context he analyses the contradictory theoretical views of Trocki, Stalin and Zinovjev as regards the perspectives of "building the socialism in one country", as well as regarding their different comprehension of the inside party democracy. Stalin won that sharp battle due to his rough political disqualification with which he made the activity of the opposition impossible and thus achieved the expulsion of Trocki and Zinovjev from the party.

Author's Abstract

UDC 35.08 (497.12/13) "1809/1813"

SENKOWSKA-GLUCK Monika, Dr., Regular Professor, University in Warszawa, PL-00-621 Warszawa, Boya 4/72

Bureaucracy in the Illyrian Provinces

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 44/1990, No. 3, pp. 393-398, 12 notes

Sn. (Fr., Sn., En.)

The characteristic of the Bureaucracy in the Illyrian Provinces was a great national and professional heterogeneity. Beside educated and efficient clerks, who were Councillors of State and auditors, there were also dilettantes and ineffectives. Characteristics of the administrative officials in Illyria seem to be the same for any administration on the occupied territory.

N. Stergar

UDC 929 Attems K. M.:949.712 "17"

TAVANO Lujgi, Institute for Social and Religious History/Istituto di storia sociale e religiosa, I-34170 Gorizia/Gorica, Via/ul. Seminario 7

The First Gorizia Archbishop Karel Mihael Count Attems (1711-1774) and the Slovenes

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 44/1990, No. 3, pp. 387-392, 36 notes

Sn. (It., Sn., En.)

Foundation of the Gorizia Archdiocese (1751-1752) is a significant event in the history of the Slovene nation, because the population in the districts under its jurisdiction (Carniola, Slovene Styria, South Carinthia, Gorizia) was mostly Slovene. This very fact, being of special importance for the history of the territory because of institutional, social and cultural significance of the Church, reflects in the personality and activity of the first Gorizia archbishop K. M. Attems (1752-1774). As Attems was aware of the fact of his being the bishop of Slovene districts he advanced the use of the Slovene language in delivering sermons and at the catechesis - he himself knew the Slovene language very well, he also advanced the Slovene position at the theological seminary (founded in 1759), as well as in other fields of ecclesiastic life. Also a part of the religious press in Slovene is connected with his pastoral directions.

Author's Abstract

UDK 929 Kopitar J. :572.9 (=809.198.1)

OVAKIMJAN Ašot, znanstveni sodelavec, Inštitut literature Armenske akademije znanosti, SSSR 375015 Armenija, Erevan — 15, Karmir Banaki 15

Kopitar in Armenci

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 44/1990, št. 3, s. 399—404, 20 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Avtor navaja Kopitarjeve članke in pisma, ki govorijo (opravnava-jo) o armenski problematiki. Posebej se je zanimal za red menitaristov, njihova tiskarna na Dunaju je tiskala Kopitarjevo knjigo *He-syehil gossographni discipulus in več cirilskih knjig*.

V. Melik

UDK 944 "1789":948.712 "18"

MELIK Vasilij, dr., redni profesor, Filozofska fakulteta, YU-61000 Ljubljana, Askerčeva 12

Francoska revolucija v slovenskih sodbah 19. stoletja

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 44/1990, št. 3, s. 405—412, 71 cit.

Sn. (Fr., Sn., En.)

Avtor prikazuje, s kakšnimi očmi so gledali na francosko revolucijo slovenski liberalni dnevnik Slovenski Narod (1870, 1889) in katoliški dnevnik Slovenec (1889) pisca prvih slovenskih občin (sveitovnih) zgodovin Milha Verné (1863) in Josip Stare (1888) ter zgodovinar, po-zneje politik Fran Šuklje (1870—1884).

Avtorski povzetek

UDK 944 "1789" (0-886.3)

KOS Janko, dr., redni profesor, Filozofska fakulteta, YU-61000 Ljubljana, Askerčeva 12

Francoska revolucija in slovenska literatura

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 44/1990, št. 3, s. 413—426, 23 cit.

Sn. (Fr., Sn., En.)

Razprava obravnava maloštevilne slovenske literarne tekste, v katerih se francoska revolucija pojavlja kot motivni, tematski ali formalni element njihove literarno-estetske strukture. V letih 1789—1799 so primer takšnih besedil Linhartova priredba Beaumarchaisove komedije *Le mariage de Figaro* in »bukovniške« pesmi ljudskih pesnikov; v romantični dobi Prešernova Zdravilica in po 1848 Jenkova nacionalna »himna«. Naprej: v obdobju slovenske »moderne« Can-karjeva impresionistična noveleta *Spomladanska noč*, v letih 1944—1962 pa Mratova *Revolucijska tetralogija*. Analiza teh besedil opo-zarja, da je bila slovenska literarna recepcija francoske revolucije ne le diferencirana, ampak da se je skozi naščeta obdobja tudi moč-no spreminjala, poglabljala in problematizirala.

Avtorski izvleček

UDK 141.8 (497.11) "1850/1900"

PEROVIĆ Latinka, Dr., naučni svetnik, Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, YU-11000 Beograd, Nemanjina 22-24

Socijalistička misao u Srbiji u drugoj polovini 19. veka

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 44/1990, št. 3, s. 427—434, 8 cit.

Sh. (Fr., Sh., En.)

U ovoj raspravi data je geneza razvoja socijalističke misli u Srbiji u drugoj polovini XIX veka. Reč je o uobličenoj doktrini karakterističnoj za prelazak patrijarhalnog u moderno društvo. Njen je teo-rijski izvor rusko revolucionarno narodnjastvo.

Avtorski sažetak

UDC 944 "1789":949.712 "18"

MELIK VASHIJ, Dr., Professor, Faculty of Philosophy,
YU-61000 Ljubljana, Askercева 12

French Revolution from the Slovene Points of View in the 19th

Century
Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 44/1990, No. 3,
pp. 405-412, 71 notes

Sn. (Fr., Sn., En.)

The author represents the points of view as to the French Revolution of the Slovene liberal daily Slovenski Narod (Slovene Nation) 1870, 1889, and catholic daily Slovenec (Slovenian) 1889, further of the authors of the first Slovene universal (world) historians Mha Verne (1883) and Josip Stare (1888), as well as of the historian and later politician Fran Sukičje (1870-1884).

Author's Abstract

UDC 141.8 (487.1) "1890/1900"

PEROVIĆ Latička, Ph.D., Counsellor, Institute for History
of Labour Movement of Serbia, YU-11000 Beograd, Nemanjina 22-24

The socialist idea in Serbia in the second half of the 19th century

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 44/1990, No. 3,
pp. 427-434, 8 notes

Sn. (Fr., Sn., En.)

The genesis of the socialist idea's development in Serbia in the second half of the XIX century is given in this discussion. It is a formed doctrine typical for a transition from the patriarchal to the modern society. Its theoretical source was Russian revolutionary narodnichestvo.

Author's Abstract

UDC 929 Kopkar J.:572.9 (=809:188.1)

OVARIMJAN Ašot, Scientific Collaborator, Institute for Literature,
Armenian Academy of Sciences, SSSR 375015 Armenia, Erevan - 15,
Karmir Banaki 15

Kopkar and the Armenians

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 44/1990, No. 3,
pp. 399-404, 20 notes

Sn. (De., Sn., En.)

The author quotes Kopkar's articles and letters dealing with the Armenian problems. He was especially interested in the Order of Mekhitarists, their printing-house printed Kopkar's work Hesy-chil glossosΓραφη disputans and more Cyrillike books.

V. Melik

UDC 944 "1789" (0:886:3)

KOS Janko, Dr., Professor, Faculty Philosophy,

YU-61000 Ljubljana, Askercева 12

French Revolution and Slovene Literature

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 44/1990, No. 3,
pp. 413-426, 23 notes

Sn. (Fr., Sn., En.)

The author deals with not numerous Slovene literary texts in which the French Revolution appears as a motive, thematic or formal element of their literary-aesthetic structure. In the years 1789-1799 examples of their texts are Linhart's adaptation of Beaumarchais's comedy *Le mariage de Figaro* and the poems of popular poets; in the romantic period Presern's *Zdravljica* (Travis) and after 1948 Jenko's national *anthen* *Najprej* (Onward); in the period of Slovene Modernists Cankar's impressionistic novelette *Spomladanska noč* (Springtime Night), and in the years 1944-1962 Mrak's Revolutionary tetralogy. The analysis of those texts points out to the fact that the Slovene literary reception of the French Revolution was not only differentiated, but that it was also profoundly changing, depending and problematizing through the mentioned periods.

Author's Abstract

UDK 330 (497.12 Celje) '1890/1914'

CVIJRN Janez, mag., kustos, Pokrajinski muzej Celje,
YU-63000 Celje, Muzejski trg 1

Gospodarska politika celjske občine 1890—1914

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 44/1990, št. 3, s. 435—450, 73 cil.

Sn. (De., Sn., En.)

Avtor na podlagi arhivskega gradiva mestne občine Celje in drugih virov na konkretnih primerih prikazuje gospodarsko politiko mestne občine Celje, ki je z zasnovanim nacionalnih odnosov postajala instrument, s katerim je dominantna nemška skupina zavirala slovensko napredovanje v mestu.

Avtorski izvleček

UDK 378.4.046.4 (=863) (437.10)

GANTAR GODINA Irena, mag., asistent, Pedagoška fakulteta,
YU-62000 Maribor, Koroska 160

Doktorati slovenskih študentov na češki univerzi v Pragi od 1882 do 1917

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 44/1990, št. 3, s. 451—456

Sn. (En., Sn., En.)

Na podlagi univerzitetnih matric prispevek obravnava slovenske študente, ki so od ustanovitve češke univerze v Pragi, od leta 1882, do konca študijskega leta 1916—1917, dosegli doktorat.

Avtorski izvleček

UDK 929 Kacin-Wohnz M.

STIPILOVŠEK Miroslav, dr., redni profesor, Filozofska fakulteta,
YU-61000 Ljubljana, Askerceva 12

Milica Kacin-Wohnz, šestdesetletnica

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 44/1990, št. 3, s. 461—462, 1 cil.

Sn. (Sn., En.)

Dr. Milica Kacin-Wohnz (rojena 13. 10. 1930 na Reki pri Cerknem), znana srečana sretljiva na inštitutu za novejšo zgodovino, je objavila nad dvajseto različnih del, v katerih je obdelala zlasti problematiko primorskih Slovencev in tudi istrskih Hrvatov pod Italijo ter njihov boj proti fašistični raznarodovalni politiki v obdobju med vojnama.

Avtorski povzetek

UDK 929 Traven R.

GRANDA Stane, mag., raziskovalni svetnik, Zgodovinski inštitut
Milica Kosa ZRC SAZU, YU-61000 Ljubljana, Novi trg 4

Terezija Traven — 80 let

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 44/1990, št. 3, s. 462—463

Sn. (Sn., En.)

Avtor ob 80-letnici zgodovinarke (rojene 1. 10. 1910 v Tacnu pod Smarno goro) opozarja na njeno opravičeno delo, ki je bilo usmerjeno predvsem v raziskovanje socialne in politične pripadnosti slovenskih partizanov v letu 1941. Ob tem ugotavlja, da se je kljub dejstvu, da je bila sama aktivna udeleženka revolucije, njena kritičnost stopnjevala.

Avtorski povzetek

UDC 378.4.046.4 (=863) (437.10)

GANTAR GODINA Irena, M. A., Assistant, Pedagogical Faculty,
YU-62000 Maribor, Koroška 160

**Doctors' degrees of Slovene students at the Czech University
in Prague from 1882 until 1917**

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 44/1990, No. 3,
pp. 451—456

Sn. (En., Sn., En.)

On the basis of University matrics the contribution deals with Slovene students who had done their doctors' degrees at the Czech University in Prague from its foundation in 1882 until 1917.

Author's Abstract

UDC 330 (497.12 Celje) "1890/1914"

CVIRN Janez, M. A., Custodian, Regional Museum Celje,
YU-63000 Celje, Muzejski trg 1

Economic Policy of the Celje Municipality 1890—1914

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 44/1990, No. 3,
pp. 435—450, 73 notes

Sn. (De., Sn., En.)

On the basis of the archives of the Celje municipality and other sources the author on concrete examples represents the economic policy of the Celje municipality which due to the more and more tense national relations became an instrument with which the dominant German group hindered the Slovene progressing in the town in any respect.

Author's Abstract

UDC 929 Traven R.

GRANDA Stane, M. A., Research Councllor, Historical Institute
Milko Kos, ZRC SAZU, YU-61000 Ljubljana, Novi trg 4

Terezija Traven Octagenarian

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 44/1990, No. 3,
pp. 462—463

Sn. (Sn., En.)

At the 80th anniversary of the historian (born on October 1st 1910 in Tacen under Smarna gora) the author reminds of her work — primarily research into social and political appearance of the Slovene partisans in 1941. Despite her active participation in the revolution the author establishes her criticism increasing.

Author's Abstract

UDC 929 Kacin-Wohinz M.

STIPLOVSEK Miroslav, Dr., Professor, Faculty of Philosophy,
YU-61000 Ljubljana, Askerčeva 12

Milica Kacin-Wohinz Sexagenarian

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 44/1990, No. 3,
pp. 461—462, 1 note

Sn. (Sn., En.)

Dr. Milica Kacin-Wohinz (born on October 13th 1930 in Reka near Cerklje) science councllor at the Institute for Modern History has published over 200 different works in which she was dealing especially with the problems concerning the Littoral Slovenes and also the Istrian Croats under Italy and their struggle against fascist denationalizing politics in the period between the world wars.

Author's Abstract

ZGODOVINSKI ČASOPIS (ZČ)

— osrednja slovenska historična revija
— glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v Ljubljani, Aškerčeva 12/I, telefon (061) 332 611, int. 210, lahko dobite naslednje zvezke »Zgodovinskega časopisa« (ZČ):

1/1947 (ponatis 1977) — 32 din	32/1978, št. 4 — 24 din
2-3/1948-49 (ponatis 1988) — 44 din	33/1979, št. 1 — 28 din
4/1950 (1987) — 40 din	33/1979, št. 2 — 26 din
5/1951 (1987) — 56 din	33/1979, št. 3 — 24 din
6-7/1952-53 (1986) — 80 din	33/1979, št. 4 — 20 din
8/1954 (1990) — 160 din	34/1980, št. 1-2 — 34 din
9/1955 (1989) — 42 din	34/1980, št. 3 — 18 din
10-11/1956-57 (1990) — 160 din	34/1980, št. 4 — 18 din
12-13/1958-59 — pred ponatisom	35/1981, št. 1-2 — 28 din
14/1960 — razprodan	35/1981, št. 3 — 20 din
15/1961 (1989) — 32 din	35/1981, št. 4 — 16 din
16/1962 — pred ponatisom	36/1982, št. 1-2 — 26 din
17/1963 (1978) — 42 din	36/1982, št. 3 — 18 din
18/1964 (1980) — 40 din	36/1982, št. 4 — 16 din
19-20/1965-66 (1985) — 50 din	37/1983, št. 1-2 — 24 din
21/1967 — pred ponatisom	37/1983, št. 3 — 16 din
22/1968, št. 1-2 (1983) — 24 din	37/1983, št. 4 — 18 din
22/1968, št. 3-4 — razprodan	38/1984, št. 1-2 — 24 din
23/1969, št. 1-2 (1989) — 26 din	38/1984, št. 3 — 16 din
23/1969, št. 3-4 (1989) — 22 din	38/1984, št. 4 — 18 din
24/1970, št. 1-2 (1981) — 24 din	39/1985, št. 1-2 — 26 din
24/1970, št. 3-4 (1988) — 26 din	39/1985, št. 3 — 22 din
25/1971, št. 1-2 (1985) — 26 din	39/1985, št. 4 — 18 din
25/1971, št. 3-4 (1986) — 26 din	40/1986, št. 1-2 — 28 din
26/1972, št. 1-2 (1980) — 32 din	40/1986, št. 3 — 22 din
26/1972, št. 3-4 (1984) — 30 din	40/1986, št. 4 — 26 din
27/1973, št. 1-2 (1989) — 26 din	41/1987, št. 1 — 28 din
27/1973, št. 3-4 (1988) — 28 din	41/1987, št. 2 — 26 din
28/1974, št. 1-2 (1988) — 28 din	41/1987, št. 3 — 26 din
28/1974, št. 3-4 — razprodan	41/1987, št. 4 — 26 din
29/1975, št. 1-2 — razprodan	42/1988, št. 1 — 24 din
29/1975, št. 3-4 — 44 din	42/1988, št. 2 — 24 din
(kmalu razprodan)	42/1988, št. 3 — 26 din
30/1976, št. 1-2 — 28 din	42/1988, št. 4 — 22 din
30/1976, št. 3-4 — 26 din	43/1989, št. 1 — 24 din
31/1977, št. 1-2 — 44 din	43/1989, št. 2 — 24 din
31/1977, št. 3 — 36 din (kmalu razprodan)	43/1989, št. 3 — 24 din
31/1977, št. 4 — 22 din	43/1989, št. 4 — 26 din
32/1978, št. 1-2 — 28 din	44/1990, št. 1 — 40 din
32/1978, št. 3 — 22 din	44/1990, št. 2 — 48 din
	44/1990, št. 3 — 52 din

Člani zgodovinskih in muzejskih društev s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust. Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 200 dinarjev, je možno brezobrestno obročno odplačevanje. Ob takojšnjem plačilu pri nakupih v vrednosti nad 300 din dajemo dodatni 10-odstotni popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge. Pri poštnini nad 5 dinarjev zaračunamo dejanske poštne stroške.

Ponatis vseh zvezkov ZČ, ki so že razprodani, lahko naročite v prednaročilu po posebni nižji prednaročniški ceni.

Bibliografsko kazalo za prvih petindvajset letnikov ZČ stane 20 din. Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, prav tako pa tudi po pošti.

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ZGODOVINSKI čas. **A**
1990

941/949

120030127,3

COBISS •